

Uredil: Bojan Balkovec

JUGOSLAVIJA V ČASU

Devetdeset let od nastanka
prve jugoslovanske države

YUGOSLAVIA THROUGH TIME

Ninety Years Since the Formation
of the First State of Yugoslavia

1948

1834

1765

MDXXII

HISTORIA 15

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFŠKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

JUGOSLAVIJA V ČASU

**Devetdeset let od nastanka
prve jugoslovanske države**

YUGOSLAVIA THROUGH TIME

**Ninety Years Since the Formation
of the First State of Yugoslavia**

Uredil: Bojan Balkovec

Ljubljana 2009

JUGOSLAVIJA V ČASU

Devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države

YUGOSLAVIA THROUGH TIME

Ninety Years Since the Formation of the First State of Yugoslavia

<i>Izdal:</i>	Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete
<i>Založila:</i>	Znanstvena založba Filozofske fakultete
<i>Uredil:</i>	Bojan Balkovec
<i>Recenzenta:</i>	Dušan Nečak in Damijan Guštin
<i>Oblikovanje naslovnice:</i>	Metka Žirovnik
<i>Prelom:</i>	Franc Čuden, Medit d.o.o.
<i>Tisk:</i>	Grafika-M s.p.
<i>Naklada:</i>	500 izvodov

Izid zbornika so finančno omogočili Oddelek za zgodovino FF, Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in MEDIT d.o.o.

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.1)"1918/1921"(082)

JUGOSLAVIJA v času : devetdeset let od nastanka prve jugoslovanske države =
Yugoslavia through time : ninety years since the formation of the first state of Yugoslavia
/ uredil Bojan Balkovec. - Ljubljana : Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2009. -
(Historia : znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v
Ljubljani ; 15)

ISBN 978-961-237-295-8

1. Vzp. stv. nasl.

246100992

KAZALO

Uvodna beseda (Balkovec Bojan)	7
BALKOVEC Bojan: Ideje o upravni razdelitvi Kraljevine SHS	11
<i>Ideas about administrative Units in Kingdom of SCS</i>	
REPE Božo: Zakaj so Slovenci vstopili v Jugoslavijo in zakaj so iz nje odšli?	21
<i>Why did Slovenes enter into Yugoslavia and why they leave it?</i>	
STIPLOVŠEK Miroslav: Prva prizadevanja za avtonomijo Slovenije v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev	47
<i>First Efforts for Slovenia's Autonomy in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes</i>	
GOLDSTEIN Ivo: Hrvati i Jugoslavija; između oduševljenja i razočaranja	57
<i>Was Yugoslavia Good or Bad for Its Peoples?</i>	
BJELAJAC Mile S.: Izazovi pisanja istorije Jugoslavije – različiti pristupi istraživanju vojnog faktora	73
<i>Challenges in Writing History of Yugoslavia – Differences in Judgment on the Role of Military</i>	
ŠUBIC Ivana: Kraj prvog svetskog rata I stvaranje Kraljestva Srba, Hrvata I Slovenaca u zagrebačkom političkom tisku (1918.–1921.)	83
<i>The End of the First World War and the Creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in Zagreb Political Press (1918–1921)</i>	
KONČAR Ranko, MARKOVIĆ Saša: Vojvodina između srpske i jugoslovenske opcije u vreme stvaranja Kraljevine SHS	93
<i>Vojvodina between the Serbian and Yugoslav Option during the Establishment of the Kingdom of SCS</i>	
PEROVŠEK Jurij: Slovenska politika in uvedba kancelparagrafa v prvi jugoslovanski državi	105
<i>Slovenian Politics and Introduction of the Pulpit Paragraph in the First State of Yugoslavia</i>	
RASTOVIĆ Aleksandar, ŠUVAKOVIĆ Uroš: Formiranje i uspešnost političkih partija u prvim godinama postojanja Kraljevine SHS	119
<i>Formation and Successfulness of Political Parties in the First Years of Existence of the Kingdom of SHS</i>	
GODEŠA Bojan: Ali je bil Korošec iskren Jugoslovan?	133
<i>Was Korošec a True Yugoslav?</i>	

DEŽELAK BARIČ Vida: Demokracija v slovenski marksistični percepciji 1918–1921	143
<i>Democracy in the Slovenian Marxist Perception 1918–1921</i>	
KARAULA Željko: "30 dana što su potresli Bjelovar" – Odbor Narodnog vijeća Bjelovara tokom studenog 1918. godine	159
<i>"30 days that shocked Bjelovar" – The National Council Committee of the City of Bjelovar during November of 1918</i>	
LAZAREVIĆ Žarko: Slovenija in Jugoslavija – dileme gospodarskega prostora	179
<i>Slovenia and Yugoslavia – Dilemmas of the Economic Space</i>	
ŠABOTIĆ Izet: Neke karakteristike i uticaj agrarne problematike na privredna, društvena i politička kretanja u BiH, od stvaranja države Srba, Hrvata i Slovenaca do Vidovdanskog ustava	187
<i>Some Characteristics and Influence of Agrarian Problem on Social and Political Movements in Bosnia and Herzegovina since the Creation of State of Serbs, Croats and Slovenes until Vidovdan constitution</i>	
GLOBOČNIK Damir: Likovne podobe razdruževanja Slovencev z Avstro-Ogrsko in povezovanja s Hrvati in Srbi v prvo jugoslovansko državo	197
<i>Artistic Images of the Separation of Slovenes from Austria-Hungary and their Integration with Croats and Serbs into the First Yugoslavian Country</i>	
PAVLIN Tomaž: "Zmaga-svoboda". Sokolsko jugoslovaniziranje	213
<i>"Victory-Freedom". Sokols jugoslaviaization</i>	
ŠUŠTAR Branko: Povezovanje slovenskega učiteljstva v novi državi med 1918 in 1921	229
<i>Connection of Slovenian Teachers in the New State between 1918 and 1921</i>	
HORNYAK Arpad: Magyarorszag, a magyarok es Jugoszslavia megalakulasa	255
<i>Hungary, Hungarians and the Establishment of Yugoslavia</i>	
FAZEKAS Márta: Autonómiák az első világháború után – A jugoszláv gyakorlat globális környezetben elemezve	261
<i>Autonomies in Europe after the First World War – The Yugoslavian Practice in Global Context</i>	
ŠVENT Rozina: Prizadevanja slovenskih izseljencev za novo jugoslovansko državo	267
<i>Slovenian Immigrants in the USA and their Efforts for a new Yugoslav State</i>	

KLABJAN Borut: Oblikovanje jugoslovanskih meja. T. G. Masaryk
in vprašanje italijansko-jugoslovanske meje po prvi svetovni vojni 277
*The Formation of Yugoslav Borders. T. G. Masaryk and the Question
of Italian-Yugoslav Border after World War I*

GAŠPARIČ Jure: Politična poročila češkoslovaškega konzulata
v Ljubljani v času od njegovega odprtja do sprejetja vidovdanske ustave 291
*Political Reports of the Czechoslovakian Consulate in Ljubljana
from the Time of its Opening to the Adoption of the Vidovdan
Constitution*

JENUŠ Gregor: Odzivi nemške etnične skupine na Slovenskem
na razpad Avstro-Ogrske monarhije ter njena integracija v Kraljevino
Srbov, Hrvatov in Slovencev 299
*The Responses of the German Ethnical Group in Slovenia
to the Dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy and their
Integration into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes*

UVODNA BESEDA

Obletnice zgodovinskih dogodkov tako v javnosti kot tudi v strokovnih krogih spodbujajo razmišljanja o tistih dogodkih. Tako smo se jeseni 2008 spominjali dogodkov izpred devetdesetih let. Spominjali smo se konca prve svetovne vojne, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov ter Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Slednja je skupen spomin vseh narodov, ki so živeli v tej državi.

Za celoten jugoslovanski prostor velja, da ima z letom 1918 svojo lastno izkušnjo. V skupno državo so vstopali subjekti z različnim državnopravnim statusom in različno stopnjo gospodarske in kulturne razvitosti. Skupno jugoslovansko življenje se je končalo leta 1991, z razpadom države.

Tematika prve skupne države je ostala predmet raziskovanja v novonastalih državah. Razpad skupne države pa je povzročil veliko zarezo v sodelovanju med zgodovinopisji. Institucionalni okvirji so se prekinili in na mnogih področjih ostali prekinjeni desetletje in več. Edina oblika stikov med zgodovinopisji in zgodovinarji so bili stiki zasebne narave med posamezniki, ki so sodelovali že pred razpadom oz. jih meddržavni nesporezumi niso ovirali. Tako je npr. Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani ohranjal stike s sorodnim oddelkom zagrebške Filozofske fakultete. Zgodovinarji iz nekdanje Jugoslavije so se srečevali, vendar je bilo to največkrat v okviru mednarodnih srečanj. Omenimo različno sodelovanje, recimo jim jugoslovanskih zgodovinarjev, pri mednarodnih projektih, povezanih s historiografijo in poučevanjem zgodovine, ki jih je organiziral Center for democracy and reconciliation in Southeast Europe iz Soluna. A kljub tem omejitvam v sodelovanju, so se informacije o delu historiografij širile po bivši skupni državi. Že preprost pogled v kataloge nacionalnih knjižnic nam pokaže, da so si stroke na različne načine prizadevale in uspele pridobivati knjige in periodične publikacije, ki so obravnavale teme, zanimive za vse, ki so nekoč živeli pod isto državno streho.

Pričujoča monografija o prvih letih Kraljevine SHS je skupek prispevkov z različnih področij raziskovanja zgodovine. Avtorji prispevkov so iz Srbije, Bosne in Hercegovine, Hrvaške, Madžarske in Slovenije. Prispevke lahko razdelimo v nekaj sklopov. Najprej so tu prispevki, ki govorijo o vprašanih vsejugoslovanskih dimenzij v državnem smislu in nacionalnih dimenzijah. Prispevek Boža Repeta pojasnjuje slovensko razumevanje življenja v obeh Jugoslavijah. Kot pravi, smo Slovenci verjeli v Jugoslavijo in z njeno pomočjo po drugi svetovni vojni ubranili nacionalne meje. Na drugi strani pa smo z Jugoslavijo opravili v trenutku, ko zaradi mnogih okoliščin nismo več videli smisla živeti v njenem okvirju. Mile Bjelajac piše o vojski kot (ne)kohezivnem elementu države in pomembni instituciji, ki jo narodi lahko vidijo z različnimi očmi, tako v prvi kot drugi Jugoslaviji. Aleksandar Rastović in Uroš Šuvaković se sprašujeta o uspešnosti političnih strank v prvih letih Kraljevine SHS. Tu gre seveda za mnoge posebnosti, ki so rezultat politične kulture posameznih okolij in dejstva, da je bila novonastala država zelo raznolika v najrazličnejših kriterijih. Madžarska pravnica Márta Fazekas v svojem prispevku analizira različna stanja in razumevanja statusov avtonomij v Evropi novih meja. Evropa po prvi svetovni vojne prostor s povsem novim zemljevidom, z večjim številom novih držav v srednji in vzhodni Evropi, ki pa so bile v največji meri večnacionalne skupnosti. Sorodna tema je obravnavana tudi v prispevku Bojana Balkovca. Njegov prispevek prikazuje primerjave zamisli o upravni razdelitvi

države, kar v večnacionalni Kraljevini SHS ni bilo obrobna tema. Prej nasprotno, bila je pomemben element razprave o ureditvi nove skupne domovine. Podobnega vprašanja se dotika tudi Miroslav Stiplovšek. Stopnja in oblika avtonomije posameznih okolij ali skupnosti je v večnacionalnem okolju, kjer so etnične skupine različno močne in različno razvite, ob slabo razviti politični kulturi, lahko hitro vzrok za vročična stanja. Po letu 1991 je bilo vprašanje položajev posameznih narodov ob vstopanju v Kraljevino SHS in v njenem kasnejšem razvoju, privlačna tema (npr. Božo Goluža, Hrvatski narod u Kraljevini Jugoslaviji, Mostar, 2008; Ivo Goldstein, Hrvatska u Kraljevstvu SHS i u NDH (1918–1945) v *Historijski zbornik*, 56/57 (2003/2004); str. 157–164; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929: Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*; Jovan Ž. Milosavljević, *Srpsko-hrvatski spor i neimari Jugoslavije*; *History of the Macedonian people*, Skopje 2008). Ranko Končar in Saša Marković pišeta o Vojvodini in njeni razcepljenosti med srbskimi in jugoslovanskimi opcijami. Vojvodinski položaj je še toliko bolj zanimiv, saj je bila nacionalno zelo mešana pokrajina, kot taka seveda tudi predmet razmišljanj izven domačega okolja. Madžarski pogled na nastajanje države južnih Slovanov prikazuje prispevek Arpada Hornyaka. Podoben pogled od zunaj predstavlja Borut Klabjan, ko predstavlja Masarykov pogled na oblikovanje meje Kraljevine SHS in Kraljevine Italije po prvi svetovni vojni. S češkim odnosom se srečujemo tudi v prispevku Jureta Gašpariča, ki predstavlja zanimive podrobnosti o delu češkega konzulata v Ljubljani v času do sprejetja Vidovdanske ustave.

Skupina prispevkov opisuje krajevne ali regionalne oz. nacionalne vidike dogodkov. Nov politični okvir, kakor ga je ustvarila združitev nekdanjih dežel Avstro-Ogrske in Kraljevine Srbije in Kraljevine Črne gore je v lokalnih okoljih odmeval na njim značilen način. Ivana Šubič v svojem prispevku prikazuje širok spekter odzivov, ki jih je izzvala nova država, in so bili popisani v zagrebškem tisku. Naslednji avtor je Željko Karaula, ki predstavlja dogajanje na območju Bjelovarja. Položaj nemške skupnosti v Sloveniji se je z razpadom monarhije povsem spremenil. Najpomembnejša sprememba je bila izguba prevladujočega političnega položaja. Gregor Jenuš opisuje razmere v nemški skupnosti na spodnjem Štajerskem.

Slovenska ljudska stranka je bila najpomembnejša politična stranke med Slovenci v prvi jugoslovanski državi. Kot stranka s katoliško orientacijo se je nemalokrat srečala tudi z vprašanji, kjer je bil pri odločanju pomemben ravno ta njen vidik. Na drugi strani je nekatera politična in socialna vprašanja ozko presojala po teh meril in nasprotovala nekaterim rešitvam, ki bi bile po njenem mnenju slabe a so lahko bile na drugi strani le običajno postopanje države, ki želi omejiti vpliv vere v politiki. Vprašanje kancelarparagrafa je bilo že eno takšnih vprašanj, ki ga predstavlja prispevek Jurija Perovška. Provokativen naslov o Koroščevem iskrenem jugoslovanstvu kliče k branju prispevka Bojana Godeše o nekaterih potezah Antona Korošca v poznih letih njegove politične aktivnosti. Rozina Švent predstavlja razmerja do nastajanja nove države, kakor so ga imeli slovenski izseljenci. prispevek je nastal na obsežnem gradivu rokopisnega gradiva dr. Draga Marušiča, ki ga hrani Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

Gospodarski vidiki razvoja prve jugoslovanske države so bile zanimiva raziskovalna tema. Nova država ni bila namreč le nov politični okvir. Morda je bil v praksi za ljudi še pomembnejši nov gospodarski okvir, nov gospodarski prostor, ki je bil neznan, ponujal je nova razmišljanja in gospodarstvenike postavljal pred zanimive dileme. Žarko Lazarevič v svojem prispevku razmišlja o slovenskih dilemah ob vstopanju in kasneje ob vsakodnevnem življenju v novi državi. Nedvomno je slovensko gospodarstvo uspešno izkoriščalo nov gospodarski prostor, res pa je, da mu nekatere odločitve niso ustrezale. Pomembna gospodarska panoga je bilo kmetijstvo in v njegovem okviru je bilo zelo

pomembno vprašanje agrarne reforma oz. ureditev lastninskih odnosov (o tem npr. Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941*; Beograd 2002). O spremembah lastniške strukture v Bosni in Hercegovini piše Izet Šabotić.

Politična in vojaška, morda še gospodarska zgodovina so bolj prisotni in poznani v družbi. Brez strahu pa bi lahko zapisali, da so dogajanja v družbeni nadstavbi pravzaprav tisti, ki so gonilna sila razvoja človeške družbe. v nekatere elemente te zgodovine nas popeljejo Branko Šuštar s prispevkom o slovenskih učiteljskih organizacijah in njihovem povezovanju v prvih letih kraljevine. V preteklosti je imel šport v družbi drugačno mesto, kot ga ima danes. To seveda ne pomeni, da športna zgodovina ni zanimiva, nabita z dogodki, vzponi in padci. Gotovo pa drži, da je bila javna odmevnost športa mnogo manjša kot je danes. Tomaž Pavlin popisuje zgodovino sokolskega gibanja. Časopisi so bili pred devetimi desetletji pomemben, bolj rečeno skoraj edini poročevalec, a hkrati tudi najpomembnejši ustvarjalec javnega mnenja. Časopisne karikature in ilustracije so javnosti nastavljale ogledalo, v katerem so se lahko videle svoje početje v dobrem in slabem. Damir Globočnik opisuje, kako je slovensko časopisje skozi ilustracije spremljalo razpadanje Avstro-Ogrske in združitev z južnimi brati v Kraljevino SHS.

Za nastanek monografije se moramo najprej zahvaliti avtorjem, ki so sodelovali s svojimi prispevki. Franci Čuden s podjetjem Medit d.o.o je člankom dal primerno obliko in izid tudi finančno podprl. Denarno sta izid podrla tudi Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije in Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

Ljubljana, maj 2009

Bojan Balkovec

IDEJE O UPRAVNI RAZDELITVI KRALJEVINE SHS

POVZETEK

Ob pripravljanju ustave Kraljevine SHS je postalo pomembno tudi vprašanje upravne razdelitve. Najpomembnejši del vprašanja je bila velikost najvišjih upravnih enot, recimo jim pokrajin, in njihova pristojnost. Tu se omejujem le na teritorialno razdelitev na pokrajine, ne pa na naloge in pristojnosti.

Stojan Protić je knjigi *Nacrtna ustava* predstavil svojo razdelitev na devet pokrajin: Srbija (1), Stara Srbija z Makedonijo (2), Hrvatska in Slavonija z Reko, Istro in Medžimurjem (3), Bosna (4), Črna gora s Hercegovino, Boko in Primorjem (5), Dalmacija (6), Srem z Bačko (7), Banat (8) in Slovenija s Prekmurjem (9). Protić je skušal urediti razdelitev na pokrajine tako, da bi čim manj odstopal od tedanjega stanja.

Narodni klub iz Hrvatske je pripravil načrt, kjer je Kraljevino SHS razdelil na šest enot. Te so bile Srbija s Staro Srbijo in Makedonijo (1), Hrvatska, Slavonija in Dalmacija z Medžimurjem, Istro in otoki (2), Črna gora (3), Bosna in Hercegovina (4), Vojvodina (Bačka, Banat in Baranja) (5) in Slovenija (6).

Tudi načrt Jugoslovanskega kluba je predvideval razdelitev na šest pokrajin, s to razliko, da je Jugoslovanski klub Dalmacijo povezoval z Bosno in Hercegovino. Tako bi bila država sestavljena iz treh katoliških in treh pravoslavnih pokrajin. To ravnotežje je bilo za Jugoslovanski klub pomemben faktor.

Dalmatinski politik Josip Smolaka je pripravil svoj načrt ustave. V njem je naštel dvanajst pokrajin: Podonavska Srbija, Vojvodina, Slavonija, Hrvatska, Slovenija, Dalmacija, Krajina, Bosna, Primorje, Raška, Moravska Srbija in Makedonija. Ozemlje pokrajin se, z izjemo Slovenije ni pokrivalo s starimi strukturami. Smolaka je to storil namenoma, saj je trdil, da so stare upravne meje pravzaprav meje, ki so jih postavljali tuji in ne odražajo pravega stanja.

Vladna večina v ustavodajnem odboru in nato v skupščini ni dovolila velikih popravkov svojega ustavnega predloga. Sprejeta je bila razdelitev na 33 oblasti, katerih meje se niso ujemale z zgodovinskimi mejami. Različni predlogi opozicije, ki bi zmanjšali število pokrajin ali jim dodelilo več pristojnosti, so bili zavrženi. Vzroke lahko iščemo v več smereh. Zagotovo je veliko vlogo igrala tradicija, znana praksa in negotovost pred spremembami. Ne smemo spregledati tudi osnovnega vodila politike – kako graditi sistem, da ohranjaš oblast. S tega zornega kota so vsake spremembe, ki omogočijo nekaj samostojnosti, za centralno oblast nevarne. Prepričan sem, da je bilo kar nekaj tudi preprostega strahu pred neznanimi navadami, izkušnjami in drugačnostjo žavljanov v novi domovini.

* dr. docent, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
PhD, Assistant Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana,
SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
E-mail: bojan.balkovec@ff.uni-lj.si

ABSTRACT

IDEAS ABOUT ADMINISTRATIVE UNITS IN KINGDOM OF SCS

In the preparation of the constitution of the Kingdom of SCS, the issue of administrative units also became important. The most important part of the issue was the size of the highest administrative units, let us say provinces, and their jurisdiction. Here I limit myself to the territorial division into provinces and not to the tasks and jurisdictions.

In the book entitled *Plan of Constitutions* (Nactr ustava), Stojan Protić presented his division into nine provinces: Serbia (1), Old Serbia with Macedonia (2), Croatia and Slavonia with Reka, Istria and Međimurje (3), Bosnia (4), Montenegro with Herzegovina, Boka and Primorje (5), Dalmatia (6), Srem with Bačka (7), Banat (8) and Slovenia with Prekmurje (9). Protić tried to range the division into provinces in a way that would differ as little as possible from the state of that time.

The Croatian National Club prepared a plan to divide the Kingdom of SCS into six units. These were Serbia with Old Serbia and Macedonia (1), Croatia, Slavonia and Dalmatia with Međimurje, Istria and the islands (2), Montenegro (3), Bosnia and Herzegovina (4), Vojvodina (Bačka, Banat and Baranja) (5) and Slovenia (6).

The plan by the Yugoslav Club also foresaw a division into six provinces, however, the Yugoslav Club linked Dalmatia with Bosnia and Herzegovina. Thus the state would consist of three Catholic and three Orthodox provinces. This balance was an important factor for the Yugoslav Club.

The Dalmatian politician Josip Smodlaka prepared his own plan of the constitution. In it he stated 12 provinces: Danubian Serbia, Vojvodina, Slavonia, Croatia, Slovenia, Dalmatia, Krajina, Bosnia, Primorje, Raška, Moravian Serbia and Macedonia. The territory of these provinces, with the exception of Slovenia, did not correspond to the old structures. Smodlaka did this intentionally, for he claimed that the old administrative borders were in fact borders which had been established by foreigners and did not reflect the real situation.

The government majority in the constituent committee, and later on in the assembly, did not allow its constitutional proposal to be greatly amended. The division into 33 authorities was accepted, the borders of which did not correspond to the historical borders. Various proposals from the opposition to reduce the number of provinces or grant them higher jurisdiction were rejected. The reasons can be searched for in several directions. Without a doubt, a large role was played by tradition, established practice and the uncertainty of change. Moreover, we must not neglect the basic guideline of politics – how to construct a system in order to retain power. From this viewpoint, any changes that enable a certain level of independence are dangerous to the central authority. I am convinced that there was also a substantial amount of a simple fear of the unknown habits, experiences and differences of the fellow citizens in the new homeland.

Upravna razdelitev novonastale Kraljevine SHS je bila za mnoge politike uporabno gradivo za politične razprave in dokazovanje svojega prav. Izhodišča za razmišljanja o načinu upravne razdelitev države so bila na eni strani razdelitev z nekimi zgodovinsko-geografsko-religioznim ozadjem. Na drugi strani imamo predloge za tehnično razdelitev na primerljivo velike enote, ki bi se čim bolj odmaknile od zgodovinskih ali geografskih meja. Razdelitev upravnih enot na posamezne stopnje je bila pomembna predvsem pri najvišjih enotah, ki jih lahko imenujmo pokrajine. Velikost, in ureditev nižjih struktur, predvsem so tu mišljene občine, ni bila v teh razmišljanjih tako pomembna kot največje enote.

V nadaljevanju bom predstavil in primerjal nekaj predlogov, ki so nastali v času pripravljavanja ustave, kasneje imenovane Vidovdanska.

Stojan Protić je v uvodu k svoji knjigi *Nacrt ustava*,¹ ki je izšla leta 1920, pojasnil, kako je nastal njegov predlog ustave. V vladi, ki jo je vodil med 19. februarjem in 17. majem 1920, je zase zadržal tudi resor ministra za ustavodajno skupščino. Odločil se je sestaviti strokovno komisijo, ki bi pripravila načrt ustave. Tega bi potem imeli za podlago, ko bi vlada pripravljala svoj predlog ustavnega načrta.

Po zamenjavi vlade, predsednik je postal Milenko Vesnić, je Protić zadržal resor za ustavodajne naloge. Tako kot ministrom svoje vlade je tudi ministrom Vesnićeve vlade razdelil predlog ustave, ki je bil pripravljen. Po 20. maju 1920 je ta predlog nehote prišel v javnost, ne da bi o njem vlada sploh razpravljala. Vendar je v javnost prišel nepopoln predlog. Protić se je odločil za objavo svojega predloga, ki mu je dodal tudi poročilo, ki ga je pripravila njegova komisija.²

V četrtem členu njegovega predloga je bila predstavljena razdelitev države na upravne enote. Kraljestvo Srbov, Hrvatov in Slovencev bi se delilo na pokrajine ali oblasti, okrožja ali županije, sreze ali kotarje in občine. Drugi odstavek je poimensko naštel pokrajine: Srbija, Stara Srbija z Makedonijo, Hrvatska in Slavonija z Reko, Istro in Medžimurjem, Bosna, Črna gora s Hercegovino, Boko in Primorjem, Dalmacija, Srem z Bačko, Banat, Slovenija s Prekmurjem.³ Protićeva razdelitev na devet pokrajin je le te skušala narediti čim večje. To je pripeljalo do povezovanja nekaterih enot, ki pred tem niso bile povezane. Hrvaška, s Slavonijo in Medžimurjem je bila do razpada dvojne monarhije v njenem ogrskem delu, Istra v avstrijskem delu. Omenjanje Istre je seveda razumljivo, saj njena usoda po italijanski zasedbi še ni bila znana. K predvojni samostojni Črni gori je priključil Hercegovino, Boko Kotorsko in okolico Dubrovnika (imenovano Primorje). Srem, Bačka in Banat so bile do zloma Avstro-Ogrske v ogrskem delu, vendar v različnih položajih. Novo pridobljena ozemlja Kosova, Metohije in Makedonije je združil v eno pokrajino. Slovenski etnični prostor je združil v eno enoto.

Predlog ustave, ki ga je pripravila njegova komisija v četrtem členu tudi pravi, da se Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca deli na pokrajine. Pokrajine pa niso navedene, saj dvopičju sledi le nekaj pikic, kjer bi morale biti pokrajine naštetje.⁴ Komisija je to vprašanje prepustila v obravnavo za kasnejšo razpravo v skupščini. Pod poročilo komisije so se podpisali Slobodan Jovanović, Ladislav Polić, Kosta Kumanudi, Bogumil Vošnjak in Lazar Marković.⁵

¹ Građa za ustav i osnovne zakone, Nacrt ustava po predlogu Stojana M. Protića, ministra priprave za ustavotvornu skupštinu, definitivni tekst, posle diskusije sa komisijom, sa dodatkom Nacrt ustava izrađen od Ustavne komisije, (dalje Načrt Stojana Protića), Izdanje Knjižara Goce Kona, Beograd 1920. Knjigo je dokončal poleti, saj je pod uvod zapisal datum julij 1920.

² Načrt Stojana Protića, str. V in VI.

³ Prav tam, člen 4, str. 1 in 2.

⁴ Prav tam, str. 69.

⁵ Prav tam, str. 67.

Velikost pokrajin in število prebivalstva je Protić primerjal z Belgijo, Nizozemsko in Italijo. V uvodnem delu je pojasnil, kako je nastal njegov predlog ustave. Pri tem omenja tudi razdeljevanje na pokrajine. Pravi, da je tu skušal doseči dva cilja. Prvi je bila ohranitev pokrajin v obliki, ki bi v čim manjši meri odstopala od tedanjega stanja. Drugi cilj je bil postaviti takšna določila, da bodo ta dovolj gibka, da bodo omogočala spremembe pokrajinskih meja.⁶ Protić opozarja, da je pri razmišljanjih o vprašanih lokalne samouprave in pokrajin veliko predsodkov in nejasnosti. Vse to je potrebno preseči, da bi lahko bila razprava normalna.⁷

Ustavni načrt Narodnega kluba (Hrvatske zajednice), je nastal okoli Matka Laginje.⁸ Omenjeni načrt je predvideval razdelitev države na šest enot. Te so bile Srbija s Staro Srbijo in Makedonijo (1), Hrvatska, Slavonija in Dalmacija z Medžimurjem, Istro in otoki (2), Črna gora (3), Bosna in Hercegovina (4), Vojvodina (Bačka, Banat in Baranja) (5) in Slovenija (6).⁹ Tukaj so pokrajine zamejene v nekakšne nacionalne okvirje. Srbija je zajemala Srbijo v mejah po Balkanskih vojnah. Hrvaška enota združuje ozemlje banske Hrvaške, ki ji dodaja Dalmacijo in Istro. Pri Vojvodini moramo biti pozorni, saj ta ne zajema Srema, ki je del Hrvaške. Slovenija zajema tudi Prekmurje. Matko Laginja oz. poslanci Narodnega kluba so med razpravo o ustavnem načrtu, zapustili Ustavodajno skupščino, zaradi nezadovoljstva s centralističnim načrtom in nepripravljenostjo skupščine na dialog.

Tudi Jugoslovanski klub je predstavil svoj ustavni načrt. V njem je bila predstavljena zamisel o razdelitvi države na šest pokrajin. Številčno je to primerljivo z načrtom Narodnega kluba, vendar je v ozadju predloga razdelitve verski moment. Pokrajine pri Jugoslovanskem klubu so po obsegu enake kot pri Narodnem klubu. Razlika je le v tem, da Jugoslovanski klub Dalmacijo povezuje z Bosno in Hercegovino. Ta sprememba je bila za Jugoslovanski klub zelo pomembna. S to povezavo Dalmacije z Bosno in Hercegovino je bilo ustvarjeno ravnotežje. Ravnotežje, ki je bilo za Jugoslovanski klub pomembno, je bilo ravnotežje med številom katoliških in pravoslavnih pokrajin; 3 : 3.¹⁰ Ferdo Čulinović je zapisal, da je v tem predlogu šlo za "klerikalne pretenzije" po ohranitvi oblasti v katoliških pokrajinah, vsa ostala vprašanja so bila potisnjena v ozadje.¹¹

Dalmatinski politik Josip Smoldaka ni bil izvoljen v Ustavotvorno skupščino. Svoj predlog ustave je Smoldaka objavil v knjigi *Nacrt Jugoslovenskog ustava*. Kot kraj izida sta navedena Zagreb, kjer je bila knjiga natisnjena, in Beograd, kjer jo je, sodeč po zapisu kraja in datuma (Beograd 25. marec 1920) na koncu predgovora, Smoldaka napisal. Že v predgovoru se je Smoldaka dotaknil ozadja svojega predloga administrativne razdelitve države in hkrati opozoril, da so podrobna razmišljanja pri posameznih členih predloga ustave. V uvodu je Smoldaka tako pojasnil, da se mu ni zdelo utemeljeno, da bi ohranil avstrijske administrativne meje, sploh pa ni bil pripravljen sprejeti razdelitve države na tri plemenske državnice "*jer bi to bio prvi korak ka raspadu države i postepenoj propasti sva tri njezina dela*".¹² Po Smoldaki, je bila dotedanja Srbija centralistično urejena država. To je bilo v času neprestanih bojov za osvoboditev, tj. stalni vojaški pripravljenosti, nujno. Sedaj se to lahko spremeni. Ohranjanje nesorazmerno velike ene srbske pokrajine, "*od Segedina do Bitolja i od Kotora do Timoka*", bi bila po Smoldaki

6 Prav tam, str. VII.

7 Prav tam, str. VII.

8 Slobodan Jovanović, *Ustavno pravo Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Izdanje Knjižara Goce Kona Beograd 1924 (dalje Jovanović, *Ustavno*), str. 40.

9 Prav tam, str. 40.

10 Prav tam, str. 44.

11 Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata I*, Izdavački zavod JAZU, Zagreb 1961, str. 327.

12 Josip Smoldaka, *Nacrt jugoslovenskog ustava*, Zagreb–Beograd 1920 (dalje Smoldaka, *Nacrt*), str. 5.

tudi kopija pruskega hegemonizma v Nemčiji. V militaristični Nemčiji je pruska hegemonija lahko obstajala, "ali bi našu demokratsku državo neminovno dovela do rasula". Zaradi zagotavljanja ravnotežja je po njegovem potrebno, da so v naši državi posamezni njeni deli enaki in primerljivi.¹³ Nekaj misli je Smodlaka namenil tudi Makedoniji. Njegovo razmišljanje kaže tudi na razumevanja nacionalnega vprašanja. Prepričan je bil, da mora biti Makedonija svoja enota. Ob tem je odločno poudaril, da se ne boji, tako kot nekateri drugi, da bi posebna makedonska enota povečevala nevarnost izgube Makedonije. Trdno je bil prepričan, da bo rešitev makedonskega vprašanja na temelju jugoslovanske državne ideje in samouprave pripeljala do tega, da bo v Makedoniji brez nasilja prevladal srbski jezik in kultura. To naj bi bilo v interesu večine Makedoncev. Ne smemo spregledati tudi upanja v razumevanje njegovega predloga kot korak čez takratne spore. Smodlaka je bil prepričan, da njegov ustavni predlog ne bo zadovoljil centralistov, ki bi bili po njegovem najbolj veseli, če se srbski centralizem raztegne na celo državo. Na drugi strani pa ni pričakoval razumevanja niti pri federalistih, ki po njegovem "u srcu nose samo hrvatsku ili slovenačku državo, a tek za nevolju se prilagoduju savezu sa Srbijom." Zapisal je celo, da bi bil razočaran, če bi se zameril le eni od omenjenih strani.¹⁴

Smodlaka je predvideval razdelitev nove države na dvanajst pokrajin. V 7. členu so naštetje naslednje samoupravne pokrajine: Podonavska Srbija (Beograd), Vojvodina (Novi Sad), Slavonija (Osijek),¹⁵ Hrvatska (Zagreb), Slovenija (Ljubljana), Dalmacija (Split), Krajina (Banja Luka), Bosna (Sarajevo), Primorje (Dubrovnik), Raška (Novi Pazar), Moravska Srbija (Niš) in Makedonija (Skopje).¹⁶ Združevanje ali razdruževanje je bilo v pristojnosti pokrajin. Pod predlogom členu o razdelitvi na pokrajine je Smodlaka v treh odstavkih pojasnil ozadje predlagane razdelitve. Razdelitev ni umetna in temelji na upoštevanju geografskih, prometnih in kulturnih značilnosti in seveda upošteva tudi zgodovinski vidik. Slovenija je bila od nekaj geografsko in kulturno svoja enota. Obalni del ob Jadranskem morju se je vedno delil na dva dela. Južnejši del je Zeta s porečjem Neretve in zaledjem Dubrovnika. To Smodlaka označuje s starim srbskim Pomorjem. Severnejši del od Makarske do Senja in v notranjost do rečnega razvodja je Stara oz. Bela Hrvatska, katere kralji so stolovali v okolici Splita. Ta Hrvaška se od notranje Hrvaške razlikuje tako kot se srbsko Pomorje od Raške. Stari Srbiji = Raški so se pridružile srbske dežele na jugu v Makedoniji in Podonavska Srbija. Po Smodlaku so te tri srbske pokrajine ločene enote s svojim geografsko zaokroženim ozemljem, značilnostim in središči v Skopju, Nišu in Beogradu. Najnovejša pridobitev Srbije je večjezična prekodonavska Vojvodina. Tudi Hrvaška ima pridobitve. Prvi je Hrvaška med morjem in Dravo, ki ima po Smodlaku svoj izrazit kulturni značaj, svoj govor in nikoli ni bila pod Turki. Slavonija je naslednja hrvaška pridobitev. Slavonci so sicer iste vere kot ostali Hrvati, a so drugega izvora, drugih navad in značaja. V Bosni sta dve pokrajini, ki se med seboj razlikujeta. Prvi je osrednja, večinsko muslimanska s središčem v Sarajevu in druga je Krajina s središčem v Banja Luki.

Ohraniti je potrebno stara imena pokrajin. Smodlaka je ob zavzemanju za njihovo ohranitev opozarjal na slabo potezo Francozov in Italijanov, ki so "stara slavna pokrajinska imena zamenili novim praznim nazivima, koji se nikad nisu primili u narodu." Zgodovinskih meja med pokrajinami ni, saj so bile vse meje med našimi pokrajinami pravzaprav meje, ki so predstavljale meje ozemelj, ki so jih tujci krojili ob zasedanju

¹³ Prav tam, str. 6.

¹⁴ Prav tam, str. 6.

¹⁵ V originalu je uporabljan zapis Osek.

¹⁶ Smodlaka, Nacr, člen 7, str. 12.

naših ozemelj. To so pravzaprav avstrijske administrativne meje. Edina zgodovinska meja je tisočletna vzhodna meja Slovenije proti Hrvaški.¹⁷

Že Jovanović je opozoril na pomembno razliko med načrtom Jugoslovanskega kluba in Narodnega kluba in Smodlakinim načrtom. Prva dva sta se pri razdelitvi na pokrajine naslonila na administrativne meje, kakršne so obstajale ob zlomu Avstro-Ogrske. Smodlaka je te meje zarisal povsem na novo, kar je najbolj očitno pri razdelitvi Hrvaške in Srbije.¹⁸ Jovanović je zapisal tudi, da je Smodlakin predlog zanimiv, ker so bila razmišljanja dalmatinskih politikov drugačna od razmišljanj politikov iz banske Hrvaške.¹⁹

Spomladi 1921 je v vlado Nikole Pašića vstopila JMO. Eden od dogovorov je bilo popuščanje vlade nasproti JMO pri vprašanju upravne razdelitve BiH. To je bila nazadnje urejeno v 135. členu Vidovdanske ustave. Ta je zagotavljal razdelitev BiH v oblasti znotraj okvirjev celotne BiH. *"Zakonom o razgraničenju oblasti, Bosna i Hercegovina će se razdeliti u oblasti u svojim sadanjim granicama. Dok se to zakonom ne uredi, okruzi u Bosni i Hercegovini važe kao oblasti. Spajanje tih oblasti vrši se odlukom oblatinskih skupština dotičnih oblasti donetom većinom od 2/3 glasova u granicama određenim 3. stavom čl. 95. Ustava. Pojedine opštine ili srezovi mogu se iz svojih oblasti izlučiti i pripojiti drugoj oblasti u sadanjim granicama Bosne i Hercegovine ili izvan njih, ako na pristanu njihova samoupravna predstavništva odlukom od 3/5 glasova i tu odluku odobri Narodna Skupština."*²⁰

Na drugi strani so v Vidovdanski ustavi, v omenjeni 135. člen, zapisali določila o ustanavljanju oblasti na Hrvaškem in v Črni gori. Omenja se predvsem možnost, ki bi bila razdelitev na oblasti predmet kraljevega ukaza – ta bi bil posledica neizkoriščenih časovnih rokov – ko je bilo potrebno razdeliti Hrvaško s Slavonijo na štiri oblasti.²¹

Ustavni odbor Ustavodajne skupščine je prejel osem ustavnih predlogov. To so bili načrt vlade Nikole Pašića, načrt prejšnje vlade Milenka Vesnića, načrt Narodnega kluba, načrt Jugoslovanskega muslimanskega kluba, načrt socialističnega kluba, načrt republiškanskega kluba, načrt Zemljoradničke stranke in načrt Jugoslovanskega kluba. Ustavni odbor je prejel še nekaj drugega informativnega gradiva.²² Razprava je v skladu s poslovnikom najprej potekala o vladnem predlogu. Ostali predlagatelji so skušali svoje poglede na določene rešitve udejanjiti skozi razpravo in glasovanje o posameznih rešitvah, a je bilo to običajno brez uspeha. V sedmem razdelku poročila ustavnega odbora so zapisali rezultate razpravljanja o upravni ureditvi države. Pisci poročila so priznali, da je bil ta razdelek najzahtevnejši in s predlogi, ki so si bili najbolj vsak sebi.²³ Ustavni od-

¹⁷ Prav tam, str. 12 in 13.

¹⁸ Jovanović, Ustavno, str. 46.

¹⁹ Prav tam, str. 46.

²⁰ Vidovdanska ustava, 135. člen.

²¹ Vidovdanska ustava 135. člen. *"Predlog zakona o podeli zemlje na oblasti i o uređenju oblasti (čl. 95. i 96.) kao i o prenosu dosadanje pokrajinske nadležnosti na ministarstva i oblasne uprave (čl. 134.), vlada je dužna u roku od 4 meseca podneti Narodnoj Skupštini na rešenje. Ako Narodna Skupština ne bi ove zakone u roku od tri meseca rešila imaju se isti doneti po propisima čl. 133. o izjednačenju zakonodavstva i uprave u zemlji; a u koliko ni po tom kraćem postupku ne bi ovi zakoni bili doneseni u daljem roku, od 2 meseca, imade se narediti Kraljevskom uredbom u roku od mesec dana podela zemlje zajedno sa razgraničenjem pokrajinske uprave u smislu čl. 95. i 96. Ustava. Ta se uredba može menjati samo zakonodavnim putem. Ako se podela zemlje ne bi vršila ni po prvom ni po drugom stavu ovoga člana, nego po trećem, onda se imaju osnovati u Hrvatskoj i Slavoniji četiri oblasti."*

²² Izveštaj Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine o nacrtu ustava i tekst ustava, kako je primljen u Ustavnom odboru; Prilog Nacrt suatav vlade g. Nikole P. Pašića, v: Ustavno odbor Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Br. 144, 5. april 1921 god. u Beogradu (dalje Izveštaj Ustavnog odbora), str. 3 in 4.

²³ Izveštaj Ustavnog odbora, str. 15.

bor je o poglavju o upravni razdelitvi razpravljal na koncu razprave. V ozadju je bila želja, da bi se morda že pri razpravi o ostalih delih ustavnega predloga mnenja zblížala, da bi bilo mogoče najti kakšno dobro rešitev. Vendar rešitve ni bilo mogoče doseči. Vzrok je bil v nezmožnosti doseči dogovor, ki bi upošteval tudi mnenje manjšine v odboru, a da hkrati to mnenje ne bi rušilo narodne enotnosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Dogovor z Narodnim klubom, katerega predlog je temeljil na federalizmu, za večino v odboru, ki je zagovarjala unitarizem, ni bil mogoč. Nekaj blažje je bilo sicer avtonomistično stališče Jugoslovanskega kluba, vendar tudi tu večina v odboru ni bila pripravljena na kompromis. V poročilu odbora je zapisano, da odbor ni mogel sprejeti nobenega kompromisa glede unitarističnega značaja ustave.²⁴ Jugoslovanski klub je svoje nasprotovanje ustavnemu predlogu, ki ni vključil njegovih zamisli, izrazil z ločenim mnenjem k poročilu ustavnega odbora. To ločeno mnenje je bil kar ustavni predlog Jugoslovanskega kluba, kjer je v 90. členu predlagana razdelitev države na šest enot, ki sem jih omenili že zgoraj.²⁵

Slovenčevo poročanje o delu Ustavnega odbora in Ustavodajne skupščine je živahnejše od ostalega časopisja. Tako lahko 27. februarja 1921 beremo o Protičevem govoru in njegovih razmišljanjih o upravni ureditvi. Povzemali so tudi misli iz njegove knjige *Vladin predlog Ustava, jedna kritika*. Slovenec piše, da je Protić opozarjal, naj bodo spremembe pri upravi počasne in premišljene, saj se ljudje težko in počasi navadijo na spremembe na tem področju.²⁶ Mesec dni kasneje je časopis opozoril na razkosanje Slovenije, ki ga je predvideval vladni predlog razdelitve na pokrajine, ki bi državo razdelil na 48 enot.²⁷ Nekaj dni kasneje so bralci lahko prebrali hudo kritiko postopkov vlade pri sprejemanju ustave in Slovenčevo napoved, kaj se bo dogajalo v plenumu konstituante. *"Tam se bo ali vnela huda borba ali pa bo opozicija pripustila vladnim strankam, da same brez njih ukovajo državo v centralistična okove in zato nosijo tudi same vso odgovornost za posledice, ako si bodo v tem slučaju upale brez Hrvatov in Slovencev ter proti odločni volji velike večine hrvatskega in slovenskega naroda uvesti najreakcionarnejšo ustavo. Narod jih bo sodil in prepričani smo, da tudi obsodil!"*²⁸ Anton Korošec je 15. aprila 1921 govoril v Konstituenti. Govoril je drugi dan načelne razprave o ustavnem načrtu. V zvezi z razdelitvijo na pokrajine je dejal, da je bil za vlado tu glavni kriterij številka, tj. število pokrajin. In šele nato so prišli na vrsto geografski, gospodarski in zgodovinski kriteriji. *"Vi ste dali številki to nalogo, da ona ubije zgodovinske poglede na razdelitev zemlje!"*²⁹ Ob zagovarjanju zgodovinskih pokrajin je bil prekinjan z medklici o avstrijanstvu. V govoru je kasneje branil zgodovinske pokrajine kot okvir za obrambo in pogoj za uspešno kulturno, gospodarsko in politično življenje. Dvorana ga je tu pozdravila z odobravanjem, a hkrati je poslanec Živko Miladinović zavpil *"To je separatizem"*.³⁰ Ustavni odbor je pri velikosti pokrajin te omejil na prostor z največ 700.000 prebivalci. Kako zelo je bila ta razprava zanimiva, kaže npr. tudi mnenje radikalca Ljube Jovanovića, da naj Slovenija kljub več kot 700.000 prebivalcem ostane ena

²⁴ Prav tam, str. 15.

²⁵ Odvojeno mišljenje Jugoslovanskega kluba o nacrtu Ustava predloženog od Ustavnog Odbora, Beograd 6. april 1921, str. 8.

²⁶ Slovenec, 27. februar 1921.

²⁷ Slovenec, 22. marec 1921.

²⁸ Slovenec, 24. marec 1921.

²⁹ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, XV. redni sestanek, 15. april 1921, 14–16. O delu SLS v Ustavodajni skupščini glej tudi v Andrej Rahten, Slovenska ljudska stranka v beograski skupščini, Jugoslovanski klub v parlamentarnem življenju Kraljevine SHS 1919–1929, Založba ZRC, Ljubljana 2002.

³⁰ Slovenec, 21. april 1921.

enota. Takšna se bo lažje branila in bo lažje branila celotno državo kot njena zahodna mejna marka.³¹

Zemljoradniška stranka pri svojih razmišljanjih o ustavi, vsaj pri vprašanju upravne razdelitve države, ni bila daleč od vladnega predloga. Podpirala je razdelitev na pokrajine oz. upravne enote na temelju naravnih in geografskih kriterijev in nikakor ni bila na klonjena zgodovinskim ali plemenskim enotam.³² Srbski republikanci so v svojem ustavnem predlogu predlagali razdelitev države na enote, ki bi bile zelo velike, saj naj bi imele najmanj 1.000.000 prebivalcev. Šele po letu 1922 se pri republikancih javlja naklonjenost federalizmu. Od tu dalje lahko sklepamo, da bi bile lahko enote nacionalno zaokrožene.³³

Protić	Narodni klub	Jugoslovanski klub	Smodlaka
Srbija	Srbija s Staro Srbijo in Makedonijo	Srbija s Staro Srbijo in Makedonijo	Podonavska Srbija (Beograd), Moravska Srbija (Niš) Raška (Novi Pazar)
Stara Srbija z Makedonijo			Makedonija (Skopje)
Hrvatska in Slavonija z Reko, Istro in Medžimurjem	Hrvatska, Slavonija in Dalmacija z Medžimurjem, Istro in otoki	Hrvatska, Slavonija z Medžimurjem, Istro in otoki	Hrvatska (Zagreb)
			Slavonija (Osijek)
Dalmacija			Dalmacija (Split)
			Primorje (Dubrovnik) / Južna Dalmacija, Hercegovina in Črna gora/
Bosna	Bosna in Hercegovina	Bosna in Hercegovina z Dalmacijo	Bosna (Sarajevo)
			Krajina (Banja Luka)
Črna gora s Hercegovino, Boko in Primorjem	Črna gora	Črna gora	
Srem z Bačko	Vojvodina (Bačka, Banat in Baranja)	Vojvodina (Bačka, Banat in Baranja)	Vojvodina (Novi Sad)
Banat			
Slovenija s Prekmurjem	Slovenija	Slovenija	Slovenija (Ljubljana)

Poskus primerjave obsegov pokrajin

³¹ Slovenec, 23. april 1921.

³² Branko Petranović, Momčilo Zečević, Jugoslovanski federalizam, Ideje i stvarnosti, Tematska zbirka dokumenata, Prvi tom 1914–1943, Prosveta, Beograd 1987 (dalje Petranović & Zečević), str. 106.

³³ Petranović & Zečević, str. 113.

Vidovdanska ustava je v 95. členu določila, da se država deli na oblasti, ki naj imajo največ 800.000 prebivalcev. Število oblasti tu ni bilo omenjeno. Razdelitev na oblasti je bila nato urejena z zakonom iz leta 1922. Zakon je Kraljevino SHS razdelil na 33 oblasti. Njihovo število je bilo mnogo višje, kot katerikoli predlog o razdeljevanju države, ki se je pojavil v času pripravljanja ustave. Zakon je bil izdan 26. aprila 1922. V Uradnem listu pokrajinske uprave za Slovenijo je bil objavljen 15. maja istega leta. Slovenija je bila razdeljena na dve oblasti s sedežema v Ljubljani in Mariboru. Na določen način nam na umetnost delitve na oblasti kaže tudi oznaka o obsegu oblasti, kjer je pri večini posebej navedeno katera območja sodijo v kakšno oblast. Pogosto je tudi posebej izpostavljeno kaj ne sodi v določeno oblast.

Bolj zanimiva je primerjava razdelitve na banovine in ustavnimi načrti. Primerjava teritorialnega obsega je lažja, saj so bil banovine večje od oblasti.³⁴ Tudi za banovine je veljalo, da so bile enote, ki teritorialno niso obsegale plemensko ali zgodovinsko okroženih enot. Resnici na ljubo je treba povedati, da v primeru Slovenije to ni bilo čisto res. In to je bila edina izjema. Primerjava Smodlakine razdelitve na dvanajst pokrajin in razmejitev na devet banovin pokaže na nekaj podobnosti. Slovenija je bila v obeh primerih omejena na isto ozemlje. Smodlakina Hrvaška, razen dela Like, in del Slavonije, sta sestavljali Savsko banovino. Smodlakina Dalmacija je obsegala tudi Pag, a na vzhodu ni šla do Neretve. Primorska banovina je obsegala tudi Pag in porečje reke Neretve v njenem srednjem toku. Vrbska banovina gre na severovzhodu dlje od Savi, kakor Smodlakina Krajina. Smodlaka je svojo Bosno umestil v osrednji bosanski prostor in ga na vzhodu le v ozkem pasu povlekel čez Drino, vendar za razliko od banovine na jug segel v zgornji tok Drine. Drinska banovina je poleg Bosne obsegala še obsežen kos zahodne Srbije na desnem bregu Drine. Velike ozemeljske razlike so v pasu od Dubrovnika in Črne gore čez osrednjo Srbijo proti Vojvodini. Zetska banovina je obsegala Dalmacijo od Pelješca navzdol, Črno goro, Hercegovino in Sandžak. Smodlakino Pomorje je obsegalo omenjeni obalni del s Črno goro in Hercegovino. Njegova Raška pa je poleg Sandžaka zajela še Metohijo in Kosovo. Vardarska banovina vključuje Kosovo, ki je pri Smodlaku del Raške. Moravska pokrajina in istoimenska banovina sta primerljivi. Donavska banovina je obsegala Vojvodino, Šumadijo, desni breg Donave od izliva Morave, Srem in vzhodno Slavonijo do izliva Bosne v Savo. Pri Smodlaku je to ozemlje del Donavske Srbije. Ta se razteza od Drine na vzhod ob Savi in nato nad Beogradom proti reki Tamiš in nato nekaj časa po reki proti Romuniji. Smodlakina Vojvodina je na desnem bregu Donave skupaj s Sremom in brez južnega Banata.

Še lažje primerjamo ozemlja pri Protičevem predlogu in banovinah, saj gre za enako število enot. Pri Sloveniji ni razlik. Savska banovina je bila nekaj manjša od Protičeve Hrvaške s Slavonijo, Reko, Istro in Medžimurjem. Protičeva Bosna bi obsegala dele Vrbske in Drinske banovine, morda tudi dele Zetske banovina. Njegova Dalmacije bi bila le del Primorske banovine, ki je segala v notranjost Bosne. Črna gora z Boko in Primorjem bi bila zahodni del Zetske banovine. Enoti Srem z Bačko in Banat bi bili le severni del Donavske banovine. Protičeva Srbija bi obsegala ozemlja delov Donavske, Moravske in Zetske banovine. Stara Srbija z Makedonijo bi se v glavnem prekrivala z Vardarsko banovino.

Primerjava ozemelj posameznih pokrajin v načrtu Jugoslovanskega kluba in Narodnega kluba z banovinami je manj primerna, saj gre za različna koncepta. Jugoslovanski in Narodni klub sta upoštevala stare avstro-ogrske razmejitve, banovine so zamejene povsem na novo.

³⁴ Razdelitev na banovine je zapisana v 83. členu oktorirane ustave.

Če se vrnemo k razpravam o ustavnih predlogih pred sprejetjem Vidovdanske ustave in sklepamo, kaj bi mogli biti razlogi za nesprejemanje opozicijskih predlogov. Vlada večina je seveda igrala na argument svoje moči. Najverjetneje ne smemo spregledati osnovnega vodila politike, ki gradi in brani izgrajeni sistem, da bi ohranila oblast. Gledano s temi očali so vsake spremembe, ki omogočajo nekaj samostojnosti, za centralno oblast nevarni. Ne morem pa tudi mimo prepričanja, da je bilo tako pri vladi, kot pri opoziciji, kar nekaj tudi običajnega strahu pred neznanimi navadami, izkušnjami in drugačnostmi sodržavljanov v novi domovini. In v kontekstu razmerja politične moči, je bil rezultat, kakršen nam je znan.

ZAKAJ SO SLOVENCİ VSTOPILI V JUGOSLAVIJO IN ZAKAJ SO IZ NJE ODŠLI?

POVZETEK

Slovenci so v Jugoslavijo verjeli, vanjo vložili veliko energije, denarja in političnih naporov za njeno demokratizacijo. V začetku dvajsetih let so opustili idejo o enem jugoslovanskem narodu z enim jezikom. Dobili so šole v svojem jeziku, univerzo in neformalno kulturno avtonomijo, ne pa tudi politične. Sprememba, ki so jo doživeli, ni bila zgolj politična: iz dobro organizirane in pedantne avstro-ogrske monarhije so prešli v drugačen civilizacijski krog z močno balkansko tradicijo, heterogeno nacionalno in versko strukturo in specifično politiko "nadmudrivanja". Kljub temu je bila Jugoslavija zanje ščit pred zgodovinskimi sovražniki Nemci in Italijan, v socialistični Jugoslaviji pa so tudi spremenili meje in zgradili svojo državnost.

Neodvisna slovenska država je bila rezultat političnih in socialnih sprememb v osemdesetih letih 20. stoletja. Te so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, konca bipolarne delitve sveta, razpada Sovjetske zveze in ekonomske, politične in mednacionalne krize v Jugoslaviji. Neodvisnost ne bi bila mogoča brez teh zunanjih vzrokov in tudi notranji proces demokratizacije bi bil brez njih drugačen. Notranji procesi, na katere so lahko vplivali Slovenci sami so bili relativno odprt politični prostor, kroženje idej in soočenje opozicije in oblasti, močna reformistična struja znotraj zveze komunistov in močna civilna družba, kar vse je pripeljalo do temeljnega družbenega konsenza glede glavnih ciljev. Demokratizacija in nacionalna emancipacija sta bila tesno prepletena procesa. Take razmere so omogočile gladko tranzicijo in uspešne priprave na osamosvojitve. Konsenz med opozicijo in oblastjo je bil dosežen pri statusu jugoslovanske konfederacije, kar je bila posledica še vedno močne jugoslovanske ideje in se danes pogosto pozablja. Tudi Demos je prišel na oblast z idejo o jugoslovanski konfederaciji. Šele napad JLA na Slovenijo je dokončno spremenil situacijo. Jugoslovanstvo je bilo pozabljeno.

ABSTRACT

WHY DID SLOVENES ENTER INTO YUGOSLAVIA AND WHY THEY LEAVE IT?

Slovenes believed in Yugoslavia for a long time and they had invested a lot of energy in its planning and development. World War I proved to be catastrophic, the only solution they saw was entering Yugoslavstate. The idea, according to which they were to become a part of a single Yugoslav nation with a single language, was done with at the beginning or the twenties. The Slovenians got schools in their own language, a university and a kind of non-formal cultural, yet no political autonomy. The change was not only as regards the state, but more so regarding the cultural framework: from the well organized and pedantic Austro-Hungarian monarchy, the Slovenians

* dr., redni profesor, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
PhD, Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2
E-mail: bozo.repe@guest.arnes.si

joined another civilisation circle with a strong Balkan tradition, a heterogeneous national and religious structure, and a specific politics, which strived to preserve the Osmanli tradition of "outsourcing". Despite that, Yugoslavia was some short of shield which protected them against historical enemies Italians and Germans and in socialistic Yugoslavia they gradually built their own state.

The independent Slovene state was a result of political and social changes in the 1980s. These took place in the context of a global crisis of communism, disintegration of the bipolar division of the world, disintegration of the Soviet Union and a deep political and economic crisis in Yugoslavia, as well as a crisis in the relationships among the different nations within the state. Independence would not have been possible without these external changes and likewise, the internal process of democratization would also have been very different. Incorporated among the basic internal characteristics, upon which Slovenes themselves could influence, was a relatively open political scene which enabled a circulation of ideas and meetings between those in power and those in opposition, a strong civil society, supremacy of a reformist movement within the Communist Party and a high level of consent concerning basic national issues. The processes of social democratization and of national emancipation were tightly intertwined. This situation enabled a smooth transition from the one-party to a multi-party system and successful preparations for attaining independence. Consensus between the socialist government and the opposition was settled upon through a confederation status, which was a consequence of strong "yugoslavism" and it is fact that is nowadays all too often forgotten. Even when Demos came to power the evaluation of a confederation as the maximum achievement possible under such circumstances did not alter. It was only after the Yugoslav National Army attacked Slovenia that the standpoint and situation shifted. "Yugoslavism" was forgotten.

I. V prvo Jugoslavijo

*"Slovenci so za Jugoslavijo brez pridržka, kajti to jim naravnost diktira najprimitivnejši politični razum. V Italijo ali pa celo nazaj v Avstrijo, oziroma Ogrsko ne morejo težiti iz političnih, narodnih in gospodarskih razlogov, ker bi bil njih položaj tam brezupen in bi pomenilo to njih nacionalni samomor; po popolnoma suvereni slovenski državi pa tudi ne morejo stremiti, ker jih je premalo in bi postala taka slovenska državica radi eksponirane geografske lege že v najkrajšem času plen imperijalističnih teženj enega ali drugega soseda. Iz teh razlogov je tudi jasno, da je med Slovenci sploh nemogoče kakršnokoli protidržavno gibanje, ker bi to nikdar ne moglo imeti kakega realnega smotra. Svoje mesto in svojo bodočnost morejo torej gledati Slovenci vsaj v sedanjih okoliščinah samo v Jugoslaviji in nikjer drugje. To ve, čuti in priznava iskreno zadnji Slovenec brez razlike političnega ali svetovnega naziranja. Prav tako jasno je pa seveda tudi, da se Slovenci ne morejo zadovoljevati s kakršnokoli Jugoslavijo, kajti država ni sama sebi namen, temveč narodom le sredstvo za doseg določenih ciljev. Tudi za Jugoslavijo se Slovenci niso bojevali v različnih oblikah nad pol stoletja zaradi nje same, temveč zato, da dosežejo in realizirajo v njej določena politična, kulturna, gospodarska in socialna stremjenja, ki jih je mogoče doseči samo v lastni narodni državi."*¹

¹ Fran Erjavec: Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pogled, Ljubljana 1923.

Današnji slovenski pogled na Jugoslavijo, zlasti politični, deloma pa to velja tudi za zgodovinarje, izhaja iz teze, da je bilo jugoslovanstvo nekakšna zasilna rešitev, nekaj, kar je Slovincem pomagalo prebroditi težke čase dokler se niso vrnili tja, kamor sodijo, torej v t.i. "Evropo". Zgodovinska slika je seveda drugačna. Slovenci v Jugoslavijo verjeli, vanjo vložili veliko energije, denarja in političnih naporov za njeno demokratizacijo, oba glavna politika Korošec in Kardelj sta bila prepričana Jugoslovana, oba pa sta jo videla tudi v ideološki konotaciji: Korošec je v njej videl garancijo, da bo njegova stranka v dogovoru z dvorom in srbskimi strankami lahko absolutno obvladovala Slovenijo in jo uravnavala po katoliških načelih, Kardelj je bil prepričan, da je glavno vezi-vo Jugoslavije socializem in da lahko brez njega propade – kar se je na koncu tudi zgodilo.

Slovenci razmišljanj ali celo nacionalnih programov, ki ne bi tako ali drugače hkrati prejudicirali rešitve nacionalnega vprašanja znotraj Jugoslavije, do druge polovice osemdesetih let nismo imeli.² So pa bile jugoslovanske ideje različne in med sabo tudi protislovne. V času prve svetovne vojne so slovenski politiki so skoraj do konca vojne verjeli v možnost, da bodo nacionalno vprašanje lahko rešili znotraj Avstro-Ogrske. Vendar tudi pri trializmu, ideji o združitvi *"vseh južnih Slovanov monarhije v državno-pravno samostojen organizem pod žezlom habsburške monarhije"*, kot je to opredeljevala izjava kranjskega deželnega zbora z dne 16. januarja 1909, sprva niso bili povsem brez bojazni. Ne le zaradi vladajočih avstro-ogrskih krogov, temveč tudi zaradi drugačnih hrvaških stališč. Prizadevanja SLS in katoliških krogov po utrditvi zveze s katoliškimi Hrvati v letih pred prvo svetovno vojno namreč niso rodila ugodnih rezultatov, podobno pa je bilo tudi na liberalni strani. Dr. Josip Smodlaka in dr. Ante Trumbić, poleg dr. Franja Supila vodilna jugoslovanska usmerjena hrvaška politika, sta trializem pojmovala kot avtonomno srbsko-hrvaško državo, ki bi bila v personalni dinastični uniji z Avstrijo in Ogrsko. Hrvati naj bi skupaj s Srbi na Hrvaškem in v dogovoru z Ogrsko in v zavezništvu z Italijo dobili v ogrskem delu cesarstva nekakšen subdualistični status. Za zavezništvo z Italijo so bili pripravljeni žrtvovati Trst, Slovensko primorje in Istro ter sploh ločiti reševanje hrvaškega vprašanja od slovenskega. V tem primeru bi Slovenija, severni del Istre in Trst ostali izven meja jugoslovanskega dela države, v dednih avstrijskih deželah pa naj bi Slovenci sami pridobili avtonomne pravice (kot je to upala doseči ideja t. i. avstroslavizma. Tako hrvaško-srbsko stališče je bilo zapisano v t. i. reški deklaraciji iz oktobra leta 1905 (podobno tudi v zadarski deklaraciji). Slovenski politiki so si prizadevali, da bi hrvaške odvrnili od takih načrtov in da bi v svoje državno-pravne programe vključili tudi Slovence. Z nekaj ironije bi lahko rekli, da so bili torej začetki nekakšne slovenske "fragmentarne" diplomacije pred sto leti prepričevanje Hrvatov naj Slovencev vendarle vzamejo s sabo v avtonomno državo znotraj Avstro-Ogrske. Vendar je zmedenost vladala tudi na slovenski strani. Celo Šušteršič sam je pred izjavo kranjskega deželnega zbora Hrvatom razlagal, da je o trializmu sicer treba javno govoriti, ne pa (še) javno zahtevati, da se morajo tudi slovenske dežele in Istra vključiti v hrvaško državo. Na drugi strani (kot ugotavlja dr. Janko Pleterški) hrvaški politiki, ki so se sklicevali na hrvaško državno pravo, tudi niso želeli izgovarjati srbskega imena, saj naj bi to zanikovalo nacionalni pomen hrvaške države, v kateri da je le en *"diplomatični"* (to je v zgodovinskih listinah zapisan) narod. Sicer pa tudi redki zunanji poznavalci zapletenega nacionalnega vprašanja v Avstro-Ogrski pred prvo svetovno vojno Slovincem niso posvečali kaj dosti pozornosti in jih niso šteli kot ključne pri morebitni preureditvi mo-

² Izjema so emigrantski programi, med katerimi je bil v Sloveniji najodmevnejši program Cirila Žebota v šestdesetih letih, ki se je zavzemal za večstrankarstvo in – glede na mednarodne razmere, v katerih na samostojnost Slovenije ni bilo misliti – tudi za konfederativno Jugoslavijo. Žebet je upanje na uresničitev videl v kontekstu tedanjega dogajanja v Sloveniji, to je "liberalne" politike Staneta Kavčiča.

narhije. Publicist Robert William Seton Watson, ki je veljal za najboljšega poznavalca habsburške monarhije in je imel velik vpliv na odločitve britanske vlade, se je leta 1911 (resda precej pod hrvaškim vplivom) izrekal za trializem brez Slovencev. Kasneje je mnenje spremenil in je leta 1914 dokazoval britanski vladi, da nobena ureditev jugoslovskega vprašanja ne bo popolna, če bo prezrla Slovence. Slovenski politični načrti so bili tako v veliki meri odvisni od notranjih strankarskih razmerij (zlasti od vladajoče hrvaško-srbske koalicije) v hrvaški banovini, torej znotraj ogrskega dela monarhije. Vendar so Hrvati več naklonjenosti do vključevanja Slovencev v svoje državne načrte začeli kazati šele po letu 1915. Manjši krog katoliških hrvaških politikov se je leta 1915 pridružil spomenici, ki sta jo ljubljanski nadškof dr. Anton Bonaventura Jeglič in Šušteršič poslala papežu in ga prosila, naj se zavzame, da bi slovenske in hrvaške dežele ostale skupaj v Avstriji, vendar tako, da ne bi bili več pod nemško in ogrsko nadvlado. Podobno peticijo so napisali dr. Janez Evangelist Krek, škof dr. Anton Mahnič in nekaj hrvaških in slovenskih duhovnikov. Konec novembra 1916 se je v Gradcu sestel hrvaško-slovenski poslanski klub in sprejel sklep, da bo postavil zahtevo po združitvi Hrvatov in Slovencev v eno enoto. Enako zahtevo naj bi postavil hrvaški sabor, ki naj bi se sestel januarja 1917 zato, da bi sprejel addresso (nagovor) sabora novemu cesarju in ogrskemu kralju Karlu. Vladajoča hrvaško-srbska koalicija na tako zahtevo ni pristala, pač pa jo je v saboru 1. februarja 1917 postavila hrvaška stranka prava, ki je tudi zahtevala odpravo dualizma. Pri tem se je sklicevala na narodnostno načelo in na hrvaško državno pravo. Vendar so bili tudi drugi predlogi, frankovci so npr. zahtevali, naj se Hrvaška združi z Bosno in (brez Slovencev) tvori tretjo državno enoto v monarhiji. Končno podoba je trialistična ideja v avstrijskem delu monarhije dobila maja 1917 v Majniški deklaraciji. 29. maja 1917, dan preden se je obnovilo parlamentarno življenje v avstrijskem delu monarhije, je nastal Jugoslovanski klub, v katerem so se združili slovenski, hrvaški in srbski poslanci iz avstrijskega dela monarhije (prej so obstajali trije klubi: Hrvaško-slovenski, Narodni klub in Dalmatinski klub). Klub je imel ob ustanovitvi 33 članov, večino so imeli poslanci SLS (pred vojno je bilo jugoslovanskih poslancev sicer 37, od tega 23 Slovencev, 12 Hrvatov in dva Srba, večina je bila članov hrvaško-slovenskega kluba, med vojno sta dva poslanca umrla, eden je bil v emigraciji, eden – Franc Grafenauer pa v ječi). V imenu kluba je dr. Anton Korošec 30. maja 1917 v nemškem jeziku prebral t. i. Majniško deklaracijo, kot se je imenovala listina, ki jo je v začetku maja sestavil dr. Janez Evangelist Krek, pri končni redakciji so sodelovali dr. Anton Korošec, Vjekoslav Spinčić, dr. Josip Smodlaka in dr. Melko Čingrija (sicer tudi dubrovniški župan in eden od tvorcev hrvaško-srbske koalicije), podpisali pa so jo vsi člani Jugoslovanskega kluba. Deklaracija se je glasila: *"Podpisani poslanci, združeni v Jugoslovanskem klubu, izjavljajo, da zahtevajo na temelju narodnega načela in hrvaškega državnega prava, naj se vsa ozemlja monarhije, v katerih prebivajo Slovenci, Hrvati in Srbi, zedinijo pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije v samostojno državno telo, ki bodi prosto vsakega narodnega gospodstva tujcev in zgrajeno na demokratičnem temelju. Za uresničenje te zahteve svojega enotnega naroda se bodo zavzeli z vso silo. S tem pridržkom se bodo podpisani udeleževali parlamentarnega dela."*³ Nekateri poslanci, zlasti dalmatinski, so formulacijo *"pod žezlom habsburško-lotarinške dinastije"* podpisali s stisnjenimi zobmi. Josip Smodlaka jo pripisuje zastopniku Trsta dr. Otakarju Rybaču, ki naj bi to predlagal v sporazumu s Kreckom. Ko je protiavstrijsko razpoloženi Smodlaka (več mesecev je preživel v avstrijski samici, nato pa je bil konfiniran) Krecku očital, ker *"verjame, da bomo svobodni in srečni pod Habsburžani, našimi večnimi tlačitelji"*, mu

3 Dušan Nečak, Božo Repe: Prelom 1914–1918. Svet in Slovenci v 1. svetovni vojni, Sophia, Ljubljana 2005, str. 179.

je Krek odgovarjal z anekdoto o t. i. "klin čorbi": "Možu so dali lonec, poln vode, v kateri je bil železen klin, in mu pod težko grožnjo naložili, naj skuha tako klin-čorbo, ki bo bolj okusna od katerekoli druge, zato mora biti lonec, ko bodo pojedli, povsem prazen. Vzel je najboljšo mast, razne vrste zelja in dišav in skuhal čorbo s klinom. Ko se je zbrala družba, da pojé čorbo, je vtaknil v lonec dva prsta, prijel klin in ga vrgel ven. Vsi, ki so čorbo poskusili, so priznali, da je zelo okusna in rekli: Ni boljšega od klin-čorbe." Krek je zgodbo zaključil z besedami: "Tak klin so za nas Habsburžani."⁴

Majniško deklaracijo je treba postaviti v kontekst avstrijske politike po smrti cesarja Franca Jožefa, ko je prestol prevzel cesar Karel. Ta se je preko Sixta Burbonskega z antantnimi silami skrivaj začel dogovarjati za separaten mir, ki naj bi omogočil preureditev monarhije. Cesar ni hotel priseči na avstrijsko ustavo, ker je računal z možnostjo vsiljene (oktroirane) ureditve monarhije od zgoraj. Le to so že spomladaj 1916 zahtevale nemške stranke v t. i. "Deutsche Belange" (nemške zahteve) z vizijo, da nemštvo z nemškim uradnim jezikom v monarhiji dobi popolno prevlado. Po teh načrtih naj bi dualizem kar najbolj oslabil, v zameno pa bi Ogrska dobila Dalmacijo. Poljakom bi dali državo (vključno z Galicijo), medtem ko bi bili Čehi in Slovenci v avstrijskem delu cesarstva podvrženi ostremu germanizacijskemu pritisku. Zahteve po nemški dominaciji znotraj monarhije je spremljala tudi močna nevarnost nemško-avstrijske združitve, ki je trajala vse do konca vojne. Pri avstrijskih Nemcih je bila ta ideja zelo močna, ne zgolj v najbolj ultranacionalistični obliki, ampak tudi v (domnevno) kompromisnih rešitvah, ki so (naj bi) do določene mere upoštevale tudi zahteve drugih narodov. V ospredju "mehkejših" razprav je bil – zlasti pod vtisom nemškega prodora v prvem letu vojne – koncept t. i. Srednje Evrope (Mitteleurope). Pojmovanje je leta 1915 uvedel nemški geograf Friedrich Naumann, pri čemer je izhajal iz nemške dominacije nad Vzhodno in Srednjo Evropo ter Balkanom (Naumann je v načrt vključil tudi zasedena ozemlja Belgije, Nizozemske in Luksmeburg ter dela Francije). Načrt je bil tudi osnova nemškega prodora še dalje na Vzhod (Drang nach Osten). Naumann se je zavzemal za oblikovanje velike konfederacije, njena osnova naj bi bila povezovanje, sodržavje (Staatenbund) Nemčije in Avstro-Ogrske, do povezave pa naj bi prišlo tudi z zaveznicama Bolgarijo in Turčijo. V primerjavi s kasnejšimi velikonemškimi načrti je Naumann nenemškim narodom priznaval pravico do življenja (jezika) in menil, naj nemška politika ne bi težila k njihovemu prisilnemu poenotenju, čeprav bi bila Mitteleuropa v osnovi nemška, z nemščino kot sporazumevalnim jezikom. Nenemški narodi v Avstro-Ogrski so Naumannov koncept v glavnem zavrnili. Naklonjeni so mu bili predvsem Poljaki, Madžari so imeli do njega protislovne občutke, od političnih strank in skupin pa so se k njemu bolj nagibale liberalci (tudi socialdemokrati) kot pa katoliški krogi. Navdušeno so idejo pozdravljali Nemci na Slovenskem, kar je bilo že samo po sebi dovolj za sumničavost slovenskih politikov, ki so bili prepričani, da gre zgolj za "velenemški sen", to je postavitev mostu do Jadrana, ki pomeni konec za slovenski narod. Velenemškim konceptom so svoje zahteve nasproti postavili avstro-ogrski Južni Slovani in Čehi, pri čemer so zlasti slovenski politiki računali na cesarjevo moč in avtoriteto. To upanje na cesarjevo pomoč je pri Slovencih – v nasprotju z številnejšimi in bolj organiziranimi Čehi – izhajalo iz šibkosti, zaradi katere je bilo le malo možnosti, da bi svoje nacionalne cilje dosegli v parlamentu, čeprav so se zanje tam trdo borili. Majniška deklaracija ni ostala zgolj orodje v parlamentarnih bojih na Dunaju, čeprav je bil sprva to njen osnovni namen. V slovenskih pokrajinah ji je sledilo močno deklaracijsko gibanje, ki je deklaraciji dalo potrebno vsenacionalno širino. Gibanje je potekalo v času, ko so razhajanja znotraj SLS med Šušteršičem na eni in

⁴ Prav tam.

Krekom ter Korošcem na drugi strani dosegla vrhunec. T. i. ljubljansko izjav knezoškofa Jegliča in predstavnikov katoliške (SLS) in liberalne (Narodno napredni stranke) 15. septembra 1917 je sicer podpisal tudi Šušteršič, vendar je izjavo, ki jo je imel za preveč radikalno (kot tudi sicer Krekovo in Koroščevo politiko) vzel za nezaupnico. V ljubljanski izjavi, ki jo je sestavil teolog in filozof Aleš Ušeničnik, je pisalo, da je bodočnost monarhije mogoča le na načelu resnične svobode narodov, slovenskemu narodu pa lahko svobodo in edinstvo zagotovi le *"samostojna in na načelu same moodločbe narodov zgrajena jugoslovanska država pod žezlom habsburške dinastije"*.

Habsburški "klin" (obstoj dinastije in z njo monarhije) iz Krekove anekdote je trialiistično oziroma majniško jugoslovansko idejo ločeval od drugih dveh, bolj radikalnih vizij rešitve jugoslovanskega vprašanja. Potek vojaškega in političnega dogajanja proti koncu vojne pa je imel za posledico, da je vedno bolj pomembna postajala opcija združitve jugoslovanskih narodov izven Avstro-Ogrske. Tudi slovenski politiki so majniško deklaracijo postopoma začeli previdno označevati za minimum svojih zahtev, omenjali so možne rešitve mimo vlade in monarhije, patriotizem in zavezanost prestolu sta usihala. Vendar so na jugoslovansko opcijo izven Avstro-Ogrske slovenski politiki doma imeli kaj malo vpliva. Najpomembnejšo, t. i. piemontsko vlogo (po pokrajini, ki ji je uspelo združiti Italijo), je imela Srbija. Ta vloga je izhajala iz njenega položaja: Srbija je bila samostojna država, članica antantnih sil, imela je vojaško silo in vse to ji je pri združevanju omogočilo prevlado. Srbska vlada je svoje namene pokazala že na začetku vojne, 7. decembra 1914 z Niško deklaracijo, v kateri je kot vojni cilj poleg osvoboditve proglasila tudi združitve *"vseh naših nesvobodnih bratov Srbov, Hrvatov in Slovencev."* S tem je manifestativno sicer presegla svoj zgodovinski program iz leta 1849 (t. i. Garašaninovo Nacertanije), to je težnjo, združiti vse Srbe v eni državi. Ruski carski diplomati so opozarjali srbske politike, naj ne ustvarjajo take države (to je Jugoslavije), v kateri bodo Srbi kot narod in pravoslavje kot vera sicer imeli relativno večino, a bodo različni drugi narodi skupaj v odnosu do njih in druge vere v odnosu do pravoslavja skupaj predstavljali večino, saj bi to lahko Srbijo potegnilo v krizo, kakršno je med vojno doživela carska Rusija. V Niški deklaraciji ni bilo nobene besede o notranji ureditvi države, zato je obstajala utemeljena bojazen, da Srbi želijo, tako kot so to storili po balkanskih vojnah z Vardarsko Makedonijo, z aneksijo (*"prisajedinjenjem"*, kot so rekli) le razširiti svoje ozemlje. Kam se podajajo, jim ni bilo prav jasno, saj je moral srbski geograf Jovan Cvijić na začetku vojne vojaškim poveljnikom, regentu Aleksandru in predsedniku vlade na zemljevidu šele pokazati, kje vse živijo južnoslovanski narodi, na osnovi česar so potem opredelili svoje vojne cilje in vanje vključili tudi Slovence. V precejšnji meri tudi na prigovarjanje Nika Zupaniča, slovenskega etnografa, ki je živel v Beogradu in vodil tamkajšnji muzej.

Nihanje med velikosrbskim programom, ki so ga zaradi ozemeljske primerjave z jugoslovanskim imenovali tudi "mali", in "velikim" jugoslovanskim programom, je bilo v srbski politiki navzoče do konca vojne. Še zlasti, ker razpad Avstro-Ogrske in nastanek novih držav na njenem ozemlju vse do oktobra 1918 ni bil posebno verjeten oz. je bil v nasprotju s politiko antantnih držav, mnogi srbski politiki pa srbstva niso hoteli podrediti jugoslovanstvu in so tudi kasneje ves čas med njima delali enačaj. Tudi sicer je bil njihov pogled bolj kot na sever do Slovencev, usmerjen v Bosno in Hercegovino ter v Dalmacijo in hrvaška ozemlja, poseljena s Srbi, predvsem pa na vzhod, tja za Peč na Madžarskem in Temišvar v Romuniji (večna težnja, da bi dobili Egejsko Makedonijo in izhod na morje v Solunu glede na zaveznitvo z Grčijo ni prihajala v poštev).

Če pustimo ob strani politično spodbujano sovraštvo do Srbije ob začetku prve svetovne vojne, lahko rečemo, da so bila pri Slovencih pozitivna južnoslovanska čustva

gotovo navzoča vsaj od balkanskih vojn dalje. Vodilni slovenski časopisi so dogajanje na bojiščih natančno spremljali in zlasti v prvi balkanski vojni izražali simpatije za Srbe in Bolgare (h katerim so prištevali tudi Makedonce), leta 1914 pa je že izšla tudi knjiga *Vojska na Balkanu 1912/1913*, ki sta jo napisala profesorja Anton Sušnik in dr. Vinko Šarabon. V drugi balkanski vojni so se slovenski časniki postavili na stran Bolgarov in bili kritični do Srbije, predvsem so obžalovali, da je bilo razdrto prejšnje zavezništvo. Toda Ivan Hribar je v svojih spominih zapisal, da mu je bilo po bitki pri Kumanovem *"tako jasno, da smo Jugoslovani našli svoj Piemont in da dan kumanovske bitke pomeni datum začetka jugoslovanske narodne združitve"*. Ne glede na to, da gre za stališče, ki je gotovo nastalo po nastanku jugoslovanske države, ko so nekdanji avstrijski politiki "za nazaj" poudarjali svoje jugoslovanstvo, so bile pri Hribarju simpatije do južnih Slovanov več kot očitne. S potovanji v Petrograd, Sofijo in Beograd je skušal zgladiti spor med Bolgarijo in Srbijo zaradi Makedonije, v Ljubljani pa je leta 1913 ustanavljal Slovenski klub, ki bi okrepil kulturne in gospodarske zveze Slovencev s Srbi in Slovencem omogočal, da postanejo tudi oni *"deležni zmag slovenskega orožja na Balkanu"*; prizadeval si je, da bi slovenski uradniki potovali v Srbijo in tako začeli navezovati tudi osebne stike med Slovenci in Srbi, ki do tedaj skoraj niso obstajali. Aprila 1913 je srbskemu predsedniku vlade Nikoli Pašiću zagotovil, da v Srbiji vidi jugoslovanski Piemont in ga prosil: *"Ne delajte poslej več samo srbske politike, temveč jugoslovansko"*, kar naj bi mu Pašić tudi obljubil. Ideja o povezavi južnih Slovanov v kombinaciji z Bolgari je s prvo svetovno vojno odpadla, saj so se ponovno znašli na nasprotni strani kot Srbi, čeprav raznih federativnih in konfederativnih kombinacij ni manjkalo ne v času med obema vojnoma in ne med drugo svetovno vojno tja do leta 1948.

Tretji center jugoslovanske ideje je zaradi vojnih razmer, nasilja in prepovedane politične dejavnosti v Avstro-Ogrski predstavljala politična emigracija, zlasti hrvaški politiki iz Dalmacije (dalmatinski in državnozborski poslanec dr. Franjo Supilo, dr. Ante Trumbić, svetovno znani kipar Ivan Meštrović in drugi). Ti emigrantski politiki so ustanovili Jugoslovanski odbor, v katerem je bilo tudi nekaj slovenskih politikov: Bogumil Vošnjak, Gustav Gregorin, Josip Jedlowsky, Niko Zupanič in Drago Marušič. O datumu nastanka so različni spominski podatki, začetni pogovori naj bi se odvijali najprej v Benetkah, kjer se je po naključju znašla manjša skupina prebežnikov, nadaljevali pa so se novembra 1914 v Rimu. Tam se je 24. januarja 1915 Jugoslovanski odbor v ožji sestavi začasno tudi konstituiral in o svojih namerah obvestil veleposlanike antantnih držav. Podobno misijo so nato njegovi predstavniki nadaljevali v Parizu. Uradno in v širši sestavi je nato nastal 30. aprila 1915 v Londonu. Člani odbora so skušali dobiti podporo antantnih sil in so bili zaradi osebnih zvez dokaj vplivni. Tega se je zbal srbska vlada (odbor je imel tudi precej pristašev v srbski parlamentarni opoziciji) in si je skušala odbor podrediti ali vsaj omejiti njegov mednarodni vpliv. Že ob prvi deklaraciji odbora o združitvi jugoslovanskih narodov, ki jo Pašić sicer podprl, so drugi srbski vplivni politiki izražali dvome in nasprotovanja. Dr. Milenko Vesnić, kasnejši predsednik vlade v Kraljevini SHS, ki je izsilil Vidovdansko ustavo in podpisal rapalsko pogodbo (vendar pred tem tudi branil slovenske zahteve na pariški mirovni konferenci) je kipurju Ivanu Meštroviću v Rimu jeseni 1914 zabrusil: *"Vi tam imenujete povečano državo 'Jugoslavija', ali ste tudi Vi za to ime? Pravim vam, da to ne more biti. Tega Srbi nikoli ne bomo sprejeli. Nismo neko židovsko podjetje, ki menja ime, ko dobi še neke artikle. Do sedaj se je država imenovala Srbija, v prihodnje, ko vanjo pridejo še Hrvati in Slovenci, naj se imenuje 'Velika Srbija'. Hrvati so v njej lahko enakopravni državljani, lahko imajo tam, kjer so v večini, če že hočejo, tudi svojo malo avtonomijo, jezik se bo imenoval srbsko-hrvaški in tako naprej, ampak država Srbija, razširjena država Velika Srbija."*

Nikola Pašić je sredi julija 1917 (tedaj je bila Srbija zaradi razmer v Rusiji, njeni glavni podpornici, ki je bila precej oslabiljena) na Krfu sklical konferenco, na kateri sta sodelovala srbska vlada in Jugoslovanski odbor. Rezultat je predstavljala t. i. Krfška deklaracija, sprejeta 20. julija 1917. Po tej deklaraciji, naj bi nova jugoslovanska država nastala na temelju samoodločbe in ne aneksije, vendar bi bila ustavna monarhija z dinastijo Karadjordjevičev. Imenovala naj bi se Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, njena ustava naj bi bila sprejeta s kvalificirano (absolutno) večino v ustavodajni skupščini, ki bi bila izvoljena na splošnih in neposrednih volitvah. Odbor pod vodstvom Anteja Trubića na pogajanjih zaradi svoje šibkosti ni mogel uveljaviti načela o federativnosti. Država naj bi se delila po naravnih, socialnih in gospodarskih kriterijih, ne pa zgodovinskih in nacionalnih, čeprav so govorili o enakopravnosti jezikov, pisav in ver jugoslovanskih "plemen". Krfška deklaracija je bila v bistvu politični manifest in srbska vlada jo je tako tudi jemala (npr., kasneje ni upoštevala sklepa o sprejetju ustave s kvalificirano večino). Po potrebi, kadar ji je to šlo v korist (pri vprašanju monarhije, centralistične ureditve), pa ji je dajala značaj državnopravnega akta. Tudi v nadaljevanju si je srbska vlada prizadevala, da Jugoslovanski odbor ni dobil vloge mednarodno priznanega subjekta. Njegova vloga je slabela, čeprav je še sodeloval na pogajanjih o združitvi, ki so bila od 6. do 9. novembra 1918 med predstavniki Države SHS in srbske vlade v Ženevi. Eden od razlogov za podcenjeno vlogo odbora je bilo tudi dejstvo, da odbor ni – tako kot npr. češkoslovaški narodni odbor – ustanovil lastnih vojaških enot.

14. točk ameriškega predsednika Wilsona z dne 8. januarja 1918), ki so obljubljale samoodločbo narodov, so bile po javnih interpretacijah tako ameriškega kot britanskega predsednika kar zadeva rešitev južnoslovanškega vprašanja precej nedorečene: govorile so v smislu ohranitve Avstro-Ogrske, njenim narodom pa niso obljubljale kaj več kot avtonomijo. Na novo naj bi določili mejo proti Italiji in čeprav je Wilson zagovarjal narodnostne meje, je bilo jasno, da bo taka meja v škodo Slovencev, saj je že tedanja avstro-ogrška meja (z izjemo Beneške Slovenije in Rezije) potekala praktično po robu slovenskega narodnostnega ozemlja. Tudi v najboljšem razmerju sil bi bilo narodnostne meje najbrž nemogoče doseči, saj je bil tu še londonski pakt, ki je bil obvezujoč vsaj za Veliko Britanijo in Francijo (res pa bi po drugi strani ohranitev monarhije vsaj deloma – odvisno pač od pogajanj – preprečila njegovo uresničitev). Wilsonove točke, čeprav načeloma zelo spodbudne, so bile v resnici zelo blizu tistemu, kar sta želela avstrijska vlada in dvor (ki sta si med februarjem 1917 in marcem 1918 vztrajno in po raznih kanalih prizadevala za sklenitev separatnega miru), zato so tudi na široko poudarjali, da je samoodločba narodov notranje avstrijsko vprašanje.

Panslavizem v zadnjih mesecih obstoja Avstro-Ogrske ni imel večjega vpliva na celotno dogajanje v monarhiji, vsak je svoje nacionalno vprašanje reševal po svoje. Zadni poskusi rešiti jugoslovansko vprašanje so bili v t. i. subdualističnem smislu, torej ločeno v avstrijskem in ogrskem delu monarhije, kar je bila sicer tudi zahteva ogrske vlade (ki je oblast hotela razširiti na Dalmacijo in Bosno in Hercegovino). Majniška deklaracija bi ob takem konceptu ostala neuresničena. Kljub temu so avstrijske oblasti skušale ustvariti vtis, da skušajo monarhijo preurediti v zvezo federalnih držav, o čemer so se načrti v raznih časopisih pojavili prav tako avgusta 1918. Zaradi pritiska nemških strank so od te zamisli odstopile. Po raznih kanalih je predsednik vlade Hussarek pritiskal tudi na duhovščino, v Slovenji posebej na knezoškofa Jegliča, naj ostane(jo) zvest(i) habsburški dinastiji in stoletni monarhiji, svaril pa jih je tudi, da se bo katolicizem utopil ob morebitnem povezovanju s pravoslavnimi Srbi. Več zgodovinarjev (Janko Pleterski, H. Rumpler, Walter Lukan) domneva, da so za tem verjetno obstajale želje, da bi Hrvate z raznimi obljubami ločili od Srbov, na ta način osamili tudi Slovence in z manjšimi koncesijami rešili monarhijo. 1. oktobra 1918 se je poslednjič sestal avstrijski državni

zbor. Hussarek je v svojem nagovoru ostal v okvirih dualizma, glede zahtev južnoslovanskih narodov pa je ostal nedorečen. Korošec je kot predsednik Jugoslovanskega kluba njegove splošne obljube o avtonomiji označil za nezadostne. V vseh jugoslovanskih deželah odmeva, je dejal, en sam vzklik, silovit in nespremenljiv: "*Svoboda ali smrt!*" 11. oktobra je cesar ločeno sprejel predsednike nacionalnih klubov. Korošču je ponudil, da bi južni Slovani dobili samostojno državno enoto v okviru monarhije, vendar bi Trst, Reka in prometne linije do obeh pristanišč ostali pod nadzorom skupne države. Korošec je vztrajal, da mora Trst priti pod južnoslovansko državo. Karel je, podobno kot prej Hussarek skušal neuspešno igrati tudi na katoliško prepričanje. Korošec mu je (naj bi mu) med pogovorom izrekel tiste znane besede: "*Es ist zu spät, Ihre Maestät!*" ("Prepozno je, vaše veličanstvo!") In še: "*To, kar se je zgodilo, je dovolj za naše nezaupanje.*" Slovenci pač ne bodo nikomur na ljubo naredili samomora. Korošček vtis o pogovoru je bil: "*Cesar je bil videti deprimiran, tako da je že mejilo na resignacijo.*"

Po nekaterih (nedokazljivih) spominskih virih, naj bi oktobra, v iztekaajočih se dnevih monarhije tik pred "prevratom", cesar celo obljubljal Zedinjeno Slovenijo z okrnjeno mejo na Dravi. Domnevati smemo, da je cesar v zadnjih trenutkih razmišljal o raznih koncesijah, ki bi ohranile monarhijo (ne nazadnje je v tej smeri na njegovo pobudo šla tudi zadnja seja skupne vlade), vendar je šlo za precej obupne poskuse brez realne politične podlage za uresničitev.

Koroščeva odločnost na pogovoru pri cesarju ni bila (več) manever. Jugoslovanska ideja je od poletja 1917 v zavesti slovenskih ljudi postajala stvarnost. Le dva dni za navedenimi, cesarju izrečenimi besedami, 13. oktobra, je kranjski deželni predsednik grof Attems v enem svojih zadnjih poročil, kot navaja Pleterski, zapisal, da habsburška kraljzula s trialistično zahtevo stopa v ozadje, da je cilj slovenske politike Jugoslavija in da pri tem ne dopušča nobenih etap več: "*Majniška deklaracija s svojo dinastično zaščitno znamko je bila samo sredstvo za dosego namena, saj to dokazujejo izjave slovenskih občin – in to celo zelo učinkovito sredstvo. Agitacijo za jugoslovansko državo so zanesli do zadnjega gorskega gnezda in zajela je slovensko ljudstvo v njegovi celoti. Dolgo gojeno sovraštvo proti nemštvu je postalo sovraštvo proti Avstriji.*" Attemsovo razočaranje je razumljivo in njegova ocena stanja sredi oktobra 1918, par tednov pred razpadom monarhije, gotovo blizu resnici. Res je tudi, da so (po Walterju Lukanu) zamisel o preureditvi monarhije po trialističnem vzorcu pod vplivom nemške trdovratnosti slovenski politiki začeli opuščati od poletja 1917 dalje (ali vsaj splošne ideje niso nadgradili s konkretnim ustavnim načrtom preureditve monarhije). Vendar odločitev za državno-pravno povezavo izven Avstro-Ogrske za slovensko politično elito ni bila lahka. Lojalnost monarhiji je bila za vse sloje, tako za preproste ljudi kot izobražene in še posebej za duhovščino že stoletja nekaj samoumevnega. Od slovanskih narodov so jim bili po kulturi in mentaliteti najbolj sorodni Čehi in Slovaki, a ti so se odločili za svojo državo, poleg tega so bili vmes Avstrijci. O južnih Slovanih, zlasti Srbih, so imeli politiki idealizirano predstavo, dejansko so jih poznali slabo. Še največ pomislekov je zbujala različnost religij. "*Kako hudo bo za nas, ako pridemo pod pravoslavnega kralja, potem ko smo zapustili katoliškega cesarja! Deus misereatur nostri!*", je zapisal knezoškof Anton Bonaventura Jeglič 22. novembra 1918, vendar kasneje tudi priznal, da ni videl druge rešitve, sicer bi bili Slovenci ponemčeni. Podobne dileme so navdajale tudi druge udeležence dogajanja, npr. Josipa Jeriča: "*Kakor popotnik, ki se mu cesta iznenada razcepi na dve smeri, tako smo se Slovenci, četudi je bila naša pot glede na končni smoter naših nacionalnih stremeljenj že davno prej dvotirna, znašli med vojno naenkrat na usodnem razpotju. Ali tradicionalna in uglašena avstrijska, ali revolucionarna in raskava jugoslovanska?*"

Nepopustljivost in zagrizenost nemških Avstrijcev v odnosu do Slovencev ni puščala veliko možnosti. V časopisnem listu Resnica, "političnem glasilu Avstriji do zadnjega privrženih Slovencev", so (po Perovšku) 2. novembra 1918 zapisali: "Nemci debelo gledajo, kako se vrši prevrat. Niso nam hoteli dati pred leti avtonomije, zavirali so vsako rešitev jugoslovanskega vprašanja. S tem so Nemci postali grobarji Avstrije. Nemška nedostopnost je rodila našo svobodo!" Enako je veljalo za Madžare. Avstro-Ogrska je razpadala brez volje in vpliva Slovencev. Italijanska vojska je pritiskala. Avstrijski Nemci so zahtevali združitev z Nemčijo, kar se je konec vojne zdela realna opcija. Tudi Madžarom ni prišlo niti na misel, da bi se odrekli slovenskemu ozemlju. Pretilo je razkosanje. Slovenci so bili del premagane države, Srbija je bila v zmagovalnem taboru.

Nihajoč med raznimi koncepti sta na koncu monarhijo poslednjič skušala rešiti avstrijski dvor in cesar Karel s t. i. manifestom cesarja Karla 16. oktobra 1918 (v tem času je fronta na jugu praktično že razpadla, pred tem je 26. septembra kapitulirala Bolgarija, 12. oktobra so Poljaki v Varšavi sestavili narodno vladu, 13. oktobra je Turčija prosila za separatni mir). Cesar je ostal pri dualistični ureditvi, Slovincem ni bil pripravljen nuditi samostojnosti, ker bi "zapirali" Nemcem pot do Jadrana. Država bi bila federativna, sestavljala naj bi jo nemško-avstrijska, ogrska, češka, ilirska in maloruska država pod žezlom habsburške monarhije. Splošna obljuba o federaciji in samoodločbi ni več zadostovala, res pa je bilo to največ, kar je avstro-ogrski vrh do tedaj zmogel nuditi, saj je vsaj nakazan prehod od državnopravnega historizma k nacionalnemu principu: "Avstrija naj postane po volji svojih narodov zvezna država, v kateri tvori vsak narod na lastnem ozemlju lastno državno skupnost." Cesar je še zapisal, da to nikakor ne posega v združitev avstrijskih poljskih ozemelj s poljsko državo, da naj bi Trst z okolico v skladu z željami prebivalstva dobil poseben status in da ta nova uredba nikakor ne posega v celovitost dežel ogrske svete krone, zajamčila pa naj bi vsaki posamezni narodni državi njeno samostojnost, vendar tudi ščitila skupne koristi. Narodi, ki ustanavljajo svoje države naj pri tem sodelujejo tako z narodnimi sveti kot s cesarsko vlado. Dan kasneje, 17. oktobra, je cesar podobno stališče izrazil v vojni zapovedi, s čimer je tudi nakazal, da vojska ne bo s silo zadrževala nacionalnih teženj po združevanju. Hussarek je zaradi zavrnitve manifesta odstopil, zamenjal ga je dr. Henrik Lammasch, ki je v vlado povabil tudi Korošca, ta pa je ponudbo odklonil. Tudi poziv zadnje seje skupne vlade 22. oktobra, ki je sicer pozvala obe vladi, naj premagujeta državnopravne pomisleke glede rešitve jugoslovanskega vprašanja, je bil zgolj retorične narave. Poziv je prišel mnogo prepozno. Dva dni kasneje, 24. oktobra, je italijanska vojska na Piavi začela ofenzivo proti avstro-ogrski armadi, ki je razpadala. Branile so se le še posamične enote, zajetih je bilo 300.000 vojakov. 29. oktobra je cesar prosil italijansko vrhovno poveljstvo za premirje in dobil naslednje pogoje: demobilizacija avstro-ogrske vojske, takojšnja vrnitev vojnih ujetnikov, predaja polovice vojaške opreme, izpraznitev ozemlja, ki je bilo po londonskem paktu dodeljeno Italiji, pravica, da antantne sile uporabijo avstro-ogrsko ozemlje za morebitne vojaške operacije proti Nemčiji. Cesar je premirje podpisal v noči z 2. na 3. november, v veljavo je stopilo 4. novembra. Italijanske enote so na demarkacijsko linijo po londonski pogodbi postopoma prišle (in jo ponekod tudi skušale prekoračiti) do 19. novembra.

Slovenci so se od avstroogrškega jugoslovanstva poslovili za vedno in preko enome-sečne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov postali del Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev, kasneje Kraljevine Jugoslavije. V prehodnem obdobju je na ozemlju avstro-ogrskih južnih Slovanov prišlo do dvovladja, ki pa se je razreševalo postopoma in na miren način. Na Kranjskem sta tako, npr. deželni glavar Šušteršič in deželni zbor 22. oktobra izdala sporočilo, v katerem sta izjavo Narodnega vijeća pozdravila in izjavila, da se nimata več za pristojna opravljati katere koli politične zadeve razen tekočih pos-

lov. Do prelomne zamenjave oblasti je prišlo 29. oktobra 1918, ko je v Zagrebu hrvaški sabor pretrgal državnopravne vezi z Avstro-Ogrsko, za nično proglasil hrvaško-ogrsko nagodbo iz leta 1868 in razglasil nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov: "*Dalmacija, Hrvaška in Slavonija z Reko se razglašajo za neodvisno državo. V odnosu do Ogrske in Avstrije, na sodobnem načelu narodnosti in na temelju narodne enotnosti Slovencev, Hrvatov in Srbov se pristopa v skupno narodno suvereno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov na celotnem etnografskem področju tega naroda, brez ozira na kate-rekoli teritorialne in državne meje znotraj katerih danes živi narod Slovencev, Hrvatov in Srbov.*" Sabor je tudi priznal Narodno vijeće kot vrhovno oblast. V novo državo so se še isti dan, na množični manifestaciji v Ljubljani, ki se je udeležilo okrog 30.000 ljudi, vključili tudi Slovenci. Narodni svet v Ljubljani (vodil ga je Ivan Hribar, kajti Korošec je v imenu Narodnega vijeća v Zagrebu že odpotoval v Švico, na pogajanja s predsednikom srbske vlade Pašićem o bodoči usodi jugoslovanske države) kakšne posebne državnopravne deklaracije ni sprejel, se je pa na javni manifestaciji 29. oktobra pridružil sklepom hrvaškega sabora in Narodnega vijeća v Zagrebu. Ivan Hribar je proglasitev odcepitve Slovenije od avstro-ogrske monarhije in njeno priključitev k Jugoslaviji pripisal kar stavku v svojem govoru: "*Prejmi torej naše poklonstvo ti, naša krasna, ob neizmernih mukah rojena in zato večno neporušljiva Jugoslavija.*" Po mnenju zgodovinarjev in pravnikov v času nekdanje Jugoslavije (npr. dr. Ferdo Čulinović) je bil državnopravni akt pač nadomeščen s sklicevanjem na sklep hrvaškega sabora. Hrvati so s sklepom sabora sicer res imeli bolj trdno pravno podlago kot Slovenci, vendar to ni veljalo za Dalmacijo, ki je bila avstrijska pokrajina in je hrvaško-ogrska nagodba ni zadevala. V primeru Dalmacije pa so se sklicevali na hrvaško državno pravo. Slovincem brez lastne državne tradicije je še vedno ostalo sklicevanje na naravno pravo, na stališče ZDA in ne nazadnje tudi na privolitev Avstro-Ogrske, da njeni narodi samo odločajo o svoji usodi. Sicer pa so pravne utemeljitve nastanka Države SHS glede na to, da je Avstro-Ogrski preostalo le še nekaj dni življenja, Država SHS pa je bila prehodna tvorba, imele zgolj notranji pomen v žolčnih mednacionalnih polemikah v kasnejši Jugoslaviji. Del piscev državnopravni akt vidi tudi v množični manifestaciji po razglasitvi združitve v Ljubljani in pa v javni prisegi nadporočnika dr. Mihajla Rostoharja, ki je v imenu kakšnih 200 navzočih slovenskih oficirjev avstro-ogrske armade položil prisego zvestobe in vdanosti nastajajoči, še močno nedefinirani Jugoslaviji. Prav Rostoharjev spominski zapis plastično prikazuje zmedo, v kateri se je slovenski politični vrh poslovil od Avstrije. Rostohar, ki je na manifestacijo prišel kljub prepovedi vojaškega poveljstva v Ljubljani, si je besedo na balkonu deželnega dvorca (današnjega rektorata univerze) moral izboriti. Potegnil je sabljo in vzkliknil: "*Mi vojaki odrekamo pokorščino Avstriji in prisegamo zvestobo svoji narodni državi Jugoslaviji!*" Časniki so nato prekrizali sabljo in bodala, med množico je to povzročilo navdušenje, ne pa ravno med vsem politiki. Tako je knezoškof Jeglič razburjeno pristopil k Rostoharju in vzkliknil: "*To je pa revolucija!*", na kar mu je Rostohar odgovoril: "*Da prevzvišeni, tako nekako!*" Do večjih vojaških spopadov na slovenskem ozemlju v prevratnih časih ni prišlo, prav tako ne do vpliva revolucije, česar so se politiki in knezoškof Jeglič močno bali.

Država Slovencev, Hrvatov in Srbov mednarodno ni bila priznana in je trajala le en mesec. Bila je kratkotrajna in prehodna rešitev v času, ko je Avstro-Ogrska razpadala. V tedanjih notranjih in zunanjepolitičnih razmerah ni imela velike možnosti za preživetje. Toda spodbudila je razmah dotlej omejevanih in tudi zatiranih nacionalnih čustev, Slovincem je dala prvo nacionalno vlado (uradno vlada SHS v Ljubljani) in jim omogočila občutek, da so zmorni državotvornih dejanj, saj je slovenska Narodna vlada na miren način prevzemala posle nekdanjih avstrijskih oblastnih organov in reševala vprašanje sukcesije. A pri vprašanju meja se je začelo zatikati. Neodločnost in neinicativnost slo-

venske vlade so popravljali posamezniki, zlasti Rudolf Maister, ki je rešil Maribor in Štajersko. Zaradi obotavljive politike in tudi nedorečenih pristojnosti je bila vlada pogosto v sporih z Narodnim svetom v Mariboru, pa tudi drugimi lokalnimi narodnimi sveti.

Združevanje Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo in drugimi jugoslovanskimi deli v eno državo, je v bivši jugoslovanski historiografiji popisana zelo podrobno in je tukaj ne bomo obnavljali. Spomnimo le, da je sprva potekalo po dveh tih in v ključnih trenutkih brez koordinacije. Dr. Anton Korošec, delegati Države SHS in predstavniki Jugoslovanskega odbora so se med 6. in 9. novembrom 1918 v Ženevi pogajali s predsednikom srbske vlade Nikolo Pašićem in predstavniki srbskih parlamentarnih strank. Stanje je bilo za predstavnike Države SHS neugodno, država mednarodno ni bila priznana, na njeno ozemlje so prodirale italijanske enote. Predsednik srbske vlade Pašić je v skladu s svojo vizijo razširjene Srbije sicer sprva nasprotoval širšemu jugoslovanskemu sestanku in dogovoru o združitvi, vendar ga je zagovarjal večji del srbske opozicije, večina jugoslovanske emigracije (še posebej v ZDA) pa tudi vplivni oblikovalci javnega mnenja v Franciji in Veliki Britaniji (med njimi Seton Watson). Na Pašića je neposredno pritiskala tudi francoska vlada, ki je zahtevala, da prizna Državo SHS, vendar je Pašić priznal le predstavniške organe, Narodno vijeće oziroma njegovo predsedstvo, ne pa države. Hkrati je računal, da bo na Korošca laže vplival kot na Trumbića, zato mu je kot predstavniku Narodnega vijeća hotel dati več poudarka. Pašić se je za pogajanja na koncu vendarle odločil. Načrtoval je, da bo v Srbiji sestavil novo vlado in je bil prepričan, da bo potem zlahka korigiral morebitna ženevska odstopanja od srbskih ciljev. Pomembno vlogo je igrala tudi neinformiranost o dogajanju doma, in Pašićeva zmotna ocena, da sta Trumbić (kot predsednik Jugoslovanskega odbora) in Korošec (kot predsednik Narodnega vijeća) odločilni osebi pri združevanju. Zato je bil kljub nesorazmerju v politični moči med obema stranema sklenjen sporazum, ki je upošteval enakopravnost obeh združujočih se držav (za črnogorski narod so v glede združitve v Ženevski deklaraciji zapisali, *"da jim je odprt naš bratski objem in bo gotovo pohitel, da pozdravi in se pridruži temu delu, ki je bilo vedno njegov največji ideal"*). Sporazum je predvideval konfederativno združitev (čeprav ta izraz ni bil neposredno uporabljen), do izvolitve ustavodajne skupščine naj bi bilo začasno narodno predstavništvo paritetno sestavljeno iz poslancev srbske narodne skupščine in Narodnega vijeća. Ustava bi bila sprejeta s kvalificirano (dvtretjinsko) večino. Nova država bi v prehodnem času opravljala minimalne skupne zadeve, zunanjo politiko, vojsko in finance. Vlado naj bi sestavljalo dvanajst ministrov, šest iz Srbije in šest iz Države SHS, srbski bi prisegli pred regentom Aleksandrom, tisti iz Države SHS pa pred predsednikom Korošcem. Diplomatski uspeh Korošca in Trumbića je Pašić nato doživel kot svoj poraz. Doma so ženevsko deklaracijo namreč ocenili kot žalitev srbskega orožja, deklaracije nista priznala ne regent Aleksander ne srbska vlada. Pašićev namestnik Stevan Protić mu je s Krfa poslal ogorčeno brzojavko z odstopom, zapisal je, da je sporazum (zbodla sta ga zlasti sestava vlade in različni prisegi) *"izraz nezaupanja in Vam osebno in Srbiji, ki si ni zaslužila takega ravnanja, to je nekaj, kar se nikoli ne zgodi med ljudmi, ki resnično hočejo narodno enotnost"*. Protić in srbska vlada sta se bila pripravljena odreči združevanju, če bi bila dinastija Karadjorđevićev kakorkoli postavljena pod vprašaj. Pašić je nekaj dni po podpisu Korošču in Trumbiću sporočil, da je zaradi pritiskov doma prisiljen odstopiti in da je dogovor neveljaven. Oba politika sta kljub temu pri antantnih silah v Franciji še naprej lobirala za priznanje Države SHS in narodnega Vijeća kot njegove vlade in se zavzemala za uresničitev sporazuma, Pašić pa jima je v razgovoru 18. novembra jasno povedal, da se morata prilagoditi realnim razmeram. Zato sta Korošec in drugi predstavnik Narodnega vijeća Melko Čingrija preko srbske ambasade v Londonu regentu Aleksandru poslala telegram, v katerem sta

zaradi enostranskega suspenza ženevskega dogovora postavila pod vprašaj dotedanjo načelno podporo dinastiji Karadjorđevićev. Telegram je izzval veliko užaljenost, Protič je tak "*odnos do krone*" izenačil z avstro-ogrsko politiko do Srbije, "*nikoli si nismo mogli predstavljati, da bomo take aluzije in grožnje spet slišali od predstavnikov naših bratov, za katerih osvoboditev je Srbija resnično postavila na kocko svoj obstanek*", je zapisal v telegramu ambasadorju v Londonu Jovanu Jovanoviću. Ocenjeval je, da so v Ženevi delali fronto proti Srbiji in Korošca in podobno misleče politike opozarjal, da, če ne bodo pristali na srbske pogoje, gredo lahko vsak svojo pot, "*Srbi s Srbi, Hrvati in Slovenci s Hrvati in Slovenci*". Srbska vlada je nato poskrbela, da je Korošec zaradi "*neurejenih*" potnih dokumentov v odločilnih dneh ostal v tujini in se je vrnil šele 3. decembra, dva dni po izvedeni združitvi in je bil nato nekaj kasneje prvič sprejet pri regentu Aleksandru.

Glede na tedanje razmere pa verjetno tudi njegova navzočnost v Ljubljani, Zagrebu in Beogradu toka dogodkov ne bi bistveno spremenila. Srbska vlada je namreč 10. novembra, dan po podpisu ženevske deklaracije, navezala neposredne stike s hrvaško-srbsko koalicijo v Zagrebu, ker je pravilno ocenila, da lahko ta najbolj neposredno vpliva na način združitve. Njen vodja, srbski politik Stevan Pribičević je kot podpredsednik poskrbel za prevlado centralistične smeri v Narodnem vijeću (med drugim je zahteval tudi ukinitvev Jugoslovanskega odbora kot nepotrebnege).

Narodno vijeće v Zagrebu se je tako – še posebej pod pritiskom avstro-ogrskih Srbov – znašlo pred vprašanjem, kako se združiti s Srbijo. Različni so bili pogledi tudi na oblikovanje enega jugoslovanskega naroda. Nekateri so zagovarjali tezo, da naj bi bili Jugoslovani en narod s tremi plemeni (srbskim, hrvaškim in slovenskim). V Sloveniji je del politikov in intelektualcev vztrajal pri stališču, da so Slovenci samostojen in že oblikovan narod, ki bi moral v bodoči državi dobiti kulturno avtonomijo (Slovenci bi po Wilsonovih točkah kot narod imeli pravico do samoodločbe). Zlasti liberalni politiki so zagovarjali asimilacijo, centralizem in unitarizem. Najvažnejši se jim je zdel nastanek nove države, ne pa njena vsebina, v "*strogo demokratični monarhiji*" pa so videli celo boljšo rešitev kot v republiki. Politiki v Slovenski ljudski stranki so se bolj kot drugi nagibali k stališču, da bi Slovenci v bodoči državi morali doseči avtonomijo, bili pa so za republiko. Slovenski socialdemokrati z jugoslovanskim imenom Jugoslovanska socialno demokratska stranka so v nastanku nove države videli predvsem razredni cilj. Stranka se je zavzemala za socialistično republiko, narodnost ji ni bila pomembna, v novi državi je videla zgolj možnost za združitev delavskega razreda in okrepitev njegove moči. Kulturni odsek Narodnega sveta je sicer po različnih mnenjih svojih članov na razpravi 16. in 18. novembra predložil resolucijo, ki se je zavzemala za narodno individualnost in politično avtonomijo: "*Slovenski del jugoslovanskega naroda se je razvil tudi jezikovno samostojno, tako da je slovenščina nositeljica te duševne vsebine, dasi najbližja sorodnica srbo-hrvaščini, danes organizem zase in da je v območju slovenskega knjižnega jezika za sedaj možno uspešno kulturno delo edino le v tem jeziku.*" Resolucije niso podpisali liberalno usmerjeni kulturni delavci, ki so se, podobno kot liberalna stranka, z "*Izjavo duševnih delavcev*" zavzeli za jugoslovanski unitarizem.⁵

Slovenska ljudska stranka je sicer zagovarjala avtonomizem, a je bila zaradi Koroščeve odsotnosti brez pravega vodstva in (podobno kot vsa slovenska politika) zmedena. V takih razmerah je 19. novembra Pokrajinska vlada za Dalmacijo pod prettnjo italijanskega prodiranja zahtevala čimprejšnjo združitev Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Kraljevino Srbijo. Priznali naj bi regenta Aleksandra kot voditelja, državno ureditev pa

⁵ Več o tem: Dušan Nečak, Božo Repe: *Kriza. Svet in Slovenci od konca prve svetovne vojne do srede tridesetih let*. Znanstveni inštitut filozofske fakultete, Ljubljana 2008.

bi dokončno določili kasneje v ustavodajni skupščini. SLS je predlogu nasprotovala, vendar je Narodna vlada sklenila, naj se slovenski predstavniki v Zagrebu izrečejo glede na razpoloženje in razmerje sil na seji.

"Komična ali tragična značilnost Slovencev v Jugoslaviji je bila, da so se razdelili na dve narodnosti, slovensko in jugoslovansko... V začetku, toda ne za dolgo, so bili skoraj vsi Jugoslovani, bodisi iskreno, bodisi iz sramu zaradi nekdanjega avstrijstva, bodisi iz oportunitizma", je tedanje stanje orisal zgodovinar, akademik Vasilij Melik. In dodal, da se je ob tej cepitvi večina Slovencev na koncu vendarle odločila za slovensko smer. Ne glede na način združitve in kasnejše nezadovoljstvo s Kraljevino SHS in nato Kraljevino Jugoslavijo, so jo Slovenci sprejemali kot nujen ščit pred germanskim in romanskim pritiskom. Jugoslovansko državno zedinjenje je bilo, kot je znano, izvedeno 1. decembra 1918 na posebni ceremoniji. Delegacija Narodnega vijeća je prišla v Zemun 27. novembra, v Beograd, kjer so jih namestili v najboljšem hotelu Grand, pa naslednji dan. Bili so sprejeti svečano, z igranjem vseh treh himen, slovenske, hrvaške in srbske (Naprej zastave slave, Lijepa naša domovina in Bože čuvaj pravde), na hiši regenta Aleksandra pa so izobesili vse tri zastave. Beograd, tedaj provincialno balkansko mesto, izmučeno od vojne in okupacije na bivše avstro-ogrske politike, navajene svetovljanskega Dunaja, najbrž ni mogel narediti posebnega vtisa. Med ceremonijo je najprej delegacija Narodnega vijeća na regenta Aleksandra naslovila t. i. adresu. V njej je pisalo, da so Slovenci, Hrvati in Srbi iz Avstro-Ogrske izvedli prevrat, začasno ustanovili neodvisno narodno državo in že 19. oktobra izrazili željo po združitvi s Srbijo in Črno Goro "v enotno narodno državo Srbov, Hrvatov in Slovencev, ki bi obsegala vse neprekinjeno etnografsko ozemlje južnih Slovanov." 24. novembra je Narodno vijeće sklenilo, da razglasi združitve Države Slovencev, Hrvatov in Srbov s Srbijo in Črno Goro v eno državo in izbralo delegacijo, "ki stopa pred Vaše Kraljevo Visočanstvo, da Vam uradno in v svečani obliki sporoči ta sklep." V nadaljevanju se adresa glasi v smislu navodil Narodnega vijeća, le da se monarhija s kraljem Petrom in regentom Aleksandrom sprejema kot oblika vladavine brez pogojevanja, da bo o njej odločala ustavodajna skupščina, prav tako je brezpogojno sprejeta "enotna država", torej centralistična oblika vladavine. To je kasneje izzvalo številne kritike na račun delegacije. Kritike pa so bile le delno upravičene, saj je bilo Narodno vijeće kljub sprejetim navodilom razdvojeno in ni vedelo, kako naj ravna, in je to svojo negotovost preneslo na delegacijo.

V adresi je bilo še pomembno opozorilo, da Država SHS ne priznava londonskega pakta, da gredo italijanske okupacijske sile celo preko demarkacijske linije, določeno v premirju, zato delegacija izraža željo, "da se bo vaše Kraljevo Visočanstvo skupaj z našim celotnim narodom zavzelo, da se končne meje naše države določijo tako, da bodo v skladu z našimi etnografskimi mejami, v skladu z načelom narodne samoodločbe, ki jo je proklamiral predsednik ZDA Wilson". Adresa se končuje z vzkliki: "Naj živi Njegovo Kraljevo visočanstvo kralj Peter! Naj živi vaše kraljevo Visočanstvo! Naj živi ves naš združen Srbsko-Hrvaško-Slovenski Narod!"

Regent je v svojem odgovoru (*Proklamacija ustanovitve Kraljevine SHS*) v nabuhlem slogu, sklicujoč se na dela svoji prednikov in srbskega naroda, sprejel addresso delegacije Narodnega vijeća in izjavil: "v imenu Njegovega veličanstva Kralja Petra I. razglašam združitve Srbije s pokrajinami neodvisne države Slovencev, Hrvatov in Srbov v enotno Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev." Pri tem je še posebej poudaril enotnost države, njeno centralistično in monarhično obliko kot samo po sebi razumljivo dejstvo. Po načelu kompromisnega unitarizma naj bi bila nova država ustavna, parlamentarna in demokratična država "troimena naroda" z dinastijo Karadjorđevićev na čelu. 29. decembra je regentovo dejanje – s katerim je de facto prenehala obstajati tudi Kraljevina Srbija – naknadno potrdila srbska skupščina. 20. decembra 1918 je bila imenovana prva

vlada (delovala je do avgusta 1919), ki jo je vodil Protić, v njej so bile zastopane vse pomembnejše stranke novonastale države. Anton Korošec je postal njen podpredsednik, Ante Trumbić minister za zunanje zadeve, Svetozar Pribičević, najbolj zaslužen "prečanski" politik za naglo in centralistično združitev pa minister za notranje zadeve (Pokrajine nekdanje Avstro-Ogrske preko Save, Drine in Donave so Srbi označevali za "prečanske"). Reorganizirana je bila vojska, vanjo je bilo rekrutiranih okrog 140.000 ljudi, 2.550 bivših avstro-ogrskih oficirjev in nekaj sto črnogorskih oficirjev, pri čemer pa so regent Aleksander in srbski politiki skrbno pazili, da so najvišje položaje in sploh dominancijo v vojski ohranili srbski oficirji.

Po dolgih in vročih polemikah, ki so se začele že na Krfu med jugoslovanskim odborom in srbsko vlado in stopnjevale po ustanovitvi skupne vlade, je bilo 1. marca 1919 ustanovljeno tudi začasno narodno predstavništvo (začasna skupščina), ki je delovalo do 28. novembra 1920, ko ga je regent razpustil, torej s premori okrog dvajset mesecev, v resnici pa aktivnih kakšnih šestnajst. Med vojno Pašić in srbska vlada na oblikovanje nekega skupnega predstavnškega in zakonodajnega telesa, ki bi ga sestavljali srbski poslanci, Jugoslovanski in Črnogorski odbor, predstavniki avstro-ogrskih Jugoslovanov, izseljenci in drugi projugoslovansko usmerjeni predstavniki, nista hotela pristati. V začasnem narodnem predstavništvu je bilo skupaj 296 članov, od tega je imela Srbija 84, Hrvaška 62, Slovenija 32, Dalmacija 12, Bosna in Hercegovina 42, Črna Gora 12, Makedonija 24, Istra 4 in Vojvodina 24. Narodno predstavništvo je sprejelo bolj malo zakonov, tudi proračun se je sprejemal v glavnem z uredbami vlade. Je pa narodnemu predstavništvu uspelo zavrniti dva monarhistično-centralistična predloga ustave, ki se sicer nista bistveno razlikovala od kasneje sprejete vidovdanske, tako da je šlo zgolj za odlaganje neizogibnega.

Novo državo so antantne sile, vključno z ZDA, priznale šele sredi leta 1919, ko je bilo treba podpisati mirovno pogodbo z Nemčijo, in številne države še kasneje, do tedaj so kot subjekt v mednarodnih odnosih še vedno upoštevali le Srbijo. Tudi na mirovni konferenci v Parizu je bila jugoslovanska delegacija uradno delegacija Kraljevine Srbije, čeprav se je sama vztrajno deklarirala kot delegacija Kraljevine SHS in so jo nekatere vodilne antantne sile (ne pa Italija!) potihem kot tako tudi priznavale. Tudi mnogi srbski politiki so menili, da je bil prvdecembrski akt le priključitev "prečanskih" pokrajin k Srbiji. Navznoter noben organ z izjemo srbske skupščine prvdecembrske združitev ni posebej ratificiral, ne hrvaški sabor, ne Narodno vijeće v Zagrebu (ki se je 3. decembra razpustilo, administrativne posle pa preneslo na predsedstvo, ki naj bi delovalo do ustanovitve skupne vlade), ne Narodni svet v Ljubljani. Zaradi centralistične narave je bila prvdecembrska združitev sprejeta z mešanimi občutki, z različnimi stališči strank in skupin ter vidnejših posameznikov, v Zagrebu je prišlo celo do demonstracij oboroženih skupin vojakov in streljanja, toda prevladujoče čustvo je bilo vendarle navdušenje. *"Naša avstromadžarska stvarnost se je pijano potrkljala pod prestol Karađorđevićev, kakor prazna steklenica piva v smeti"*, je združitev opisal hrvaški pisatelj Miroslav Krleža.

"Vsak posamezen narod bivše monarhije je preslab za popolnoma neodvisno samostojno življenje; le v vzajemni družbi z ostalimi narodi mu bo mogoča poštena eksistenca. Lahko so se razšli ti narodi, a težko bodo našli pozneje tiste gospodarske zveze, ki so za razvojno možnost vsakega naroda neobhodno potrebne in ki so danes še dosegljive... Lepi in zapeljivi so ideali popolne neodvisnosti in samostojnosti posameznega naroda. Če pa more narod črpati iz teh idealov vse v svojem življenju potrebne ekonomske sile, to je drugo in resnejše vprašanje... Narodno politična stremjenja imajo v svojem bistvu centrifugalne moči, ki povzročijo lahko pri malenkostnih diferencah velike učinke. Danes še nočemo pojmiti in uvideti te resnice, ker se bojimo, da bi pri tem spoznanju trpelo

naše stremljenje po najširšem ujedinjenju. A gotovo je, da pride po kratkem času skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, mogoče do srditejših, kakor so le kdaj bili npr. med nami in Nemci. Saj je ravno jugoslovanska zgodovina polna takih bojov. Plemenske različnosti so energične sile, ki se do danes še niso prav nič izenačile; zato ni upravičeno, da bo bodočnost razčiščena narodnih bojov!" Te besede je ob združitvi v socialističnem listu Demokracija leta 1918 zapisal inženir Anton Štebi. Tudi socialdemokratski politik Albin Prepeluh je ocenjeval, da slovenska odločitev ni izhajala iz realnega poznavanja razmer, temveč iz nacionalnih čustev, ki so bile posledica nemškega pritiska in nemodre nemške politike. Slovenci so po njegovem prepričanju v novo nacionalno prihodnost stopili kot "politični pesniki". Avstromadžarsko stvarnost je zamenjala jugoslovanska.

II. Avnojska Jugoslavija in razhod

Koncipiranje in oblikovanje Slovenije v drugi, federalni (avnojski), socialistični Jugoslaviji ni bilo več v rokah duhovnikov in katoliških politikov, pač pa komunistov. Pri urejanju mednacionalnih odnosov se je upoštevala teza o reševanju nacionalnega vprašanja v kontekstu razrednega vprašanja. To je imelo vrsto posledic, tudi (ponovno) centralistično ureditev, ki se je začela mehčati šele v šestdesetih letih. Ne glede na vse pa lahko rečemo, da so Slovenci v avnojski Jugoslaviji dosegli in razvili svojo republiško državnost od deklarativno, a ustavno zapisane pravice do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, leta 1946/47, do resnične osamosvojitve leta 1991.

Tudi v osemdesetih letih, pred razpadom Jugoslavije, je bil temelj vseh konfliktov in nesporazumov med Slovenijo in federacijo v različnem dojemljanju Jugoslavije. Že v šestdesetih letih ga je opisal srbski pisatelj Dobrica Čosić: ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma postala tudi enonacionalna, z večinskim jugoslovanskim narodom. Kulturne in ekonomske razlike (7:1 med Slovenijo in Kosovom), slabo medsebojno poznavanje in stereotipne predstave enih o drugih pa so se – kljub večdesetletnemu skupnemu življenju – v osemdesetih letih začele večati. Informacijski sistemi so funkcionirali predvsem znotraj republik. Slovenci so na Jugoslavijo gledali z vedno bolj mešanimi občutki. To je bilo pogojeno z gospodarsko krizo, izginjanjem strahu pred nekdanjimi velikimi sovražniki (Nemci in Italijani) in naraščanjem strahu pred agresivno srbsko politiko, ne nazadnje pa tudi z generacijskimi razlikami. Vendar so se slovenski pogledi z naraščanjem jugoslovanske krize homogenizirali. Občutek, da Slovenija zaostaja, je bil vse močnejši, saj naj bi po podatkih, s katerimi so razpolagale oblasti, kupna moč Slovencev, ki je sredi sedemdesetih let znašala 80% kupne moči Avstrijcev, sredi osemdesetih padla na 45%. K homogenizaciji Slovencev so prispevali tudi tendencioznost poročanja medijev v drugih republikah in zavist, ker je bil gospodarski položaj v Sloveniji boljši, kot v drugih federalnih enotah. Slovenci so v kriznih časih imeli tudi boljše organizirano oskrbo ter možnost nakupovanja čez mejo.

Odnos slovenskih oblasti do federacije v prvi polovici osemdesetih let je bil tih in zagrizen, a v glavnem jalov boj z naraščajočo centralizacijo, ki močno spominja na štirideseta in začetek petdesetih let. Starejša generacija, zlasti partizanska, je imela do Jugoslavije čustven odnos, kar velja zlasti za politike, ki so sodelovali pri njenem ustvarjanju. Čeprav so vztrajno branili slovenske interese, si slovenske prihodnosti niso znali predstavljati izven Jugoslavije (o njihovih pogledih so zlasti srbski mediji in politika ustvarjali popolnoma drugačen vtis in jih razglašali za separatiste). Tudi pogled generacije, rojene med vojno in takoj po njej, ki je postopoma začela prevzemati vodilne položaje, se ni bistveno razlikoval. Tako prepričanje se je (ne glede na morebitne posamične zgodnejše dvome) dokončno razlomilo šele konec osemdesetih in v začetku devetdesetih let.

Pri mlajših generacijah je v osemdesetih letih jugoslovanska zavest funkcionirala le še pri športu (zlasti nogometu in košarki) ter jugoslovanskem rocku. Za fantovski del populacije je bila glavna jugoslovanska izkušnja (večinoma slaba) služenje vojske. Tradicionalne šolske ekskurzije in maturantski izleti po Jugoslaviji so bili preusmerjeni na zahod, večina odraščajoče generacije ni nikoli videla svojega glavnega mesta, do Beograda kot centra ni imela nikakršnega odnosa, niti ne bi na sliki prepoznala jugoslovanske skupščine. Tudi vrednote so bile popolnoma različne. Pri Slovencih je (ne glede na generacijo) prevladoval ekonomski "egoizem" (kot so jim pogosto očitali), usmerjenost na zahod, potrošništvo in želja po modernizaciji, ki naj bi iz Slovenije čim prej naredila postindustrijsko družbo in jo izenačila z razvitimi evropskimi državami. Nacionalizem je (razen pri delu intelektualcev in kasneje tudi politikov, ki jim je – tako kot Srbom – pomenil vrednoto sam po sebi) izhajal predvsem iz zavesti, da Jugoslavija postaja "cokla" v razvojnih težnjah Slovenije. Slovenska ambicije – čeprav v javnosti ne pretirano poudarjane so bile jasne – ostati najmočnejši gospodarski dejavnik v Jugoslaviji, izkoristiti prednosti, ki jih nudi, hkrati pa povečevati konkurenčnost na kapitalističnih trgih zlasti sosednjih držav. Slovenija se je svoje vloge in pomena v Jugoslaviji interno zelo dobro zavedala in jo tudi skušala maksimalno izkoristiti oz. skozi vsakdanje ekonomske procese kompenzirati tisto, kar ji je federacija jemala po administrativni poti. Sorazmerno s povečevanjem dvoma, ali se je (sicer v mednarodnih krogih zelo vplivna) Jugoslavija resnično pripravljena vključiti v evropske integracije, ki so bile za Slovenijo vitalne, pa se je povečeval tudi dvom v smiselnost njenega obstoja v nespremenjeni obliki. Čeprav slovenska uradna politika in svojemu bistvu ni bila nič manj ideološko obremenjena kot jugoslovanska, pa je izkazovala bistveno več pragmatizma in še posebej na gospodarskem področju ni imela predsodkov ali pomislekov v zvezi z odpiranjem na zahod. V notranjih jugoslovanskih odnosih pa ni bila imuna tudi pred klasičnim nacionalizmom. Ta je imel vzroke v naraščajoči krizi, usmerjen pa je bil predvsem proti priseljencem z juga ("južnim bratom" kot so jim posmehljivo rekli). K temu je precej prispevalo tudi vedno pogostejše – medijsko razglašanje Slovenije za "dežurnega krivca" v Jugoslaviji.

Proces postopne krepitve samostojnega položaja in demokratizacije Slovenije je sprva potekal v razmerah, ko osnovne postavke "titoizma" uradno niso bile postavljene pod vprašaj. Po Titovi smrti je položaj Zveze komunistov ostal nespremenjen. Še vedno je o vsem odločal njen vrh (predsedstvo CK ZKJ in CK ZKJ), odločitve pa so bile potem zgolj speljane skozi megalomansko delegatsko in samoupravno strukturo. Vsi glavni politični konflikti so se do konca osemdesetih let odvijali v vrhu ZKJ. Tudi v strukturi in funkcioniranju jugoslovanske federacije se do druge polovice osemdesetih let ni spremenilo nič bistvenega. Politična elita pa je bila v pomanjkanju Titove avtoritete prisiljena, da del odločitev prenese v institucije sistema, to je zvezno skupščino, zvezno vlado in predsedstvo SFRJ, ki pa na to niso bili pripravljene in so pravila obnašanja šele morali oblikovati. Poleg tega je v zapletenem jugoslovanskem pravnem sistemu veljala precejšnja zmeda – ob javni je od leta 1980 dalje (v Sloveniji do marca 1989) obstajala tudi tajna zakonodaja. Skupščina SFRJ je bila (na srečo zagovornikov samostojnosti republik) koncipirana tako, da brez konsenza ni bilo mogoče sprejeti nobene pomembne politične odločitve in je taka ostala do razpada Jugoslavije. Podobno je veljalo za zvezno ustavno sodišče in še nekatere institucije, katerih odločitve je bilo zaradi nedorečene ustave in dvoumne zakonodaje moč blokirati. Zvezna vlada se je dolgo omejevala zgolj na ekonomske probleme in se v politične odnose med republikami ni želela vpletati več, kot je bilo nujno za sprejetje proračuna in uresničevanje ekonomske politike. Od političnih organov je na koncu kot glavni dejavnik ostalo le predsedstvo SFRJ, na katerem se je jugoslovanski sistem zaradi srbskih blokad tudi dokončno razlomil.

Nobeno zvezno politično vodstvo, vključno s predsedstvom, pa ni bilo zmožno kontrolirati Jugoslovanske ljudske armade, njena dejanja so bila odvisna predvsem od razmerja sil in stališč vodilnih generalov, kjer sta bili zaznavni zlasti dve usmeritvi: projugoslovanska v smislu Titovega pojmovanja Jugoslavije, in prosrbska.

Huda ekonomska kriza (že leta 1980 je stopnja zadolženosti jugoslovanske države presegala 40% deviznega priliva) je jugoslovansko vodstvo prisilila k iskanju rešitev. Ustanovljena je bila t.i. Kraigherjeva komisija (po nekdanjem predsedniku predsedstva SFRJ Sergeju Kraigherju, ki jo je vodil). Sestavljalo jo je okrog 300 politikov in ekonomistov iz vse Jugoslavije, njena naloga je bila pokazati izhod iz krize. Kraigherjeva komisija je v osnovi vztrajala pri temeljnih gospodarskega sistema iz sedemdesetih let, zapisanih v ustavi (1974), zakonu o združenem delu (1976) in resolucijah 11. in 12. kongresa ZKJ (1978 in 1982). Jugoslovanske vlade so v osemdesetih letih krizo neuspešno poskušale reševati z zadolževanjem, ki je v celoti preseglo dvajset milijard dolarjev. Sledila mu je socializacija dolgov (sklep o tem je sprejela zvezna skupščina julija 1983). Na podoben način kot gospodarski, so skušali analizirati tudi politični sistem. Leta 1983 so začeli pripravljati t.i. Kritično analizo funkcioniranja političnega sistema, ki je bila končana leta 1985.

Kljub uradnemu stališču, da ustave ni treba spreminjati (poskusi so bili sicer že od konca sedemdesetih let), so oblasti pod pritiski (ki so sicer imeli različna izhodišča), popustile in marca 1987 so bili pripravljene amandmaji na zvezno ustavo, ki pa so v Sloveniji spodbudili nastanek in organiziranje ustavne opozicije, kar je bilo eno od ključnih dejanj v drugi polovici osemdesetih let. Slovenska politika se je do leta 1987 oklepala t. i. ustavobraniteljstva, dilema pa je videla predvsem v vprašanju ali se bo krepilo samoupravljanje (združeno delo) ali država, ne pa v zgrešenosti sistema. Zato tudi niso našli učinkovitega sredstva, s katerim bi pritisk federacije ublažili, če že ne odpravili. V zvezni vladi in finančnih institucijah je imela Slovenija številčno močno ekipo, kljub temu pa je v slovenski politiki ostajala stara dilema, ki se je prvič pojavila konec šestdesetih let, po decentralizaciji: ali reševati svoje probleme preko Beograda, z maksimalnim angažiranjem v federaciji, ali sodelovati le toliko, kolikor je nujno, sicer pa se znotraj manevrskega prostora, ki ga dopušča sistem, ukvarjati predvsem s sabo. Druga dilema, ki se je sočasno pojavljala, je bilo vprašanje načelnosti: glede na to, da je bila Slovenija v federaciji vztrajno preglasovana, zlasti pri gospodarskih vprašanjih, so nekateri politiki zagovarjali stališče, naj pač ne oponira, več ampak naj v praksi ravna po svoje.

Slovensko politiko do centra v obdobju od Titove smrti do druge polovice osemdesetih let tako lahko označimo za defenzivno, usmerjeno predvsem v ohranjanje pridobljenega. Na gospodarskem področju gre za dokaj jasno stališče razvite republike, ki se upira zahtevam po socializaciji dolgov, vplačevanju v t. i. fond vzajemnosti in solidarnosti, ki so ga za pokrivanje izgub uporabljale zlasti druge republike, povečevanju pomoči nerazvitim, povečevanju dajatev v zvezni proračun, povečevanju odstotka direktnih virov načina financiranja federacije v škodo kotizacije in sploh centralizaciji pooblastil ter raznim ukrepom zaradi gospodarske krize, ki so uvajali administrativno razdeljevanje dobrin, podobno tistemu po koncu druge svetovne vojne (med številnimi predlogi je bil npr. tudi, da bi za celotno Jugoslavijo enotno uredili proizvodnjo kruha). Na področju funkcioniranja federacije je to upiranje težnjam po spremembi ustavne ureditve, po poenotenju nekaterih pomembnih segmentov družbe kot so izobraževanje (tu so uporabili sicer ob vprašanju t. i. skupnih programskih jeder sprožili kulturniki, politika pa ga je z zamudo podprla), znanost in veliki infrastrukturni sistemi (pošta, železnica, elektroenergetski sistem), ki naj bi bili neučinkoviti zaradi "razbitosti" po republikah. Ena od točk, kjer je Slovenija ostajala nemočna, je bilo večanje birokratskega aparata, ki je izkoriščal politične blokade v predstavniških organih za krepitev svojih pooblastil in moči. Na po-

dročju zunanje politike je bila to težnja, da si Slovenija izbori več možnosti za neposredne stike (kar je bil predvsem njen gospodarski interes), enakopravnejšo zastopanost v diplomaciji in tudi jezikovno enakopravnost.

Prezaposlena z vsakdanjimi utrujajočimi boji s centrom in prepričana, da je rešitev v obrambi avnojske Jugoslavije (ustave iz leta 1974), slovenska politika ni zmogla koncipirati konsistentnega nacionalnega programa. Ustava je (tako kot sicer vse povojne ustave) zagotavljala pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve.

Stališče do tega vprašanja je začela postopoma spreminjati šele leta 1987, po izidu 57. številke Nove revije (sprva sramežljivo, predvsem s sklicevanjem na izročilo Ustanovnega kongresa KPS leta 1937 na Čebinah, ki je v tedanjih razmerah v ospredje postavil nacionalno vprašanje). V Zvezi komunistov Slovenije, ki naj bi bila kot edina, tudi po ustavi vodilna ("avantgardna") politična organizacija, odgovorna tudi za nacionalni položaj slovenskega naroda, je bilo sicer občasno že slišati kritične premisleke o položaju slovenskega naroda. Niso pa prešli ozkega kroga parcialnih (ekonomskih, kulturnih ipd.) razprav in tudi niso bili (povečini) sprejemani z odobravanjem, še zlasti, če so s strokovnih posvetov zašli na dnevne rede partijskih forumov.

Nezmožnost v spremenjenih razmerah rešiti ključne probleme (ekonomsko vprašanje, vprašanje demokracije – političnega pluralizma), predvsem pa nezmožnost, da v Beogradu ubranijo normativne dosežke (če že ne zmorejo kaj več), je slovenskim politikom zelo hitro jemala kredibilnost. Starejša generacija voditeljev ni znala odgovoriti na prihajajoče izzive, česar se je zavedala in zato v sredi osemdesetih nejevoljno pristala na reformizem, ki ga je poosebljal Kučan. Srednja in mlajša generacija politikov, ki se je v ospredje prebijala v začetku osemdesetih let, je povečini izšla iz partijskega aparata in prav tako ni bila zmožna narediti preboja, še manj poiskati zaveznike zunaj partijskih vrst. Večidel je tudi prisegala na normativizem in že preživeto kombinacijo nacionalno-razredne demokracije. To se je pokazalo že leta 1983, ko je starosta slovenskih komunistov France Klopčič napisal in nato v začetku leta 1984 partijskemu vodstvu ponudil v obravnavo Slovenski nacionalni program med graditvijo socializma. Po Klopčičevem mnenju je nastopil čas, da bi nekatere izmed pravic, zlasti na področju gospodarstva in državne uprave, federacija vrnila, Jugoslavija naj bi se torej preoblikovala v konfederacijo. Vodstvo Zveze komunistov Slovenije je program zavrnilo, pobudo pri oblikovanju nacionalnega programa pa je prevzela nastajajoča opozicija in jo tri leta kasneje (1987) artikulirala v odmevni 57. številki Nove revije.

Odnos do federacije se je oblikoval skozi postopno spreminjanje političnih odnosov med oblastjo in nastajajočo opozicijo. Vprašanje bodočega položaja slovenskega naroda je v ospredje razprav prišlo prav z izidom 57. številke Nove revije leta. Filozofske in sociološke razprave in eseji so imeli skupno rdečo nit: slovenski narod se mora preoblikovati v nacijo, to je doseči svojo državnost z izvirno suverenostjo, ki ne bo podrejena jugoslovanski; obenem pa vpeljati nov pravni red, ki bo omogočil demokratično izražanje volje državljanov (zahteva po odvzemu "skrbništva" Zvezi komunistov Slovenije nad slovenskim narodom in zahteva po uvedbi političnega pluralizma). V oblastnih krogih so sprva prispevke v 57 številki Nove revije obsodili, vendar revijo tudi zaščitili pred pregonom zveznih oblasti, postopoma pa so ideje, izražene v reviji postale tudi sestavni del uradne politike. S širjenjem demokratičnega prostora se je izjemno povečal vpliv javnosti, krepila pa se je tudi vloga skupščine, kjer so delegati nastopali vedno bolj samostojno.

Na slovensko odnos do federacije je konec osemdesetih let odločilno vplival spor med tedaj najmočnejšo federalno institucijo – JLA in Slovenijo. Spor je bil zgodovinsko pogojen in je imel globlje ozadje, povod zanj pa je bil proces proti četverici, ki ga je konec julija in v začetku avgusta 1988 JLA uprizorila pred vojaškim sodiščem v Ljubljani.

Sojenje je dvignilo na noge vso Slovenijo in postalo je jasno, da tedanja slovenska oblast poti nazaj v emancipacijskih prizadevanjih ne more privoščiti.

Vprašanje politične ureditve in vprašanje položaja Slovenije v Jugoslaviji se je v tem času spojilo ob problemu ustavne ureditve. Ustava je postala glavno polje tekmovanja med socialističnimi oblastmi in delom kritično razpoložene strokovne javnosti. Proti zveznim ustavnim amandmajem leta je leta 1987 najprej nastopilo Društvo slovenskih pisateljev. Pravni strokovnjaki iz opozicije so ocenili, da spremembe vodijo v večjo unitarnost. Ustavne spremembe bi po mnenju opozicije ne smele iti v smeri večje centralizacije, pač pa večje samostojnosti republik (konfederacija), sprostitve zasebnega podjetništva, ukinitve monopolne vloge ZKJ in uvedbe političnega pluralizma (neposredne volitve z več kandidati). Slovensko vodstvo je sicer doseglo nekaj popravkov amandmajev, ki jih je zvezni zbor skupščine SFRJ sprejel oktobra 1988, vendar so zagovorniki amandmajev vsaj posredno priznavali, da so kritike na račun centralizacije upravičene.

Sočasno z razpravami o amandmajih na zvezno ustavo se je začelo postavljati tudi vprašanje spremembe slovenske ustave. Oblast je – ob spoznanju, da jo na ustavnem področju opozicija prehitveva – začela pripravljati amandmaje k slovenski ustavi. Razlike med opozicijo in oblastjo so bile, tako kar zadeva odnos do Jugoslavije kot tudi glede političnega sistema, vidne iz dveh dokumentov: Majniške deklaracije in Temeljne listine. Temeljne zahteve Majniške deklaracije so bile: 1. Hočemo živeti v suvereni državi slovenskega naroda. 2. Kot suverena država bomo samostojno odločali o povezavah z južnoslovanskimi in drugimi narodi v okviru prenovljene Evrope, 3. Slovenska država je lahko utemeljena le na spoštovanju človekovih pravic in svoboščin, demokraciji, ki vključuje politični pluralizem, družbeni ureditvi, ki bo zagotavljala duhovno in gmotno blaginjo v skladu z naravnimi danostmi in v skladu s človeškimi zmožnostmi državljanov Slovenije.

Temeljna listina je bila manj radikalna od Majniške deklaracije, rešitev je iskala v okviru jugoslovanske federacije in še vedno je zagovarjala samoupravljanje, čeprav v redefinirani obliki. Tekmovanje med privrženci ene in druge listine se je izrazilo skozi podpisovanje, pri čemer so mnogi podpisali kar obe. Tu je bila sicer oblastna stran močnejša: SZDL naj bi z dobro organizirano akcijo za Temeljno listino uspelo zbrati kar 420.000 podpisov (Majniško deklaracija naj bi podpisalo nekaj čez 100.000 ljudi). Opozicija je v naslednjih mesecih Temeljni listini očitala, da vnaprej pristaja na federalni okvir in zaradi tega ovira proces osamosvajanja. Zgodovinske preizkušnje Temeljna listina v primerjavi z bolj radikalno Majniško deklaracijo ni zdržala. Kljub kritičnim ocenam pa je upravičila svojo funkcijo. Vzpostavila je preglednost političnih opcij, pogledi opozicije in oblasti pa so se v pomembnih točkah, ki so zadevale položaj Slovenije, začeli približevati.

Predlogi amandmajev na slovensko ustavo so v javno razpravo spomladi 1989, potem, ko so v Srbiji 4. februarja 1989 s spremembo svoje ustave odvzeli pokrajinske pristojnosti Kosovu in Vojvodini (s tem je bilo ustavnega reda v Jugoslaviji tudi formalno konec). Na delo skupščinske ustavne komisije je posredno ali neposredno precej vplival Zbor za ustavo, ki je komisiji redno pošiljal svoja stališča, spodbujal pa tudi pritisk javnosti. Slovenski ustavni amandmaji so v vseh organih zveznega vodstva in tudi v vodstvu ZKJ naleteli na izredno ostro nasprotovanje, njihov sprejem so hoteli na vsak način preprečiti, znova so se pojavile grožnje z uvedbo izrednega stanja. Kritizirani ali popolnoma zavračani so bili zlasti tisti amandmaji, ki govorijo o pravici do samoopredelitve, odcepitve in združitve, in amandmaji o ekonomski suverenosti in pristojnosti federacije na ozemlju Slovenije. Slovenski vsebinski argumenti in sklicevanje na to, da je Srbija že februarja spremenila jugoslovanski ustavni red in takrat zahtevala, da se druge republike

ne vmešavajo v njene "notranje" zadeve, niso zalegli. Proti amandmajem so se izrekli vsi federalni organi, napovedani pa so bili vlaki protestnikov iz drugih delov Jugoslavije, ki naj bi prišli v Slovenijo. Vse slovenske družbenopolitične organizacije in vsi vidnejši politiki so amandmaje javno podprli. 27. septembra 1989 so bili amandmaji v slovenski skupščini kljub vsem pritiskom sprejeti, na svečano razglasitev pa je neposredno iz ZDA, kjer je bil na obisku, prišel tudi predsednik predsedstva SFRJ Janez Drnovšek.

Ker preprečitev sprejetja amandmajev ni uspela, so v Miloševićevem taboru proti slovenskemu vodstvu skušali organizirati t.i. protibirokratsko revolucijo, s pomočjo katere je bilo že zrušeno vodstvo v Vojvodini in Črni Gori. Glavni organizator protibirokratske revolucije Miroslav Šolević je že po zborovanju v Cankarjevem domu obljubil, da bo 25. marca 1989 v Ljubljani organiziral protestni miting. Organizacijo mitinga v Ljubljani so sicer načrtovali celo že pred tem, v mitingaškem valu poleti in jeseni 1988, vendar bi organizacija terjala več priprav, organizatorjem pa je bil takrat prvi cilj disciplinirati "srbska" ozemlja. Ponovno so poskusili 1. decembra 1989, kot odgovor na sprejem amandmajev, vendar so se slovenske oblasti temu odločno uprle (tudi za ceno morebitnega spopada in prelivanja krvi).

V zadnjem obdobju Jugoslavije je državo s konceptom "moderne socializma" skušala rešiti vlada Anteja Markovića, ki je vodenje prevzela nekaj mesecev po kolektivnem odstopu vlade Branka Mikulića 30. decembra 1988 (prvem v zgodovini socialistične Jugoslavije). Marković je bil izvoljen marca 1989 in je začel z gospodarsko reformo. Ni pa se bil zmožen soočiti z ideološko zadržto politično nomenklaturo, miselno in eksistenčno vezano na socializem enopartijskega tipa, ki je ohranjala odločilen vpliv na gospodarstvo in ni želela reform, poleg tega pa so bila nacionalna nasprotja že tako zaostrena, da je Jugoslavija kot celota praktično funkcionirala samo še navzven.

V Sloveniji so imeli na Markovičev program na vseh ravneh veliko pomislekov, zlasti kar zadeva koncentracijo pooblastil v Zveznem izvršnem svetu (ZIS) in v Narodni banki Jugoslavije (NBJ). V programu so tudi videli možnost za organizirano, zavestno in načrtno prerazporejanje vseh notranjih in še večjega (dodatnega) dela zunanjih dolgov. Jasno je bilo, da se dolgovi od dejanskih dolžnikov ne dajo izterjati in da bodo glavno breme nosili plačilno sposobni, to je razvitejši deli države. Kljub vsem pripombam je slovenska skupščina Markovičev program sprejela. Vlada je v začetku leta 1990 sprejela paket gospodarskih ukrepov, med drugim tudi protiinflacijski program (letna inflacija je bila več kot 2400 odstotna), denominirala je dinar in ga devalvirala dinar v razmerju 7:1 do nemške marke, zamrznila je tečaj in plače.

S podporo Markovičevemu programu je nekaj časa kljub pomislekom nadaljevala tudi Demosova vlada. Gospodarske razmere pa so se začele hitro slabšati, devizni trg je že jeseni 1990 nehal funkcionirati (vlada je najprej omejila nakup deviz, nato pa ga je ukinila). Od oktobra 1990 dalje je slovenska vlada Markovičev program nehala podpirati oz. se mu je skušala izogibati in z raznimi ukrepi zaščititi slovensko gospodarstvo.

V odnosu do Jugoslavije se je, potem ko je Demos prevzel oblast, oblikovalo stališče, da federacija ne more biti enakopraven partner za pogajanja, pač pa so to lahko le narodi, ki so Jugoslavijo ustvarili in ki se morajo – po načelu izvorne suverenosti – sami neposredno med sabo dogovoriti, kakšna bo v bodoče. Tako izhodišče je bilo v osnovi pravilno, slaba stran pa je bila, da Slovenija federalnih organov ni mogla enostavno ignorirati. Razmere so se še bolj zakomplicirale z neizvolitvijo Stipeta Mesića za predsednika predsedstva SFRJ 15. maja 1991. Do kolikor toliko enakopravnih pogovorov s federalnimi organi, predvsem Markovičem, je prišlo šele nekaj tednov pred osamosvojitvijo, do dejanskih pogajanj pa šele na osnovi brionske deklaracije, čeprav je pred tem Ante Marković (tudi z obiski v Sloveniji) skušal slovensko vodstvo prepričati, naj odstopi od osamosvojitvenih načrtov (ni pa se bil pripravljen odreči pooblastilom, ki jih je

imela federacija). V začetku leta 1991 (Jugoslavija je tedaj zaradi srbskega vdora v metarni sistem ekonomsko praktično že razpadla) je Slovenija opravila pogovore s predstavniki vseh republik in jih seznanila s plebiscitno odločitvijo. Ponujala je možnost zveze samostojnih, suverenih in neodvisnih držav (konfederacija) ali pa ekonomsko skupnost. Enakega mnenja je bila le Hrvaška (obe republiki sta skupaj pripravili tudi predlog konfederalne pogodbe), Srbi in Črnogorci so bili za "moderno federacijo", Makedonci so dopuščali "vse opcije", če se jugoslovanski narodi zanje le dogovorijo, Bosanci so vztrajali pri modificirani zvezni državi.

Dvajsetega februarja 1991, po propadu pogajanj, je slovenska skupščina sprejela resolucijo o sporazumni razdružitvi, vendar se skupščine drugih republik do nje sprva niso opredelile (razen hrvaškega sabora, ki je sprejel podobno resolucijo). Bistvenega napredka niso prinesli niti pogovori v predsedstvu SFRJ (razširjeni s predsedniki in predsedniki predsedstev republik), niti srečanja predsednikov (predsedstev) republik, ki so potekala v marcu in aprilu. Na srečanju na Brdu so predsedniki prvič resneje razpravljali o dveh opcijah: zvezi suverenih držav (zanjo sta bili Slovenija in Hrvaška) in Jugoslaviji kot "enotni demokratični državi." Ena zadnjih misij, s katero sta – tokrat Kučan in Drnovšek – skušala na slovensko in hrvaško stran konec maja pridobiti Makedonijo in Bosno, je nakazala spremembe v stališčih – obe republiki sta dopuščali zvezo suverenih držav oz. nekaj vmesnega med federacijo in konfederacijo (tak predlog sta oblikovala Kiro Gligorov in Alija Izetbegović in ga ponudila v razpravo). Še dva meseca prej bi bilo tako izhodišče za pogajanja – kljub hudemu pritisku radikalnega dela Demosa, da se Slovenija odcepi ne glede na posledice – najbrž sprejemljivo tudi za Slovenijo, konec maja, v razmerah popolne blokade jugoslovanskega ekonomskega in političnega sistema, pod grožnjo državnega udara, mednacionalnih konfliktov in že tudi posamičnih oboroženih spopadov pa ni imelo več nobene perspektive. Slovenska odločitev za samostojnost je bila dokončna, čeprav sta Evropska skupnost in ZDA podpirali ohranitev države, od zadnjega jugoslovanskega predsednika vlade Anteja Markovića pa pričakovali, da bo – čeprav s trdo roko – umiril politične in nacionalne strasti, obdržal državo skupaj in izvedel prehod v tržno gospodarstvo. Marković je večkrat prišel v Slovenijo in politike in poslance skušal prepričati, naj ga podprejo. Ko v tem ni bil uspešen, je 12. junija 1991 v nastopu pred slovensko skupščino predlagal, naj se Slovenija ne odcepi, pač pa naj se odloči za postopno združevanje od Jugoslavije. Računal je, da bi z zavlačevanjem lahko obdržal Jugoslavijo skupaj, posredno pa je slovenskim politikom grozil tudi s silo, pri čemer se je skliceval na "mandat" ZDA in zahodnoevropskih držav, da lahko napravi red. Evropska skupnost je zagovarjala stališče, da neodvisnosti Slovenije in Hrvaške ne bo priznala, dokler obstaja možnost dogovora v Jugoslaviji, ki so ji obljubljali tudi posojila v višini več milijard dolarjev in hitro vključitev v ES, če ostane skupaj in se reformira. Kljub neugodnim zunanjim okoliščinam in grožnjam iz Beograda ter s strani armade je slovenska skupščina 25. junija sprejela temeljno ustavno listino, ustavni zakon za njeno izvedbo in deklaracijo o neodvisnosti, s čimer je Slovenija pravnoformalno razglasila neodvisnost. Še isti dan so slovenske oblasti prevzele nadzor nad carinarnicami in mejnimi prehodi, kamor je prišlo okrog 300 slovenskih policistov in pripadnikov teritorialne obrambe. Delovati so začeli improvizirani mednarodni mejni prehodi na meji s Hrvaško.

Naslednji dan, 26. junija je bila pred parlamentom slovesna razglasitev neodvisnosti. Na njej je, že med preletavanjem letal JLA, predsednik predsedstva Milan Kučan dejal: "V našem življenju in v zgodovini slovenstva se resnično pričinja novo poglavje. Danes imamo pravico, da mu zapišemo na vrh neizpisane strani: samostojna, demokratična slovenska republika."

Ponoči s 25. na 26. junij 1991 je zasedala zvezna vlada in sklenila, da je treba zaradi uresničevanja zveznih predpisov o prehodu državne meje, nemotenega odvijanja pro-

meta in uresničevanja mednarodnih obvez SFRJ ponovno prevzeti zvezno kontrolo nad mejnimi prehodi v Sloveniji. To nalogo je vlada zaupala Zveznemu sekretariatu za notranje zadeve in Zveznemu sekretariatu za narodno obrambo. Vojska je sprva zasedla večino mejnih prehodov, vendar so slovenske enote (teritorialna obramba in policija) začele učinkovito vzpostavljati ravnotežje sil. Jugoslovanska armada je bila tedaj nacionalno še mešana, vojakom tudi niso povedali za kaj naj bi se borili oz. so jim govorili, da je Jugoslavija napadena. Kjer so le mogli, so armado zapuščali slovenski vojaki in oficirji, pa tudi Albanci, Hrvati in Makedonci. Jugoslovanski vojaški vrh je napačno ocenil razmere in ni pričakoval, da bo v Sloveniji prišlo do takega odpora, slovensko vojaško in policijsko vodstvo pa je imelo dokaj natančne informacije o tem, kaj se v armadi dogaja. Vse to je prispevalo, da spopadi niso bili tako hudi, kot bi sicer lahko bili. Slovenija je po diplomatskih kanalih, preko medijev, znanstvenih, kulturnih pa tudi osebnih zvez uspešno začela obveščati mednarodno javnost. "Tihi mandat", ki ga je za vzpostavitev reda dobil zvezni premier Ante Marković se je tako začel iztekati, saj se je javnost v zahodnih državah začela obračati proti politiki svojih vlad.

Da bi preprečila nadaljevanje spopadov, je Evropska skupnost v Slovenijo poslala skupino opazovalcev. 28. junija je preko Beograda v Zagreb prispela posebna pogajalska "trojka" (Gianni de Michelis, Jacques Poos, Hans Van den Broek), ki se je sestala s hrvaškim predsednikom Franjom Tuđmanom, slovenskim predsednikom Milanom Kučanom in predsednikom zvezne vlade Antejem Markovićem. Sprejet je bil dogovor o ustavitvi sovražnosti, o obnovitvi dela predsedstva SFRJ (le to je nehalo delovati, ker srbski del za predsednika ni priznal Hrvata Stipeta Mesića) in o "zamrznitvi" uresničevanja ustavne listine o samostojnosti in neodvisnosti Slovenije. Kljub tem dogovorom so se spopadi nadaljevali še do 4. julija, ko so se vojaki jugoslovanske armade začeli vračati v vojašnice.

7. julija so se na Brionih pod vodstvom evropske trojke začela pogajanja med federacijo, Hrvaško, Slovenijo in Srbijo. Po dolgotrajnih pogajanjih je bila sprejeta t. i. Brionska deklaracija, v kateri je bilo določeno, da bo nadzor mejnih prehodov v Sloveniji v rokah slovenske policije, ki pa bo delovala po zveznih predpisih, da carine ostanejo prihodek federacije, da nadzor zračnega prometa opravlja federacija, da se na meji vzpostavi stanje pred 25. junijem, da se odstranijo blokade izpred vseh objektov jugoslovanske armade, da se enote jugoslovanske armade brezpogojno vrnejo v vojašnice, da se zagotovi prehodnost vseh cest, da se jugoslovanski armadi vrnejo oprema in objekti, da se vse enote teritorialne obrambe demobilizirajo in vrnejo v kraje kjer so nastanjene in da se izpusti vse ujetnike najkasneje do 8. julija opolnoči. Slovenija in Hrvaška sta se strinjali, da za tri mesece ustavita osamosvajanje. Za nadzor nad premirjem in moratorijem osamosvajanja so bili zadolženi opazovalci Evropske skupnosti.

O brionski deklaraciji so bila v slovenski javnosti različna mnenja, kot diktat pa so jo razumeli tudi mnogi poslanci. Kljub temu jo je slovenska skupščina 10. julija z dvo-tretjinsko večino potrdila.

18. julija je zvezno predsedstvo, ki je znova začelo delovati, presenetljivo sprejelo sklep, da se bo armada v treh mesecih umaknila iz Slovenije, kar je ta do 25. oktobra tudi storila (dogovarjanje o tem umiku sta neuradno začela že dr. Janez Drnovšek in dr. Borisav Jović na Brionih, sklep pa je bil posledica srbske odločitve, da po slovenskem odporu ne skuša več ohraniti Jugoslavije, pač pa ustvariti veliko Srbijo). JLA, ki je zapadla srbskemu vplivu, je orožje in opremo nakopičila deloma na Hrvaškem, kjer so jeseni že potekali spopadi, še več pa v Bosni in Hercegovini, kjer se je kmalu zatem začela najbolj krvava vojna na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Po izteku moratorija je Slovenija uvedla nadzor nad svojimi mejami, sprejela lastno valuto – tolar, 23. decembra 1991 pa je bila sprejeta tudi nova ustava. Ustava izhaja iz

enakih načel, kot jih poznajo zahodne demokracije: predstavnškega parlamentarnega sistema, načela delitve oblasti, enakosti pred zakonom in drugih političnih ter socialno-ekonomskih svoboščin. Ustava tudi zagotavlja pravice obema narodnostnima manjšinama v Sloveniji, to je italijanski in madžarski manjšini.

Septembra 1991 se je v Haagu začela mednarodna konferenca, ki naj bi odločila o usodi Jugoslavije. V tem času so na Hrvaškem že potekali srditi spopadi. Posebna komisija Evropske skupnosti (Badinterjeva arbitražna komisija) je presodila, da je Jugoslavija razpadla in da torej ne gre zgolj za odcepitev dveh republik, Slovenije in Hrvaške. Naslednice Jugoslavije so vse republike, nekdanje administrativne meje med njimi postanejo državne meje, republike pa se morajo sporazumeti o nasledstvu Jugoslavije. Od konference o Jugoslaviji, ki se je s sestanki potem nadaljevala še v Bruslju in v Londonu, ni bilo velike koristi. Na koncu je propadla, ker je Milošević zavrnil vse predloge za ohranitev Jugoslavije, tudi take o najbolj ohlapni povezavi. Slovenija si je mrzlično prizadevala za mednarodno priznanje, pri čemer je imela podporo nekaterih držav, zlasti Nemčije. Decembra je Evropska skupnost sklenila, da bo tiste jugoslovanske republike, ki so zaprosile za priznanje, priznala 15. januarja 1992. Nemčija jo je priznala že pred decembra (z veljavnostjo od 15. januarja naprej), 13. januarja jo je priznal Vatikan, 15. januarja pa večina držav Evropske skupnosti. 22. maja je bila Slovenija skupaj s Hrvaško in Bosno kot 176 članica sprejeta tudi v Organizacijo združenih narodov.⁶

III. Bilanca slovenskega bivanja v Jugoslaviji

Slovenija je kljub svojemu nenehnemu nezadovoljstvu verjela v jugoslovansko državo, v njen obstoj in ureditev je vložila ogromno energije, njene politične in gospodarske elite so že v prvi, še bolj pa v drugi Jugoslaviji imele velik vpliv v državnem vrhu in zato jim do konca osemdesetih let 20. stoletja ni prišlo na misel, da bi iskale rešitev zunaj Jugoslavije. Glavni cilj je bil doseči čim boljši položaj Slovenije znotraj (kon)federativno urejene Jugoslavije, kar je bilo tudi v skladu z realnimi razmerami v svetu po drugi svetovni vojni, še posebej z delitvijo na dva bloka, med katerima je Jugoslavija dosegla specifičen vmesni položaj. V celoti gledano je bivanje tako v kraljevini kot v socialistični Jugoslaviji dalo pozitivno bilanco. Bilo je mnogo slabega ali dvomljivega, od centralizma in unitarizma do revolucije. Toda Jugoslavija je v negotovih časih ozemeljske razkosačnosti in pritiska nemškega in italijanskega imperializma nudila možnost za preživetje. V prvi Jugoslaviji so Slovenci dobili neformalno kulturno avtonomijo, vključno z lastno univerzo, ter se ekonomsko okrepili. Prekmurje je bilo prvič v zgodovini neposredno povezano z matico. V drugi je bil položaj Slovenije rezultat narodnoosvobodilnega boja in dejstva, da so Slovenci kot del jugoslovanskega protifašističnega gibanja končali vojno na strani protifašistične koalicije. Primorska (več kot četrtnina slovenskega prebivalstva in tretjina ozemlja) je postala sestavni del novoustanovljene republike, Slovenija je dobila izhod na morje. Brez statusa ene od šestih republik s pravico do samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, izhodišče za osamosvojitve ne bi imelo realne podlage.

Socialistično Jugoslavijo so skupaj držali trije mehanizmi: Josip Broz-Tito, kot oseba z največjo avtoriteto, ki je združevala tri ključne funkcije predsednika partije, predsednika države in vrhovnega poveljnika vojske; vsejugoslovanska komunistična partija (zveza komunistov) ki je delovala po t. i. načelu demokratičnega socializma; in Jugoslovanska ljudska armada. Titova smrt je omogočila premislek o naravi jugoslovanske federacije brez teh varovalnih mehanizmov, hkrati pa je omogočila ponoven vzpon

⁶ Povzeto po: Božo Repe: Slovenci v osemdesetih letih. Zveza zgodovinskih društev, Ljubljana 2001; Božo Repe: Jutri je nov dan. Slovenci in razpad Jugoslavije. Modrijan, Ljubljana 2002.

dotlej nadzorovanih a vse čas potihem tlečih nacionalizmov, zlasti srbskega in hrvaškega. Na razvezo Slovenije z Jugoslavijo je odločilno vplivala različnost pogledov na:

- Jugoslavijo (ali zveza samostojnih držav ali unificirana država, ki naj bi sčasoma z oblikovanjem jugoslovanskega naroda postala enonacionalna);
- družbeno ureditev (ali demokratični večstrankarski parlamentarni sistem ali ohranjanje dominacije ene partije z ustavno zagotovljenimi privilegiji);
- ekonomsko ureditev (ali uvedba tržnih zakonitosti in pluralizma lastnin ali ohranjanje neučinkovitega formalno samoupravnega, v resnici pa državno diriganega gospodarstva z nedefinirano družbeno lastnino).

Vsa tri vprašanja so se v različnih oblikah pojavljala že v prejšnjih desetletjih, zaradi številnih zunanjih in notranjih razlogov pa izbruhnila v osemdesetih letih. Slovenija je morala odnos do njih najprej izbojevati znotraj sebe, kar se ni zgodilo naenkrat in zlahka – zavest se je spreminjala postopoma, odvisna je bila od razmerja sil med nastajajočo opozicijo in socialistično oblastjo, pogosto je bila odvisna tudi od dogajanja drugod po Jugoslaviji.

Ko je slovenska družba obenem z lastno preobrazbo skušala doseči preobrazbo celotne jugoslovanske družbe, so to drugod razumeli, kot da jo skuša zrušiti. Nikoli ni o pravem času dobila zadostne podpore, nikoli ni prišlo do združitve sil, ki bi zmogle državo reformirati in jo kot celoto pripeljati v Evropsko unijo, ali pa vsaj doseči njen mirni razpad, brez prelivanja krvi.

Ko se je sredi osemdesetih let civilna družba v Sloveniji zavzemala za osnovno pravico do svobode izražanja, so bili proti njej združeni zvezni organi, vse republike in večina jugoslovanskega tiska.

Ko je zahtevala nadzor države nad armado, civilno služenje vojaškega roka in z ustavo zagotovljene jezikovne in druge pravice za vojake, si je (in z njo vred tedanja slovenska oblast) nakopala jezo Jugoslovanske ljudske armade.

Ko je v začetku devetdesetih let Slovenija ponujala konfederativni model ureditve, jo je podpirala le Hrvaška. Srbija se je zavzemala za demokracijo po načelu "en človek en glas", pri čemer so jo podpirali zahodni diplomati, še posebej ameriški, ki so imeli Slobodana Miloševića za sodobnega reformatorskega politika in hkrati pozabljali, da načelo univerzalne demokracije v Jugoslaviji vodi v unitaristično državo. Tudi vse druge republike so bile ali proti slovenskim predlogom ali zmedene in brez lastnega koncepta. Šele tik pred razpadom države, ko so že potekali mednacionalni spopadi na Hrvaškem, ko je Milošević uresničeval koncept velike Srbije, ko so bili državni organi – vključno z zveznim predsedstvom – povsem blokirani, ko v Jugoslavijo z izjemo nekaj diplomatov, navajenih na razmišljanje iz časov blokavske delitve, ni verjel prav nihče več, sta bili Makedonija ter Bosna in Hercegovina pripravljeni pristati na nekakšno asimetrično federacijo.

Ko se je Slovenija zavzemala za gospodarske reforme, je imela (pre)šibko podporo reformnih sil drugod po Jugoslaviji. Zvezni premier Ante Marković je imel veliko podpore zahodnih držav, a premalo politične avtoritete, da bi reforme izpeljal. Kot vsi premieri pred njim je podlegel pritisku nerazvitih, pristajal je na zahteve Srbije po posebnem statusu (ki so ga srbski politiki dosegli že sredi osemdesetih let). Kljub vsej reformni usmerjenosti je Jugoslavijo videl kot konvoj, v katerem mora biti hitrost prilagojena najpočasnejši ladji. (Ta ladja, Kosovo, je bila sedemkrat počasnejša od Slovenije.) V zameno za gospodarske reforme je Marković zahteval koncentracijo ekonomske in politične moči, torej centralizem.

Ko se je Slovenija konec leta 1989 odrekla partijski državi in socializmu ter se odločila za svobodne večstrankarske volitve, so to označili za kontrarevolucijo, vodstvo armade pa je pripravljalo nov, že kdo ve kateri scenarij za njeno pokoritev.

K odhodu iz Jugoslavije so Slovenijo torej prisilile okoliščine, vedno večji razkorak z razvitimi državami, v prvi vrsti pa nezmožnost, da se Jugoslavija demokratizira, modernizira in zagotovi nacionalne pravice svojim narodom. Šlo je za kombinacijo liberalnih idej in nacionalnih čustev, ki je v Sloveniji ustvarila dovolj množične energije, da je bilo zastavljene cilje mogoče izpeljati. Vendar so k uresničitvi odločilno pripomogle predvsem mednarodne spremembe. V psihosocialni podobi Slovencev je bil gotovo pomemben element tudi izginotje strahu pred stoletnimi sovražniki Nemci in Italijani in hkrati občutek ogroženosti s strani Srbov (ki pa ni temeljil na nacionalnem sovraštvu pač pa različnih konceptih razvoja). Politične in družbene spremembe v osemdesetih letih v Sloveniji so se dogajale v kontekstu globalne krize komunizma, razpadanja bipolarne delitve sveta in Sovjetske zveze ter globoke politične, mednacionalne in ekonomske krize v Jugoslaviji. Brez zunanjih sprememb bi se procesi, poimenovani "slovenska pomlad" verjetno končali s porazom alternativnih gibanj, obračunom z opozicijo in prisilnim odhodom reformističnih oblasti v Sloveniji s političnega prizorišča. Posebnost slovenskih razmer je bila v tem, da je bil politični prostor bolj odprt za kroženje idej kot v vzhodnoevropskih državah. Na Slovenskem se je do sredine osemdesetih let v obliki raznih alternativnih gibanj razvila močna civilna družba, ki je imela pionirsko vlogo pri procesih demokratizacije. K širjenju svobode javne besede je veliko prispeval tisk. Od sredine osemdesetih let dalje sta se procesa demokratizacije družbe in nacionalne emancipacije tesno prepletala. Pri oblikovanju nacionalnega programa je imela pobudo intelektualna opozicija, zbrana okrog raznih revij, zlasti Nove revije. V drugi polovici osemdesetih let je v vodstvu Zveze komunistov prevladala reformistična struja, ki ji ideje opozicije niso bile več tuje. Taka politika je omogočila mehek prehod v večstrankarski sistem in zagotovitev konsenza pri temeljnih vprašanih nacionalnega programa. V procesu osamosvajanja in vojaških spopadov so bile Sloveniji okoliščine naklonjene. Zvezni pritisk je bil dovolj močan, da je združil politike in prebivalstvo, ne pa tolikšen, da bi povzročil nove razkole. Napad JLA je Sloveniji uspelo zaustaviti s posrečeno kombinacijo policijskih in vojaških akcij, natančnih analiz dogajanja v armadi, ki je bila še vedno nacionalno mešana in v kateri je vladala precejšnja zmeda, obveščanja svetovne javnosti, diplomatske dejavnosti in drugih ukrepov. Srbski politični vrh z Miloševićem na čelu se je s sodelovanjem dela vodilnih oficirjev JLA odločil za uresničitev koncepta Velike Srbije, zato ni bil več zainteresiran za obstoj Jugoslavije in ohranitev Slovenije v njej. Še pravi čas se je pod pritiskom javnega mnenja v svojih državah angažirala tudi Evropska skupnost, ki so jo spopadi na evropskih tleh šokirali. Tedaj je konflikt med Srbijo in JLA na eni strani ter Slovenijo na drugi že zamenjal za Jugoslavijo resnično usoden mednacionalni spopad med Srbi in Hrvati, ki je državo dokončno pokopal. Vojni prizori iz Hrvaške ter Bosne in Hercegovine postali nekaj vsakdanjega in niso imeli velikega psihološkega vpliva na politične odločitve evropskih in svetovnih državnikov, ki nato dolgo niso znali najti prave rešitve za krvavo vojno na ozemlju nekdanje Jugoslavije.

Med temeljne notranje značilnosti, na katere so vplivali Slovenci pa lahko uvrstimo relativno odprt politični prostor, ki je omogočal kroženje idej in srečevanje oblasti in opozicije; močno civilna družbo; prevlado reformistične struje znotraj zveze komunistov in visoko stopnjo konsenza pri temeljnih nacionalnih vprašanih. Take razmere so omogočila mehek prehod iz enostrankarskega v večstrankarski sistem in uspešne priprave na osamosvojitve.

S samostojno državo in njeno vključitvijo v EU se je v Sloveniji tudi na novo oblikoval odnos do držav, ki so nastale na ozemlju bivše Jugoslavije. Tudi ta je šel skozi različne faze in se še danes ni do konca izčistil, vendar je to že vprašanje za drugo razpravo.

MIROSLAV STIPLOVŠEK*

PRVA PRIZADEVANJA ZA AVTONOMIJO SLOVENIJE V KRALJEVINI SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV

POVZETEK

Pri opredelitvi Slovencev za jugoslovansko državo je bil eden najpomembnejših dejavnikov pričakovanje in hotenje, da bodo v njej za razliko od skromnih možnosti prek deželnih avtonomij v avstroogrski monarhiji, čimbolj samostojno odločali o svojem političnem, gospodarskem in kulturnem razvoju. Po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. 10. 1918 ter Kraljevine SHS 1. 12. 1918 si je zlasti najmočnejša Slovenska ljudska stranka (SLS), prizadevala uveljaviti čim večje pristojnosti slovenskih oblastnih organov. V Državi SHS so takšna prizadevanja za izvršilno in zakonodajno samostojnost Narodne vlade za Slovenijo v odnosu do Narodnega vijeća v Zagrebu uspela v tolikšni meri, da je imela Slovenija v njej dejansko federativni položaj.

Po nastanku Kraljevine SHS pa se je kljub regentovi obljubi o ohranitvi avtonomnih organov do sprejetja ustave, začelo po oblikovanju osrednje vlade udejanjenje centralizma, ki je v Sloveniji povzročilo večinski odpor. Najprej se je januarja in februarja 1919 razplamtel spopad okrog oblikovanja Deželne vlade za Slovenijo, ki se je šele po velikih slovenskih prizadevanjih povečala od štirih na šest resorjev. To je sicer od vseh pokrajinskih vlad največ, toda še vedno le polovica resorjev slovenske Narodne vlade.

Še do hujšega konflikta z osrednjimi oblastmi pa je vzporedno prišlo ob zahtevah SLS in Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS), da se oblikuje devetdesetčlanski pokrajinski zbor za Slovenijo, ki naj bi mu kot vrhovnemu predstavniškemu in zakonodajnemu organu Deželna vlada odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave. Takega oporišča avtonomije centralistična osrednja vlada ob podpori slovenske liberalne Jugoslovanske demokratske stranke (JDS) ni dovolila vzpostaviti in pristala je le na možnost, da se stranke sestajajo na posvetovalnih konferencah. Po propadu akcije za slovensko avtonomno parlamentarno predstavništvo se je spopad med centralisti in avtonomisti nadaljeval v Deželni vladi. Zlasti po zaslugi poverjenikov iz SLS in tudi JSDS je ta vlada do sklica konstituante, z izjemo krajšega obdobja na prelomu 1919/20, ko jo je vodila JDS, ves čas delovala pretežno avtonomno, zaradi česar je prihajalo do konfliktov z ministrstvi v Beogradu, ki jim je bila formalno podrejena.

Spopadi glede državne ureditve so se zaostriili v razpravah o prvi jugoslovanski ustavi v začetku leta 1921. Tedaj je avtonomistični program oblikovala SLS, z avtonomistično izjavo pa so ga podprli slovenski kulturni delavci iz vseh treh idejnopolični taborov. Poudarili so, da avtonomijo podpirajo ne glede na različne strankarske koristi in interese zato, ker "ustreza narodu in državi", s čimer so opredelili jedro slovenskega narodnega vprašanja. Navedene akcije pomenijo začetek kontinuiranega slovenskega avtonomističnega gibanja, ki je bilo v primerjavi z močjo centralističnih sil prevladujoče v političnem življenju na Slovenskem ves čas obstoja prve Jugoslavije.

* dr., upokojeni redni profesor, SI-1230 Domžale, Vodopivčeva 8
PhD, Retired Full Professor, SI-1230 Domžale, Vodopivčeva 8

ABSTRACT

FIRST EFFORTS FOR SLOVENIA'S AUTONOMY IN THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

One of the most important factors why the Slovenes opted for a Yugoslav country, was anticipation and the desire to be able to decide as independently as possible on their own political, economic and cultural development, unlike the humble possibilities they had been given via provincial autonomies in the Austro-Hungarian monarchy. After the foundation of the State of Slovenes, Croats and Serbs on 29. 10. 1918 and the Kingdom of SCS on 1. 12. 1918, particularly the strongest Slovenian People's Party (SLS) strove to enforce the highest jurisdictions possible for Slovenian authorities. In the State of SCS such efforts for the executive and legislative independence of the National Government of Slovenia in relation to the National Council in Zagreb succeeded to such an extent that Slovenia actually held a federal position within it.

After the foundation of the Kingdom of SCS, despite the regent's promise that the autonomous bodies would be kept until the adoption of a constitution, after the central government had been formed, centralism began to be introduced, which caused a majority resistance in Slovenia. First, in January and February of 1919, a conflict blazed regarding the formation of the Provincial Government of Slovenia, which only increased from four to six departments as a result of grand Slovenian efforts. It was more than in other provincial governments, however, it only equaled half of the departments of the Slovenian National Government.

An even greater conflict with the central authorities occurred parallel with the demands of the SLS and the Yugoslav Social-Democratic Party (JSDS) for the formation of a ninety-member provincial assembly of Slovenia, which would become the supreme representative and legislative body, to which the Provincial Government would answer regarding its operation until the adoption of a constitution. The establishment of such a base for autonomy was not permitted by the centralistic central government, with the support of the Slovenian liberal Yugoslav Democratic Party (JDS), and it only agreed to the possibility of parties meeting at consultative conferences. After the fall of the campaign for Slovenian autonomous parliamentary representation, the conflict between the centralists and the autonomists continued in the Provincial Government. Especially due to the commissioners from SLS and also from JSDS, this government operated more or less autonomously the entire time before the convening of the constituent assembly, with the exception of a shorter period between 1919/20, during which it was led by JDS; this is why it came into conflicts with the ministries in Belgrade, to which it was formally subordinate.

Conflicts regarding the organisation of the state became tense during the debates on the first Yugoslav constitution in the beginning of 1921. At that time the autonomist programme was formed by SLS, which was supported by Slovenian cultural workers from all three political camps. They emphasised that they support the autonomy regardless of their different party gains and interests because it "suits the nation and the country"; with this they defined the core of the Slovenian national issue. The actions listed above signify the beginning of the continuous Slovenian autonomist movement, which was, in comparison with the power of the centralistic forces, predominant in the political life in Slovenia all throughout the existence of the first Yugoslavia.

Pri opredelitvi Slovencev za jugoslovansko državo je bil eden najpomembnejših dejavnikov pričakovanje in hotenje, da bodo v njej za razliko od skromnih možnosti prek deželnih avtonomij v avstroogrski monarhiji, čim bolj samostojno odločali o vseh poglavitnih vidikih svojega nacionalnega razvoja. Zanj so si prizadevali posebej zato, "da dosežejo in realizirajo v njej določena političnim kulturna, gospodarska in socialna stremeljenja", skratka odločitev zanjo pomeni tudi, "da se Slovenci ne morejo zadovoljevati s kakršnokoli Jugoslavijo".¹ To se je pokazalo že takoj po nastanku Države Slovencev, Hrvatov in Srbov 29. oktobra 1918 ter Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev 1. decembra 1918, ko si je zlasti najmočnejši politični subjekt katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS) prizadevala uveljaviti čim večje pristojnosti za slovenske oblastne organe.

V Državi SHS so takšna prizadevanja za izvršilno in zakonodajno samostojnost slovenske Narodne vlade v odnosu do Narodnega vijeća v Zagrebu uspela za skoraj vse zadeve v tolikšni meri, da je imela Slovenija v njej dejansko federativni položaj, če pa upoštevamo tudi njene posege na področju zunanje politike in vojske iz pristojnosti najvišjega državnega organa pa celo prvine konfederativnega statusa.²

Povsem nove razmere pa so nastale po prvodecembrskem oblikovanju Kraljevine SHS. Avtonomistični politiki so v Narodnem vijeću sicer uspeli v navodilih za pogajanja o združitvi svojo delegacijo zadolžiti, da naj izposluje za predustavno obdobje še nadaljnje izvajanje avtonomnih zadev prek pokrajinskih vlad, odgovornim pokrajinskim skupščinam. Regent Aleksander se je ob razglasitvi zedinjenja "popolnoma" strinjal, da ostanejo "v veljavi pod kontrolo državne vlade dosedanji avtonomni administrativni organi, ki bodo za svoje uradovanje odgovarjali avtonomnim predstavništvom".³ Toda to najvišje zagotovilo o ohranitvi avtonomije v prehodnem obdobju se je kmalu izkazalo kot utvara. Centralistične sile so jih obšle in se lotile "obsežnih ukrepov, da bi oslabile vse oblike samostojnega organiziranja oblasti v posameznih jugoslovanskih deželah ter likvidirale njihov kakršnikoli avtonomni položaj v odnosu do centralnih državnih organov", kar se je posebej kazalo tudi ob prvih slovenskih avtonomističnih zahtevah.⁴

Prvi velik centralistični uspeh sta bila sklepa predsedstva Narodnega vijeća na seji 3. decembra o prenehanju njegove funkcije in glede delovanja sedanjih avtonomnih pokrajinskih vlad do sklica konstituante za resorje, "ki ne bodo prešli v enotno pristojnost" osrednje vlade. Za zadeve, ki bodo ostale v njihovi pristojnosti naj bi ostale "zadnje pravno oblastvo" ob pravici resornih ministrov, da jim dajejo "splošna navodila" in izvajajo nad njimi "generalno kontrolo", pri čemer je pomenil bistveno okrnitev avtonomizma na poti k udejanjenju centralizma v državni upravi odstop od oblikovanja pokrajinskih predstavništev, ki bi jim bile za svoje delovanje pokrajinske vlade odgovorne.⁵ To je pomenilo hudo razočaranje za prevladujoče privrženca avtonomije Slovenije, kajti za centralizem se je opredelila le liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS).

Ob oblikovanju novih pokrajinskih vlad in določitvi njihovih pristojnosti ter ob prizadevanjih za oblikovanje pokrajinskih avtonomnih predstavništev se je začel spopad med Ljubljano in Beogradom takoj, ko so oblikovanju osrednje vlade 20. decembra 1918 sledili prvi ukrepi za uveljavitev centralistične ureditve. Tako kot druge pokrajinske vlade, ki so dobile mandat od Narodnega vijeća, je morala tudi Narodna vlada za

¹ Fran Erjavec, Slovenci. Zemljepisni, zgodovinski, politični, kulturni, gospodarski in socialni pogled, Ljubljana 1923, I.

² Podrobneje glej Jurij Perovšek, Slovenska osamosvojitve v letu 1918. Študija o slovenski državnosti v Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov, Ljubljana 1998.

³ Građa o stvaranju jugoslovenske države (I. I.–20. XII. 1918), priredila dr. Dragoslav Janković in dr. Bogdan Krizman, II. knjiga, Beograd 1964, 674–675 (cit. Građa).

⁴ Momčilo Zečević, Na zgodovinski prelomnici. Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1921, Maribor 1986, 184.

⁵ Građa II, 683–684.

Slovenijo odstopiti 23. decembra,⁶ že naslednji dan pa jo je minister za notranje zadeve Svetozar Pribičević obvestil o vladnem sklepu, da bo "v izključno pristojnost" prevzela osem resorjev (za zunanjo politiko, vojaške zadeve, finance, železnice in pošto, prehrano in obnovo države, trgovino, obrt in industrijo, socialne zadeve ter za pripravo Ustavodajne skupščine in izenačenje zakonov) in da se pri imenovanju novih deželnih vlad zanje v njih ne bodo imenovali funkcionarji.⁷ Ko je regent Aleksander 7. januarja 1919 tudi formalno ukinitel vse dotodanje narodne vlade, je z ukazom določil, da bo imela tako kot druge pokrajinske vlade tudi Deželna vlada za Slovenijo le štiri resorje, za notranje zadeve, pravosodje, kmetijstvo in prosveto, kar je pomenilo v primerjavi z Narodno vlado njihovo zmanjšanje na tretjino. Za vodenje Deželne vlade je 24. januarja imenoval za predsednika dr. Janka Brejca iz SLS in za podpredsednika dr. Gregorja Žerjava iz JDS.⁸ Prvi predsednik je v kasnejših spominskih zapisal, da so v Narodni vladi sicer pričakovali določene spremembe pri sestavi in pristojnostih, nikakor pa ne reorganizacije, ki bi pomenila popolno izgubo skrbno zgrajene upravne avtonomije in "še večjo odvisnost od državne centrale, kakršna je bila prejšnja odvisnost od Dunaja". In dalje: "Po tej deklifikaciji prejšnje, avtonomne vlade se je začela borba za njen delokrog in njeno kompetenco in sploh borba proti desorganizujočim praktikam centralne vlade, ki so z vsakim dnevom zanašale nove zmešnjave v našo vseskozi urejeno upravo". Zato se je po določitvi le štirih poverjeništev v ljubljanski vladi začel oster spopad z osrednjo vlado, posebej z notranjim ministrom Pribičevićem, ki je dobro poznal avtonomistične težnje v nekdanji Državi SHS. Ta je končno pristala na kompromis v tem pogledu, da je formalno ostala pri svoji odločitvi o štirih poverjeništvih, dovolila pa je ministroma za javna dela in socialno politiko, da imenujeta svoja poverjenika v Deželni vladi za Slovenijo.⁹ Po ostrih protestih in posredovanjih je bila torej slovenska Deželna vlada razširjena na šest poverjeništev, kar je največ v primerjavi z drugimi deželnimi vladami, ministrstva, ki so prevzela neposredno vse pristojnosti za Slovenijo, pa so v Ljubljani kmalu ustanovila 13 različnih izpostav in uradov, s čimer se je začela upravna dvotirnost.¹⁰ Imenovana Deželna vlada, odgovorna osrednji vladi, ki je postala pritožbena instanca za njene odloke, je v primerjavi z Narodno vlado izgubila značaj vrhovnega organa oblasti v Sloveniji ter "zato v znatni meri prejšnji narodno-politični pomen, kar je sočasno pomenilo tudi poskus likvidacije temeljnih prvin slovenske državnosti doseženih" po prevratu 1918.¹¹ Med posameznimi ministri in slovenskimi poverjeniki pa je že kmalu začelo prihajati do kompetenčnih incidentov.¹²

Zaradi odpora vladnemu diktatu glede sestave Deželne vlade za Slovenijo je ta začela delovati šele 28. februarja 1919,¹³ pri čemer je treba poudariti, da je po zaslugi poverjenikov SLS in v začetku tudi Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) "v praktičnem življenju avtonomno pokrajinske zadeve v Sloveniji"¹⁴ opravljala še večino časa do začetka delovanja Ustavodajne skupščine. Po prvodecembrskem aktu se je v

6 Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. Za objavo pripravil Peter Ribnikar. 1. del, Ljubljana 1998, 214. Skupaj so izšli trije deli te edicije virov, drugi leta 1998 in tretji leta 2002. Vsi zapisniki sej Narodne vlade in Deželne vlade za Slovenijo so ohranjeni v Arhivu Republike Slovenije v fondu 60.

7 Prav tam, 218–220.

8 Prav tam, 18–19; Zečević, n.d., 186–187.

9 Janko Brejc, *Od prevrata do ustave, Slovenci v desetletju 1918–1928*, Ljubljana 1928, 165, 211–212.

10 Lovro Bogataj, *Uprava v Sloveniji od prevrata 1918 so izvršitve vidovdanske ustave, Slovenci v desetletju 1918–1928*, 384–385.

11 Zečević, n.d., 186–187.

12 Brejc, n.d., 212–214.

13 Zapisniki 2., 5.

14 Zečević, n.d., 187.

Sloveniji začela krepiti vloga JDS, ki je vedno bolj očitno postajala opora beograjskih centralističnih krogov. Ti so svojo slovensko ekspoziuro podpirali, kar se je pokazalo tudi pri kadrovski sestavi prve slovenske Deželne vlade, v kateri SLS – za razliko od Narodne vlade – ni imela večine.¹⁵

Boj za slovensko avtonomijo pa se ni razplamtel le okoli Deželne vlade, temveč se je vzporedno še posebej zaostrial ob zahtevah za oblikovanje pokrajinskega zbora za Slovenijo, in to na dveh ravneh: proti centralističnim oblastem v Beogradu, v slovenskem okviru pa med avtonomističnim blokom SLS in JSDS ter centralistično JDS. "Centralistične sile in velikosrbski politični krogi so se upirali zlasti vzpostavitvi slovenske pokrajinske skupščine kot vrhovnega predstavniškega in zakonodajnega organa, ki bi mu Deželna vlada odgovarjala za svoje delo do sprejetja ustave", še posebej zato, ker so take zahteve postavljali tudi drugod, zlasti na Hrvaškem.¹⁶

Januarja in februarja 1919, ko se je reševala problematika razširitve pristojnosti Deželne vlade in oblikovanja pokrajinskega zbora, vprašanje njunih medsebojnih odnosov in stopnje podrejenosti centralnim organom v Beogradu, so se medstrankarski odnosi hudo zaostri, kajti odločalo se je o bodočem avtonomističnem ali centralističnem položaju Slovenije. Do prvih trenj je prišlo že v začetku leta, ko je JDS neuspešno poskušala preprečiti večino SLS v predvidenem devetdesetčlanskem pokrajinskem zboru.¹⁷ Vse tri politične stranke so volitve t.i. deželnih poslancev izvedle hkrati z volitvami poslancev Začasnega narodnega predstavništva v Beogradu na zborih svojih zaupnikov. Te je prva izvedla JDS, ki je ob tem poudarila, da noče "pooblastil za naredbe" za pokrajinski zbor, in da ceni tudi delo v njem ob poudarku, da "smo prijatelji edinstvenosti in enotnosti države" ter je zato posebej poudarila pomen oblikovanja osrednje vlade in bližnji začetek zasedanja državnega zbora oziroma Začasnega narodnega predstavništva. V prizadevanjih za uveljavitev demokracije je volitvam v obe parlamentarni predstavništvu posvetila največ pozornosti SLS z organiziranjem zborovanj strankinih zaupnikov v vseh nekdanjih slovenskih deželah, poslance v pokrajinski zbor, ki naj bi bil za razliko od nekdanjih deželnih zborov "predstavništvo vsega slovenstva", pa so ponekod volili tudi na okrajnih zaupniških zborovanjih. Že do srede januarja 1919 so vse tri politične stranke izvolile svoje predstavnike v pokrajinski zbor, s čimer so bili izpolnjeni kadrovski pogoji za njegov sklic, zaupniki SLS in JSDS pa so na zborovanjih poudarjali tudi avtonomistične temelje za njegovo delovanje.

Na govornice, da je JDS začela v Beogradu intrigrirati proti sklicu pokrajinskega zbora je socialnodemokratski časnik Naprej odgovoril z ostrim napadom na centralno vlado, ki ne ukrepa ustrezno za konsolidacijo razmer v državi in kot primer je navedel zavlačenje problematike Deželne vlade za Slovenijo. Govori se, da hoče Beograd "strogo centralizacijo" in da se boji dati pokrajinam "preveč moči", Pribičevićevo delovanje za takojšnji upravni centralizem pa po Naprejevi oceni vodi v anarhijo. Časnik je poudaril: "Ali nimamo zato Korošca in Kramerja, da v zajedničkem ministrstvu povesta, da je vsaka uprava nemogoča, če ne dobi pokrajinska vlada zaenkrat še najširši delokrog?" Vsem – le Beogradu ne – je jasno, da je nujno tudi sklicanje državnega sveta in pokrajinskega zbora, kajti eden pglavitnih vzrokov za nezadovoljstvo z osrednjo vlado "je pomanjkanje javne tribune, s katere bi zastopniki ljudstva lahko tolmačili svoje zahteve in kontrolirali upravo". Njeno dosedanje delovanje "ne vzbuja dobrih nad za bodočnost", Naprej pa je izrazil tudi dvom, da imata slovenska ministra pri tolmačenju nave-

¹⁵ Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918–1921, Ljubljana 1992, 184. V tem delu je prikazano delovanje Narodne vlade in vseh šestih Deželnih vlad za Slovenijo.

¹⁶ Zečević, n.d., 188.

¹⁷ V pokrajinskem zboru so bili po dolgotrajnih pogajanjih mandati razdeljeni takole: SLS jih je dobila 47, JDS 27, JSDS 14 in Trst dva.

denih zahtev "kaj teže". Z napadom na JDS kot orodje Pribičevičeve centralistične politike je v Sloveniji začela JSDS, ki je tej stranki in njenim beograjskim prijateljem očitala, da želijo prevzeti predsedstvo Deželne vlade ter na čelo avtonomnih poverjeništev postaviti uradnike. Socialni demokrati so liberalce tudi obtožili, da hočejo pristojnosti pokrajinskega zbora – "če sploh bo" – omejiti le na pravico do sestajanja, o njegovi zakonodajni funkciji pa "ni govora". Te obtožbe so bile sicer skladne z interesi in hotenji SLS, ki pa je verjetno zaradi sodelovanja z JDS v osrednji vladi v začetku polemik posredovala pomirjevalno.

Sredi februarja 1919 so se spopadi glede avtonomistične in centralistične ureditve v Sloveniji hudo zaostri. Načelstvo JDS je pozvalo osrednjo vlado, naj skliče čimprej Začasno narodno predstavništvo, ki šele lahko določi pristojnosti pokrajinskih predstavništev in tako ustvari pogoje za kasnejši začetek njihovega delovanja. Ob tem je poudarilo, da bi njihovo izvajanje tudi zakonodajnih pravic pomenilo separatizem, ki bi ogrožal državno konsolidacijo in narodno enotnost. Sicer pa naj bi postale deželne vlade in deželni zbori nepotrebni, čim se bo z novo državno ureditvijo udejanila okrajna in okrajna samouprava.

To novo jasno opredelitev liberalcev proti avtonomiji Slovenije, posebej proti pokrajinskemu zboru, sta odločno obsodili SLS in JSDS ter poudarili, da nakazuje pot v skrajne strankarske boje. Obe stranki sta poudarili, da ni nikakršnih ovir za sklic deželnih zborov, ki bi bil eden "najpomembnejših in najpotrebnejših ukrepov centralne vlade". Na stališče JDS, da bi bilo neustrezno sestajanje raznih pokrajinskih predstavništev, pa je Slovenec odgovoril, da je še manj sprejemljivo delovanje deželnih vlad brez njih, kajti "v smislu pravega demokratizma je nujno potrebna za vsako vlado kontrolna in direktivna korporacija", ki je "ventil ljudskega mišljenja" in posrednik ljudskih potreb. Podtikanje o skritih političnih težnjah avtonomističnih privržencev "za lokalno politično promocijo" kot tudi opredelitev liberalcev za sklic le Začasnega narodnega predstavništva pa posredno govorijo o njihovih "težnjah po politični premoči – drugod, na drugem forumu!", torej v Beogradu. Naprej pa je v komentarju stališč JDS poudaril, da so se z njimi liberalci obrnili proti ljudstvu in ugotovil, da Deželna vlada nujno potrebuje takojšnjo oporo v pokrajinskem zboru. Poudaril je tudi, da socialni demokrati niso nobeni separatisti, hočejo pa "čimprej videti zbrane ljudske zastopnike v Beogradu in Ljubljani".

Glede na to, da je imela avtonomistična opredelitev v Sloveniji večinsko podporo in da ne bi ogrozila koalicijskega sodelovanja v slovenski Deželni vladi, je JDS nekoliko omilila svoja stališča. Zavrnila je krivdo za odložitev sklica pokrajinskega zbora in poudarila, da je ta "onstran Kolpe" na Hrvaškem, pri stranki, ki je blizu SLS in ne njej, torej pri Hrvaški republikanski seljački stranki, ki hoče prek pokrajinskega zbora ustvariti "državo v državi". Strinjala se je, da je potreben čimprejšnji sklic pokrajinskega zbora z nalogami "kontrole, podpore in vzpodbude" za Deželno vlado, toda brez zakonodajnih pristojnosti nekdanjih deželnih zborov.¹⁸

Po teh razpravah je Deželna vlada na seji 17. februarja 1919 na predlog JSDS soglasno sklenila poslati osrednji vladi zahtevo, da se skliče pokrajinsko in državno predstavništvo in posebej, da dovoli Deželni vladi sklic pokrajinskega zbora "kot svoj posvetovalni in kontrolni organ" najkasneje do konca marca.¹⁹ Osrednja vlada je z negativnim odgovorom taktizirala do končnega oblikovanja Deželne vlade za Slovenijo,

¹⁸ Politične stranke so svoja stališča o pokrajinskem zboru posredovale v svoji glasilih, SLS v Slovincu, JDS v Slovenskem narodu in JSDS v Napreju. Obširneje o tej razpravi glej M. Stiplovšek, Prizadevanja za oblikovanje slovenskega parlamenta od prevrata 29. oktobra 1918 do spomladi 1919, Slovenske misli o prihodnosti okrog leta 1918, Ljubljana 2000, 88–94, kjer so podrobno navedeni tudi vsi viri.

¹⁹ Zapisniki 1, 372–373.

9. marca pa ji je sporočila, "da se pred konstituantno ne sme sklicati deželnega zbora", kar pa ne preprečuje sestajanje strank na posvetovalne konference.²⁰ Dr. Brejc je poudaril, da je bil s tem "deželni zbor... pokopan".²¹

Spomladi 1919 je socialnodemokratski poverjenik Albin Prepeluh, ki je imel največ zaslug za tedanje avtonomistično opredelitev JSDS in je tudi kasneje imel pomembno vlogo v slovenskem avtonomističnem gibanju, še večkrat neuspešno posredoval pri predsedniku in podpredsedniku Deželne vlade, naj se skliče demokratično izvoljeno predstavništvo. Menil je, "da bo 90 poklicanih ljudi iz vseh treh političnih taborov, raznih stanov in poklicev, znalo via facti potegniti na sebe vse kompetence bivšega deželnega zbora kranjskega in štajerskega, najbrže pa še več, in da bi se tako Slovenci mogli aktivneje uveljaviti na znotraj in navzven, zlasti pa glede Koroške",²² kjer so se zaradi vojaških neuspehov tedaj razmere hudo zaostrole. V takih razmerah in posebej zato, ker je bil morebitni sklic pokrajinskega zbora omejen le na posvetovalni strankarski posvet in torej ni pomenil uveljavitve avtonomistične zahteve SLS, se zanj ta stranka ni prizadevala. Velika poprevertatna akcija za udejanjenje slovenskega parlamentarizma kot opore avtonomije Slovenije, je tako propadla zlasti po zaslugi beograjskih centralističnih krogov in slovenske JDS.

Spopadi med avtonomističnimi in centralističnimi silami so se nato prenesli v Deželno vlado za Slovenijo. Njen predsednik je bil najdlje dr. Brejc, ki si je skupaj s poverjeniki iz vrst SLS in do jeseni 1919 tudi iz JSDS prizadeval formalnopravno in praktično okrepiti njene avtonomistične pristojnosti. Zato je prihajalo do ostrih kompetenčnih sporov z osrednjo vlado in beograjsko časopisje je o slovenski Deželni vladi celo pisalo, da je odpadniška in se zgražalo zaradi protestov njenih poverjenikov proti posegom ministrov v njihovo delovanje. Posamezni ministri so grozili, da bodo uporniško Deželno vlado disciplinirali z odtegnitvijo finančnih sredstev.²³ Na drugi strani pa so centralistično politiko osrednje vlade odločno podpirali zlasti poverjeniki z JDS, "ki so rušili avtonomnost Deželne vlade, kjer je šlo". Slovenski liberalci, ki so vodili Deželno vlado krajši čas na prelomu 1919/20 in po volitvah v Ustavodajno skupščino do razpusta z vidovdanske ustavo, pa so si jo prizadevali degradirati na uradniško raven; čedalje več odločanja so hoteli prenesti na beograjska ministrstva. Kljub hudim strankarskim nasprotjem, pa je Deželna vlada pretežni del svojega delovanja ne le zelo samostojno, temveč tudi uspešno reševala pereče gospodarske in socialne probleme, Dolgoročno pa je bila zlasti pomembna slovenizacija in razširitev mreže šolskih in kulturnih ustanov ter ustanovitev slovenske univerze leta 1919, ki so imele nato pomembno vlogo pri ohranjanju in utrjevanju narodne identitete ob dejstvu, da Slovenija kot dežela in Slovenci kot narod niso uspeli uveljaviti avtonomističnih ustavnopravnih ciljev. Deželna vlada si je od jugoslovanske zasedbe Prekmurja avgusta 1919 prizadevala razširiti vse oblike svoje dejavnosti tudi na ta del slovenskega ozemlja, glede na senžermensko pogodbo pa je izvajala civilno oblast do plebiscita oktobra 1920 še v coni A na Koroškem. Po tradiciji Narodne vlade je vse pomembnejše naredbe in sklepe sprejemala na sejah.

Deželna vlada je v obdobjih, ko je v njej prevladoval vpliv SLS, učinkovito izvajala svoje avtonomistične naloge, pomembne za ureditev in izboljšanje gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih razmer v poprevertatnem obdobju, pri čemer je bila uspešnejša od deželnih vlad v drugih pokrajinah nekdanje Države SHS z le štirimi področji

²⁰ Prav tam 2, 55.

²¹ Slovenec, št. 239, 21. 10. 1923.

²² Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938, 201–202.

²³ Brejc, n.d., 214; Momčilo Zečević, Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921. Od majniške deklaracije do vidovdanske ustave, Maribor 1972, 325.

delovanja.²⁴ Na drugi strani pa so bili rezultati na področjih, ki so jih neposredno urejala ministrstva in njihovi uradi v Ljubljani, skromni, kar je povzročilo v Sloveniji vedno širši odpor proti negativnim posledicam centralističnih posegov v njeno upravljanje. To je v svojem avtonomističnem programu za volitve v Ustavodajno skupščino in nato še v ustavnem predlogu v polni meri upoštevala SLS, ki so ji slovenski volivci dali največ glasov, na drugi strani pa centralistično JDS ni podprla niti desetina.

Svoja stališča do državne ureditve so morale politične stranke jasno opredeliti v Ustavodajni skupščini v razpravi o prvi jugoslovanski ustavi. Od slovenskih političnih strank je v svojem ustavnem predlogu februarja 1921 avtonomistične temelje državne ureditve podrobno oblikovala SLS v okviru poslanskega Jugoslovanskega kluba, in sicer je za vsako od šestih pokrajin v državi, posebna bi bila tudi Slovenija, predvidevala kot najvišji telesi pokrajinsko skupščino z zakonodajnimi pristojnostmi in pokrajinsko vlado kot najvišjim izvršilnim organom za 12 samoupravnih področij.²⁵ Za avtonomizem se je od slovenskih političnih strank opredelila le še Narodno socialistična stranka, vse druge štiri JDS, JSDS ter novi stranki Samostojna kmetijska stranka iz liberalnega tabora in Komunistična stranka pa so podprle centralistično državno ureditev.

Toda težnje za slovensko narodnopolitično samostojnost so dobile izjemno pomembno podporo z Izjavo 43 pomembnih slovenskih kulturnih in znanstvenih delavcev iz vseh treh idejnopoličnih taborov, ki so glede na posebnosti dotedanjega in možnosti bodočega razvoja posameznih gospodarsko-kulturnih enot v državi zahtevali "avtonomijo slovenskega, že itak dovolj razkosanega ozemlja in sicer v takem obsegu, ki bi ne slabil moč države, ampak jo krepil, dajajoč razmah individualnim silam edinic."²⁶ Po ostrih napadih centralističnih strank liberalnega tabora na Izjavo, ki da pomeni podporo SLS oziroma njenim interesom, pogojenimi z avtonomijo Slovenije, so njeni podpisniki ponovno poudarili, da se zavzemajo zanjo in zahtevajo "naj deli država eksekutivno in legislativno oblast s posameznimi edinicami". Takšno stališče zagovarjajo ne glede na strankarske simpatije ali antipatije, ker "stranke prihajajo in odhajajo, a narod in država ostajata". To so podkrepili z dejstvom, da se je po vojni število strank, ki predstavljajo slovenstvo – ene s centralističnim in druge z avtonomističnim programom –, podvojilo. Ob tem, ko se "brez pridržka" zavzemajo za avtonomijo, se ne sprašujejo, "kateri stranki v trenutku morebiti to koristi ali škoduje. Naše politično prepričanje je, da ustreza narodu in državi."²⁷ S tem so jasno pokazali svoje politično prepričanje, da mora osrednje vprašanje ustavnopravnega položaja Slovenije v jugoslovanski državi preseči strankarske interese. Avtonomistična izjava je torej opredelila jedro slovenskega narodnega vprašanja ter povzročila ločitev duhov, ki ni temeljila na svetovnonazorskih, temveč na narodnopolitičnih načelih. Povzročila je začetek kontinuiranega "slovenskega avtonomističnega gibanja, ki ni bilo samo politično, ampak tudi kulturno...", spopad med katolicizmom in liberalizmom pa se je "prenesel z izrazito ideološke na bolj pragmatično politično raven".²⁸ Vidovdanska ustava, sprejeta proti volji večine slovenskih poslancev, je le s t.i. oblastnimi samoupravami skromno omilila centralizem, njihove hudo omejene

²⁴ V Arhivu Republike Slovenije (fond 60) je poleg zapisnikov Deželne vlade do ukinutve 9. 7. 1921 ohranjenega tudi nekaj gradiva njenih poverjeništev. Dragocen vir o njeni uredbodajni dejavnosti pa je Uradni list Deželne vlad za Slovenijo (1919–1921). Podrobneje pa je delovanje Deželne vlade obdelal B. Balkovec v navedenem delu, tehten pa je tudi obsežen omenjeni memoarski prispevek Janka Brejca.

²⁵ Jurij Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929), Ljubljana 1998, dok. 18, 78–79 (cit. Perovšek, Programi).

²⁶ Naši zapiski, februar 1921, št. 2, 25–26.

²⁷ Prav tam, št. 3, 15. 3. 1921, 71–72.

²⁸ Fran Erjavec, Avtonomistična izjava slov. kulturnih delavcev leta 1921 (Iz spominov), Zgodovinski zbornik, Buenos Aires 1958, 1–3; Ervin Dolenc, Avtonomistična izjava kulturnih delavcev, Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, Ljubljana 1995, 258.

pristojnosti pa so dejansko pomenile, da se je ohranil "centralizem tudi na ravni samoupravne izvajanja oblasti".²⁹ Takšna določila glede samouprav za banovine je vsebovala tudi oktroirana septembrska ustava iz leta 1931.³⁰

Prizadevanja za razširitev pristojnosti Deželne vlade za Slovenijo in poskus oblikovanja slovenskega pokrajinskega zbora v predustavnem obdobju pomenijo začetek avtonomističnega gibanja, ki je v dvajsetih in tridesetih letih postalo prevladujoča stalnica v političnem življenju na Slovenskem. V avtonomistično gibanje so se občasno vključevale različne stranke in organizacije tudi iz liberalnega in socialističnega tabora, ki so pomembno prispevale k širitvi njegove podpore in k bogatitvi avtonomističnih državno-pravnih programov.³¹ Toda samo SLS, ki je svoj avtonomistični program še radikalizirala v federativnega, zlasti s programom Kaj hočemo v začetku leta 1923 za parlamentarne volitve, s Slovensko deklaracijo oziroma punktacijami konec leta 1932 in z zahtevno za oblikovanje Banovine Slovenije s širokimi izvršilnimi pristojnostmi in zakonodajnim banovinskim zborom leta 1939, je bila stranka, ki jo je Beograd zaradi volilnih uspehov oziroma množične podpore priznal za vodilni politični subjekt v Sloveniji, je imela tudi možnost, da je tudi udejanila nekatere vidike slovenske avtonomije. To ji je kot vladni stranki uspelo dvakrat, konec dvajsetih let prek samouprav ljubljanske in mariborske oblasti in v drugi polovici tridesetih let prek banske uprave in banskega sveta Dravske banovine. Privilegije režimske stranke je SLS v obdobju 1927–1929 izrabila za takšno razširitev pristojnosti slovenskih oblastnih samouprav, da so ju opredelili celo kot "državo v državi". Nobena druga oblastna samouprava v državi ni uspela doseči takšnih kompetenc in tudi oblikovati tako visokih proračunov za svoje delovanje kot ljubljanski in mariborski oblastni samoupravni organi. V teh letih so z usklajenim delovanjem uspeli precej izboljšati gmotno stanje in organiziranost pomembnih gospodarsko-socialnih in prosvetno-kulturnih dejavnosti in ustanov v Sloveniji, oblastni skupščini pa sta tudi sicer omejeno zakonodajno dejavnostjo uveljavljali nekatere vidike slovenskega parlamentarizma.³² V obdobju 1935–1941 pa si je SLS kot sestavni del režimske Jugoslovanske radikalne zajednice uspešno prizadevala za dokaj avtonomno delovanje banske uprave Dravske banovine in uveljavitev banskega sveta kot "slovenskega gospodarskega parlamenta", toda pogloblitve zahteve po oblikovanju banovine Slovenije po hrvaškem zgledu ni uspela izbojevati, kar je bil velik poraz zanjo in hud udarec za slovenski narod.

Škodljivost skrajnega centralizma za razvoj Slovenije pa so morali priznati tudi slovenski liberalci, ki so v prvi polovici dvajsetih in tridesetih let opravljali oblastne funkcije v Sloveniji in sodelovali v osrednji vladi. V banskem svetu Dravske banovine so ob koncu drugega obdobja svoje oblastne dominacije v Sloveniji leta 1935 poudarili, da le banovinske oblasti s širokimi pristojnostmi lahko rešujejo pereče razvojne probleme Slovenije, česar od Beograda ni mogoče pričakovati.³³ V obdobjih uveljavljanja nekate-

²⁹ Jurij Perovšek, Unitaristični in centralistični značaj vidovdanske ustave, Prispевki za novejšo zgodovino, 33, 1993, št. 1–2, 17–26.

³⁰ Službeni list kr. banske uprave Dravske banovine, št. 53, 10. 9. 1931.

³¹ Podrobneje glej Perovšek, Programi, in Janko Prunk, Slovenski narodni programi. Narodni programi v slovenski politični misli od 1848 do 1945, Ljubljana 2000, 192–258.

³² M. Stiplošek, Slovenski parlamentarizem 1927–1929. Avtonomistična prizadevanja skupščin ljubljanske in mariborske oblasti za ekonomske-socialni in prosvetno-kulturni razvoj Slovenije ter za udejanjenje parlamentarizma, Ljubljana 2000.

³³ M. Stiplošek, Banski svet Dravske banovine 1930–1935. Prizadevanja banskega sveta za omilitve gospodarsko-socialne krize in razvoj prosvetno-kulturnih dejavnosti v Sloveniji ter za razširitev samoupravnih in upravnih pristojnosti banovine, Ljubljana 2006; isti, Prizadevanja ljubljanske in mariborske oblasti skupščine ter banskega sveta Dravske banovine za udejanjenje slovenskega parlamentarizma v prvi Jugoslaviji, Zgodovinski časopis, 62, 2008, 1–2, 151–176.

rih vidikov avtonomističnega odločanja slovenskih oblastnih organov v prvi Jugoslaviji, čeprav ga je SLS izrabila za svojo oblastno dominacijo in tudi nekatere strankarske koristi, se je pokazalo, da le prek najširše avtonomije oziroma federacije lahko Slovenija skrbi za svoj gospodarsko-socialni in prosvetno-kulturni napredek.

HRVATI I JUGOSLAVIJA; IZMEĐU ODUŠEVLJENJA I RAZOČARANJA**POVZETEK**

Još će dugo vremena naše razumijevanje onoga što je bila monarhistička, potom i socijalistička (ili komunistička) Jugoslavija biti određeno našim emotivnim doživljavanjem toga razdoblja. Da li je Jugoslavija sama po sebi, pa tako i socijalizam/komunizam zajedno s njom, bila od samoga početka osuđena na neuspjeh, na rasap? Ako je tako, onda je komunističko vodstvo s Josipom Brozom Titom na čelu radilo čuda, jer je fascinantom vještinom 35 godina držalo pod kontrolom zločudno čudovište koje je samo stvorilo. Štoviše, Jugoslavija je preživjela još jedanaest godina nakon smrti najvećeg liječnika-čudotvorca. Nema nikakve sumnje da je socijalizam/komunizam bio osuđen na propast, ali je pitanje da li je s njim morala propasti i Jugoslavija. S druge strane, stvari se mogu postaviti i ovako: ako je Jugoslavija bila dobro zamišljena tvorina, onda je zaključak logičan – komunističko vodstvo, držeći desetljećima vlast i kontrolišući glavne procese, zapravo je bilo njezin grobar.

Povijest i prve i druge Jugoslavije puna je vrlo raznorodnih i proturječnih karakteristika: s jedne strane, to je 73 godine permanentne društvene krize, s druge, to je razdoblje najvećeg ekonomskog i društvenog prosperiteta na ovom prostoru.

Interpretacije akta o ujedinjenju od 1. prosinca 1918. trajno su ostale predmetom nesporazuma i bitnih razmimoilaženja: dok je srpska strana smatrala da se radi o proširenju Srbije na temelju zasluga pobjednika u ratu, Hrvati i Slovenci držali su da se radi o ujedinjavanju više naroda od kojih nijedan za to nema posebne zasluge, i da je riječ o novoj državi, a ne o proširenju ili dogradnji stare, tj. Kraljevine Srbije.

U središtu našeg razmatranja ipak će biti hrvatsko iskustvo jugoslavenske povijesti. Pitanje koje se obično postavlja, a na razini je pučkog shvaćanja prošlosti svodi se na krajnje jednostavnu dilemu – da li je Jugoslavija bila dobro ili loše rješenje za hrvatski narod. Naravno da nema jednostavnog i kratkog odgovora.

Bilo da se promovirala ideja o zasebnim narodima, bilo jugoslavenski nacionalni unitarizam, nacionalne su dileme trajno bile u središtu pažnje, a narasle društvene suprotnosti i sve brojnije radništvo nametali su i klasno pitanje. Nudila su se različita rješenja, među kojima su postupno sve više maha dobivali totalitarni koncepti, desni ili lijevi. Jugoslavija i kao država i kao državna ideja sve je više zapadala u krizu; Kominternu je primjerice, u dvadesetima i tridesetima čak zagovarala razgradnju Jugoslavije i stvaranje samostalnih država. Kako se približavao Drugi svjetski rat, razvoj političkih prilika, osobito međunarodnih, nije išao na ruku građansko-demokratskim rješenjima. Ipak, nova je država Hrvatskoj neosporno donijela i određene koristi: ponajprije, ušla je u zajednicu sa Srbijom kao saveznicom Antante, pa se talijanske pretenzije na njen teritorij nisu mogle u potpunosti ostvariti. Možemo pretpostaviti da bi u nekoj hipotetičnoj podjeli na jugoslavenskom prostoru i Bosna i Hercegovina doživjela vjerojatno bila isparcelirana.

* dr. redoviti profesor, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3
PhD, Full Professor, Department of History, Faculty of Arts, University of Zagreb, HR-10000 Zagreb, Ivana Lučića 3
E-mail: igoldste@ffzg.hr

Miroslav Krleža je isticao da je 1918. godine "srpska Država" u glavama hrvatskih političara, "suočenih s vlastitom političkom ništavnošću", a u usporedbi s "austrijskom perspektivom – pričinjala toplim domaćim krovom". "Narodno jedinstvo" te "troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca" bili su slogani, svojevrsni "šiboleti" (riječi koje se upotrebljavaju za raspoznavanje – op. I. G.), koji su podrazumijevali stvaranje i postojanje jugoslavenske države, te su bili "iluzionističko pojačanje koeficijenta sigurnosti". Nema sumnje da su hrvatski političari željeli Jugoslaviju, kako bi u njoj sačuvali Hrvatsku, baš kao što su i Srbi željeli proširiti Kraljevinu Srbiju.

Godine 1937. tada ugledni Jovan Banjanin tvrdio je kako je 1918. godine jugoslovenstvo spasilo Hrvate i Slovence i to ovako argumentirao: "Da smo tada izišli pred Europu s tezom o tri naroda, tri individualiteta, Srbija bi dobila velike kompenzacije i bila bi Velika Srbija, ali Hrvati i Slovenci bili bi smatrani kao neprijateljski narod u sastavu pobijeđene Austro-Ugarske... Da nije bilo jugoslavenske misli, Hrvati bi 1918. godine doživjeli najveću nesreću i nepopravljivu katastrofu – bili bi podijeljeni između Italije, Austrije, Mađarske i Srbije", pa lakonski zaključuje – "te se istine ne daju ničim pobiti".¹ Još kasnije, sredinom pedesetih godina, iskusivši ustaški zatvor, kao i razočaranje u obje Jugoslavije, kipar Ivan Meštrović objašnjavao je aktivnosti Jugoslovenskog odbora ne samo kao stvar nacionalnih uvjerenja nego i kao stvar objektivnih prilika u kojima je Hrvatskoj prijetilo da bude raskomadana, te kaže: "Istina ta je politika urodila razočaranjima, patnjama i nevoljama, prolijevanjem krvi i sramotom, ali je istina i to, da su danas svi hrvatski krajevi okupljeni u jednoj državi i da su danas uz Trojedicu i Istra i Rijeka u Republici Hrvatskoj. Nije vjerojatno, da bi se to ostvarilo i postiglo drugačijom politikom."²

Samostalne države na području bivše Jugoslavije postoje već 17 godina, punih 13 godina proteklo je otkako su prestale ratne operacije. To, sada već prilično dugo razdoblje, trebalo je pokazati da su samostalne države bolji i opravdaniji politički, društveni i ekonomski okvir negoli nekoć jedinstvena država. Međutim, ta se pretpostavka pokazala tek djelomice točnom – prvenstveno u slučaju Slovenije, pa uglavnom i Hrvatske. No, ostale države, a ponajprije se to odnosi na Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, ni izbliza nisu dosegle razinu razvijenosti iz vremena socijalizma. Razlozi tome mogu se nalaziti i u činjenici da su neka od rješenja u jugoslavenskoj (socijalističkoj) državi upravo vodila njezinu raspadu i to na tako dramatičan način.

Osim toga, valja se zapitati koliko su neki društveni i ekonomski uspjesi u jugoslavenskom razdoblju rezultat dobrih unutrašnjih rješenja, a koliko povoljnih okolnosti u okruženju i u svijetu. Primjerice, koliko je zasluga imala jugoslavenska privreda kada je po političkom ključu dobivala poslove u nesvrstanim i komunističkim zemljama?

Ne treba ni zaboraviti da su upravo područja na kojima se najsnažnije propagiralo "jugoslovenstvo" i iz njega izvodilo "bratstvo i jedinstvo" najteže stradala u ratovima u prvoj polovini devedesetih. Radi se, dakako, o Bosni i Hercegovini i Kosovu, gdje se "bratstvo i jedinstvo" stvaralo na lokalnom mitu o Bori i Ramizu. "Bratstvo i jedinstvo" se na Kosovu nametalo s mnogo više teškoća i otpora negoli u Bosni i Hercegovini. Koliko je to pridonijelo da je danas Kosovo u još težoj situaciji negoli BiH? Naime, dok se u BiH barem pokušava rekonstituirati suživot, a država definirati kao građanska, na Kosovu je *de facto* proces stvaranja etnički čistih prostora završen, bez mnogo nade da bi u tom smislu nešto iole značajnije moglo dogoditi.

Kako je od nestanka Jugoslavije prošlo vrlo malo vremena, svatko od nas nosi različite povijesnu memoriju sa sobom – dobru, lošu, pozitivnu, negativnu, itd., ali ona je različita od osobe do osobe, od grupe do grupe. Ona može ovisiti i o nacionalnosti, vjeri dotične osobe, o njezinu društvenom položaju, itd. Nema te historiografske metode, da ne kažem mudrosti, koja može pomiriti sve te raznorodne memorije i složiti od njih jednu konzistentnu priču. Ovaj tekst je pokušaj da se barem usuglasimo kako uopće pristupati tome problemu.

¹ *Politika*, Beograd, 21. III. 1937.

² I. Meštrović, *Uspomene na Frana Supila*, Hrvatska revija 7, Buenos Aires 1957, 334.

ABSTRACT

WAS YUGOSLAVIA GOOD OR BAD FOR ITS PEOPLES?

On 1 December 1918, King Alexander formally proclaimed the existence of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (*Kraljevstvo Slovenaca, Hrvata i Srba* – SHS), and a delegation of the National Council of the State of Slovenes, Croats and Serbs signed the act on unification with the Kingdom of Serbia. As soon as it was signed, and for decades to come, this document was interpreted in different ways that led to misunderstanding and fundamental disagreement. While the Serbs considered the new state an extension of Serbia, on the basis of its victory in the just concluded war, the others, primarily (and at that moment almost exclusively) the Croats and the Slovenes, considered it the unification of several nations on an entirely equal foundation and without anyone's special merit.

The Serbs and the Croats were by far the most numerous nations both in pre-war and post-war Yugoslavia, and lived mixed in many regions. This made it clear that Croat-Serb relations and the Croatian national question would be the most important and difficult challenge of the Yugoslav state and its greatest ethnic problem.

The new state stretched from the Alps almost to the Aegean Sea, an area that had not been under a single administration since the 4th century. It certainly brought a number of benefits to Croatia and Slovenia. In the first place, the act of unification brought Croatia and Slovenia onto the winning side in the war, preventing Italy from completely realizing its pretensions to Croatian territory. Of those places with a Croatian majority, only Istria, Zadar and some Adriatic islands became part of Italy. Had Yugoslavia not been created, Italy would certainly have gotten much more Croatian territory, probably all of Dalmatia.

It is difficult to state precisely what the broader mass of people thought about the political events of that time. Except for a relatively small political elite, and a somewhat greater circle of people interested in political affairs, the majority thought about the political confrontations in very narrow terms, unaware that the political elite was deciding in these days and weeks on issues of a fateful importance. In the difficult post-war circumstances, when one lived on the edge of existence, in complete anarchy, when the country was being plundered by thousands of deserters, it probably could not be otherwise.

From Belgrade came an ideological picture of the past: foreign powers ostensibly had once in the past dismembered an allegedly unified people and has politically and culturally alienated them, one from the other. Unity would not only bring liberation to blood brothers from foreign domination; it would also bring about the removal of "deposited" foreign influences and a return to unified national origin.

Some circles in Croatia were thinking the same way; in Croatian society after 1918 there was a powerful conviction that the Yugoslav option, meaning unification with Serbia, was the result of a maturation of cultural and national consciousness at a high level. "Yugoslavs" were mainly from established urban families.

Nevertheless, right from the start people had reasons to doubt that the new state would bring a better life. The successive disappointments caused that many Croats greeted the proclamation of the Independent State of Croatia (ISC) on 10 April 1941 with enthusiasm, but disappointment with ISC soon set in and sympathy evaporated.

In the following weeks and months the population of Yugoslavia gradually, but increasingly, tilted toward the anti-fascist movement, and even began to actively participate in it, in part because of its attitude on the national question. After the war it is impossible to gauge the extent of public support for the communist regime, how quickly after the war they lost that support, or if they sometimes did something to regain it temporarily. In Croatia the ethnic factor played an

important role because it was obvious that a new centralism had been installed despite political slogans about the equality of the individual republics.

As in seventies and eighties of the 20 c. the economic and political crisis deepened, apathy grew, the socialist ideology decayed, the League of Communists lost respect, and the entire state and social structure was slowly but surely eroded. In such circumstances conflicting interests and increasingly fierce disagreement among republics burgeoned. The federal constitution demanded that all important decisions on the federal level had to be reached through a consensus of republican delegations, and as the 1980s progressed they could agree on an increasingly smaller number of issues although they all belonged to one party. It usually happened that Slovenia was in the minority (7:1), or Slovenia and Croatia (6:2).

There is no doubt that Yugoslavia, as a kingdom and as a socialist state, regardless of what contemporaries may have thought, was a fragile creation. It was incapable of confronting national aspirations of its peoples in an appropriate manner, so it tried to extinguish them by force, which unavoidably had the contrary effect.

At the end of the 1980s among the publics of the three strongest republics – Serbia, Croatia and Slovenia – there was a predominant view that all the others in Yugoslavia were developing at the expense of their own republic.

At the beginning of the 1990s the principle of freedom, not only of individuals but also the free will of a people, decided the fate of the Yugoslav state. Mainly because of that Croatia became an independent country.

U središtu našeg razmatranja bit će hrvatsko iskustvo jugoslavenske povijesti. Pitanje koje se obično postavlja, a na razini je pučkog shvaćanja prošlosti svodi se na krajnje jednostavnu dilemu – da li je Jugoslavija bila dobro ili loše rješenje za hrvatski narod. Naravno da nema jednostavnog i kratkog odgovora.

Povijest i prve i druge Jugoslavije puna je vrlo raznorodnih i proturječnih karakteristika: s jedne strane, to je 73 godine permanentne društvene krize, s druge, to je razdoblje najvećeg ekonomskog i društvenog prosperiteta na ovom prostoru.

Latinka Perović piše: "Česte ustavne promene ukazivale su na to da Jugoslavija još uvek traži formulu", ali ju nije našla. Ni u jednom od realiziranih državnih koncepata – bilo građanskom, bilo socijalističkom/komunističkom – političke elite se nisu ni znale ni mogle dogovoriti o temeljnim pretpostavkama državnog ustroja. Osim toga, nema sumnje da "ni u jednoj od svojih realizacija jugoslovenstvo nije predstavljalo zdravu alternativu političkim ekstremizmima", prvenstveno zbog toga što su se i "realizatori jugoslavenskog projekta ponašali više-manje nasilno kao i njihovi ekstremistički suparnici".³ Stalne promjene onemogućavale su stabilnost sustava i od njega činile svakako "jedan od najsloženijih i svakako najoriginalniji politički sustav u svijetu".⁴

3 S. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo–Zagreb 2004, 8; L. Perović, *Između anarhije i autoritacije, Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Beograd 2006, 25–26, 68–69.

4 M. Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, Zagreb 2000, 15. Možda jugoslavenski sustav nije bio "najoriginalniji", kako tvrdi Nobilo, ali mu, nema dvojbe, originalnosti nije nedostajalo.

Osim toga, valja se zapitati koliko su neki društveni i ekonomski uspjesi u jugoslavenskom razdoblju rezultat dobrih unutrašnjih rješenja, a koliko povoljnih okolnosti u okruženju i u svijetu. Primjerice, koliko je zasluga imala jugoslavenska privreda kada je po političkom ključu dobivala poslove u nesvrstanim i komunističkim zemljama? Ili, koliko je uistinu ona bila konkurentna kada su neke važne privredne grane u komunističkim zemljama bile posve nerazvijene?

Interpretacije akta o ujedinjenju od 1. prosinca 1918. trajno su ostale predmetom nesporazuma i bitnih razmimoilaženja: dok je srpska strana dobrim dijelom smatrala da se radi o proširenju Srbije na temelju zasluga pobjednika u ratu, Hrvati i Slovenci držali su da se radi o ujedinjavanju više naroda od kojih nijedan za to nema posebne zasluge, i da je riječ o novoj državi, a ne o proširenju ili dogradnji stare, tj. Kraljevine Srbije.

Još će dugo vremena naše razumijevanje onoga što je bila monarhistička, potom i socijalistička (ili komunistička) Jugoslavija, pa onda što je hrvatsko iskustvo u toj državi, biti određeno našim emotivnim doživljavanjem toga razdoblja. Da li je Jugoslavija sama po sebi, pa tako i socijalizam/komunizam zajedno s njom, bila od samoga početka osuđena na neuspjeh, na rasap? Ako je tako, onda je komunističko vodstvo s Josipom Brozom Titom na čelu radilo čuda, jer je fascinantnom vještinom 35 godina držalo pod kontrolom zločudno čudovište koje je samo stvorilo. Štoviše, Jugoslavija je preživjela još jedanaest godina nakon smrti najvećeg liječnika-čudotvorca. Nema nikakve sumnje da je socijalizam/komunizam bio osuđen na propast, ali je pitanje da li je s njim morala propasti i Jugoslavija. Rekao bih: vjerojatno jest (o tome će više biti riječi potkraj teksta). S druge strane, stvari se mogu postaviti i ovako: ako je Jugoslavija bila dobro zamišljena tvorevina, onda je zaključak logičan – komunističko vodstvo, držeći desetljećima vlast i kontrolirajući glavne procese, zapravo je bilo njezin grobar.

Kako je od nestanka Jugoslavije prošlo vrlo malo vremena, svatko od nas nosi različite povijesnu memoriju sa sobom – dobru, lošu, pozitivnu, negativnu, itd., ali ona je različita od osobe do osobe, od grupe do grupe. Ona može ovisiti i o nacionalnosti, vjeri dotične osobe, o njezinu društvenom položaju, itd. Nema te historioografske metode, da ne kažem mudrosti, koja može pomiriti sve te raznorodne memorije i složiti od njih jednu konzistentnu priču. Ovaj tekst je pokušaj da se barem usuglasimo kako uopće pristupati tome problemu, i na razini Hrvata i Hrvatske, i na razini prostora čitave bivše Jugoslavije.

Bilo da se promovirala ideja o zasebnim narodima, bilo jugoslavenski nacionalni unitarizam, nacionalne su dileme trajno bile u središtu pažnje, a narasle društvene suprotnosti i sve brojnije radništvo nametali su i klasno pitanje. Nudila su se različita rješenja, među kojima su postupno sve više maha dobivali totalitarni koncepti, desni ili lijevi. Jugoslavija i kao država i kao državna ideja sve je više zapadala u krizu; Kominternu je primjerice, u dvadesetima i tridesetima čak zagovarala razgradnju Jugoslavije i stvaranje samostalnih država. Kako se približavao Drugi svjetski rat, razvoj političkih prilika, osobito međunarodnih, nije išao na ruku građansko-demokratskim rješenjima. Ipak, nova je država Hrvatskoj neosporno donijela i određene koristi: ponajprije, ušla je u zajednicu sa Srbijom kao saveznicom Antante, pa se talijanske pretenzije na njen teritorij nisu mogle u potpunosti ostvariti. Možemo pretpostaviti da bi u nekoj hipotetičnoj podjeli na jugoslavenskom prostoru i Bosna i Hercegovina doživjela vjerojatno bila isparcelirana.

Miroslav Krleža je isticao da je 1918. godine "srpska Država" u glavama hrvatskih političara, "suočenih s vlastitom političkom ništavošću", a u usporedbi s "austrijskom perspektivom – pričinjala toplim domaćim krovom". "Narodno jedinstvo" te "troimeni narod Srba, Hrvata i Slovenaca" bili su slogani, svojevrsni "šiboleti" (riječi koje se upotrebljavaju za raspoznavanje – op. I. G.), koji su podrazumijevali stvaranje i po-

stojanje jugoslavenske države, te su bili "iluzionističko pojačanje koeficijenta sigurnosti". Nema sumnje da su hrvatski političari željeli Jugoslaviju, kako bi u njoj sačuvali Hrvatsku, baš kao što su i Srbi željeli proširiti Kraljevinu Srbiju.

Hrvatski političari, osobito iz primorskih krajeva (od Istre do Dalmacije), smatrali su Jugoslaviju najboljim branikom talijanskom imperijalizmu. I Katolička crkva je bila zagovornik stvaranja jugoslavenske države, a na temelju Strossmayerovih ideja o crkvenoj uniji i svijesti da je hrvatski (i slovenski) narod u državi s njemačkom i mađarskom dominacijom (kakvu su smatrali Austro-Ugarsku) bio svjesno zapostavljan.

Godine 1937. tada ugledni Jovan Banjanin tvrdio je kako je 1918. godine jugoslavinstvo spasilo Hrvate i Slovence i to ovako argumentirao: "Da smo tada izišli pred Europu s tezom o tri naroda, tri individualiteta, Srbija bi dobila velike kompenzacije i bila bi Velika Srbija, ali Hrvati i Slovenci bili bi smatrani kao neprijateljski narod u sastavu pobijeđene Austro-Ugarske... Da nije bilo jugoslavenske misli, Hrvati bi 1918. godine doživjeli najveću nesreću i nepopravljivu katastrofu – bili bi podijeljeni između Italije, Austrije, Mađarske i Srbije", pa lakonski zaključuje – "te se istine ne daju ničim pobiti".⁵ Još kasnije, sredinom pedesetih godina, iskusivši ustaški zatvor, kao i razočaranje u obje Jugoslavije, kipar Ivan Meštrović objašnjavao je aktivnosti Jugoslavenskog odbora ne samo kao stvar nacionalnih uvjerenja nego i kao stvar objektivnih prilika u kojima je Hrvatskoj prijetilo da bude raskomadana, te kaže: "Istina ta je politika urodila razočaranjima, patnjama i nevoljama, prolijevanjem krvi i sramotom, ali je istina i to, da su danas svi hrvatski krajevi okupljeni u jednoj državi i da su danas uz Trojedicu i Istra i Rijeka u Republici Hrvatskoj. Nije vjerojatno, da bi se to ostvarilo i postiglo drugačijom politikom."⁶

Uostalom, mnogi su Hrvati 1918. godine i kasnijih godina optirali za jugoslavensku državu. Naime, u hrvatskom je društvu postojalo, pogotovo među intelektualcima, snažno prisutno uvjerenje da je jugoslavenska opcija, odnosno ujedinjenje sa Srbijom, rezultat sazrijevanja kulturne i nacionalne svijesti na višoj razini. "Jugoslaveni" su bili uglavnom iz etabliranih građanskih obitelji. Oni su se uglavnom obrazovali na njemačkoj i talijanskoj kulturi i pred očima im je bio primjer tih nacija koje su se iz stanja očiglednog partikularizma polovicom 19. stoljeća transformirale u najsnažnije europske nacije i države.

Oskar Tartaglia (1887–1950) u knjizi *Veleizdajnik* govori u ime "mladih", dakle, u ime pripadnika svoje generacije koje naziva "naprednjacima" i "ujediniteljima". Oni su "kadri i sposobni za život u svom modernom i naprednom vremenu", okupljeni pod "zastavom – znakom i zavjetom, neokaljanom zastavom vjernosti narodu i vjere u narod", koja je "potpuno hrvatska, nenatrunjeno i nepomućeno hrvatska, slobodno hrvatska i široko hrvatska, a to za nas znači: u isti mah i srpska i slovenačka: jugoslavenska!"⁷

Mnogi su Korčulani, primjerice, 1921. godine, kada je s otoka otišla talijanska vojska (ali je zadržala nedaleko Lastovo), oduševljeno dočekali predstavnike Kraljevine SHS. Korčulanski opat Mašo Bodulić tada je izjavio da je "ovaj oslobođen otok zemlja srpska, jer je hrvatska i obrnuto, a sve jugoslavensko. Jedno smo tijelo, jedna smo duša, jedna smo domovina".⁸

Orjuna je osnovana 1921. u Splitu, kao lokalna omladinska organizacija, isprva pod imenom Jugoslovenska napredna nacionalna omladina. Bilo je u vrijeme nakon dono-

⁵ *Politika*, Beograd, 21. III. 1937.

⁶ Meštrović, *Uspomene na Frana Supila*, 334.

⁷ O. Tartaglia, *Veleizdajnik*, Split 1928, 75; o Tartaglii, Enciklopedija Jugoslavije 8, Zagreb 1971, 320.

⁸ *Novo doba*, Split, 20. IV. 1921.

šenja Obznane. Osnovni cilj Orjune bio je borba protiv komunizma i "separatizma". U orjunaškoj vizuri, koja je morala imati "neprijatelje", jugoslavensko (hrvatsko) društvo bilo je organizam zahvaćen bolešću koje oni trebaju izliječiti. Sve je bilo "prepuno bakterija", a to su bili "zagrebački Židovi, frankovci, klerikalci, komunisti, zajedničari (članovi umjerenjačke, građanske Hrvatske zajednice – op. I. G.), Stjepan Radić, Trumbić, kao i grad Zagreb".⁹ Iako su za sebe govorili da su "napredni", ono što su izjavljivali posvjedočuje da su zapravo pripadali bitno drugačijem ideološko-političkom taboru. Orjunaška ideologija i praksa posve su otvoreno koketirali s fašizmom kao ideologijom i praksom. Fašizam se kao uzor ne navodi stoga što je talijansko presizanje na hrvatsku obalu Jadrana inspiriralo sam nastanak Orjune. Osim što su imali neka karakteristična vanjska obilježja – crne odore, značke i specifičan način pozdravljanja, u programatskim izjavama i javnim istupima naglašavali su "rasnost" jugoslavenskog čovjeka i njegove kulture, isticali državu kao oličenje moralne ideje. Ključne su riječi njihova programa bile "muškost", "snaga", "žrtva", "dužnost", "rat", "volja za moć", "pobjeda". Nisu skrivali prijezir, pa čak ni mržnju prema drugima i drukčijima, gajili su kult (jugoslavenske) Nacije koji je pokatkad graničio s fanatizmom, ali su istovremeno opravdavali čvrstu i autoritarnu državu, usuprot postulatima demokracije i parlamentarizma. Činjenice jest da su Orjuna i njoj srodne organizacije teoretski bile samostalne, ali su one u biti bile pomoćna, poluvojna snaga režima i njegova represivnog aparata (vojske, žandarmerije, policije) za obračun s političkim protivnicima velikosrpstva, odnosno jugoslavenskog integralizma. Orjunaška se ideologija zapravo ostvarivala u državnoj politici međuratnog razdoblja, odnosno u njezinoj represivnosti, centralizmu i unitarizmu. Ona je bila i šire ideološki postavljena, kao tradicionalistička i konzervativna, jer su orjunaši napadali i "framasunstvo i klerikalizam u religiji, materijalizam u znanosti", jer je to sve "anacionalno i amoralno".¹⁰

U Orjuni je bio priličan broj Hrvata. Štoviše, bilo ih je i u samom vodstvu, primjerice, odvjetnik Ljubo Leontić (1887–1973), podrijetlom iz Imotskoga. Rođeni Starigradačanin Niko Bartulović (1890–1943) bio je urednik Orjunina glasila *Pobeda*, a poginuo je kao pripadnik četničkih postrojbi. Iako nije bio član Orjune, u tim je krugovima bio važan i pravnik Ante Štambuk (1858–1939), osnivač *Novog doba*, zagovornik agrarne reforme. Radi rješavanja agrarnog problema pristupio je radikalima i 1923. bio poslanik u Narodnoj skupštini.

Vrlo je karakteristično, a i posve shvatljivo da su simpatije za Orjunu, drugim riječima za jugoslawenstvo, pa čak i za velikosrpstvo, bile izražene upravo u krajevima koji su se osjećali neposredno ugroženima od talijanskog imperijalizma. Tako je Punt na Krku postao jaka utvrda integralnog jugoslawenstva, čini se kao neposredan odgovor na ubojstva i represiju koje su D'Annunzijeve arditi provodili u gradu Krku i u Baški. Sam je Punt 1921. preimenovan u Aleksandrovo, u čast regenta.¹¹

Jugoslavenska demokratska stranka, ili demokrati, osnovana je početkom 1919. godine. Jezgra joj je bila s predratne srbijanske političke scene, oko koje se okupljaju raznorodne grupe samostalnih radikala, naprednjaka i liberala. Odmah po stvaranju Kraljevstva SHS počele su joj se priključivati razne skupine iz drugih dijelova novostvorene države, najšire liberalno-demokratske orijentacije iz BiH, Makedonije i Crne Gore, liberali iz Slovenije. Iz Hrvatske joj je prišao dio Hrvatsko-srpske koalicije sa

⁹ Lj. Antić, *Nacionalna ideologija jugoslawenstva kod Hrvata u 20. stoljeću*, u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, zbornik radova, ur. Lj. Antić, Zagreb 2006, 54; I. J. Bošković, *Orjuna, ideologija i književnost*, Zagreb 2006, 93.

¹⁰ Bošković, *Orjuna*, 94 i d.; Antić, *Nacionalna ideologija jugoslawenstva kod Hrvata*, 55.

¹¹ I. Kovačić, *Otok Krk u Drugom svjetskom ratu 1941.–1943.*, Krk-Rijeka 2005, 20, 24 i d.

Svetozarom Pribićevićem na čelu u kojoj je bio i priličan broj nesrba, između ostalih, i značajne ličnosti hrvatske političke scene kao što su bili Ante Pavelić-zubar, bivši pravaš Grga Tuškan, Većeslav Vilder i Ivan Ribar. Čelnik lokalne organizacije u Brodu na Savi bio odvjetnik Ivan Brlić, sin književnice Ivane Brlić-Mažuranić.¹² Na izborima 1920. godine u Hrvatskoj najveću su podršku imali na Baniji, u Lici, ali i u Slavoniji. Preko 75% glasova dobili su u donjolapačkom, dvorskom i glinskom kraju, što znači da su prvenstveno glasačko tijelo našli među lokalnim Srbima. No, bilo je i dosta Hrvata koji su glasali za demokrate, ponajviše u Hrvatskom primorju i u Dalmaciji, jer im se činilo da je dosljedna jugoslavenska politika najbolji odgovor na talijanski ekspanzionizam. U sušačkom kotaru demokrati su dobili čak 33,7% glasova.¹³

No, razočaranja su stigla vrlo brzo – Gjalski, koji se bližio sedamdesetoj, tvrdio je da je "četrdeset godina na svim stranama radio za slogu, ljubav i združenje slovenskoga juga", a da sada "mora priznati da danas toga jedinstvenoga naroda nema još... Da se ta istovjetna i jedna cjelina postigne, prije svega je potrebno da bude konac i kraj svoj žalosti i nesreći koja se danas koči u Beogradu na vlasti i širi po beogradskoj čaršiji..."¹⁴

Uzastopna razočaranja koja su mnogi Hrvati doživljavali od 1918. dobro ilustrira život i djelovanje književnika Ante Tresića Pavičića (1867–1949). On se oduševljavao srpskim pobjedama u balkanskim ratovima te je 1912. kao zastupnik u Carevinskom vijeću tvrdio kako će svjetski rat koji se naslućivao srušiti više prijestolja i dovesti do nestanka mnogih država, aludirajući i na slom Austro-Ugarske Monarhije. Sljedećih godina svojski radi na uspostavi "narodnog jedinstva", dakle, na stvaranju jugoslavenske države. Bio je potpisnik Majske/Svibanjske deklaracije 1917. godine. Iste je godine održao čuveni protestni govor u Bečkom parlamentu. U njemu je hrabro govorio o zločinima austrougarske vojske nad vojnicima, ali i civilima (uključujući žene i djecu), osobito Srbima. Založio se da se ujedine sve južnoslavenske zemlje, pa da to bude zasebna država. Tresićev su govor u stotinama tisuća primjeraka talijanski i francuski avijatičari bacali austrougarskim vojnicima na fronti. Nakon 1918. biva angažiran u diplomaciji, a od 1922. do 1927. godine je veleposlanik Kraljevine SHS u Washingtonu. Otamo piše prijateljima kako mu zaslugom "Pašičevih emisara nestaju pisma". Njegov prijatelj, političar i publicist Juraj Biankini (1847–1928), od 1918. član Demokratske stranke, potom DS-a, čak u jednom trenutku potpredsjednik (Davidovićeve) vlade, tada ga podsjeća da su njih dvojica nekoć u naivnom idealizmu vjerovali u nešto "gdje toga nikada nije bilo" te da je u Beogradu "balkanstvo u cvatu, a država stradava jer je zavladala korupcija i protekcija".¹⁵ Baš u danima po atentatu na Radića, Tresić Pavičić objavljuje knjigu *Budućnost južnih Slavena*, smatra kako Beograd nije postao glavnim gradom Jugoslavije, već želi biti glavni grad velike Srbije. Ističe kako su Hrvati tijekom povijesti više puta bili prevareni i iskorišteni te da im se to dogodilo i u novoj državi. Tresić Pavičić izražava opće mišljenje nakon atentata da je Hrvate sjedinio parabelum Puniše Račića koji je zapravo zadao poraz velikosrpskoj ideji. Naposljetku,

12 I. Miškulin, *Demokratska stranka u Slavoniji i zapadnom Srijemu 1919.–1924.*, magistarska radnja, Zagreb 2005.

13 B. Gligorijević, *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini SHS*, Beograd 1970; I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: Porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 170, 362–363; Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, 23; Miškulin, *Demokratska stranka*; Ž. Bartulović, *Sušak 1919–1947 – državno-pravni položaj grada*, Rijeka 2004, 331; T. Šitin, *Nastup Demokratske stranke u Dalmaciji dvadesetih godina XX. stoljeća*, u: *Zbornik Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 357–377.

14 I. Miškulin, "Anketa o srpsko-hrvatskim odnosima" iz 1922, u: *Zbornik u čast Hrvoja Matkovića*, Zagreb 2005, 255.

15 H. Matković, *Na vrelima hrvatske povijesti*, Zagreb 2006, 226; I. Petrinović, *Politički nazori i djelovanje Ante Tresića Pavičića*, Split 1997, 57–58; 170–174.

on poziva, prilično naivno (znajući da to neće biti dobro primljeno u Zagrebu, jer je gruba jugoslavenska stvarnost mnoge ideje o zajedništvu porušila) i Zagreb i Beograd da odbace od sebe "kugu pohlepe" i "kugu mržnje" te da se narodi povežu na jugoslavensko stablo i uspostave slobodnu demokratsku zajednicu.¹⁶

No, takvih idealista kao što je bio Ante Tresić Pavičić u Hrvatskoj je bilo sve manje.

Ne može se reći da upozorenja, i to javnih, nije bilo – Mate Drinković (1868–1931), tada član Privremenog narodnog predstavništva te od 1920. godine ministar pošta, upozorio je predlažao centralističke opcije: "Gospodo, vi svi vrlo dobro znate kuda vodi ovakav ustav." Potom je nastavio: "Ovakav centralizam imala je silna Rusija i najviše je radi toga propala, da je ovakav centralizam imala Austrija... Takav centralizam je veoma pogibeljan za našu državu, jer uslijed samovolje njegove mora silom prirodnih zakona da se razvije protiv nje organizovan otpor, koji može dovesti do veoma ozbiljne pogibelji..."¹⁷

Onih koji su ostali na unitarističkim pozicijama bilo je sve manje: Prvislav Grisogono (1879–1969), pišući 1935, i dalje čvrsto vjeruje u jugoslavensku ideju. Probleme koji su u međuvremenu nastali pripisuje tome što smo "s našim nacionalizmom" zakasnili, pa rješenje, posve nerealno, vidi u tome da "pretrčimo izgubljeno vreme".¹⁸

I, dakle, što se moglo očekivati u travnju 1941. godine?

S proglašenjem "nezavisne" Hrvatske 10. travnja 1941. ostvaren je cilj kojem je skupina hrvatskih ekstremista, uz slabiju ili jaču podršku nekih drugih krugova u Hrvatskoj, godinama težila. Međutim, pravi su problemi tek dolazili na dnevni red, a mnoge od njih bilo je praktički nemoguće riješiti. Prvi od tih problema – ovisnost o Njemačkoj i Italiji – ustaše i oni koji su im bili skloni tumačili su zapravo kao da se radi o prednosti. Smatrali su da će Hrvatska vezivanjem s Velikom Njemačkom odmah ostvariti golemi gospodarski i kulturni napredak, jer je ona utemeljila tisućgodišnji "novi europski poredak" kojem se pripisivala superiornost nad dekadentnim zapadnim kapitalizmom i bezbožnim komunizmom.¹⁹ No, ubrzo se pokazalo da je to zapravo bila omča oko vrata koju vlasti NDH nikada nisu uspjele, a zapravo niti željele skinuti.

Bez podrške njemačkih i talijanskih saveznika Pavelić ne bi mogao zadobiti vlast niti bi ju mogao zadržati. Kako su mjeseci i godine protjecali, vidjelo se da je ustaška vlast na vrlo klimavim nogama – lojalnost stanovništva bila je upitna, a pomoć njemačkih i talijanskih okupacijskih snaga vlasti NDH mogle su dobiti samo ako su njihove želje i akcije bile sukladne njemačkim i talijanskim interesima.

Sudeći po dočeku kakav je u Zagrebu i nekim drugim hrvatskim gradovima prireden njemačkoj vojsci, kao i prema raznim drugim manifestacijama tih dana, većina hrvatskoga stanovništva sa zadovoljstvom je prihvatila ratni poraz Jugoslavije i uspostavu NDH, u smislu da se uspostavlja samostalna Hrvatska. "Neki Zagrepčani su... dočekali Nijemce buketima cvijeća i narančama", ali se "Ljubo Majer, koji je uvijek bio i do danas ostao veliki Hrvat, rasplakao", pričao je Vlado Prašek.²⁰ I "mali", "obični" bili su sumnjičavi: otac Dragutina Gorupića iz sela kod Pregrade u Hrvatskom zagorju tih je dana kod kuće izjavio kako "NDH nije prava, jer nije u dobrom društvu!"²¹

¹⁶ A. Tresić Pavičić, *Budućnost južnih Slavena*, Zagreb 1928, 132.

¹⁷ Banac, *Nacionalno pitanje*, 332–334; D. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999, 76.

¹⁸ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija, (Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države)*, Ljubljana 1938, 10, 13; o Grisogonu, A. Jakir, *Dalmatien zwischen den Weltkriegen*, München 1999, na raznim mj.

¹⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 123.

²⁰ B. Prašek-Calczyńska, *Memoari jedne liječnice*, Zagreb 1997, 144; vidi i V. Maček, *Memoari*, Zagreb 1992, 252.

²¹ F. Škiljan, *Politička opredjeljivanja u Hrvatskom zagorju 1941.–1945.*, doktorska disertacija, Zagreb 2008, 40.

Treba uzeti u obzir da su mnogi bili zadovoljni, jer su smatrali da je uspostavom nove, nacistima političke bliske države, Hrvatska praktički izbjegla ratna stradanja u koja je Europa tako dramatična utonula – sve pod parolom "Nema rata, a imamo državu!"²² (i nadbiskup Stepinac u jednom javnom obraćanju potkraj 1942. naglasio "kako Zagreb nije zaboravio, da zahvali Bogu, što je njegovom milošću ostao čitav i pošteđen").²³

Neki su se, pak, osjećajući svu rigidnost ustaštva, zavaravali da je "bolja ikakva nego nikakva Hrvatska", ali će ih takav stav ubrzo "natjerati na izbor bremenit teškim posljedicama".²⁴

Međutim, teško je procijeniti kakvu je "podršku" u narodu uživao režim, kada o tome ne postoje pouzdani onodobni podaci (primjerice, slobodni izbori ili sondaze javnog mnijenja), a mogućnost neslaganja ni teoretski ne postoji. Da je podrška uistinu bila velika, onda u policijskim spisima i u medijima ne bi bilo mnogo prokazivanja stvarnih i mogućih protivnika (s druge strane, podrška se može procjenjivati i fragmentarno, kao podrška režimu od strane vrha društvene ljestvice, podrška nižih slojeva, aktivna i pasivna podrška te spontana i manipulirana podrška).

Nema sumnje da Juraj Krnjević, potpredsjednik izbjegličke vlade u Londonu, ima pravo kada u rujnu 1941. tvrdi kako "narod u domovini ne može radi besprimjernoga terora otvoreno dići svoj glas".²⁵ Uostalom, Krnjević je u to vrijeme britanskom ministru vanjskih poslova Anthonyju Edenu prenio Mačekovu poruku kako je Hrvatska i dalje demokratska, a da Pavelićeva vlast nije želja hrvatskoga naroda.²⁶

Međutim, simpatije koje je NDH imala u dijelu javnosti ubrzo su ustupile mjesto razočaranjima. Dijelom i zbog širenja nerealnog optimizma suočavanje s realnošću (a do njega je došlo vrlo brzo) bilo je utoliko teže. Prvi razlog razočaranju bila je činjenica da je Nezavisna Država Hrvatska to bila tek po imenu, a da je u stvarnosti bila svojevrsni talijansko-njemački protektorat. Drugi razlog za razočaranje navodi već spomenuti Vlado Prašek: "To veliko oduševljenje na ulicama brzo je splasnulo kad su se pojavili prvi plakati o strijeljanim i obješenim protivnicima i nedužnim taocima".²⁷ Treći razlog razočaranju bio je ekonomski slom koji se dogodio već u ljeto 1941. godine.

Nagla pojava i kontinuirano jačanje političkog i oružanog otpora ustaškom režimu i stranoj okupaciji najuvjerljiviji su pokazatelj političkog raspoloženja hrvatskoga i nehrvatskoga stanovništva u NDH. Njemački general u Zagrebu Glaise von Horstenau pisao je u studenome 1941. godine: "Sve se više pokazuje kao nedostatak premalena podrška naroda koju je Pavelić dobio pri osnivanju države."²⁸

Glaise von Horstenau piše u veljači 1943. godine: "Ustaše su jedan istrošeni glasovir iz kojeg se još jedva daju izvući puni tonovi."²⁹

Sve u svemu, stanovništvo NDH je u odnosu na razvoj zbivanja bilo oštrije difrencirano negoli u većini drugih zemalja pod okupacijom ili utjecajem nacističke

²² S. Goldstein, *1941. godina koja se vraća*, Zagreb 2007, 11 i d.

²³ *Nova Hrvatska*, br. 270, Zagreb, 17. XI. 1942.

²⁴ Vidi i Perić, *Hrvatska državotvorna misao u XIX. i XX. stoljeću*, Zagreb 2002, 401 i d.; N. Kisić-Kolanović, *NDH i Italija: političke veze i diplomatski odnosi*, Zagreb 2001, 99.

²⁵ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, br. 2, 6. IX. 1941; V. Kljaković, *Jugoslavenska vlada u emigraciji i Saveznici prema pitanju Hrvatske 1941–1944*, ČSP 2–3/1971, 104.

²⁶ F. Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983, 75.

²⁷ Prašek, *Memoari*, 144.

²⁸ H. Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens im nationalsozialistischen Grossraum 1941–1945*, Stuttgart 1983, 235–236.

²⁹ Sundhaussen, *Wirtschaftsgeschichte Kroatiens*, 236.

Njemačke: bilo je relativno više domaćih sudionika u zločinu i relativno još više domaćeg otpora zločincima. Andrija Artuković i Eugen Dido Kvaternik nisu bili sami u organizaciji ubijanja – "svijesni i proračunati upravljači i autori koljačkog plana bili su sam Pavelić i najintimniji krug oko njega (Budak, Lorković, Puk, Dido Kvaternik itd.)". Osobitu odgovornost na terenu nosili su organizatori ili vođe pojedinih postrojbi koje su činile zločine, dakle, ljudi poput Viktora Gutića, Vjekoslava Maksa Luburića, Viktora Tomića i drugi, dok su brojni izvršitelji koljači često bili nesvjesno oruđe pravih krivaca, zaslijepljeni rasnim i drugim teorijama".³⁰ U tom krugu zločinaca bili su i pukovnici (rasovi).

S druge strane, ni Slavko Komar i Ivan Šibl nisu sami bacali bombe i odlazili u partizane. Vladimir Nazor je u govoru koji je održao u Glini u veljači 1944. godine na pitanje "zašto sam otišao u partizane?" odgovorio da ga je "potaklo nečovječno proganjanje i istrebljivanje Židova, koji su ljudi kao i mi, a – što je najglavnije – potaklo me zlostavljanje i klanje Srba, koji su nam po krvi braća i s kojima skupa živimo ima već toliko vjekova".³¹

Nema sumnje da su ustaše "radeći što i kako su radili, gradili opet Jugoslaviju, a ne ono što su navodno željeli".³²

Provedbom nacionalizacije i široke agrarne reforme te stvaranjem represivnog aparata okončana je prva faza izgradnje socijalističkog društvenog sustava. Za ono što je Sovjetskom Savezu, tada velikom uzoru jugoslavenskih komunista, trebalo više godina – u Jugoslaviji je okončano praktički u godinu-dvije. Brzo i uspješno (naravno, prema kriterijima nositelja vlasti) ostvarivanje tog projekta bilo je moguće zbog više čimbenika: komunisti su u Jugoslaviji, kao i u Hrvatskoj, za razliku od svih drugih istočnoeuropskih zemalja, bili autohtona snaga, puna samopouzdanja, svjesna da iza sebe ima dobar dio stanovništva. Tu su podršku imali i zbog stanja socijalnog rasapa u kojem se našla zemlja te velikih očekivanja korjenitih promjena u narodnim i intelektualnim slojevima. Nakon rata došlo je u međunarodnim odnosima do blokovske podjele, pa se javnost, logično, svrstala uz svoje državno vodstvo. Doduše, i široki narodni slojevi vrlo su brzo shvatili da se iza vrlo prihvatljivih slogana o slobodi i ravnopravnosti zapravo grade društveni odnosi koji će te ciljeve negirati. No, relativno široka podrška masa proizašla je ponajviše iz specifične sposobnosti koju je komunistički aparat imao (a koji je imanentan režimima takvoga tipa i zapravo preuzet iz modela ostvarenog u SSSR-u) da u realizaciji cjelokupnog projekta iskoristi sredstva bespogovornog nametanja rješenja i represivnog aparata. Nema sumnje da je nova vlast u Jugoslaviji, pa i u Hrvatskoj, uživala popularnost koja je zacijelo bila veća nego u ikojoj istočnoeuropskoj zemlji. Komuniste su mnogi držali zaslužnima za dokončanje rata i prekid međunarodnog ubijanja. Osim toga, pozivanje na ravnopravnost i jednakost u siromašnoj zemlji morali su naići na odobravanje. Propagandistički slogani i mobilizatorske pjesme (poput pjesme "Padaj silo i nepravdo... svanuo je i naš dan") imale su značajan efekt. U sljedećim godinama i desetljećima režim će i dalje uživati relativno veliku potporu u širokim narodnim slojevima, prvenstveno zbog izgradnje državnog socijalizma koji je donio forsiranu industrijalizaciju, masovno školovanje te zdravstvenu i socijalnu zaštitu.

³⁰ HDA, fond MUP SRH, 013.0.3, Dizdar, *Ustaštvo i NDH*, 55; vidi, slično, HDA, fond MUP SRH, 013.0.56, V. Židovec, *Moje sudjelovanje u političkom životu*, 138; Viktor Gutić isticao se progonima Srba, na što su upozoravali i Nijemci, vidi, *Tko je tko u NDH*, Zagreb 1995, 45; Dulić, *Utopias of Nation*, Uppsala 2005.

³¹ *Jevrejski pregled* 7–8, Beograd 1966.

³² Č. Višnjić, *Partizansko ljetovanje, Hrvatska i Srbi 1945–1950*, Zagreb 2003, 19.

Pa ipak, ispod dotjerane maske izgradnje novoga i zadovoljnoga društva bilo je dosta onih koji su bili krajnje nezadovoljni, obespravljani i razbaštinjeni, koji su izgubili nekoga svoga u ničim izazvanim represalijama. I "kredit" koji su vlasti imale u dijelu naroda dosta se brzo trošio. Već u ljeto 1945. godine, kada se mnogi nevini, pohvatani u masovnim hapšenjima na kraju rata, ponajprije civili i domobrani, nisu vratili kućama. Zatim se, već od 1946. godine, otkada je provođena široka nacionalizacija kojom je u privatnom vlasništvu ostala samo sitna obrtnička i trgovačka djelatnost javlja nezadovoljstvo pa se i odnos prema vlasti mijenja.

U dijelu stanovništva ipak se i dalje održavala nada da će doći do poboljšanja gospodarskog i društvenog stanja. Kako nije bilo slobodnih izbora ni ikakva drugoga slobodnog načina izražavanja političkog raspoloženja, nemoguće je pouzdano utvrditi koliki je oslonac komunistički režim realno imao u narodu i kojom ga je brzinom gubio, a možda nekim potezima od vremena do vremena i stjeca. U Hrvatskoj je u tom pogledu važan bio nacionalni faktor, jer je, usprkos političkim parolama o ravnopravnosti republika, bilo očigledno da je uspostavljen novi centralizam.

Brutalni prekid Hrvatskog proljeća 1971/1972. svakako je stvorio snažan negativan osjećaj prema jugoslavenskoj vlasti, ali konformizam kod mnogih nije dozvoljavao da sazrije shvaćanje kako valja Jugoslaviju kao takvu zamijeniti nekom samostalnom Hrvatskom. Tek će se potkraj osamdesetih oformiti taj stav, naime, da Hrvatskoj nije mjesto u Jugoslaviji organizirano po mjeri Miloševićeva pokreta.

Nema sumnje da je Jugoslavija, i kao kraljevina i kao socijalistička država, bila je krhka tvorevina. Ona nije bila sposobna na prikladan način suočiti se s nacionalnim stremljenjima svojih naroda, pa ih je nastojala eliminirati nasilnim gušenjem, što je neizbježno proizvodilo samo suprotne učinke. Tito je dobro osjećao opasnosti od neriješenih međunacionalnih problema i bojao se katastrofalnoga raspleta (i imao je posve pravo). Komunističke strukture u svakoj naciji su to isto osjećale, pa su u svojoj rigidnoj maniri, same arbitrarno odlučivale koliko se nacionalnih aspiracija smije ostvariti i koliko se potencijalno opasnoga o međunacionalnim odnosima smije iznositi u javnost. Međutim, sustav koji je Tito uspostavio nije imao nikakvih "osigurača" od nasilnika koji bi stigli "odozgo", poput Slobodana Miloševića čiji je pokret bio predodređen da Jugoslaviju uništi ili je transformira prema Miloševićevu obrascu. Volja da se čuva jugoslavensko jedinstvo unutar civilnog sektora s vremenom je kopnula i do kraja osamdesetih uglavnom nestala. Godine 1985. održan je posljednji kongres Saveza književnika Jugoslavije, na kojem su republičke delegacije iskazale nepomirljive razlike u stavovima o književnosti i politici. Sličnu sudbinu doživjela su tih godina i druga strukovna udruženja (poput posljednjeg Kongresa historičara Jugoslavije koji je na jedvite jade, uz bojkot velikog dijela srbijanskih stručnjaka, 1987. godine organiziran u Prištini), prestajali su izlaziti stručni časopisi na saveznoj razini, a mnoge manifestacije, poput Jugoslavenskog filmskog festivala u Puli i natječaja za Pjesmu Eurovizije pretvarale su se u poligon za preglasavanja po republičkom ključu. Posljednja Štafeta mladosti je, nakon velikih polemika, organizirana 1988. godine u bitno promijenjenom obliku, a sljedeće godine više je ni takve nije bilo.³³ Jugoslavija se, čini se, "istrošila".³⁴

Nema dvojbe da se Jugoslavija podijelila i prije svoga formalnog raspada, između ostaloga, i po ideološko-političkoj liniji.

33 O Štafeti, T. Jakovina, *Tito je mladost, mladost je radost*, u: *O Titu kao mitu, Proslava Dana mladosti u Kumrovcu*, ur. N. Škrbić Alempijević – K. Mathiesen Hjemdahl, Zagreb 2006, 165–176.

34 Rudolf, *Rat koji nismo htjeli*, Hrvatska 1991, 128–130.

Ključni ideološko-politički poticaj tom procesu svakako je dao Memorandum SANU, napisan 1986. godine. Dolazak Slobodana Miloševića na vlast sljedeće godine pokrenuo je procese raspada na formalnopravnoj razini.³⁵ Time je počeo rasplet: i dok je potkraj osamdesetih iz Slovenije stigao prijedlog o ekonomskoj i političkoj reformi te reformi Saveza komunista, u Srbiji se, pod Miloševićevim vodstvom srbijanski Savez komunista, dio tada još formalno jedinstvene jugoslavenske komunističke organizacije (sve do Četrnaestog kongresa početkom 1990. godine), transformirao u promotora nacionalizma koji je istovremeno ostao na pozicijama socijalističkog dogmatizma.³⁶ Jasno je da zemlja u kojoj su u dva njezina dijela (republike) na vlasti političke snage s tako različitim koncepcijama vladavine i vizije budućnosti ne može ostati jedinstvena. Jedan od ključnih trenutaka koji su pokazali svu dubinu podjela unutar jugoslavenskog društva dogodio se u ljeto 1989. godine, kada je komisija Predsjedništva SR Srbije predstavila dokument "Glavni stavovi o reformi političkog sistema". Iako barem na riječima potiče razvoj demokracije, tekst obiluje socijalističkom frazeologijom. Najvažniji dio prijedloga jest želja za otklanjanjem navodnih elemenata konfederacije te stvaranjem "moderne federacije jednakih nacija i nacionalnih manjina". Savezna bi država, prema tom prijedlogu, morala imati "originalni suverenitet i subjektivitet", što znači da bi on trebao biti nedjeljiv i neotuđiv.³⁷ Takvi prijedlozi radikalno su odudarali od slovenskih i hrvatskih, pa čak i od bosanskohercegovačkih i makedonskih.

Kada je potkraj osamdesetih (1988–1989) Milošević krenuo u transformaciju Jugoslavije, razgradnja preostalih jugoslavenskih institucija (SK, JNA, Narodna banka Jugoslavije) bila je dio smišljene strategije kako bi se izbjegla mogućnost da na tim mjestima dođe do kompromisa. Istodobno, u srpskom je vodstvu, kao i među generalima JNA, postojala i snažna tendencija za očuvanjem socijalističke države. Jedno od propagandnih sredstava bilo je da se sve druge opcije (albanski autonomizam, slovenska reformatorska politika i svaki otklon od službenih stavova i politike u Hrvatskoj) prikažu kao ultranacionalističke.

Dakle, ako se izuzme očiglednost – da je agresivna Miloševićeva politika zadala Jugoslaviji smrtni udarac – dublji razlozi zbog kojih se Jugoslavija raspala mnogo su slojevitiji i teži za razumijevanje. U javnosti je od početka devedesetih godina prisutan svojevrsni redukcionizam, odnosno svođenje raspada jugoslavenske države na jedan ili dva čimbenika,³⁸ što je ne samo pogrešno, nego pridonosi daljnjim mistifikacijama. Nema sumnje da produžena politička i ekonomska kriza sedamdesetih i osamdesetih godina nije nužno osiromašila ljude, ali je otvorila prostor za manipuliranje masama. Kada je Jugoslavija trebala prijeći u kvalitativno novu fazu modernizacije, za koju je bila potrebna korjenita politička i društvena reforma, za tako nešto elite nisu imale snage. Na djelu je bila svojevrsna entropija jugoslavenskih institucija. Stoga, čak i da se takva reforma dogodila, to ne znači da se država ne bi raspala. Produžena ekonomsko-politička kriza bila je snažan element koji je umnogome pridonio raspadu (jer su i u demokratskim federacijama – Belgiji, Švicarskoj, Kanadi – nužne stalne reforme kako bi opstale),³⁹ ali raspad nije bio nužna posljedica te krize.

³⁵ Tako s pravom periodizira događaje R. Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986–2003)*, *Les Etats-Unis et l'Europe face aux guerres balkaniques*, Laval 2003, 2.

³⁶ L. Perović, *Jugoslavija se podelila i pre formalnog raspada*, u: *Radikalizacija društva u Srbiji*, – prilozi i dokumenti, Beograd 1997, 100–106.

³⁷ Vidi i Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 36 i d.

³⁸ M. Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 54; vidi i I. Vejvoda, *Yugoslavia and the Empty Place in Power*, u: *Praxis international* 4/1994, 346–353.

³⁹ Lukic, *L'Agonie yougoslave (1986–2003)*, 58.

Razdoblje jugoslavenske države je zbog mnogih unutarnjih i vanjskih čimbenika za sve njezine narode bilo i doba njihova najснаžnijeg gospodarskog rasta. Istovremeno su ta društva i kulture sazrijevala i bilo je posve prirodno da se osjećaju sapetima u jugoslavenskoj zajednici u kojoj je situacija (odnosno ravnoteža snaga) bila takva da su često smatrali kako ona ne izražava njihove želje i stremljenja na najbolji mogući način.

U osnovi, valja biti svjestan dviju činjenica: prvo, da se Jugoslavija kao višenacionalna tvorevina zapravo teško mogla održati i drugo, da je nereformirani jugoslavenski komunizam, nesposoban da preživi nadolazeću krizu, pao u beznađnu agoniju osamdesetih godina. Svojom propašću komunizam je u višenacionalnoj SR Hrvatskoj i SFRJ otvorio put jedinoj koncepciji koja je izgledala svima razumljiva i lako prihvatljiva – nacionalizmu, sa svim posljedicama koje su iz toga uslijedile.

Jugoslavija je болоvala od mnogih bolesti, ali je pitanje kada su one postale neizlječive – ukoliko to nisu već bile od samoga osnutka države 1918. godine. Da li je Jugoslavija već tada, 1918. godine, bila osuđena na raspad (dakle, da li je raspad bio "neminovan" ili je bio "spontan")?⁴⁰ Moguće, ali to nije baš lako dokazati. Prije će biti da je Jugoslavija bila nužan okvir u kojem je hrvatsko društvo (ali i druga u Jugoslaviji, ali o hrvatskom društvu prvenstveno govorimo), tijekom desetljeća sazrijevalo da bi se u jednom trenutku, kada su to unutarnje i međunarodne okolnosti omogućile, pokrenule društvene snage koje su iznijele koncept samostalne države. Kada je počeo raspad, teško je reći – da li u ožujku 1962. godine kada se sastao Izvršni komitet CK, i u dramatičnim tonovima raspravljao o trenutnoj krizi, ili tijekom Hrvatskog proljeća ili, pak, početkom osamdesetih: nakon Titove smrti i istovremenog kolapsa ekonomije i početka sveobuhvatne krize.

Od razloga raspada najmanje treba uzimati u obzir "drevnu etničku mržnju", jer su sva istraživanja još u doba socijalizma pokazivala kako je etnička distanca između dva najveća naroda (Srba i Hrvata), pa i drugih (s izuzetkom Albanaca), relativno niska.⁴¹ S druge strane, i teza o tome da je vladalo "bratstvo i jedinstvo", a da su ga tijekom osamdesetih s velikim uspjehom uništavali nacionalistički orijentirani pojedinci i grupice, jednostavno ne stoji – nema dvojbe da je u pojedinim krajevima, ponajprije na Kosovu, potom i tamo gdje su Srbi i Hrvati (pa i Muslimani-Bošnjaci) živjeli izmiješano, bilo drevne mržnje i davnih, neraščišćenih računa. U godinama i mjesecima pred raspad osobe iz takvih krajeva u pravilu su bile vrlo utjecajne u političkom establišmentu. Osim toga, neki su mediji stvarali sliku o društvenim odnosima koja je bila po mjeri ekstremistički nastrojenih političkih elita.⁴²

No, bratstvo i jedinstvo nije bilo zdrava alternativa, jer je jednim dijelom zasigurno bila lažna. Razloge takva ponašanja valja ponajprije tražiti u "masovnoj autoritarnosti" odnosno vrlo slaboj političkoj kulturi koja se temelji na gregarizmu. Naime, u određenoj društvenoj situaciji, a po volji ili "nalogu društvene hijerarhije, jedna prevladavajuća vrijednosna orijentacija (u ovom slučaju međuetnička tolerancija) veoma se brzo obražava u suprotnu orijentaciju (etno-nacionalizam)."⁴³ Takav se proces počeo doga-

40 Nobile, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 23.

41 Vidi, opširnije, I. Goldstein, *Hrvatska 1918–2008.*, Zagreb 2008, 656 i d.

42 D. Jović, *Jugoslavija – država koja je odumrla*, Zagreb 2003, 23–86, navodi čak osam različitih teorijskih objašnjenja za raspad SFRJ; L. Sekelj, *Jugoslavija – struktura raspadanja*, Beograd 1990, 14–16, 143–147; P. J. Marković, *Komparativna iskustva raspada država u 20. veku*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara* 9, Zagreb 2005, 17–21; Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 46.

43 Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 46; gregarizam/gregarost jest sklonost pojedinih zajednica okupljanju i povezivanju, često vezana uz ksenofobiju, vidi, V. Anić – I. Goldstein, *Rječnik stranih riječi*, II. izd., Zagreb 2004, 502.

đati u srpskom nacionalnom korpusu u Hrvatskoj između 1989. i 1991. godine, a paralelno i u BiH (BiH je tih godina po istom sociološkom obrascu doživjela dramatičan pad iz najtolerantnije jugoslavenske republike u šovinizam koji je rezultirao i najkrvavijim ratom na prostoru bivše Jugoslavije).⁴⁴ Ne treba ni zaboraviti da su upravo područja na kojima se najsnažnije propagiralo "jugoslavenstvo" i iz njega izvodilo "bratstvo i jedinstvo" najteže stradala u ratovima u prvoj polovini devedesetih. Radi se, dakako, o Bosni i Hercegovini

Jugoslavija je bila krhka tvorevina i zbog toga što je socijalističko društvo bilo totalitarno, što je u njemu došlo "do (prisilnog) srastanja, dediferencije svih društvenih sfera. Tako se u socijalizmu politika u principu nije mogla odvajati od ekonomije, kulture... i to zbog prirode komandnog upravljanja društvom, u sklopu koje je jedinstvena vladajuća hijerarhija upravljala celokupnom društvenom produkcijom".⁴⁵ Zbog toga se i moglo dogoditi da su, primjerice, književne, historiografske debate (pa čak i sportska sučeljanja, poput nogometnih utakmica) imale tako značajan učinak i na političkoj sceni. Naposljetku je raspad jedne stranke (SKJ) početkom 1990. godine mogao tako destabilizirati državu da se ona zapravo i više nije mogla oporaviti.

Samostalne države na području bivše Jugoslavije postoje već 17 godina, punih 13 godina proteklo je otkako su prestale ratne operacije. To, sada već prilično dugo razdoblje, trebalo je pokazati da su samostalne države bolji i opravdaniji politički, društveni i ekonomski okvir negoli nekoć jedinstvena država. Međutim, ta se pretpostavka pokazala tek djelomice točnom – prvenstveno u slučaju Slovenije, pa uglavnom i Hrvatske. No, ostale države, a ponajprije se to odnosi na Srbiju i Bosnu i Hercegovinu, ni izbliza nisu dosegle razinu razvijenosti iz vremena socijalizma. Razlozi tome mogu se nalaziti i u činjenici da su neka od rješenja u jugoslavenskoj (socijalističkoj) državi upravo vodila njezinu raspadu i to na tako dramatičan način.

Razdoblje postojanja Jugoslavije je u svakom od njezinih naroda, ali ponajprije srpskom i hrvatskom, proteklo u traženju formule, s jedne strane, za zajedničku/jugoslavensku, a s druge, za vlastitu državu. Prva Jugoslavija je stvorena na kraju jednoga svjetskog rata i nestala je početkom drugoga, da bi se na njegovu kraju obnovila. Dva su se shvaćanja države sukobljavala tijekom cijele povijesti jugoslavenske države: prva je bila ideja centralizirane i unitarističke države s majorizacijom najbrojnijeg naroda, druga, složene države koja ipak nije poništavala ideju o zajedničkoj državi. Na drugom je konceptu obnovljena Druga Jugoslavija, ali je njezin federalizam, pogotovo u prvo vrijeme, bio više administrativni i kulturološki negoli ideološki.

U okviru toga federalizma zbivao se proces višeslojnog integriranja jugoslavenskog prostora. Integrativni faktori bili su i temelj relativne stabilnosti jugoslavenskog društva i države. Ta je stabilnost i u Hrvatskoj i u drugim republikama počivala na nekoliko čimbenika: na stalnoj indoktrinaciji koju je proizvodio autoritarni režim i duboko usađenoj "ravnoteži straha" od povampirenih nacionalizama, na političkoj i ekonomskoj pomoći Jugoslaviji sa Zapada zbog njezina specifičnog položaja i djelomične otvorenosti, na relativno visokom životnom standardu, na Titovoj karizmi i njegovoj političkoj vještini, kao i na suptilnim, a po potrebi i otvoreno represivnim mjerama discipliniranja i eliminiranja "državnih neprijatelja".⁴⁶ Unatoč svim tim integrativnim faktorima koji su bili prilično jaki (doduše, slabili su i jačali ovisno o vremenu i prostoru), i napetosti su trajno bile prisutne. Oko 1990. godine raspadale su se imperije,

⁴⁴ O tom razdoblju, opširno, s mnogim primjerima, N. Barić, *Srpska pobuna u Hrvatskoj*, Zagreb 2005, 42–52.

⁴⁵ Lazić, *Autoritarnost i nacionalizam kao mobilizacijske pretpostavke sukoba na području SFRJ*, 39.

⁴⁶ Nobilo, *Hrvatski feniks, Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata*, 15–16.

pa i socijalističke federacije. Ali, princip slobode, ne samo pojedinca, nego i slobodne volje naroda, odlučio je o ishodu jugoslavenske države.

Bio je to jedan od temeljnih razloga zbog kojeg je Hrvatska postala nezavisna država – većina hrvatskih građana nije više htjela nikakvu Jugoslaviju.

MILE BJELAJAC*

IZAZOVI PISANJA ISTORIJE JUGOSLAVIJE – RAZLIČITI PRISTUPI ISTRAŽIVANJU VOJNOG FAKTORA

POVZETEK

Svaki trenutak je pogodan da se propituju iskušenja, kvalitet i dostignuća istorije Jugoslavije, njenog trajanja ili samog sloma. Skorašnji ratovi su podstakli veliki interes za istorijom ovog prostora pa je bilo mnogo onih koji su požurili da odgovore na njega. Tako, bez obzira na sve slabosti zatečenog znanja i belih mrlja iz istorije Jugoslavije, nuđena su viđenja koja su narušila prirodan balans prošlog i sadašnjeg. Počela je da dominira sadašnjost tako da je stvarna slika prošlosti postala gotovo neprepoznatljiva. Akademske debate o prošlosti Jugoslavije postale su polarizovane kao slične npr. oko stvaranja Izraela ili podele Kipra. Na polarizaciju je s jedne strane uticalo mentalno nasleđe hladnog rata, a s druge strane pitanje utemeljenja lokalnih nacionalnih identiteta. Predstave prošlosti važan su element u konstituisanju grupnog identiteta, njegove usmerenosti i trajanja. Iz tokova prošlosti, stvarnih odnosa i delovanja ličnosti, filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost. Nekome ko se bavi istorijom Jugoslavije nije teško uočiti diskrepanciju između onoga kako je stvarno bilo i kolektivnog sećanja pojedinih grupa. Istoričari u naslednim zemljama su i sami u konfliktnoj situaciji. Kao članovi zajednice oni su i sami kontaminirani kulturnim kodom ili su čak učestvovali u njegovom stvaranju. Ova činjenica će mnogo uticati na dijalog među istoričarima i stavove prema iznošenju novih i proverenih činjenica. Jedna objektivnija istorija Jugoslavije, dakle kakva je stvarno bila ta zemlja, ponovo je po treći put u jednom veku na iskušenjima. Opisivanje vojnog faktora u Jugoslaviji odražava kako u opštim okvirima tako i na pojedinačnim temama sve kontroverze koje inače prate istoriju postojanja same države. Tako npr. nekad se nastupanje srpske vojske na jugoslovenske prostore 1918. činilo kao oslobodilačka misija, slično kao i nastupanje NOV 1945, da bi u skorijem vremenu to bilo viđeno kao okupacija. Ili, nekada slavljena kao "škola bratstva i jedinstva", oslonac naroda za vreme elementarnih nepogoda, branilac slobode pred stranim pretnjama (1920, 1947, 1953, 1968, 1974, 1981), postaje od 1984 "okupatorska", ili nešto kasnije "agresorska" iako je bila na svom tlu. Naučnici iz različitih zemalja su tako ne samo armiju iz doba Kraljevine, već i JNA počeli ocenjivati kao sredstvo protiv ne-Srba, kao silu koja je nametala velikosrpsku hegemoniju i totalitarno uređenje. Neki od istaknutih pripadnike elite iz redova ne-Srba, pokušali su ovu jednostranost odkloniti glorifikovanjem Titovog vremena, odvajajući ga od vremena 1980 ih. Međutim ima naučnika na svim stranama koji osporavaju jednostrane simplifikacije u objašnjavanju jugoslovenske kompleksnosti. U nameri da se prevladaju kontroverze biće najbolje ako se u skladu sa izvorima propitaju stvarni motivi i namere vojnog rukovodstva. Kako je to rukovodstvo procenjivalo probleme i nepoželjnu praksu, ili kako su npr. procenjivali stranu opasnost. Valja videti kako su se oni u tim procenama sukobljavali i delili međusobno. U svakom slučaju, vojni faktor valja procenjivati i kroz ukupnost njegovih društvenih zadataka kakve imaju sve armije, s posebnim osvrtom na ograničenja koje nameću materijalne mogućnosti zemlje, važeći ustav i zakoni, multietničnost stanovništva ili politički otpori. Naša istraživanja, pokazuju npr. da su čak i utemeljivači Jugoslavije bili potpuno svesni da je etnički make up i tolerantna ko-

* dr., naučni savetnik, Institutu za noviju istoriju Srbije, RS-11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11
PhD. Senior Fellow, Institute for Recent History of Serbia, RS-11000 Belgrade, Trg Nikole Pašića 11
E-mail: bjelajac@bitsyu.net

egzistencija, poštovanje različitosti unutar armije jedan od preduslova dobrog borbenog morala, lojalnosti državi i podrške javnosti. U suprotnom, smatrali su da bi svaka netolerancija i dominacija hranila antisrpska i antijugoslovenska osećanja, kako u armiji tako i u društvu. Istina je da istorijske okolnosti nisu često išle u prilog ovakvih nastojanja u oba perioda. To se naročito tiče poželjnog etničkog balansa aktivnog oficirskog kora. Kako god, i kralj Aleksandar i Tito su uživali nepodeljenu lojalnost svog oficirskog kora. Imajuću uza sebe vojsku, oba su ojačavala svoj autoritet u internim političkim konfliktima koji su pretili jedinstvu zemlje. Jugoslovenska armija uvek je bila cenjena kao poslednji garant jugoslovenskog integriteta. Ta činjenica može da objasni stavove prema armiji kako onih koji su prihvatili jugoslovensku državu kao svoju, tako i onih koji su je permanentno ili u pojedinim periodima odbijali.

ABSTRACT

CHALLENGES IN WRITING HISTORY OF YUGOSLAVIA – DIFFERENCES IN JUDGMENT ON THE ROLE OF MILITARY

It is always right time to question the temptations, validity and achievements in historiography on Yugoslavia, its duration and collapse. The recent wars themselves instigated the broad interest on topic and quick response by many. Once in spite of many weaknesses, controversies and gaps in Yugoslav history, healthy balance between past and present was upset to the point where the past became almost unrecognizable. Academic debates on the former Yugoslavia are as polarized as those surrounding the creation of Israel or the partition of Cyprus. The cold war legacy, on one hand, and construction of local national identities on the other, influences very much the image of the past. Those elements which give a group's existence direction and duration are filtered out from the flow of events, constellations and protagonists. They shape historical memory on distant and recent past. However, it is not difficult task to prove existence of wide discrepancy between collective memory (and narrative) and 'the way it really was'. The historians in successor states are in conflicting and difficult situation. As the members of a community they are contaminated by cultural code, or even were involved in its creation. That fact will strongly influence their attitude towards new relevant evidences (sources) coming daily. The balanced history of what Yugoslavia really was -is somehow jeopardized for the third time in a Century. The presentation of Yugoslav military reflects in general or in details the most of existing controversies on Yugoslav issue. Once perceived by majority as liberation, the advancing of the Serbian armies in late 1918, or that of National liberation army in spring 1945, became an occupation. Once 'school of brotherhood and unity' and at hand while country suffered earthquake strokes or floods, a defender of the freedom (1920, 1947, 1948, 1953, 1968, 1974, 1981) became since 1984 'an occupier', and later on even 'aggressor' on its legitimate soil. The scholars in various countries perceive not only Royal Army as a Serb dominant force but JNA as well, a tool that threatens to non-Serbs, a force that impose Serbian hegemony and totalitarianism. Some prominent figures out of non-Serb ranks are willing to glorify time of Tito but not 1980s. They disagree with general remark that JNA actually copy Royal Army pattern. Some other scholars oppose above mention, in their eyes, simplifications and offer in contrast more balanced view and explanations of Yugoslav complexity. To overcome those controversies one would take into consideration, according to data, the real motives and intentions of the military leadership, how they saw problems in a practice or an undesirable behavior, or how they observed foreign threats, consequently what caused the strives and cleavages among the upper ranks. The military should be evaluated how it fulfilled its basic tasks, common to any military, within the limits imposed by country's economic capacity, the existing Constitution and the laws, its multiethnic nature or a political discontent. Our own findings suggest that even old founders of Yugoslavia were fully aware that ethnic make

up and tolerant coexistence is precondition of combat moral, loyalty to the state and social content. Otherwise, opposite practice would nourish anti-Serb and anti-Yugoslav sentiments both in the army and society. Some historical circumstances never allowed full implementation of the strict ethnic proportion in both periods. However, both King Alexander and Tito had enjoyed unquestionable loyalty of their army officers. Both gained further legitimacy with the army through internal political conflicts that challenged Yugoslav unity. The Yugoslav army had always been seen as the ultimate guarantor of Yugoslavia's integrity. That very fact could explain attitudes towards the army of those who accept Yugoslav state and of those who were its permanent or temporary opponents.

Nedovoljna istraženost, kulturni kodovi i politička upotreba

Svaki trenutak je pogodan da se propituju iskušenja, kvalitet i dostignuća istorije Jugoslavije, njenog trajanja ili samog sloma. Skorašnji ratovi su podstakli veliki interes za istorijom ovog prostora pa je bilo mnogo onih koji su požurili da odgovore na njega. Tako, bez obzira na sve slabosti zatečenog znanja i bele mrlje iz istorije Jugoslavije, nuđena su viđenja koja su narušila prirodan balans prošlog i sadašnjeg. Počela je da dominira sadašnjost tako da je stvarna slika prošlosti postala gotovo neprepoznatljiva. Akademske debate o prošlosti Jugoslavije postale su polarizovane kao slične npr. oko stvaranja Izraela ili podele Kipra. Na polarizaciju je s jedne strane uticalo mentalno nasleđe hladnog rata, a s druge strane pitanje utemeljenja lokalnih nacionalnih identiteta. Predstave prošlosti važan su element u konstituisanju grupnog identiteta, njegove usmenosti i trajanja. Iz tokova prošlosti, stvarnih odnosa i delovanja ličnosti, filtrira se ono što je poželjno i tako se modelira poželjna istorijska svest grupe na bližu i dalju prošlost. Nekome ko se bavi istorijom Jugoslavije nije teško uočiti diskrepanciju između onoga kako je stvarno bilo i kolektivnog sećanja pojedinih grupa. Istoričari u naslednim zemljama su i sami u konfliktnoj situaciji. Kao članovi zajednice oni su i sami kontaminirani kulturnim kodom ili su čak učestvovali u njegovom stvaranju. Ova činjenica će mnogo uticati na dijalog među istoričarima i stavove prema iznošenju novih i proverenih činjenica. Jedna objektivnija istorija Jugoslavije, dakle kakva je stvarno bila ta zemlja, ponovo je po treći put u jednom veku na iskušenjima.

Percepcija zajedničkih oružanih snaga – politička i stručna

Sa stanovišta metodologije, evaluacije izvora, jedno od najvažnijih pitanja, ne samo za ovu temu, nego i za sve ostale teme iz istorije Jugoslavije jeste pitanje kako se istoričar odnosi prema savremenim percepcijama i političkom govoru kao izvoru. Da li je dovoljno pronaći u prošlom ono što je blisko našem današnjem (političkom) promišljanju i to promovisati kao "istinu" o predmetu istraživanja ili je ipak potrebno nešto više. Istoričar je dužan rekonstruisati što više kontekst u kome nastaje politički govor ili način percipiranja stvarnosti od pojedinih aktera ili grupa. Merenjem merljivih elemenata konteksta mi možemo da dopremo do saznanja kakav je bio politički govor jednog vremena i koliko je on relevantan za tačnu sliku prošlost, a koliko je on samo svedočenje o samopretstavljaju njegovog nosioca i njegovim motivima delovanja. Da li je dozvoljeno istoričaru da ispusti realne (socio) psihološke analize kolektivne histerije, paranoja, predrasuda, mržnji, strahova i sl. u tumačenju pojavnosti? Da li je bez značaja odgovor na pitanje kako su se formirali karakteri pojedinih protagonista, njihova dob, zdravstveno stanje?

U napisanim istorijama Jugoslavije nigde nije ponuđen odgovor koliki je bio stvaran odnos unutrašnjih snaga koje su stvarale zajedničku državu i onih koje su apriorno bile protiv.¹ Neki od činilaca političkog toka evidentno su se prilagođavali i povremeno su menjali svoj stav. Ponekad i po više puta u toku trajanja jugoslovenske države. Naš je zaključak da su postojali momenti pozitivnih euforija, ali i momenti kriza, pa i pravih tragedija. U skladu sa tim kretanjima menjala se i percepcija zajedničkih oružanih snaga.

U svakom slučaju, oni koji su bili apriori protiv opstanka zajedničke države uvek su tačno cenili da je vojska poslednji i najači garant njenog opstanka i ona se stoga bila meta kritike bez obzira na pravo činjenično stanje tj. najviše namere kojima se vodila upravo prema onima koji su je napadali. Meta kritike je bila i sama ideja da se u mešovitim jedinicama susreću građani iz različitih krajeva nove države, da se dokidaju predrasude i stvara minimum zajedničkog identiteta. Ova kritika, bez obzira na "argumente" bila je prisutna u celom trajanju zajedničke armije. Ma kako se izlazilo u susret i takvim političkim zahtevima to se nije pozitivno cenilo. Uvek se tražilo više kako bi se došlo do one tačke gde se zahtevi moraju odbiti, a onda je kritika ili javna diskreditacija postajala još žešća.

Stvaranje i obnova države kroz formu nacionalne i socijalne revolucije, imalo je za posledicu opstajanje pitanja legitimiteta same države i forme poretka. Nekada su se ova pitanja mogla otvoreno prepoznati u javnosti, a nekada su bila prikrivena. Oružane snage koje su ustavom uvek bile definisane kao faktor odbrane integriteta zemlje time su bile stavljene u situaciju da su na oprezu i da svoju politiku prilagođavaju potrebama stvaranja zajedničkog duha, nasuprot pretnjama razdvajanja. Takođe, da svojom strukturom, etničkim "make up" – om, pribavljaju legitimitet u očima svih njenih naroda i manjinskih zajednica. Nekada je to bilo iz raznih razloga, pre svega istorijskog nasleđa, ali i funkcionalnih potreba, gotovo nemoguća misija. Deo kritike zajedničkih oružanih snaga i sledstveno njihova percepcija proizilazila je i iz činjenice da su one kao odan instrument bile uvek lojalno uz svog ratnog vrhovnog komandanta i time mu davale poseban autoritet da arbitrira u političkim pitanjima.

Ako se izuzmu ratovi, mirnodopska vojska nije bila predmet posebnih historiografskih studija. Nekoliko enciklopedijskih članaka, nekoliko radova o razvoju mornarice, jedan rad o razvoju ratne industrije i više priloga, iz tehničkog ugla, o razvoju ratnog vazduhoplovstva bilo bi uglavnom sve do početka 1980-ih. Tek tada počinju da se pišu radovi posvećeni vojsci Kraljevine Jugoslavije, a potom i JNA. Pored radova o vojnom školstvu JNA i vojnoj industriji, koji su objavljeni za javnost,² JNA je pokrenula pisanje višetomne istorije Oružanih snaga u periodu 1945–1985. za internu upotrebu. Taj posao je privođen kraju 1991. godine.³

1 Ovde ne mislimo na utvrđene brojeve glasova poslanika u parlamentima, delegata u narodnim vijećima, članove partija ili kulturnih pokreta koji su bili opredeljeni za jedinstvo, već na istraživanje po jednom sigurnijem modelu koji bi dao tačniju sliku proporcija. Npr. delatnost unutar lokalnih odbora Narodnog vijeća, tiraži pojedinih glasila, sledstveno broj njihovih pristalica, masovne manifestacije povodom oslobođenja i proglašavanja važnih akata, držanje protivnika u tim trenucima i sl.

2 Bjelica Obrad, *Vojna akademije kopnene vojske 1944–1984*, Beograd 1984; Dušan Vukadinović-Glišo Vojnović, *Centar Visokih vojnih škola 'Maršal Tito' 1942–1982*, Beograd 1983; Miljenko Živković, *Centar vojnih škola kopnene vojske 1945–1985*, Beograd 1985; Omer Pezo, *Vojna industrija Jugoslavije*, Beograd 1983; Soko, *vazduhoplovna industrija Mostar 1951–1981*, b.g.

3 Edicija se sastojala od 24 monografije od kojih su neke imale više tomova, npr. *Kopnena vojska JNA I–III*. Tematski monografije su obuhvatale: *Konceptija ONO*, *Organizacija SKJ u JNA*, *Politički rad u JNA*, *Vojne škole*, *Vojno-obaveštajnu delatnost*, *Izdavačku delatnost*, *Pozadina*, *Naoružanje i opremanje*, *Kadrovi i kadrovska politika*, *Saradnja sa oružanim snagama drugih država*, *sve rodove i službe*.

U predvečerje sloma Jugoslavije i njenih oružanih snaga počeli izlaziti članci i radovi kako u zemlji tako i u inostranstvu koji su imali za predmet JNA i uopšte koncepciju ONO. Neke od njih je karakterisala politička pristrasnost.⁴

Posle 1991. godine nastavlja se pisanje kako na istoriji vojske Kraljevine tako i JNA. Uvodi se sve više novih aspekata istraživane pojave, posebno pitanje vojnih elita,⁵ standard i svakodnevni život, njen multietnički karakter, istorija vojno-civilnih odnosa, modernizacija, razvoj vojno-industrijskog kompleksa, saradnja u okviru Balkanskog pakta, pozicija prema NATO i dr.⁶ Međutim, jedno od najvažnijih pitanja kojim se bavila i kojim se još uvek bavi historiografija, analitika i memoaristika jeste osvetljavanje uloge JNA u završnici političke drame SFRJ i rata koji je nastao u pojedinim njenim delovima.⁷ Ni jedan zbornik ili monografija koji su imali za predmet Jugoslaviju i njen kraj nije objavljen bez zasebnog članka ili priloga o karakteru i ulozi JNA.⁸

Opisivanje vojnog faktora u Jugoslaviji odražava kako u opštim okvirima tako i na pojedinačnim temama sve kontroverze koje inače prate istoriju postojanja same države.

Tako npr. nekad se nastupanje srpske vojske na jugoslovenske prostore 1918. cenilo kao oslobodilačka misija, slično kao i nastupanje NOV 1945, da bi u skorijem vremenu to bilo viđeno kao okupacija. Ili, nekada slavljena kao "škola bratstva i jedinstva", oslobođen naroda za vreme elementarnih nepogoda, branilac slobode pred stranim pretnjama (1920, 1947, 1953, 1968, 1974, 1981), postaje od 1984 "okupatorska", ili nešto kasnije "agresorska" iako je bila na svom tlu. Naučnici iz različitih zemalja su tako ne samo armiju iz doba Kraljevine,⁹ već i JNA počeli ocenjivati kao sredstvo protiv ne-Srba, kao silu koja je nametala velikosrpsku hegemoniju i totalitarno uređenje.¹⁰ Neki od istaknutih pripadnike elite iz redova ne-Srba, pokušali su ovu jednostranost odkloniti glorifiko-

4 Jonathan Adelman (ed.), *Communist Armies in Politics*, Boulder 1982; M. Milivojević, J. Allcock, P. Maurer, (eds), *Yugoslavi's Security Dilemmas: Armed Forces, National Defence, and Foreign Policy*, Oxford 1988; James Gow, *Legitimacy and the Military: The Yugoslav Case*, New York 1992 (Gow je svojju doktorsku tezu pisao i završio u vreme samog kraja SFRJ); Anton Bebler, *The Military and Yugoslav Crisis*, Sudosteuroopa, 1–2/1991.

5 M. Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918–1941*, Beograd 2004; M. Kranjc, *Slovenska vojaška inteligenca*, Ljubljana 2005; U Zagrebu je svoj magistarski rad na temu generala JNA prijavio Željko Latković.

6 B. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Beograd 2003; Isti, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, Beograd 2006; D. Bogetić, *Jugoslavija i Zapad 1952–1955*, Beograd 2000; I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji 1951–1958*, Podgorica 2006; P. Simić, *Tito i NATO, Uspon i pad Druge Jugoslavije*, Beograd 2008; *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik radova, Beograd 2008; *Balkanski pakt 1953/1954*, Zbornik građe, Beograd 2005.

7 V. Kadrijević, *Moje viđenje raspada*, Beograd 1993; B. Mamula, *Slučaj Jugoslavija*, CID Podgorica 2000; R. Dizdarević, *Od smrti Tita do smrti Jugoslavije: sjećanja*, Sarajevo 1999; J. Janša, *Pomaci*, Zagreb 1993; J. Bobetko, *Sve moje bitke*, Zagreb 1996; M. Špegelj, *Sjećanja vojnika*, Zagreb 2001; K. Kolšak, *Prvi pucnji u SFRJ: Sećanja na početak oružanih sukoba*, Beograd 2005; V. Predojević, *U procjepu*, Beograd 1997; D. Vilić, D. Todorović, *Razbijanje Jugoslavije 1990–1992*, Beograd 1995; M. Hadžić, *Jugoslovenska narodna agonija*, Beograd 2004; M. Sekulić, *Jugoslaviju nije niko htio da brani a Vrhovna komanda je izdala*, Bad Vilebel 2000; D. Marjan, *Slom Titove armije JNA i raspad Jugoslavije 1987–1992*, Zagreb 2008.

8 D. Djokić (ed.), *Yugoslavism, Histories of a Failed Idea 1918–1992*, London 2003; L. J. Cohen, J. Dragovic-Soso, *State Collapse in South-Eastern Europe, New Perspectives on Yugoslavia's Disintegration*, Purdue University Press 2007.

9 Jasna Adler, *L'Union forcee. La Croatie et la creation de l'Etat yougoslave (1918)* Geneve 1997; Francois Grumel-Jacquignon, *La Yougoslavie dans la strategie Francaise de l'entre-deux-guerres (1918–1935) Aux origines du myth serbe en France*. Peter Lang, Berlin, Bern, Berlin, Bruxelles, Frankfurt/M, New York, Wien 1999; M. Kovach, *La France, la creation du royaume 'yougoslave' et la question croate, 1914–1929*, Peter Lang, 2001 (Francuska i hrvatsko pitanje 1914–1929, Zagreb 2005); Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992, s. 149.

10 Sabrina P. Ramet, *Nationalism in Yugoslavia 1962–1991*, Indiana University Press, 2. ed, 1994.

vanjem Titovog vremena, odvajajući ga od vremena 1980-ih.¹¹ Međutim ima naučnika na svim stranama koji osporavaju jednostrane simplifikacije u objašnjavanju jugoslovenske kompleksnosti.

U nameri da se prevladaju kontroverze biće najbolje ako se u skladu sa izvorima propitaju stvarni motivi i namere vojnog rukovodstva. Kako je to rukovodstvo procenivalo probleme i nepoželjnu praksu, ili kako su npr. procenjivali stranu opasnost. Valja videti kako su se oni (elita) u tim procenama sukobljavali i delili međusobno. U svakom slučaju, vojni faktor valja procenjivati i kroz ukupnost njegovih društvenih zadataka kakve imaju sve armije, s posebnim osvrtom na ograničenja koje nameću materijalne mogućnosti zemlje, važeći ustav i zakoni, multietničnost stanovništva ili politički otpori.

Mogući tok stručnog dijaloga može da se konstituše oko pitanje političkih, društvenih, ekonomskih, kulturnih i etničkih koja su tokom trajanja Jugoslavije bila prisutna u javnosti, a direktno su u vezi sa oružanim snagama i politikom odbrane zemlje. Pored identifikacije njihovih istorijskih promotora i realizatora, dijalog treba da uključi osvrt na historiografiju koja je do sada imala različite pristupe istim suštinskim ili marginalnim pitanjima.

Za priliku evo samo nekoliko koji treba da ilustruju prošlo i njihovo razumevanje u struci:

- a) Da li nam treba vojska i mornarica?
- b) Struktura oficirskog kora i generaliteta
- c) Armija brani i razvija samo srpske krajeve
- d) Težnja za nacionalnim armijama
- e) Držanje JNA u jugoslovenskoj krizi – pripreme JNA za agresiju

Da li nam treba vojska i mornarica?

Nemajući poslanike, do dva u Saboru, videvši svoje protivnike kako dobijaju podršku iz Beograda i srpsku vojsku koja je oduševljeno dočekana, izbacuje demagošku parolu da Hrvatskoj nije potrebna vojska da uspostavi granice već prosvijetljeno čovječanstvo i sam Bog. Svaka pametna vlada, po njemu, bi raspustila vojsku, a kasarne dodijelila za stanovanje radnicima i siromašnima. On bi to sproveo kada bi bio na vlasti. Tražio je 1919 da se srpska vojska kao okupatorska povuče sa teritorija Hrvatske i tajno paktirao sa Italijanima.¹²

Ante Trumbić kao ministar vanjskih poslova bio je spreman prihvatiti demilitarizaciju Jadrana i odustati od prava na ratnu flotu, smatrajući da će se time izbeći reparacije.¹³

¹¹ Zlatko Rendulić, *General avnojske Jugoslavije*, Zagreb 2004.

¹² Posebno o negativnoj delatnosti S. Radića i Pokrajinske vlade za Dalmaciju vidi: M. Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918–1921*, Beograd 1988, 239–249, 333–334; naša istraživanja dopunio je američki istoričar J. Sadkovic: "By 1919, Croatian emigres and members of Italian military intelligence had formulated at least two plans to undo the newly formed Yugoslav state. One... by General Badoglio; the other was the product of collaboration by Major Finzi of Italian military intelligence, elements among D'Annunzio followers in Fiume, Croatia emigres led by Vladimir Sachs-Petrović and Ivo Frank, and members of Stjepan Radić's Croatian Peasant Party. Although neither plan was fully implemented, in 1919 Major Finzi did help Radić and Peasant Party smuggle a petition calling for a plebiscite out of Croatia". Autor navodi da su planovi o subverziji odbačeni posle potpisivanja ugovora u Rapalu (James J. Sadkovich, *Italian Support for Croatian Separatism 1927–1937*, New York, London 1987, 3–4; za prvu i najširu eksplikaciju plana Badoglio, vidi: Ivo Lederer, *Yugoslavia at Paris Peace Conference*, New Haven and London 1963).

¹³ M. Bjelajac, *Vojna zaštita zapadnih granica u vrijeme konstituiranja Kraljevine SHS (1918–1920)*, VIG 1–2/1985; isti, *Vojni faktor i mogućnosti odbrane nacionalnih teritorija 1918–1921*, VIG, 2/1985; isti, *Prvo razgraničenje talijanske i jugoslovenske države u svjetlu vojnog faktora (1918–1920)*, u zborniku: "Trst 1941–1947: od italijanskog napada na Jugoslaviju do mirovne pogodbe", Koper 1988; Vojni či-

Poslednju deceniju zajedničke države ponovo su obeležile neke pojave sa njenog početka. U politici osporavanja potrebe za postojanjem JNA, kroz tzv. alternativne pokrete se zagovarao "pacifizam". Takođe tadašnji Socijalistički savez omladine (SSO), lansirala parolu – "Slovenija demilitarizovana zemlja". Ovo je podrazumevalo teritorij na kome se "ne može održavati i ne može trgovati ni jedna vojna organizacija", zemlju u kojoj se "ukida doprinos za vojne svrhe", zatim "vojne škole i vaspitanja, uvežbavanje i vaspitavanje za rat, vojna i odbrambena obaveza za muškarce i žene". Sve to i mnoge druge stvari pod devizom: "zemlja koja nema neprijatelja ne treba ni armiju". Gotovo isto kao propaganda Stjepana Radića iz 1919 godine o "Mirotvornoj republici" kojoj ne treba vojske, u kojoj neće biti poreza i dr.¹⁴

Struktura oficirskog kora i generaliteta

Ovo je bila česta tema u političkoj praksi obe Jugoslavije. Ako ostavimo po strani one konstruktivne političke ocene koji su išli za tim da se ojača legitimitet armije u očima svih, pa i po cenu stručnosti, češći su bili i dužeg traga su ostavili oni savremenici koji su manipulirali podacima. Jedan od takvih mitova je tvrdnja da su samo dva Hrvata i dva Slovenca između svetskih ratova mogla postati generalima.¹⁵ Ove tvrdnje su dopunjavane "činjenicama" da se ne-Srbi zapostavljaju i da ne mogu dospeti na odgovorne položaje (Rudolf Bičanić).¹⁶ Posle Drugog svetskog rata čak i kada se nije moglo preko golih činjenica, onda se generalima, pripadnicima "svog" naroda imputiralo da nisu nacionalni nego "jugoslavizirani" ili "unitaristi" (A. Bebler i dr.).

Naša istraživanja, pokazuju npr. da su čak i utemeljivači Jugoslavije bili potpuno svesni da je etnički make up i tolerantna koegzistencija, poštovanje različitosti unutar armije jedan od preduslova dobrog borbenog morala, lojalnosti državi i podrške javnosti. U suprotnom, smatrali su da bi svaka netolerancija i dominacija hranila antisrpska i antijugoslovenska osećanja, kako u armiji tako i u društvu. Iстина je da istorijske okolnosti nisu često išle u prilog ovakvih nastojanja u oba perioda. To se naročito tiče poželjnog etničkog balansa aktivnog oficirskog kora. Kako god, i kralj Aleksandar i Tito su uživali nepodeljenu lojalnost svog oficirskog kora. Imajuću uza sebe vojsku, oba su ojačavala svoj autoritet u internim političkim konfliktima koji su pretili jedinstvu zemlje. Jugoslovenska armija uvek je bila cenjena kao poslednji garant jugoslovenskog integriteta. Ta činjenica može da objasni stavove prema armiji kako onih koji su prihvatili jugoslovensku državu kao svoju, tako i onih koji su je permanentno ili u pojedinim periodima odbijali.

U čitavom periodu od 1945. do 1991. godine, jedna od najvažnijih preokupacija državnog (komunističkog) i vojnog rukovodstva je bila da se nacionalna struktura što više prilagodi nacionalnoj strukturi stanovništva i da sve nacije budu podjednako predstavljene. U Ustavu iz 1974. ovo je podignuto na najviši princip.¹⁷ Ovaj formalni kriterijum,

nioci kao dio okolnosti u vrijeme ministროvanja dr Ante Trumbića 1918–1920, u: "Život i dijelo Ante Trumbića", Zagreb 1991, 105–116.

14 M. Bjelajac, Jugoslovensko iskustvo, s. 104–105; Ilustrativno je takođe videti kako je u svoje vreme u Sloveniji krajem 1980ih i početkom 1990ih o tome pisao Dimitrije Rupel (vidi njegovu: Od vojnog do civilnog društva, Zagreb 1990).

15 Vidi našu studiju o generalima i admiralima i radove generala Marjana Kranjca o slovenačkoj vojnoj inteligenciji.

16 Ekonomska podloga hrvatskog pitanja, Zagreb 1937 (reprint: Zagreb 1998).

17 "U pogledu sastava starješinskog kadra i postavljanja na više komandne i rukovodeće položaje u Jugoslavenskoj narodnoj armiji primjenjuje se načelo što razmjernije zastupljenosti republika i pokrajina" (čl. 242); Jugoslavija je bila jedna od retkih zemalja u kojoj je zakonom obezbeđena nacionalna proporcionalnost profesionalnog oficirskog kora i jedinstvena u tome što je ovaj princip podigla na ustavne

teško sprovediv u praksi iz više razloga, verovatno je bio smatran jednim od osnova legitimeteta armije (JNA) u jugoslovenskom društvu, pored onog ideološkog koji se nikada i nije dovodio u pitanje do jeseni 1990. Polazeći od svog "razumevanja" iskustva višenacionalne armije kakva je bila vojska u Kraljevini Jugoslaviji i krize njenog legitimeteta posebno u Hrvatskoj i među pripadnicima manjina, pa i vlastitih iskustava u toku NOR-a, državno i partijsko rukovodstvo zemlje, odnosno njihova transmisija u JNA, ustrajavaju u stvaranju multietničke armije koja bi bila veran odraz etničkog šarenila društva. Od celog projekta uspeo se samo u jednom, za razliku od strukture generaliteta u Kraljevini, dominantno srbijanskog, etnička struktura odgovarala je približno strukturi stanovništva. Unutar "srpskog faktora", većinu ipak ne čine Srbi iz Srbije,¹⁸ već oni iz Hrvatske i BiH. Tema kadrovske politike, nacionalne ravnoteže često je bila na dnevnom redu i nije samo posledica, kako se mislilo u domaćoj i stranoj javnosti, pritiska maspoka u hrvatskoj i nastojanja da se promeni savezni ustav. U JNA su ne samo na mnogim sednicama Opućnosti CK SKJ za JNA, Generalštaba, Savjeta narodne odbrane i dr, pokretana pitanja iz sfere međunacionalnih odnosa, kadrovske strukture oficirskog kora, pitomaca i podoficira, nego pravljena sistematska, longitudinalna istraživanja ovog osetljivog aspekta.

Navedimo kao primer da je na sednici Opućnosti CK SKJ za JNA u aprilu 1963. godine bilo raspravljano pitanje podmlađivanja armije sa starešinskim sastavom i sve implikacije uključujući i nacionalne proporcije za koje se težilo da odgovaraju strukturi stanovništva. Personalna uprava je više meseci pripremala referat sa pregledom stanja i dala predloge rešavanja, ali i upozoravala na objektivne teškoće, kako nasleđa iz rata tako i slabljenja interesa za sve vidove vojnih škola kod mladih Slovenaca i Hrvata za koje vojni poziv više nije bio materijalno atraktivan, a u uslovima čestih i velikih penzionisanja sa sumnjivom socijalnom budućnošću. Uvodni referat je dao načelnik uprave general Kosta Nađ.

Armija brani i razvija samo srpske krajeve

Želeći da ospore ili umanje legitimetet armije u društvu, oponenti su se trudili da dokažu da armija i državno rukovodstvo nisu bili spremni da brane sve teritorijalne i akvatorije podjednako i da su odustajali olako, posebno kada su u pitanju bili krajevi naseljeni Hrvatima i Slovencima. Posebno je još od 1918 godine prisutan mit o "prodaji Istre, otoka i Dalmacije" i njegova recepcija se može i danas pratiti u udžbenicima zemalja naslednica.

Slično možemo da pratimo kada su u pitanju optužbe da se vojni budžet trošio ne-srazmerno ulogu pojedinih pokrajina/republika i to uglavnom na korist Srbije. Na srpskoj strani se u novije vreme insistiralo na političkoj a ne vojnoj pozadini preseljavanja vojne industrije posle 1948 sa njenog teritorija u zapadne krajeve (fabrika kamiona i dr). Slično se "dokazivalo" i kada je bilo pitanje izgradnje saobraćajne i železničke veze.

U jugoslovenskoj historiografiji dugo nije bilo osećaja za potrebu da se propitaju standardne uslovljenosti diplomatije i vojnog faktora, ali ni da se za prošlost Kraljevine konstruiše model za merenje distribucije vojnog budžeta, sistem tendera, definisanje geostrateške jezgre i uloge države u razvoju teške industrije i rudarstva te vojnoindustrijskog kompleksa. Tek 1980-ih počinju istraživanja i objavljivanje domaće i strane građe ali tek retki pokazuju spremnost da se rezultati uporede sa tradicionalno prihvaćenim

obaveze Oružanih snaga (A. Bebler, *The Military and the Yugoslav Crisis*, SUDOSTEUROPA, 1-2/1991, s. 132).

18 Tako 1963 samo 11.7% (30.4% stanovništva), 1970 13.98%, 1980 28.47%. Crnogorci su 1949 npr. činili 55% generaliteta (2.5% stanovništva), 1955 30%, 1963 25%, 1970 17.2% 1980 11.1%.

političkim govorom. Jugoslovenska javnost je gotovo do pred sam slom bila uskraćena za znanja o velikom značaju vojnoindustrijskog kompleksa za izvoz i privredu zemlje, kao i raspodelu deviznog priliva među republikama.¹⁹

Težnja za nacionalnim armijama

Šta je za tvorce Jugoslavije bio istorijski smisao okupljanja srodnih pa i izmešanih naroda na osetljivom geostrateškom prostoru, naroda koji je svaki ponaosob bio mali i slab da se održi i zaštiti? Odgovor je poznat – širi okvir koji će svima pružiti zaštitu i sačuvati identitet. Istorijski su i rešavali, još od prvih pregovora šta će biti u kompetenciji zajedničke države – nesporno. Bila je to odbrana i zajednička vanjska politika. Da li je zajednička armija odgovarala svrsi možemo da raspravljamo, ali smo na osnovu naših dosadašnjih znanja ubeđeni da su slogani "hrvatska puška o hrvatskom ramenu" nastali iz drugih političkih razloga, kao što su to i naknadni lamenti nad "nestankom" slovenačke vojske 1919 ili 1945. (oba su nastala posle Drugog svetskog rata). Bilo je i ozbiljnih istoričara koji su tvrdili da su se tokom NOR-a svi narodi sami oslobodili. Time je "stručno" obesmišljena jedna od bazičnih postavki za egzistenciju Jugoslavije.

Napravljen je svojevremeno u publicistici (J. Horvat) čitav mit o "predigri" za raspuštanje vojske Narodnog vijeća u decembru 1918. godine kako bi se njeni ostaci utopili u novu zajedničku. Danas se to ponavlja u literaturi sa visokim pretenzijama (J. Adler).

Podsetimo da su u svoje vreme nosioci novog kursa u Hrvatskoj krajem 1960-ih armiju percipirali kao prikrivenu boljševičko-srpsku vojnu dominaciju koja je u svakom trenutku bila spremna ugroziti nacionalne težnje i svaku "protukomunističku iole slobodniju demokratsku misao". Po njima JNA je nosilac velikosrpsstva i unitarističke koncepcije. Štaviše, ceo fortifikacijski sistem je po njima bio zamišljen tako da potčini Hrvatsku. U isto vreme imali su prikriveni cilj da gurajući novi koncept razvoja TO ("takva se prilika jednostavno nije smjela propustiti"), nasuprot JNA kao pretežno srpskoj armiji imaju vlastitu – "naoružane odrede naših hrvatski i demokratski orjentiranih ljudi".²⁰

Sredinom 1980-ih profesor Dimitrij Rupel je u jednom intervjuu izložio svoje poglede na taj aspekt, kako prošli, tako i aktuelni na sledeći način:

"Ne razmišljamo o tome da sami imamo svoje topove, ne razmišljamo da sami budemo jedna snaga na međunarodnom planu. No, razumljivo je da do tog razmišljanja nije došlo pre II svetskog rata, ali za vreme II svetskog rata ta se ideja već, na neki način izrazila. Slovenci su postigli nešto kao narod – oslobodili su sebe sa vojskom koja je imala slovenački karakter. Slovenački oslobodilački pokret je bio dosta jak. Ali, odmah posle rata Slovencima su odmah oduzete neke karakteristike samostalnosti – baš u pogledu armije itd. I u prvo vreme se o tome nije smelo govoriti, niti se tom problemu toliko pažnje poklanjalo ... Takva situacija se produžavala do pre desetak godina, u u poslednjih

¹⁹ Vidi naše: Mit o prodaji hrvatskih nacionalnih teritorija 1915–1924. godine. Poreklo, recepcija, trajanje, u: Dijalog povjesničara-istoričara 4 (Priredili Hans Georg Fleck, Igor Graovac) Zagreb 2001, str. 113–128; Mitovi i stereotipi koji su nadživeli Jugoslaviju, u: The Shared History, Myths and Stereotypes of the Nationalism and Communism in Ex Yugoslavia, Novi Sad 2008, s. 23–41; Vojska Kraljevine Jugoslavije 1922–1935, Beograd 1994; Jugoslovensko iskustvo sa multietničkom armijom 1918–1991, UDI, Beograd 1999.

²⁰ Savka Dapčević Kučar, '71 Hrvatski snovi i stvarnost, knj. I–II, Zagreb 1997, II, s. 414, 417, 420: "Pečat velikosrpsstva i jugoslovenske unitarističke koncepcije odražavao se baš u svemu: u njihovim gledištima na Jugoslaviju i nacionalno pitanje (kao nešto anakrono, zaostalo, razorno, neprijateljsko): većina vojnih osoba (uz poneke iznimke), rabila je uvijek i bez iznimke srpski jezik ..., a neprijateljskim je proglašavala pokretanje prava na uporabu vlastita jezika u JNA u vlastitoj republici ... u upornom odbijanju i pomisli, a kamoli rasprave o tome da barem većina obveznika služi vojni rok u svojoj republici (što je bio naš prijedlog, ali i slovenski, a i makedonski), ... pitanje vojnih rezervi, vojnih radionica, vojnih poduzeća (u svemu je povlašćena bila Srbija).

desetak godina javlja se u tom pogledu jedna neizvesnost, nelagodnost, jer se ekonomski i politički pritisak povećava. Imamo mnogo događaja i karakteristika koje upozoravaju na problematičan položaj Slovenaca u Jugoslaviji i položaj Slovenije u Jugoslaviji."²¹

Držanje JNA u jugoslovenskoj krizi – pripreme JNA za agresiju

Oko ovog će se u narednim godinama voditi još mnogo dijaloga. Uprkos gotovo svakodnevnim otkrićima novih detalja koji ponekad bacaju drugačije svetlo na nedavne događaje, posebno izvorima koji dolaze iz zapadnih država ili kroz sudske procese u Hagu, nismo ubeđeni da će stereotipi i klišeji uspostavljeni u medijsko-političkoj sferi lako odstupati. Obeshrabruje činjenica da i neki događaji udaljeni i čitav vek, dobro istoriografski obrađeni gotovo ni malo ne utiču na promenu istorijske ili društvene svesti i da prevladavaju nacionalni ili ideološki narativi. Takođe, neke propagandne knjige napisane 1930-ih i dalje se citiraju kao relevantna slika ne propagande jednog vremena nego njega samog.

Sami smo se oglasili u prikupljanju izvora, pisanju priloga i analizi literature. Primetno je da su savremenici podeljeni. Na jednoj su protagonisti razbijanja Jugoslavije koji se trude da selekcijom činjenica pokažu da je JNA "poodavno" bila spremna da u savezu sa velikosrpskim faktorom podčini ostale jugoslovenske narode u razvoju ekonomije, samostalnosti i demokratije. Saveznoj državi i njenoj armiji se odriče svaki legitimitet akcije. Nagada se šta je smisao plana RAM, tumači se priprema strateške odbrane centara na teritoriji Jugoslavije, kao dugo planirano "opkoljavanje" i priprema za agresiju (npr. Sarajeva). Na drugoj strani su učesnici koji su pokušali da nađu osnovu (opravdanje) za svoje činjenje ili nečinjenje u odbrani integriteta države i na trećoj su oni koji su ogorčeni i na jedne i na druge i smatraju da je vojska morala da deluje profesionalno kako bi to učinila u svakoj ozbiljnoj državi na korist većine sprečavajući moguće izbijanje građanskog rata. Na kraju, kako primećuje pukovnik i analitičar Miroslav Hadžić, od zaklinjanja na odbranu integriteta zemlje i sistema, potom na odbranu prava srpskog naroda sa prostora Hrvatske da ostane u Jugoslaviji, postepeno je spala na to da brani samu sebe u gotovo bezizlaznoj situaciji u koju se sama dovela. Primetno je da mnogi od savremenika "zaboravljaju" da se vrh JNA dugo opirao da se potčini ili potpuno nasloni na jednu (dve) republike kako u pogledu finansiranja tako i u pogledu ljudskog mobilizacionog potencijala. "Zaboravljaju" da su pojedine sredine unapred odbacivale i opstruirale JNA i tako je gurale u naručje jedne strane.

Posebno polje za istraživanje biće drama hiljada oficira JNA, aktivnih i rezervnih, koji su bez obzira na etničku pripadnost imali čvrsto jugoslovensko opredeljenje ubeđeni da je Jugoslavija najbolje rešenje za sve njene narode. Oni su slom Jugoslavije teško doživljavali gledajući na jednoj strani osionost onih koji su je rušili, a na drugoj defetizam i nesposobnost onih koji su trebali da brane ustavni poredak i zakonitost. Upravo od ovakvih su još u proleće 1991 zazirali predvodnici novog kursa u Hrvatskoj što ih je pored aktivnosti KOS-a činilo jako naspokojnima. Ako se poslužimo rečima Slavka Degoricije visokog hrvatskog funkcionera MUP-a na sednici kolegijuma ministra Boljkovca 6. marta 1991: "Moramo voditi računa da će nam veliki problem tu biti većina oficira koja se još određuje jugoslovenski, a i dosta je tvrda i nepovjerljiva prema ovomu što delamo, ali i nju treba načeti".²²

²¹ Duga, 28. jun 1986.

²² D. Vilić, B. Todorović, n.d. s. 280, 289. Prema tajno snimanoj sednici Kolegijuma. To "načinjanje" se ogledalo u vrbovanjima koje je do aprila 1991 prijavio 51 oficir hrvatske nacionalnosti. U jednom je učestvovao lično ministar Boljkovac. Oficirima su davana obećanja o boljim zaradama, vanrednim unapređenjima, luksuznim stanovima i drugim beneficijama (isto, s. 318).

IVANA ŠUBIĆ*

KRAJ PRVOG SVETSKOG RATA I STVARANJE KRALJESTVA SRBA, HRVATA I SLOVENACA U ZAGREBAČKOM POLITIČKOM TISKU (1918.–1921.)

POVZETEK

Godina 1918. predstavlja jednu od najznačajnijih u hrvatskoj povijesti: Tada je, s završetkom Prvog svjetskog rata, zbog nezadovoljstva nenjemačkih naroda te odluka pobjedničkih sila Antante došlo do raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja novih država. Kako je Hrvatska u njezinom okviru Hrvatska bila razjedinjena, na ugarski dio (Hrvatska i Slavonija na čelu s banom) i austrijski dio (Dalmacija i Istra) tu su Hrvati težili za ujedinjenjem svih hrvatskih krajeva i osamostaljenjem Hrvatske. To se dogodilo 29. listopada 1918. kada je Hrvatski sabor donio odluku o prekidi svih državno-pravnih veza Trojedine Kraljevine s Austrijom i Ugarskom te proglašenju Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Rijekom posve nezavisnom državom, te o njezinom pristupu u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je osnovana istoga dana sa sjedištem u Zagrebu, a obuhvaćala je Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. Već 1. prosinca 1918. dolazi do ujedinjenja Države SHS s Kraljevnom Srbijom u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu. Nakon parlamentarnih izbora 1920. na kojima sudjeluju 22 političke stranke država je 1921. dobila Ustav. On je bio kompromis između političkog programa Jugoslavenske demokratske stranke (JDS), koja je dobila najviše glasova na izborima, s glavnim ideologom, tada ministrom unutarnjih poslova Svetozarom Pribičevićem, koja zastupa *unitarnu jugoslavensku državu s jedinstvenom centralistički organiziranom upravom s monarhom (kraljem) na čelu*. Te programa Narodne radikalne stranke (NRS) Nikole Pašića, druge po broju dobivenih glasova, koji su od početka tu državu smatrali samo *proširenom Velikom Srbijom* u kojoj Srbi čine maticu i zato su *pozvani da tom državom i upravljaju*, zastupajući tako *velikosrpski hegemonizam i trajnu velikosrpsku politiku* koju su povremeno prikrivali unitarističkim frazama. Prema Ustavu država se zove Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je parlamentarna monarhija, s time da *monarh ima neograničena prava*, a ozakonjen je centralizam i unitarizam (u duhu "jedan narod-jedna država"), što je u praksi značilo velikosrpski hegemonizam koji se nametao silom. Položaj Hrvata u državi bio je sve teži pa je i nezadovoljstvo te otpor toj nametnutoj politici centralističko-unitarističkih i velikosrpskih krugova na čelu s kraljem bio sve jači kojega predvodi Hrvatska (pučka) republikanska seljačka stranka (H/P/RSS) Stjepana Radića, četvrta po broju dobivenih glasova, koja je tražila neutralnu hrvatsku seljačku mirotvornu republiku u granicama države, u konfederaciji sa Srbijom, Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom.

Zagreb je u tome razdoblju bio jedan od najznačajnijih političkih i gospodarskih središta u državi što se manifestiralo u tiskovinama. Tisak je postao najmoćnije oružje u političkom sučeljavanju stranaka i promicanju svojih stajališta među pučanstvom. Nakon obnavljanja parlamentarnog života 1917., te tijekom 1918. i stvaranja te djelovanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, u Zagrebu, uz dva službena, imamo sedam stranačkih glasila i jedno glasilo političke skupine Slovenaca, Hrvata i Srba. Nakon proglašenja i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (I. XII.

* profesor, znanstvena novakinja, Hrvatski institut za povijest, HR–10000 Zagreb Opatička 10
BA in History, Assistant, Croatian Institute of History, HR–10000 Zagreb, Opatička 10
E-mail: ivanasubic@gmail.com

1918.–28. VI. 1921.) u Zagrebu imamo šest stranačkih glasila te toliko glasila pod njihovim patronatom, pored tri informativna glasila. Spomenimo samo glasila: *Dom*, Hrvatske (pučke) republikanske seljačke stranke (H/P/RSS); Stjepana Radića; *Hrvat*, Stranke prava (SP) Mile Starčevića; *Narodna politika*, Hrvatske pučke stranke (HPS) Janka Šimraka; *Riječ*, Jugoslavenske demokratske stranke (JDS); *Istinu*, *Novu istinu*, Socijalističke radničke partije Jugoslavije /komunista/ (SRPJ/kf) i *Novi svijet*, Komunističke partije Jugoslavije (KPJ); *Sloboda*, Socijalističke stranke; *Seljačke novine*, Seljačko-demokratske pučke stranke i *Hrvatska njiva*, koja se nastavlja kao *Jugoslavenska njiva*, književno-politički list, građasko kulturnih snaga unitarističkoj usmjerenja s urednikom Jurajem Demetrovićem, članom JDS-a, a kasnije pojavljuju se u Zagrebu i listovi drugih političkih stranaka i skupina. No, i druge su političke stranke čija su glasila izlazila izvan Zagreba u njemu distribuirale svoje listove, poglavito uoči izbora. Stranke su preko njih širile svoje političke ideje i komunicirale sa svojim istomišljenicima, pristašama. U stranačkim, političkim novinama jasno se može vidjeti kojoj stranci pripadaju određene novine.

Na parlamentarnim izborima 1920., od 22 stranačke liste u zemlji, njih devet stranačkih i jedna izvanstranačka lista dobile su glasove birača u Zagrebu. Prema broju glasova to su bile liste KPJ, SP, Hrvatske Zajednice (HZ, koju čine ujedinjene Starčevićeva stranka prava i Napredna demokratska stranka), JDS, HPSS, Socijalista radničke partije Jugoslavije, HPS, Socijal-demokratske stranke i NRS. Sve to govori o snažnoj političkoj aktivnosti, a koju je pratio i promicaju politički tisak.

Sa jačanjem političkog sučeljavanja između vladajućih i oporbenih političkih stranaka, i sa osnivanjem novih stranaka, raste broj njihovih listova, ali opada broj dnevnih listova. Tako npr. krajem 1927. u Kraljevini SHS je bilo 35 dnevnih listova, od kojih je najviše njih 10 bilo u Zagrebu (s tiražom od oko 99.000 primjeraka), a zatim 8 u Beogradu (s 161.000), po 3 u Ljubljani (s 52.000) i Novom Sadu (s 20.000), po dva u Mariboru (s 7.000), Splitu (s 14.000), Osijeku (s 19.000) i Subotici (s 33.000) i s jednom listom u Skoplju (s 3.000 primjeraka). Od tih 35 listova 3 su bila čisto politička, 28 političko-informativna, 2 financijsko-ekonomska i 2 službena. Prema političkoj opredjeljenosti bilo ih je 16 nezavisnih, 6 Samostalne demokratske stranke (SDS, Svetozara Pribičevića), 4 Narodne radikalne stranke, 2. Hrvatskih federalista, 2. službena, i po 1 Hrvatske seljačke stranke, Slovenske ljudske stranke, Njemačke i Mađarske stranke. Od tadašnjih 214 periodičnih listova u državi, 64 su izlazili na području Hrvatske i Slavonije, 160 njih su pripadali političkim strankama i skupinama. Najviše 32 novine su pripadali NRS, 16 SDS, po 17 Njemačkim i Mađarskim strankama, po 10 HSP i Hrvatskim federalistima, 8 Demokratskoj stranci, 7 HSS, 6 Orjuni, 6 Slovenskoj ljudskoj stranci (SLJS), po 5 Socijalistima i Komunistima 5, po 4 HPS i Židovima, 3 Savezu Zemljoradnika, te po jedne novine HRSS i Srpskoj stranci.

U radu se kroz zagrebački politički tisak prate naznačajniji događaji od 1918. do 1921., te daju neophodne informacije o sadržaju novina te gradskim tiskarama.

ABSTRACT

THE END OF THE FIRST WORLD WAR AND THE CREATION OF THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES IN ZAGREB POLITICAL PRESS (1918–1921)

Year 1918 is one of the most important in Croatian history. End of First World War, dissatisfaction of German people, the decision of Antante force has led to the collapse of the Austro-Hungarian monarchy and the creation of new states. Croatia, as part of the Austro-Hungarian empire was divided in the Hungarian part (Croatia and Slavonia, led by ban) and the Austrian part (Dalmatia and Istria). Croats sought unification of all Croatian regions in the Croatian state. On October 29, 1918 Croatian parliament took decision to end all state legal connection of Tripartite Kingdom with Austria and the Hungary and promulgation of Dalmatia, Croatia, Slavonia and the

city Rijeka in an independent state, and their sovereign access to the State of Slovenes, Croats and Serbs. State of Slovenes, Croats and Serbs was established the same date with its headquarters in Zagreb, and involving Slovenia, Croatia State of Slovenes, Croats and Serbs was established the same date with its headquarters in Zagreb, included Slovenia, Croatia, Bosnia and Hercegovina and Vojvodina. On December, 1, 1918 The States of SHS unioned with Kingdom of Serbia in the Kingdom of Serbs, Croats, Slovenes, with Belgrade as a capital city. After the parliamentary elections in 1920 where 22 political parties participated, in 1921 the State got the Constitution. The Constitution was political compromise between the Yugoslav Democratic Party (JDS), led by Svetozar Pribičević, which represented the unitary Yugoslav state with a unique centralistic administration organized with the monarch (king) on the top of hierarchy.

Also National Radical Party (NRS) led by Nikola Pašić, who where considered state expanded the Great Serbia, represented Greater Serbian hegemonizam and lasting politic. The state constitution was called The Kingdom of Serbs, Croats, Slovenes, it was parliamentary monarchy, governed centralism and unitarizam, in practice meant a Greater Serbian hegemonizam imposed by force. Position of Croat people was difficulte, fight against serbian hegemonizam was led by political party call Croatian republican party and the main leader was Stjepan Radić, that party won fort position on the election. They wanted republican state in confederation with Serbia, Slovenia and Bosna and Hercegovina.

In that period Zagreb was one of the most important political and economic center of the country, which was manifested in prints. Press was powerfull weapon in the political debat between parties. In 1917 renewal of parliamentary life happened, and in the 1918 the State of Slovenes, Croat and Serbs was formed. In that time in Zagreb were two official newspapers, seven party (political, organ) newspapers and one political organ group of Slovenes, Croats and Serbs. After the declaration and the creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom SHS) in Zagreb were six party organ, and six under their patronage including three informational media. Newspapers where: *Dom*, Croat (People's) Republican Peasant Party, led by Stjepan Radić; *Hrvat*, Party of (Croat State) Right (SP) by Mile Starčević; *Narodna politika*, Croatian People's Party (HPS) by Janko Šimrak; *Riječ*, Yugoslav Democratic Party (JDS); *Istina*, Nova Istina, Socialist Workers Party of Yugoslavia /Communist/ (SRPJ/k/) and *Novi svijet*, Communist Party of Yugoslavia (KPJ); *Sloboda*, Socialist Party; *Seljačke novine*, Social-Democratic People's Party and *Hrvatska njiva*, after *Jugoslavenska njiva*, culture – political newspapers, civil cultural forces of Unitarian orientation, the main editor was Juraj Demetrović, he was also a member of JDS, later in Zagreb appeared newspaper of other political parties and groups. Other political parties issued their owned newspaper in the eve of the elections. Parties communicated through newspapers, beyond their political ideas. On the parliamentary elections in 1920. from 22 party lists in the country, nine parties and one independent list had received the votes of voters in Zagreb. According to the number of votes were lists: Communist Party of Yugoslavia (KPJ), Party of (Croat State) Right (SP), Croat Community (HZ), Yugoslav Democratic Party (JDS), Croat People's Peasant Party (HPSS), Croatian People's Party (HPS), Social Democratic Party (SDS) and Natioanal Radical Party (NRS). All this show us a strong political activites promoted by the political press. In that time strong political campaign between ruling and opposition political parties, increased the number of political newspapers and falling number of daily newspaper. The end of 1927 in the Kingdom SHS were 35 daily newspapers, most of them were in Zagreb, around 10 newspapers where in Zagreb, eight in Belgrade, three in Ljubljana and Novi Sad, two in Maribor, Split, Osijek and Subotica, and one in Skoplje. From 35 different newspapers, three where political, 28 politically-informative, 2 financial-economic and 2 official. Accorded to political asserion: It was 16 independents. In the state was 214 periodicals newspapers, 64 where published in Croatia and Slovenia, 160 belonged to political parties and groups.

In this work through the political press releases followed in the most significant events of 1918 until 1921, and also gave us information on the content of newspapers and printing houses.

Godina 1918. predstavlja jednu od najznačajnijih u hrvatskoj povijesti. Tada je, sa završetkom Prvog svjetskog rata, zbog nezadovoljstva nenjemačkih naroda te odlukom pobjedničkih sila Antante došlo je do raspada Austro-Ugarske Monarhije i stvaranja novih država. Kako je Hrvatska u njezinom okviru bila razjedinjena, na ugarski dio (Hrvatska i Slavonija na čelu s banom) i austrijski dio (Dalmacija i Istra) tu su Hrvati težili za ujedinjenjem svih hrvatskih krajeva i osamostaljenjem Hrvatske. To se dogodilo 29. listopada 1918. kada je Hrvatski sabor donio odluku o prekidu svih državno-pravnih veza Trojedine Kraljevine s Austrijom i Ugarskom te proglašenju Dalmacije, Hrvatske i Slavonije s Rijekom posve nezavisnom državom, te o njezinom pristupu u Državu Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je osnovana istoga dana sa sjedištem u Zagrebu, a obuhvaćala je Sloveniju, Hrvatsku, Bosnu i Hercegovinu i Vojvodinu. O događajima oko ujedinjenja nas obavještavaju, tada popularne zagrebačke informativne novine **Jutarnji list**, **Obzor**, **Novosti**. Novinski komentari su puni oduševljenja, nigdje se ne može naći na kritičko razmatranje političkih prilika, uočavanje opasnosti niti publicističkih inicijativa. **Narodne Novine** u članku *Proglašenje jedinstvene države SHS* (Država Slovenaca, Hrvata i Srba) nam donosi: "U 9 sati i 20 minuta na večer nastavljena je sjednica središnjeg odbora Narodnog Vijeća SHS pod predsjedanjem potpredsjednika Svetozara Pribičevića, u kojoj je nakon zaključnih riječi predstavnika svih stranaka i grupa primljen ovaj predlog odbora sedmorice: Narodno Vijeće SHS, u skladu sa svojim dosadašnjim zaključcima i prema izjavi vlade kraljevine Srbije, proglašuju ujedinjenje države Slovenaca, Hrvata i Srba, obrazovane na cijelom neprekinutom jugoslavenskom području bivše austro-ugarske monarhije s kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom u jedinstvenu državu Srba, Hrvata i Slovenaca i izabire odbor od 28 lica s punom ovlašću, da u sporazumu s vladom kraljevine Srbije i predstavnicima sviju stranaka u Srbiji i Crnoj Gori bezodvlačno provede organizaciju jedinstvene države prema priloženim napucima, a dotične zaključke ratificirat će na svom prvom sastanku državno Vijeće, kome će pripadati uz predstavnike kraljevina Srbije i Crne Gore svi članovi današnjega Narodnoga Vijeća SHS u Zagrebu, pojačani s predstavništvom jugoslavenskog odbora. U odbor koji će priložiti kralju naputak, biraju se: Dr. Fran Barac, dr. Cinkar Izidor, dr. Čabragić Luka, dr. Drinković Mate, Grdjić Ščepan, dr. Hrasnica Halid, Korač Vitomir, dr. Korošec Anton, dr. Kramer Albert, Kristan Antun, dr. Laginja Matko, dr. Lorković Ivan, dr. Lukinić Edo, dr. Ljubibratić Savo, dr. Paleček Ivan, dr. Pavelić Ante, dr. Petričić Živko, dr. Popović Dušan, Pribičević Svetozar, Radić Stjepan, Smoldaka Josip, Stajić Vaso, dr. Sunarić Jozo, Svrzo Hamid, dr. Šimrak Janko, Šola Vojislav, dr. Tresić-Pavičić Ante, dr. Trumbić Ante. Članovi odbora ako su zapriječeni, ovlašteni su imenovati sebi zamjenika pismenom punomoći..."¹

Već 1. prosinca 1918. dolazi do ujedinjenja Države SHS s Kraljevinom Srbijom, koja se 25. i 26. studenog 1918. ujedinila s Vojvodinom i Crnom Gorom, u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca, sa sjedištem u Beogradu. Prvoprosinačkim aktom monarhistička Jugoslavija je počela svoj život.² Nakon parlamentarnih izbora 1920. na kojima sudjeluju 22 političke stranke država je 1921. dobila Ustav, poznat po nazivu Vidovdanski ustav, jer je donesen na dan Sv. Vida (u Srpskoj pravoslavnoj crkvi) 28. lipnja 1921.³ On je bio kompromis između političkog programa Jugoslavenske demokratske stranke (JDS), koja je dobila najviše glasova na izborima, sa Svetozarom Pribičevićem glavnim njezinim ideologom tada ministrom unutarnjih poslova, koja zastupa

¹ *Narodne Novine*, Broj 271., Zagreb 25. XI. 1918.

² Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1999., 68.–75.

³ Opširnije o tome vidi: Skupina autora, *Povijest Hrvata*, Školska knjiga, Zagreb 2007., Hrvoje Matković, *Suvremena politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1999. i Ivan Perić, *Birači u Hrvatskoj*, Epoha, Zagreb 1999.

unitarnu jugoslavensku državu s jedinstvenom centralistički organiziranom upravom s monarhom (kraljem) na čelu, te programa Narodne radikalne stranke (NRS) Nikole Pašića, druge po broju dobivenih glasova, koji su od početka tu državu smatrali samo proširenom Velikom Srbijom u kojoj Srbi čine maticu i zato su pozvani da tom državom i upravljaju, zastupajući tako velikosrpski hegemonizam i trajnu velikosrpsku politiku koju su povremeno prikrivali unitarističkim frazama. Prema Ustavu država se zove Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, koja je parlamentarna monarhija, s time da monarh ima neograničena prava, a ozakonjen je centralizam i unitarizam (u duhu "jedan narod-jedna država"), što je u praksi značilo velikosrpski hegemonizam koji se nametao silom. Položaj Hrvata u državi bio je sve teži pa je i nezadovoljstvo te otpor toj nametnutoj politici centralističko-unitarističkih i velikosrpskih krugova na čelu s kraljem bio sve jači kojega predvodi Hrvatska (pučka) republikanska seljačka stranka (H/P/RSS) Stjepana Radića, četvrta po broju dobivenih glasova, koja je tražila neutralnu hrvatsku seljačku mirotvornu republiku u granicama države, u konfederaciji sa Srbijom, Slovenijom i Bosnom i Hercegovinom. Politika HPSS najbolje se odražava u glavnom organu stranke **Dom**, koji prati razvoj i program stranke. U svojim člancima, koji često izlaze u **Domu**, Stjepan Radić kritički gleda na sve stranke koje podržavaju režimsku vlast, pogotovo katoličke Hrvatske pučke stranke (HPS) s kojom se sukobljava preko njihovog stranačkog organa **Narodna Politika**. To se najbolje vidi u članku "*Jedna moralna pošast*" u kojem se kritizira Radićeva politika i njegovo obmanjivanje naroda, kako to kaže dr. Janko Šimrak. Ne slaganje sa Radićevom politikom ukazuje na to da su novine **Narodna Politika** bile drugačijeg političkog opredjeljenja, zagovarale su politiku Hrvatske pučke stranke koja se boji da će Radićeva stranka svojim prekrivenim liberalizmom otrgnuti seljaka od kršćanstva. Sam urednik dr. Janko Šimrak bio je istaknuti sudionik Hrvatskog katoličkog pokreta, jedan od čelnih ljudi Hrvatske pučke stranke, te član Narodnog Vijeća. Novine **Dom** cijelo vrijeme prate razvoj katoličke Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) i njen program, često se u novinama može pronaći kritiziranje gospodarske politike te politike stranke prava. Od samog osnutka **Dom** je prema svim strankama negativan, mjereći ih mjerilom interesa seljačke stranke. U novinama se najčešće objavljuju govori Stjepana Radića i njegovo političko mišljenje.

Zagreb je u tom razdoblju bio jedan od najznačajnijih političkih i gospodarskih središta u državi što se manifestiralo u tiskovinama. Tisak je postao najmoćnije oružje u političkom sučeljavanju stranaka i promicanju svojih stajališta među pučanstvom. Nakon obnavljanja parlamentarnog života 1917., te tijekom 1918. i stvaranja te djelovanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba, u Zagrebu, uz dva službena, imamo sedam stranačkih glasila i jedno glasilo političke skupine Slovenaca, Hrvata i Srba. Nakon proglašenja i stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1. XII. 1918.–28. VI. 1921.) u Zagrebu imamo šest stranačkih glasila te toliko glasila pod njihovim patronatom, pored tri informativna glasila. Spomenimo samo glasila: **Dom**, Hrvatske (pučke) republikanske seljačke stranke (H/P/RSS); Stjepana Radića; **Hrvat**, Stranke prava (SP) Mile Starčevića; **Narodna politika**, Hrvatske pučke stranke (HPS) Janka Šimraka; **Riječ**, Jugoslavenske demokratske stranke (JDS).⁴ **Istina** i **Nova istina**, Socijalističke radničke partije Jugoslavije /komunista/ (SRPJ/k/).⁵ **Novi svijet**, Komunističke partije Jugoslavije (KPJ);

⁴ Novine izlaze u Zagrebu od 1. siječnja 1919. Zastupaju unitaristička i centralistička načela. Glavni su suradnik Radićevog Doma. Nakon sporazuma Pribičević Radić i stvaranja Seljačko-demokratske koalicije 1927. postaje glasilo Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke (SDS) u oporbi. Novine kasnije mijenjaju naziv u *Nova riječ*, vlasnik i izdavač bio je Većeslav Vilder, a odgovorni urednik Rade Duraković.

⁵ Novine izlaze od 19. lipnja 1919. Vlasnik i glavni urednik bio je Slavko Kaurić, a urednik Đuro Cvijić. Zbog pisanja o vojničkoj pobuni *Istina* je bila zabranjena zbog čega je počela izlaziti *Nova istina*. Nakon što su *Novu istinu* preuzeli "centrumaši" unutar stranke, komunisti pokreću *Novi svijet* (17. srpnja 1920.) koji izlazi tri puta tjedno u redakciji Đure Cvijića.

Sloboda, Socijalističke stranke; **Seljačke novine**, Seljačko-demokratske pučke stranke i **Hrvatska njiva**, koja se nastavlja i kao **Jugoslavenska njiva**, književno-politički list, građansko kulturnih snaga unitarističkog usmjerenja s urednikom Jurajem Demetrovićem, članom JDS-a. Kasnije se u Zagrebu pojavljuju listovi drugih političkih stranaka i skupina, ali i druge su političke stranke čija su glasila izlazila izvan Zagreba u njemu distribuirale svoje listove, poglavito uoči izbora. Stranke su preko novina širile svoje političke ideje i komunicirale sa svojim istomišljenicima, pristašama. U stranačkim, političkim novinama jasno se može vidjeti kojoj stranci pripadaju određene novine.

Na parlamentarnim izborima 1920., od 22 stranačke liste u zemlji, njih devet stranačkih i jedna izvanstranačka lista dobile su glasove birača u Zagrebu. Prema broju glasova to su bile liste KPJ, SP, Hrvatske Zajednice (HZ, koju čine ujedinjene Starčevićeva stranka prava i Napredna demokratska stranka), JDS, HPSS, Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), HPS, Socijal-demokratske stranke i NRS. Sve to govori o snažnoj političkoj aktivnosti koju je pratio i promicao političko informativni tisak, ponajviše **Narodna Politika** koja nam u članku "Izborna borba" donosi na koji način su se stranke pripremale za izbore.⁶ **Obzor** donosi točan popis gradova i kotareva, te koliko koji može birati izaslanika za Ustavotvornu skupštinu (konstituantu). Prema tom popisu kojeg je odobrio Državni odbor na temelju članka 7. u Zagrebačkoj županiji se prema broju stanovnika 515.014 može izabrati 17. poslanika.⁷ Izbori za Ustavotvornu skupštinu (konstituantu) su raspisani 28. studenog 1920. Za mjesto u Ustavotvornoj skupštini borile su se 22 stranke. Najveće borbe odvijale su se između Jugoslavenske demokratske stranke (JDS), koja je najveći broj glasova osvojila u Ličko-Krbaškoj županiji (53.27%) i Hrvatske pučke seljačke stranke, koja je najviše glasova dobila u Zagrebačkoj županiji (67.35%). Te dvije stranke nosioci su dviju suprotstavljeno oprečnih koncepcija vlasti. HPSS zalagala se za preuređenje društva u kojem će hrvatsko seljaštvo postati temelj političke aktivnosti i glavni nositelj nacionalne borbe, a državno uređenje bi bilo federalističko s elementima konfederacije, dok se JDS zalagala za centralističko-unitarističku koncepciju države. Ukupno na području Hrvatske i Slavonije HPSS dobila je 230.590 ili 52.6% od ukupnog broja glasača, dok je JDS dobila 74.406 ili 17.9% glasova, NRS 39.500 (8.9%), Hrvatska zajednica i HSP 33.830 (7.7%), SRPJ (k) s 31.641 (7.2%), a HPS 11.812 (2.7%), Socijal demokratska stranka dobila je 7.611 (1.7%), te Savez zemljoradnika 4.055 (0.9%).⁸ Ovim rezultatima izbora možemo zaključiti da je HPSS odnijela najviše glasova na području gdje je većinsko stanovništvo hrvatsko, a JDS na području gdje je većinsko stanovništvo srpsko. Značajnije rezultate na području grada Zagreba postigli su komunisti sa čak 24.69% dobivenih glasova, zatim slijede HSP s 21.23%, Hrvatska zajednica s 18.55%, Jugoslavenska demokratska stranka s 17.43% te HPSS s samo 6.78% glasova.⁹ Ovaj mali postotak koji je osvojila HPSS u gradu Zagrebu možemo pripisati tome što socijalna struktura stanovništva grada Zagreba je isključivo radničko-građansko, zbog čega su komunisti i osvojili najviše glasova. U teškoj gospodarskoj i političkoj situaciji u zemlji jačanju Komunističke partije možemo prepisati njezinom programu koji se zalagao za bolji položaj radnika u društvu, rušenje buržoaskog poretka te uspostavljanje diktature proleterijata, kao i snažnoj političkoj djelatnosti posebice među radništvom i omladinom.

⁶ *Narodna Politika*, God. III., Broj 195., Zagreb, 14. X. 1920.

⁷ *Obzor*, God. LXI., Broj 239., Zagreb, 24. IX. 1920., 2.

⁸ Laza M. Kostić, "Politički odnosi", *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca*, II.– dio., Izdanje Matice živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1929., 721.

⁹ Ivan Perić, *Birači u Hrvatskoj*, Zagreb 1999., 35.

Rad Ustavotvorne skupštine započeo je 12. prosinca 1920. Ukupno je bilo 419 narodnih zastupnika. Međutim od dolaska u Narodnu skupštinu su apstinirali Hrvatska pučka seljačka stranka, Hrvatska stranka prava, a kasnije i KPJ. Radićeva stranka se na Glavnom odboru 2. prosinca 1920. prozvala Hrvatskom republikanskom seljačkom strankom (HRSS), promjenom naziva stranke Radić je htio istaknuti svoje neslaganje s državnim uređenjem (monarhijom), te političkim stanjem u državi.¹⁰ Veliki udar na slobodu izražavanja i novinstva bio je 29. prosinca 1920. kad vladajući režim Kraljevine SHS donosi "Obznanu", kojom zabranjuju komunističku promidžbu.¹¹ Novim Zakonom o zaštiti države kojega je potom 1921. donio vladajući režim, KPJ je stavljena je izvan zakona, zabranjena joj je djelatnost, a njezini zastupnici u Ustavotvornoj skupštini su iz nje udaljeni i krivično gonjeni. Slijedila su uhićenja i progoni komunista, zabranjeno je izlaženje komunističkih novina i svaka promidžba. Ubrzo se vidjelo da su "Obznana" i potom Zakon o zaštiti države usmjereni protiv svih koji su kritički mislili i djelovali protiv vladajućeg režima.

Ustavom je određeno unutrašnje uređenje države koje je bilo centralističko. Vrhovni organi vlasti su kralj, vlada i Narodna skupština, svi ostali organi su podložni njima. Vlast se dijeli na zakonodavnu, upravnu i sudsku. Zakonodavnu vlast su imali Narodna skupština i kralj s time da sve zakone koje donese Narodna skupština su valjani onda kad se s njima suglasi kralj. Upravnu vlast obavljao je kralj preko ministarstava. Sudsku vlast obavljali su sudovi kao nezavisni, ali su presude izricali u kraljevo ime.¹² Članak 12. Ustava, koji govori o slobodi štampe, glasio je:

Štampa je slobodna. Ne može se uspostaviti nikakva preventivna mera, koja sprečava izlaženje, prodaju i rasturanje spisa i novina. Cenzura se može uspostaviti samo za vreme rata ili mobilizacije, i to za stvari zakonom unapred određene. Zabranjuje se rasturanje i prodavanje novina ili štampanih spisa koje sadrže: uvredu vladaoca ili članova kraljevskog doma, stranih državnih poglavara, narodne skupštine, neposredno pozivanje građana da silom menjaju ustav ili zemaljske zakone ili sadrže tešku povredu javnog morala. Ali u tim slučajevima vlast je dužna 24 sata po izvršenju zabrane sprovesti delo sudu, a ovaj je dužan također za 24 sata osnažiti ili poništiti zabranu. U protivnom slučaju smatra se da je zabrana dignuta. Redovni sudovi odlučuju o naknadi štete nezavisno od sudske odluke o poništenju zabrane. Za krivice štampom učinjene odgovaraju: pisac, urednik, štampar, izdavač i rasturač...¹³

Naravno da se ovog zakona vlast nije pridržavala i dalje je provodila torturu, kažnjavala bezrazložno novinare. Takvo ponašanje vlade nije oslabilo djelovanje pojedinih stranaka, one su i dalje radile ali u ilegali, isto kao i njihova glasila. Često su organi vlasti zabranjivali za vlast nepoćudne dijelove pojedinih članaka, pojedine članke, a nekad i cijele brojeve. Novine se zabranjuju zato što vlada ne želi da se pojedine informacije doznaju ili se bojala reakcije oporbe. Urednici i novinari koji su pisali protiv vladajućeg režima u novinama, bili su privođeni na informativne razgovore, kažnjavani s novčanim kaznama, a neki su procesuirani te osuđeni na kazne zatvora od nekoliko godina.¹⁴

Sa jačanjem političkog sučeljavanja između vladajućih i oporbenih političkih stranaka, i sa osnivanjem novih stranaka, raste broj njihovih listova, ali opada broj dnevnih listova. Tako je npr. krajem 1927. u Kraljevini SHS bilo 35 dnevnih listova, od kojih je

¹⁰ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 132.

¹¹ Vidi bilješku 3.

¹² Isto

¹³ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*, Zagreb 2005., 134.

¹⁴ Bosiljka Janjatić, "Hrvatska i Hrvati u karadorđevićevoj Jugoslaviji u svjetlu tadašnjeg tiska", *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., br. 3., Zagreb 2000., 497.–505.

najviše njih 10 bilo u Zagrebu (s tiražom od oko 99.000 primjeraka), a zatim 8 u Beogradu (s 161.000), po 3 u Ljubljani (s 52.000) i Novom Sadu (s 20.000), po dva u Mariboru (s 7.000), Splitu (s 14.000), Osijeku (s 19.000) i Subotici (s 33.000) i s jednim listom u Skoplju (s 3.000 primjeraka). Od tih 35 listova 3 su bila čisto politička, 28 političko-informativna, 2 finacijsko-ekonomska i 2 službena. Prema političkoj opredijeljenosti bilo ih je 16 nezavisnih, 6 Samostalne demokratske stranke (SDS Svetozara Pribevića), 4 Narodne radikalne stranke, 2 Hrvatskih federalista, 2 službena i po 1 Hrvatske seljačke stranke, Slovenske ljudske stranke, Njemačke i Mađarske stranke.¹⁵ Od tadašnjih 214 periodičnih listova u državi, 64 su izlazili na području Hrvatske i Slavonije, 160 njih su pripadali političkim strankama i skupinama. Najviše 32 novine su pripadali NRS, 16 SDS, po 17 Njemačkim i Mađarskim strankama, po 10 HSP i Hrvatskim federalistima, 8 Demokratskoj stranci, 7 HSS, 6 Orjuni, 6 Slovenskoj ljudskoj stranci (SLJS), po 5 Socijalistima i Komunistima, po 4 HPS i Židovima, 3 Savezu Zemljoradnika, te po jedne novine HRSS i Srpskoj stranci.¹⁶

Novine u to vrijeme odražavaju opće političko ali i društveno stanje u državi. U njima se jasno ocrtavaju političke ideje pojedinih stranaka i njihova mišljenja prema ujedinjenju te općenito stajalište prema novonastaloj Državi i Kraljevini SHS. Prikazuju onakvu situaciju kakvu su je vidjeli njeni nakladnici i urednici tj. pisali su je iz svoje političke perspektive. Novinari nisu imali slobodu pisanja i tiskanja situacije onakve kakva je bila, često su zbog članaka proganjani, zatvarani ili teško novčano kažnjavani. Zbog promjene socijalne strukture stanovništva sve više raste tiraža informativnih novina, što znači da novine više ne čitaju samo građanske obitelji već i seljaci. Hrvatska je u tom periodu u jako teškom položaju, gospodarski je zapostavljena i izrabljivana od strane unitarističko centralističke, uglavnom srpske državne politike s kraljem na čelu. Uz to su ugrožena i neka temeljna demokratska i građanska prava koja je Hrvatska uživala u bivšoj Austro-Ugarskoj Monarhiji. U javni život i sudsku praksu uvode se neki oblici kažnjavanja koji su to tada bili nezamislivi, npr. batinjanje za razne prekršaje i policijska tortura. Hrvatska je u novoj državi izgubila sve oznake državnosti i samouprave koje je to do ujedinjenja stoljećima imala. U tom periodu novine iznose teme koje uzbuđuju i uznemiruju. Upravo takve vijesti prodaju novine, ljudi su željni vijesti iz svijeta, zanimaju ih bilo kakve "šokantne" vijesti. Tako je nekako i danas, dobar naslov prodaje novine. Novine su najbolji odraz tog vremena. U tom periodu imamo dvije suprotnosti, unitarističko centralističke i druga struja na čelu sa Radićem koji se zalažu Perić o izborima. U novinama se jasno može vidjeti sukob dviju osnovnih politika na području Hrvatske, politike HP/R/SS, koja se zalaže za decentralizaciju te uređenje države na federativnim načelima i politika JDS koja se zalaže za centralizam i jugoslavenski unitarizam. Tiskovine daju pravac javnom životu, utječu na javno mišljenje, izrađuju ga i djeluju na široke mase. Svakog se dana tada u svijetu štampaju milijuni primjeraka novina, časopisa, brošura, knjiga i njima poplavljuje svijet. Na tih stotine milijuna stranica propagiraju se najrazličitije političke, kulturne i ekonomske ideje, zastupaju i brane interesi suprotnih kategorija i klasa. Njihov utjecaj biti će snažan i na prostoru novoosnovanog Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca. Upravo su novine oruđe u borbi za te interese. Uz ozbiljna i vrijedna književna djela, uz odlične naučne radove, kritike i prikaze, novine svakodnevno odlaze u prodaju i čita ih mnogo više ljudi, nego sva znanstvena djela. Novine i knjige prodiru u najudaljenije krajeve, one vežu centre s periferijama, one spajaju svjetove. Novine igraju golemu ulogu u napretku kulture, ma koliko god ljudi mislili, da je to zastarjeli medij. Pomoću tiskovina

¹⁵ Čedomil Mićinović, "Savremena Štampa", *Jubilarni zbornik života i rada Srba, Hrvata i Slovenaca*, II.-dio., Izdanje Matice živih i mrtvih Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1929., 441.-445.

¹⁶ Isto., 441.-445.

izdižu se na površinu pojedinci, grupe, stranke. Njenom pomoći obaraju se protivnici i bez ikakvih skrupula uništavaju egzistencije. Kako su novine na jednoj strani tribuna istine, one su isto tako i tribuna laži, kleveta, insinucija. One su u jednom svom dijelu inspirirane privatnim interesima, borbom za profitom. Novine znaju biti podmitljive, korupcionističke, zbog čega ih često moramo prihvatiti s rezervom i oprezom. Listovi, časopisi, redakcije nisu skoro nikad neovisne samostalne institucije. Uloga novina i tiska u suvremenoj povijesti od velike je važnosti jer kroz svakodnevne tiskovine možemo pratiti cijelokupni život ljudi tog vremena. S istraživačkog aspekta riječ je o relevantnom izvoru koji u nekim situacijama, kod nedostatka ostalih vrsta izvora, može biti od temeljnog informacijskog značenja. U povijesti 20-tog stoljeća često ćemo se susresti, da nam upravo novine pomažu kod rasvjetljavanja određenih događaja. Ovo je samo početak sistematskog pregleda tiskovina u Zagrebu i njihove cjelovite obrade.

PRILOG

Zagrebačke političke tiskovine u vrijeme raspada Austro-Ugarske te stvaranja i postojanja Države Slovenaca, Hrvata i Srba 1918.

DNEVNIK SABORA KRALJEVINE DALMACIJE, HRVATSKE I SLAVONIJE
Zagreb, 1886.–1918.

DOM, Glavne novine Hrvatske seljačke pučke stranke, Urednik: Stjepan Radić, Zagreb, 1906.–1938. (obustavio izlaženje 1. XII. 1918.)

GLAS SLOVENACA, HRVATA I SRBA, Urednik: Ivan Novak, Vlasnik i izdavač: dr. Ivan N. Novak, Tiskara: Tisak nakladnog zavoda IGN. GRANITZ., Zagreb, 1918.

HRVATSKA DRŽAVA, Glasilo za narodno ujedinjenje, novine Hrvatske stranke prava, Urednik: Franjo Pećnik, Zagreb 1917.–1918.

HRVATSKA NJIVA, Urednik: Juraj Demetrović, Zagreb, 1917.–1925.

HRVATSKA RIJEČ, Glavno glasilo Hrvatske ujedinjene samostalne stranke, Urednik: Milan Matković, Nakladnik i izdavatelj: Nakladno d.d.h.u.s., Tiskara: Tisak Hrvatske tiskare d.d., Zagreb, 1918.

POKRET, Glasilo hrvatskih naprednjaka, Urednik: Milan Heimrl, Zagreb 1904.–1918.

PRAVDA, Socijalističko glasilo, Zagreb, 1917.–1918.

RADNIČKA BORBA, Tjednik, Vlasnik i odgovorni urednik: Mihajlo Vraneš, Uređuje: Vilim Bukšeg, Tiskara: Gaj, Zagreb, 1909.–1926.

RIJEČ, Glavno glasilo ujedinjene Hrvatske samostalne stranke, Urednik: pl. Hreljanović i Milan Matković, Zagreb, 1916.–1918.

NARODNE NOVINE, Zagreb, 1918.

HRVATSKA, Glasilo Stranke prava, Vlasnik i izdavatelj: Evgenij Kvaternik
Odgovorni urednik: V. Bach, Tisak i naklada: Albrecht, Zagreb 1918. (prestaje izlaziti 1. XII. 1918.).

Zagrebačke političke tiskovine u razdoblju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca (1. XII. 1918.–28. VI. 1921.)

CRVENA ZASTAVA, Glasilo komunističke omladine Jugoslavije, Urednik: Barišić, Zagreb, 1919.–1920.

DOM, Glavne novine Hrvatske seljačke pučke stranke, Urednik: Stjepan Radić, Zagreb, 1906.–1938.

RADNIČKI GLASNIK, Glasilo općeg radničkog saveza za Hrvatsku i Slavoniju, Urednik: Simo Kotur, Zagreb, 1919.

HRVAT, Središnji organ uprave Stranke prava za sve hrvatske zemlje, Izdaje: Mile Starčević, Zagreb, 1921.–1929.

HRVATSKA NJIVA, Urednik: Juraj Demetrović, Zagreb, 1917.–1925.

MLADOST, Glasilo hrvatske katoličke omladine, Urednik: Jerolim Malinar, Zagreb, 1921.–1932.

NARODNA POLITIKA, Glavno glasilo Hrvatske pučke stranke, Gl. Urednik: Janko Šimrak, Urednik: Ante Brozović, Zagreb, 1918.–1929. (katolički dnevnik)

SELJAČKE NOVINE, Glasilo Seljačko-demokratske pučke stranke, Urednik: Stjepan Barić, Zagreb, 1920.–1931.

RADNIČKA BORBA, Tjednik, Vlasnik i odgovorni urednik: Mihajlo Vraneš, Uređuje: Vilim Bukšeg, Tiskara: Gaj, Zagreb, 1909.–1926.

SLOBODA, Socijalističko glasilo, Izdaje: Naša snaga, Zagreb (1917.), 1919.–1921.

RIJEČ, Glavno glasilo Jugoslavenske demokratske stranke, Zagreb, 1. I. 1919.

ISTINA, Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), Slavko Kavurić, Zagreb, 1919.–1920.

NOVA ISTINA, Glasilo Socijalističke radničke partije Jugoslavije, Zagreb, 1920.

NOVI SVIJET, Komunistička partija Jugoslavija (organ KPJ), Zagreb 1920.

RADNIČKI LIST, Zagreb, 1921. (Sindikalni list koji je pokrenula ilegalna KPJ).

RANKO KONČAR*
SAŠA MARKOVIĆ**

VOJVODINA IZMEĐU SRPSKE I JUGOSLOVENSKE OPCIJE U VREME STVARANJA KRALJEVINE SHS

POVZETEK

Krajem Prvog svetskog rata došlo je do ujedinjenja jugoslovenskih naroda u zajedničku državu. Ujedinjenje je prolazilo kroz mnoge kontroverze političkog i međunarodnog karaktera. Posebno se to manifestovalo u shvatanju jugoslovenstva, karaktera i oblika državnog uređenja. Uglavnom su se konfrontirale dve tendencije – da li se u novu državu ujedinjuju jugoslovenske zemlje ili jugoslovenski narod. Shvatanje da se ujedinjuju jugoslovenske zemlje, smatralo se federalističkom ili konfederalističkom opcijom. Dok se u ideji ujedinjenja jugoslovenskih naroda videla nacionalno i državno unitaristička opcija.

U okvirima ovih političkih shvatanja otvaralo se i pitanje Vojvodine – da li će se rešenje njenog statusa ostvariti kroz jugoslovensku ili srpsku državnu opciju. Ove suprotnosti dovele su do političkih polarizacija među jugoslovenskim narodima Vojvodine. Među prvacima predratne Radikalne stranke koju je predvodio Jaša Tomić preovladala je srpska opcija, posebno potpomognuta i stavovima srpske vlade. Sa druge strane, mnoge intelektualne grupacije, pristalice demokratskih ideja i jugoslovenstva kao nove istorijske i nacionalne ideje, priklanjaju se Narodnom veću SHS u Zagrebu i njegovoj, jugoslovenskoj, koncepciji ujedinjenja. Ove tendencije obeležile su politički život Vojvodine tokom 1918. godine, dajući mu i oštrij politički karakter.

Velika narodna skupština u Novom Sadu, održana je 25. novembra 1918. godine. U njenom radu su učestvovali protagonisti svih pomenutih ideja. Ipak, na skupštini, dominiraju radikali, i tada je odlučeno da se Vojvodina (Banat, Bačka i Baranja) neposredno prisajedini Kraljevini Srbiji. Skupština je dala primat ideji otcepljenja Vojvodine od Austro-Ugarske monarhije, a ne i budućem statusu Vojvodine koji je propagirala demokratska alternativa. Na skupštini je, kao kompromisno rešenje između pomenutih koncepcija, prihvaćen stav da se u Vojvodini konstituišu i određene pokrajinske institucije – Narodna uprava za Banat, Bačku i Baranju kao izvršni organ vlasti i Veliki narodni savet kao skupština. U procesima centralizacije nove jugoslovenske države, ove institucije prve će demisionirati i odustati od svog autonomnog statusa. Time, međutim, istorijski neće nestati ideja za autonomijom Vojvodine, koja je upavo inspirisana događjima iz 1918. godine. Ona će uveliko obeležiti politički život Vojvodine između dva svetska rata, a i kasnije.

* dr. redovni profesor u penziji, Katedra za istoriju, Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, RS-21000 Novi Sad, dr Zorana Djindjića 2
PhD, Retired Full Professor, Department of History, Faculty of Philosophy, University of Novi Sad, RS-21000 Novi Sad, dr Zorana Djindjića 2
E-mail: rankokoncar@ptt.rs

** Savetnik u Pokrajinskom sekretariatu za nauku i tehnološki razvoj Izvršnog veća AP Vojvodine, Bulevar Mihajla Pupina 16, 21000 Novi Sad
E-mail: sasa.markovic@vojvodina.gov.rs

ABSTRACT

VOJVODINA BETWEEN THE SERBIAN AND YUGOSLAV OPTION DURING THE ESTABLISHMENT OF THE KINGDOM OF SCS

Toward the end of the First World War the Yugoslav nations united into the common state. The process of uniting went through a number of controversies of political and international nature. This was particularly reflected in perception of the Yugoslavianship, the character and form of the government system. Generally, there were two confronting trends – whether the Yugoslav countries or Yugoslav people had been united into a new state. The idea that the Yugoslav countries had been united was considered as federalist or confederal option, whereas the idea of uniting of the Yugoslav nations was regarded as a national and state-unitary option.

Within the scope of these political beliefs, the issue of Vojvodina had also been tackled, that is, whether its status was going to be resolved through Yugoslavian or through the Serbian state option. These opposing views resulted in political polarisations among the Yugoslavian nations of Vojvodina. The Serbian option prevailed among the leaders of the pre-war Radical party led by Jaša Tomić, which was particularly supported by the positions of the Serbian government. On the other hand, a number of intellectual groups, supporters of democratic ideas and the Yugoslavianship as a new historical and national idea showed inclination toward the People's Council of SCS in Zagreb and its, Yugoslavian concept of uniting. These drifts marked the political life of Vojvodina throughout 1918, rendering it a harsher political character.

The Great National Assembly was held in Novi Sad on November 25th, 1918. Advocates of all aforementioned ideas were involved in its work. Nevertheless, the assembly was dominated by the Radicals and it was then that it had been decided that Vojvodina (the Counties of Banat, Bačka and Baranya) should be directly annexed to the Kingdom of Serbia. The Assembly gave the primacy to the idea of Vojvodina's secession from the Austro-Hungarian Monarchy, as opposed to the future status of Vojvodina, which was promoted by the democratic alternative. As a compromise solution between the above mentioned options, the assembly accepted the position that specific provincial institutions would be constituted in Vojvodina such as: the People's Administration for Banat, Bačka and Baranya as an executive power and Great People's Council acting as an assembly. In the processes of centralisation of new Yugoslavian state these institutions will be the first to dismiss and abandon its autonomous status. However, throughout the course of history, that did not result in vanishing of the idea of autonomous Vojvodina, which was actually inspired by the events of 1918s. This idea was going to particularly mark the political life of Vojvodina between the two World Wars as well as the years to come.

Stvaranje jugoslovenske države 1918. godine dovelo je do istorijskih promena u životu jugoslovenskih naroda, uprkos oprečnih mišljenja koja su se javila nakon njenog razbijanja tokom 90-tih godina XX veka. Ujedinjenje u zajedničku državu bilo je u neposrednoj vezi sa karakterom nacionalnih pokreta južnoslovenskih naroda u XIX veku i međunarodnih promena koje su determinisane Prvim svetskim ratom i njegovim ishodom. U tim istorijskim okvirima oblikovale su se političke i državne ideje koje su predodredile jugoslovensko ujedinjenje, ali i sve protivrečnosti koje su potom usledile. Prevažodno se to odnosilo na shvatanje državnog jedinstva i jugoslovenstva, a posebno na dilemu da li državu treba razvijati na osnovama državnog unitarizma, federalizma, konfederalizma, očuvanja nacionalnih i istorijskih posebnosti, jugoslovenskog nacionalnog unitarizma i dr.

Jugoslovenska politička emigracija sa prostora Austro-Ugarske monarhije uglavnom se opredeljivala za ideju južnoslovenskog nacionalnog unitarizma, smatrajući nacionalno načelo jednim od ratnih ciljeva saveznika u Prvom svjetskom ratu, iako mnogi u to nisu sasvim verovali.¹

Nakon 1878. godine, Srbija je izražavala stanovišta o "egzistencijalnoj nužnosti" malih država čija se propast mogla izbjeći jedino "grupisanjem, a naročito sabiranjem srodnih plemena u jednu jaku državu."² Odbrana svoje nezavisnosti i permanentna težnja za stvaranjem šire, pre svega, južnoslovenske zajednice u kojoj živi etnički srodan, a politički i konfesionalno podjeljen narod, bile su konstante srpske nacionalne i državne ideologije i 1914. godine i tokom rata.³ "U borbi za svoju autonomiju protiv Beča i Pešte Hrvati su tražili podršku u Srbiji. Izloženi habzburškom imperijalizmu na Balkanu, Srbi su našli saveznike u Hrvatskoj. Iz razloga sopstvenog opstanka srpski pokreti u devetnaestom veku težili su velikoj Jugoslaviji i balkanskoj saradnji."⁴

Središnji, ali i krajnji domet južnoslovenske ideje srpske države (vlade i dinastije) determinisan je u ratnoj deklaraciji koja je doneta u Nišu 7. decembra 1914. godine. Sve dotadašnje alternative i kolebanja, u Nišu su prevaziđene i usaglašene. Srbija se opredelila za južnoslovensku državnu ideju.

"Vlada Kraljevine Srbije ističe kao svoj najglavniji i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja koje je u trenutku kad je započeto, postalo ujedno borbu za oslobodjenje i ujedinjenje sve naše neoslobodjene braće Srba, Hrvata i Slovenaca."⁵

Protagonisti jugoslovenske ideje i države izražavali su je u različitim političkim alternativama – unitarističkim, centralističkim i dr.

Državno-pravni unitarizam predstavljao je za Srbiju "conditio sine qua non srpsko-hrvatsko-slovenačkog ujedinjenja".⁶ Ovakvom shvatanju najviše su doprineli interesi vladajućih krugova koji su u "unitarnoj državi videli mogućnost da brojna premoć Srba... dodje do izražaja i donese im... višestruke koristi",⁷ ali i opštije uverenje da unitarne države imaju uslove za trajniju egzistenciju i život. Istrajavanje na ovom shvatanju tokom Prvog svjetskog rata objektivno je činilo jugoslovensko ujedinjenje neizvesnim. Ono najviše i opterećuje odnose Jugoslovenskog odbora i vlade Srbije, pored neizvesnosti o tome kakav će stav zauzeti velike sile o pitanju Austro-Ugarske državne tvorevine i njene dalje egzistencije.

U složenim međunarodnim uslovima, ove različitosti nastoje se prevazići na Krfskoj konferenciji 1917, čiji stavovi imaju "karakter kompromisnog akta, koji, upravo zbog toga, nije mogao u potpunosti zadovoljiti" ni Jugoslovenski odbor ni srpsku vladu. "Otuda protivrečno držanje obeju strana-potpisnica prema Deklaraciji."⁸ Još više suprotnosti izazvale su odluke Ženevske konferencije, od 6. do 9. novembra 1917. godine, o složenoj i dualističkoj državi koju će odbaciti prestolonaslednik Aleksandar Karađorđević.

¹ Dragoslav Janković, *Srbija i jugoslovensko pitanje 1914–1915*, Institut za savremenu istoriju i Sspres-Pres, Beograd 1973.

² Đ. Stanković, *Nikola Pašić saveznici i stvaranje Jugoslavije*, Zaječar 1995, str. 27.

³ Vidi o tome: Andrej Mitrović, *Srbija u Prvom svjetskom ratu*, Beograd 1984.

⁴ Đ. Đorđević, *Istoričar u politici: Slobodan Jovanović*, Slobodan Jovanović, ličnost i delo, zbornik radova sa naučnog skupa, SANU, Beograd 1998, str. 117.

⁵ D. Janković, *Niška deklaracija*, Nastanak programa jugoslovenskog ujedinjenja u Srbiji 1914, *Istorija XX Veka*, Zbornik radova, X, 1969, str. 103.

⁶ Isto, 526.

⁷ Isto.

⁸ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Savremena administracija, Beograd 1967, str. 411–412.

Uspesi srpske vojske na frontu, anarhija, i pojava tzv. "zelenog kadra", nakon vojnog sloma Austro-Ugarske monarhije, kao i Italijanske teritorijalne pretenzije presudno su uticale da se privremeno relativizuju federalističke i konfederelastičke ideje, i više približile srpskoj unitarnoj koncepciji. Tome doprinosi strah od socijalnih nemira, nesigurnosti, privrednog haosa, revolucionarnih previranja, spoljne opasnosti, revizionizma i dr. Ipak, bez obzira na sve, u Adresi koju su predstavnici Narodnog veća Srba, Hrvata i Slovenaca uputili kralju Aleksandru Karađorđeviću, i koja je dovela do jugoslovenskog ujedinjenja, mogla se uočiti želja za očuvanjem i određenih specifičnosti i upravni kontinuitet ujedinjenih pokrajina.⁹

U političkim procesima koji su determinisali jugoslovensko državno ujedinjenje javilo se i Vojvodjansko pitanje, koje je, sve do pojave Vilsonovih stavova o pravu na samoopredeljenje 1918. godine, bilo manje eksponirano, što se uglavnom objašnjavalo složenim prilikama u kojima se našla Vojvodina tokom rata, s obzirom da su Austro-Ugarske vlasti zabranile rad svih opozicionih partija narodnosti, pohapsile i internirale vodeće ličnosti nacionalnog života, posebno Srba u Ugarskoj.¹⁰ "Kad je izbio Prvi svetski rat ja sam s nekim Srbima iz Pančeva i južnobanatskih sela interniran u Arad. Tu sam sa Vasom Stajićem delio dobro i zlo u jednoj vlažnoj kazamatskoj ćeliji."¹¹ "U Vojvodini je tada bio lišen slobode i Jaša Tomić uz još nekoliko stotina drugih."¹² "Na početku Prvog svetskog rata i ja sam, sa većim brojem srpskih javnih radnika Vojvodine¹³ bio uhapšen i deportiran u aradske kazamate kao politički sumnjiv."¹⁴

Otuda u Vojvodini, bez obzira na raspoloženje i podršku Srbiji, nema konkretnijih aktivnosti kojima bi se ono uverljivije i šire izrazilo. U političkim sećanjima isticala se i nespremnost srpskog stanovništva Vojvodine za radikalnije nacionalne poteze, kakvi se javljaju kod drugih južnoslovenskih naroda.¹⁵ Smatralo se da je to objektivno usporavalo razvoj pokreta u nacionalno-oslobodilačkom smislu i činilo ga zavisnijim od ratnih uspeha Srbije i njenih mogućnosti; otuda se on uglavnom razvijao spontano i u pasivnoj formi.

Političko aktiviranje usledilo je tek 1918. godine, kada je vojno-politička situacija postala povoljnija za isticanje nacionalnih težnji i njihovu radikalizaciju. Tako, u leto 1918. godine poznati književnik Veljko Petrović, predstavnik Vojvodine u Jugoslovenskom odboru, insistira na aktivnijem političkom i nacionalnom radu Vojvođana. On sugeriše Vojvodjanima da izdaju jednu deklaraciju koja bi sadržavala i političke zahteve južnih Slovena Ugarske. Njegove sugestije, međutim, ne naišle na širu podršku, jer im se suprotstavljaju vojvodjanski radikali, a pre svih Jaša Tomić, koji smatra da još nije

⁹ Želja bi Narodnoga veća bila da se, obzirom na provizorno stanje, ovo privremeno narodno predstavništvo obrazuje sporazumno između Narodnog veća i predstavnika naroda Kraljevine Srbije, i da se ustanovi odgovornost državne vlade prema modernim parlamentarnim načelima ovom Narodnom predstavništvu, koje bi trebalo da ostane na okupu sve do Konstituante, da princip ustavnosti i parlamentarne odgovornosti vlade dodje do potpunog izražaja. Iz istog razloga ostali bi na snazi, pod kontrolom državne vlade dosadašnji autonomni administrativni organi, koji će za svoje uređivanje biti odgovorni autonomnim predstavništvima." B. Petranović, M. Zečević *Istorija Jugoslavije 1918–1988*, Zbirka dokumenata, Nolit, Beograd 1988, str. 74.

¹⁰ Spomenica oslobodjenja Vojvodine, Novi Sad 1929, crp. 6–7.

¹¹ Mihovil Tomandl, *Kratka autobiografija*, Rukopisno odeljenje Matice srpske (dalje ROMS), Inventarni broj I 12.456.

¹² *Istorija srpskog naroda VI–2*, Srpska književna zadruga, Beograd 1994, str. 43.

¹³ Među zatvorenima bio je i dr Milan Sekulić istaknuti nacionalni javni radnik. On će nakon ujedinjenja, kao član Socijalističke stranke biti izabran i za poslanika. Sredinom tridesetih godina izlazi iz ove stranke, 1931. bio je na listi Petra Živkovića, a 1935. na listi Boguljuba Jevtića. Vidi: Militar Triva, *Biografije – dr Milan Sekulić*, ROMS, M. 14656.

¹⁴ Nikola Mulinović, *Autobiografija*, ROMS, M. 18.453.

¹⁵ Ostavština Joce Laloševića, neobjavljeni dnevnik (u privatnom vlasništvu dr Ranka Končara). Lalošević je zabeležio da je u pitanju i kriza nacionalne svesti, budući da je srpsko stanovništvo od početka XX veka bilo zahvaćeno dugom političkom krizom i denacionalizacijom.

vreme za isticanje radikalnijih nacionalnih zahteva prema Ugarskoj.¹⁶ O tadašnjim prilikama u Vojvodini uverljivo piše i književnik Milan Kašanin koji se čudi "da se ne miču oni slavni političari oko bivše *Zastave* i *Branika*... Gde su sada?".¹⁷

U jesen 1918. godine politička zbivanja u Vojvodini dobijaju obeležje pokreta za nacionalno oslobodjenje i otcepljenje Južnih Slovena od Ugarske. Ove promene uslovljene su probojem Solunskog fronta, vojnim porazom Austro-Ugarske i jačanjem jugoslovenskog pokreta u drugim delovima Monarhije, teritorijalnim pretenzijama Italije i dr. Protagonisti organizovanijeg i radikalnijeg istupanja Vojvodjana, iako su bili različitog političkog identiteta, izražavali su jedinstvo u pitanju nužnosti raskida državno-pravnih veza sa Ugarskom, ali i različitost stavova o načinu otcepljenja – da li da se ostvari integracijom sa južnoslovenskim oslobodilačkim pokretom, ili direktnim pripajanjem Srbiji.

Po svom karakteru, ove suprotnosti već tada su imale dublje političko značenje; u biti odražavale su sukobe projugoslovenskih i prosrpskih koncepcija i o budućem državnom statusu Vojvodine, koji su se izrazitije javili od trenutka formiranja Narodnog veća SHS u Zagrebu 5. novembra 1918. godine i odluke dela rukovodstva Radikalne stranke u Vojvodini da mu pristupi, polazeći od shvatanja o "jedinstvu troimenog naroda i samoopredeljenju".¹⁸ Ova grupa radikala tada je prihvatila i odluke Veća da se pristupi stvaranju "potpuno samostalne, suverene i nezavisne države svega naroda Slovenaca, Hrvata i Srba na cijelom neprekinutom etničkom teritoriju toga naroda".¹⁹ Za ovu ideju opredelila se i grupa političara, predvođena književnikom Tihomirem Ostojićem,²⁰ koja je i pre rata propagirala ideje jugoslovenskog jedinstva, a tokom rata stavove Narodnog veća i ujedinjenje Vojvodine sa Srbijom "preko Zagreba" odnosno države Slovenaca, Hrvata i Srba. Ovoj struji pripadao je i Vasa Stajić²¹ koji je, nakon bekstva iz zatvora, krajem oktobra 1918. godine stigao u Zagreb, postao član Narodnog veća Srba, Hrvata i Slovenaca i pristalica demokrata. Njegov temperament i kritičko razmišljanje nisu se uvek uklapali u stranačke kanone i obrasce. Stranačka disciplina bila mu je prihvatljiva u meri u kojoj je mogla da izrazi relevantna politička mišljenja, ali i sačuva lični dignitet

¹⁶ Kosta Milutinović, *Vojvodina i stvaranje Jugoslavije*, Historijski pregled br. 3–4, Zagreb 1961, 200–201. Jaša Tomić je nastojao, kako se sam izrazio da se "ta glupost ne dogodi."

¹⁷ Pismo Milana Kašanina Tihomiru Ostojiću od 22. oktobra 1918, ROMS 5544.

¹⁸ Lazar Rakić, *Vojvodina u vreme stvaranja jugoslovenske države 1918*, Zbornik radova Srbija 1918. godine, Beograd 1988, 224.

¹⁹ Isto.

²⁰ O Tihomiru Ostojiću u *Autobiografskim listićima*, Triva Militar, je zabeležio da je "Tihomir Ostojić bio beskompromisni nacionalista, da nije krio svoj stav prema Nemcima i Madarima, pristalica integralnog jugoslovenskog jedinstva i unitarizma i jedan od osnivača nove Demokratske stranke; često je na vidan način davao izraza svom političkom ubeđenju pa čak i svoje neraspoloženje prema političkim partijama sa čijim se načelima i programom nije slagao."; M. Triva, *Autobiografski listići*, ROMS, M 12444, str. 6.

²¹ "... Čim je objavljen Svetski rat, bio je od mađarskih vlasti uhapšen i osuđen kao agitator i vođa srpske revolucionarne omladine u Vojvodini, te je sve vreme rata proveo u zatvorima i tamnici u Segedinu i Ilavi. U danima Oslobođenja igrao je vidnu ulogu kao član Narodnog veća u Zagrebu, zatim je bio dodeljen Narodnoj upravi u Novom Sadu, a na mirovnoj konferenciji u Parizu 1919. bio je dodeljen delegaciji naše države. Po povratku iz Pariza radio je na organizovanju školstva u Vojvodini u svojstvu referenta Ministarstva prosvete odeska za Banat, Bačku i Baranju. U godinama 1920–1921. bio je sekretar Matice srpske u Novom Sadu, učinivši pokušaj da reformiše delatnost ove ustanove na narodno-prosvetilačkom polju."; M. Triva, *Biografije – Vasa Stajić... Vasa Stajić je*, u daljem radu, ostao dosledan prosvetnoj i kulturnoj delatnosti. Tako on piše: "Budite svesni toga šta znači i šta vredi Vojvodina, pa s osmehom koji sažaljeva primajte sve pogrede koje se čuju protiv Vojvodine kad ona neće i ne može da bude niti Šumadija, niti Makedonija. Ponosite se time što su problemi mnogonarodne Vojvodine teži od ostalih naših problema, što je za njihovo rešavanje potreban širi vidokrug, staloženija pamet, mirniji tempo, širi zamah i duži dah... Imajte više hrabrosti da kulturnu misao suprotstavite antikulturnoj i da joj pomognete do pobe. Naročito, ne kukajte i ne vajkate se, nego se borite. Svesni da su sve nedaće Vojvodine nostra nošterima culpa."; *Vojvodani o Vojvodini*, Povodom desetogodišnjice oslobođenja i ujedinjenja, Udruženje Vojvodana, Štamparija Mlada Srbadija, Beograd 1928, str. 31.

i stvaralački bunt. "Očekujem od stranke: da mi pomogne do položaja iz koga ću najbolje moći raditi na omladinskom i narodnom prosvetivanju... Da od mene ne zahteva solidarnost s ličnostima kojih će u stranci biti svakojakih, da meni i grupi dozvoli neutralnost u pitanjima koja su za naš prosvetilački pokret indiferentna, ili bar za sada indiferentna, dok ne shvatimo veze koje postoje između svakog pitanja i naše kulturno-socijalne stvari. Da uzme na znanje naše odvojeno grupisanje u okviru stranke, u kojoj ćemo, verovatno činiti levo krilo."²²

Radikali oko Jaše Tomića suprotstavili su se ovakvoj jugoslovenskoj orijentaciji i političkom vezivanju Vojvodine za Narodno veće SHS u Zagrebu. Oni tada još sumnjaju u političku oportunističku državno-pravno raskida sa Ugarskom, zbog čega i imaju kontakte sa Karolji Mihaljem, vodjom Madjarske 48–ške stranke, koji nastoji da očuva teritorijalni i državni integritet Ugarske, obećavanjem široke autonomije i nacionalnih prava slovenskim narodima. Izjave Jaše Tomića i Koste Hadžija kako "Srbi u Ugarskoj nemaju nikakvih eksteritorijalnih težnji, da rado ostaju u državnom sklopu uže Ugarske, ali da traže da im se zajemče potpuna ravnopravnost i sloboda kulturnog razvoja..."²³ iako se pravdaju strahom od mogućih represalija madjarskih vlasti, objektivno su protivrečile jugoslovenskoj koncepciji ujedinjenja i raspoloženju onog dela vojvodjanskih Srba, koji su preko *Glasa SHS* odlučnije insistirali da Vojvodjani izraze i separatističke težnje, ne zbog duha vremena, nego zbog toga što su vekovima u prošlosti bili potčinjeni. "Mi Srbi iz Ugarske", pisao je tada *Glas*, "hoćemo da smo slobodni ljudi, hoćemo da ujedinitimo svoj duh i svoju dušu sa duhom svog jugoslovenstva"²⁴

O ovim shvatanjima raspravlja se na više tajnih sastanaka u Vojvodini i izražavaju težnje za državno-pravnim raskidom sa Ugarskom, ali i prihvatanje jugoslovenske koncepcije ujedinjenja. Na jednom takvom sastanku grupe intelektualaca, u Subotici, od 2. oktobra 1918. godine, čiji je inicijator bio sekretar Matice srpske Tihomir Ostojić, usvojena je Rezolucija da Srbi i Hrvati Južne Ugarske "smatraju jedino mirovnu konferenciju za mjerodavnu u pogledu rješenja jugoslovenskih pitanja a u vezi sa Bačkom, Banatom i Baranjom kao budućim sastavnim djelovima slobodne zajedničke države sviju Jugoslovena".²⁵

Na drugom sastanku, održanom 24. i 25. oktobra 1918. godine, koji je usledio posle stvaranja Narodnog veća, ova Rezolucija je dopunjena odlukom da se Narodnom veću SHS u Zagrebu prizna isključiva kompetencija u odnosu na Srbe i Hrvate Južne Ugarske i "da Srbi i Hrvati u Ugarskoj budu zastupani u Narodnom vijeću".²⁶

S obzirom na suprotnosti koje su se pojavile u Vojvodini o načinu kidanja državno-pravnih veza sa Ugarskom, Narodno veće je 26. oktobra 1918. godine preporučilo Vojvodjanima da se oni "sami dogovore i urede među se" i potom dodju na dogovor u Zagreb.²⁷ Istovremeno, i Svetozar Pribičević nastoji da pridobije Vasu Stajića, verujući da će Vojvodjani pod njegovim uticajem prihvatiti koncepciju Narodnog veća. Zbog toga mu pomože da pobjegne iz Turčanskog Svetog Martina, u kome se nalazio kao osuđenik na fabričkom radu, i poslednjeg dana oktobra stigne u Zagreb, gde na zboru Vojvodjana bude izabran u Narodno veće.²⁸

²² V. Stajić, *Moje odnos prema Jugoslovenskoj Demokratskoj stranci*, pismo Milici Stajić, ROMS, M-12619.

²³ Kosta Milutinović, *Vojvodina između Beograda i Zagreba*, Starine, knj. 53, Zagreb 1966, str. 341.

²⁴ Navedeno prema: Dušan Popov, *Srpska štampa u Vojvodini 1918–1941*, Matica srpska, Novi Sad 1983, str. 13.

²⁵ Kosta Milutinović, *Vojvodina i stvaranje Jugoslavije...*, str. 203.

²⁶ Ova grupa je verovala da izražava opšte shvatanje južnoslovenskih naroda Vojvodine, ali im je protivurečio Jaša Tomić, koji je smatrao da se problem Vojvodine mora rešiti neposrednim priključenjem Srbiji. (isto, 203).

²⁷ Bogdan Krizman, *Zapisnici Središnjeg odbora Narodnog vijeća SHS u Zagrebu*, Starine, knj. 48, str. 341.

²⁸ V. Stajić, *Moje učešće u jugoslovenskom ujedinjenju*, Spomenica oslobođenja Vojvodine, 1918, Novi

Od tada se Stajić neposrednije uključuje u rešavanje Vojvodjanskog pitanja, zastupajući dosledno jugoslovensku koncepciju Narodnog veća prema kojoj bi Država SHS imala složeniji državno-pravni karakter – zajedničke organe vlasti (Narodno veće, Središnji odbor i Predsedništvo Središnjeg odbora) i pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju, Dalmaciju, Sloveniju i Bosnu i Hercegovinu. Vojvodina je takodje trebala da bude sastavni deo Države SHS, ali su suprotnosti između jugoslovenske i prosrpske opcije (demokratske i radikalske), njeno pitanje činile nejasnim, zbog čega je Narodno veće i preporučilo da ove probleme razreše sami Vojvodjani.

Dolaskom u Zagreb započinje i Stajićevo razočarenje u shvatanje Jugoslovenstva u kojem on prevashodno vidi nužnost stvaranja jugoslovenske države. U Zagrebu se suočava i sa državno-pravnim idejama Stjepana Radića, koji traži da se banska Hrvatska proglasi suverenom državom i sastavnim delom Države SHS, da se oko nje moraju okupiti sva područja kojima se sada može upravljati, i da "nijedna vojska ni prijateljska srpska, francuska, engleska, američanska, kao ni neprijateljska ne smije doći na naše područje".²⁹ Objektivno, ove ideje više su odgovarale vladi Srbije, koja takodje teži da okupi sve pokrajine koje je smatrala srpskim, pa tek onda pristupi eventualnom stvaranju jugoslovenske države, no stavovima Narodnog veća, u koje veruje V. Stajić. U pitanju je bilo suočavanje sa načelnim pitanjem: šta se ujedinjuje u zajedničku državu – **jugoslovenske zemlje ili narodi?** (podvukli R. K. i S. M.) Nedoumice o tom pitanju bile su prisutne i u vreme rasprava o Krfskoj deklaraciji 1917. godine, kada su mnogi smatrali da se ujedinjenjem jugoslovenskih zemalja anticipira federalizam i konfederalizam, a ujedinjenjem naroda unitarizam. Mišljenje Franka Potočnjaka, člana Jugoslovenskog odbora, kako nam nije "do spajanja zemalja već do ujedinjenja naroda" najpotpunije izražava prirodu ovih suprotnosti. "Kada bi išli za onim prvim, stvorili bi smo federaciju ili konfederaciju".³⁰ U duhu ovih shvatanja, Potočnjak je predlagao da se Bačka i Banat odmah prisajedine Srbiji.³¹

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu, N. Pašić je ovu misao još otvorenije isticao, smatrajući da Srbija prvo mora rešiti pitanje svojih granica, pa tek posle razgovarati sa Jugoslovenima preko proširenih granica, budući da je samo ona a ne Jugoslavija vodila rat.³² U tom kontekstu prihvatao je i mogućnost federativnog uređenja zajedničke države. Pašićevim shvatanjima suprotstavljao se regent Aleksandar, uspevajući da ih onemogući Prvodecembarskim aktom, ali se slagao sa njegovim centralizmom kao jedinom političkom alternativom zajedničke države, poništavajući time osnove na kojima je Narodno veće pristupilo ujedinjenju.

Svoja gledišta o ovim pitanjima, Stajić je decidirano izneo u jednoj depeši Ignjatu Pavlasu od 23. 11. 1918. godine. U njima se najdublje prepoznaje suština njegovog jugoslovenstva i pogleda na problem Vojvodine. "Moje stanovište u moje ime možete zastupati. Uzeti na znanje odluku Narodnog veća prihvatiti je na skupštini i prema njenim odredbama izabrati Zemaljsku vladu Baranje, Bačke i Banata, stupiti energično protiv ekskluzivizma".³³ Stajić se ovim shvatanjima suprotstavlja i koncepcijama koje o Vojvodini propagiraju J. Tomić i radikal Žarko Miladinović iz Srema, za koga kaže: "U Rumi, Srbenda Miladinović hoće da otkine Srem od Hrvatske".³⁴

U okvirima Srpskog narodnog odbora, koji je formiran 2. novembra 1918. godine,

Sad 1929, 156–159.

²⁹ D. Janković – B. Krizman, *Gradja o stvaranju jugoslovenske države*, 1–20. 12. 1918, str. 393–398.

³⁰ Franko Potočnjak, *Iz emigracije*, 1, Zagreb 1919, 116.

³¹ Isto.

³² D. Janković – B. Krizman, *Gradja...*, str. 393–398.

³³ Spomenica oslobođenja..., 17.

³⁴ Isto, 158.

nastavljene su rasprave o pitanju načina državno-pravnog raskida Vojvodine sa Ugarskom. Rasprave su izrazile jedinstvo i nužnost otcepljenja Vojvodine, ali i razlike o načinu njegove realizacije. Dominirala je nedoumica: hoće li se "Vojvodina ujediniti zajedno sa Hrvatskom, Dalmacijom, Bosnom i Hecegovinom ili direktno sa Srbijom?"³⁵ Sporovi o tom pitanju bili su ponekad veoma oštri i prožeti mnogim intrigama i mistifikacijama.³⁶ Na jednoj strani našli su se uticajni radikali oko Jaše Tomića,³⁷ Joce Vujića³⁸ i Mite Klicina.³⁹ Jaša Tomić je tada govorio: "Hoćemo da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaogrnućemo se plaštom jugoslovenskim."⁴⁰ Oni su smatrali da ujedinjenje Vojvodine sa Srbijom mora biti neposredno i bezuslovno. Njihovo delovanje pomagala je i srpska Vlada preko uticajnih političara (Ljube Jovanovića, i drugih). U afirmaciji otcepljena posebnu važnost imalo je stvaranje političkih institucija, koje se oslanjaju na pomoć srpske vojske.

Budući da o pitanju načina ujedinjenja nije došlo do saglasnosti, odlučeno je na sastanku pedesetorice vojvodjanskih političara da se predloži jedno kompromisno rešenje, kojim bi se Vojvodina, preko Zagreba, ujedinila sa Srbijom i Crnom Gorom a u slučaju da Narodno veće ne prihvati ujedinjenje, priključila bi se direktno Srbiji.⁴¹

U nemogućnosti da sami donesu odluku o ovom pitanju, Glavni odbor u Novom Sadu odlučio je da zatraži pomoć srpske vlade, koja je, zbog međunarodnih razloga, diskretno podržavala ideju neposrednog priključenja Srbiji. Zbog toga je Glavni odbor poslao u Beograd trojicu svojih članova – J. Tomića, dr Ignjata Pavlasa i Vasu Stajića, koje su primili Momčilo Ninčić i Ljuba Jovanović.⁴² Prethodno je M. Ninčić već razgovarao sa Petrom Konjovićem i grupom političara iz Pančeva u kojoj su bili radikal Pera Miladinović i demkrata Dušan Bošković. Svima je sugerirao da se na predstojećoj Velikoj skupštini traži ujedinjenje svih Srba, Hrvata i Slovenaca pod dinastijom Karadjordjevića, a u slučaju plemenske podele pripajanje Banata, Bačke i Baranje Srbiji, kao i da se na skupštini izabere pokrajinska uprava i delegacija za narodno veće u Zagrebu i za Beograd.⁴³

Mišljenje koje je u razgovoru izneo Lj. Jovanović bilo je sasvim suprotno od

³⁵ Isto.

³⁶ J. Lalošević, *Naše oslobođenje i ujedinjenje*, Književni sever, knj. 5, sv. 1, Subotica 1929, str. 11. J.

³⁷ L. Rakić, *Jaša Tomić (1856–1922)*, Novi Sad 1986.

³⁸ "Na čelu senčanskih Srba dočekao je pobedonosnu oslobođilačku srpsku vojsku u Senti. Jednoglasno je izabran tada za predsednika Mesnog srpskog narodnog odbora i za poslanika Velike narodne skupštine koja je 25. novembra 1918. godine u Novom Sadu izrekla otcepljenje Vojvodine od Ugarske. Pored Jaše Tomića i g. Vujić je najenergičnije zastupao stanovište da se Vojvodina direktno priključi Srbiji, a ne tek preko Narodnog veća u Zagrebu. Na toj Velikoj narodnoj skupštini bio je izabran za člana Velikog narodnog saveta, a posle za poslanika u Privremenom narodnom predstavništvu. Za narodnog poslanika izabran je i 1923. godine na programu Narodne radikalne stranke."; Militar Triva, *Biografije – Joca Vujić*, ROMS, M. 14656.

³⁹ U predratnom periodu urednik *Zastave*. Nakon sloma AU monarhije, zajedno sa Jašom Tomićem organizovao Srpski narodni odbor u Novom Sadu i uređivao je odborski organ "Srpski list". "Kao narodni poslanik u Velikoj narodnoj skupštini, koja je 25. novembra 1918. g. u Novom Sadu jednodušno izrekla priključenje Banata, Bačke i Baranje Kraljevini Srbiji sa željom da se u zajednici sa Hrvatima i Slovencima stvori Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, igrao je Klicin vidnu ulogu, a u borbi koja se vodila oko toga, da li da se Banat, Bačka i Baranja pridruže neposredno Beogradu ili preko Zagreba, bio je najodlučniji branilac teze Jaše Tomića za priključenje Beogradu. Velika narodna skupština izabrala ga je 1918. g. za člana Velikog narodnog saveta, a ovaj ga je izabrao za člana Narodne uprave u Novom Sadu."; Militar Triva, *Biografije – Dimitrije-Mita Klicin*, ROMS, M. 14656.

⁴⁰ L. Rakić, *O ulasku Vojvodine u zajedničku jugoslovensku državu 1918. godine*, JIČ, br. 1–4, 1989., str. 122.

⁴¹ Spomenica oslobođenja..., 158. Stajić je zabeležio da su takav predlog prihvatili svi sem dvojice: "g. dr Milan Petrović nije potpisao to rešenje, mislim, zbog poslednje klauzule, a Jaša Tomić, je radio, da se pokvari rešenje konferencije koje je imalo postati rešenje Velike narodne skupštine." (Isto).

⁴² Milan Petrović, *Beograd ili Zagreb*, Letopis MS, 1952, 196.

⁴³ Vasa Vučković i Aleksandar Magarašević – S. Pribičeviću, 15. 11. 1918, ROMS M. 5395.

Ninčićevog; rekao je da je želja vlade Srbije da se Vojvodina priključi Srbiji nezavisno od Zagreba.⁴⁴ Kontroverzne izjave dvojice ministara nisu dovele do približavanja gledišta vojvodjanskih političara. U duhu svojih dotadašnjih pogleda, Stajić je izjavio da mišljenje zvanično Srbije za njega nije merodavno. "Srpska vlada danas jeste, sutra nije. A misao narodnog jedinstva je postojala pre vlade, pa će je i preživeti. Ja ostajem pri njom. Dr Pavlas, međutim, prihvatio je želju Srpske vlade, koju su, ne znam sa koliko prava, tada predstavljali g. Ninčić i g. Jovanović."⁴⁵

Razočaran i rezigniran prilikama koje su se stvarale oko Vojvodine, posebno nacionalističkom retorikom J. Tomića, Stajić je primio "kao oslobodjenje poziv g. Pribičevića" da smesta ide u Zagreb gde je trebalo da se obavi "glasanje o odlasku u Beograd i stvaranju zajedničke vlade. Pobegao sam ispred Velike Narodne Skupštine u Novom Sadu na kojoj mi nije bilo mesta, i otišao u Zagreb, gde je izabran Odbor dvadesetosmice, u koji sam i ja ušao. Učinio sam još jedan poslednji pokušaj: izvestio sam pre Vlelike narodne skupštine Glavni odbor u Novom Sadu, da je u Zagrebu izglasano ujedinjenje, te da nema smisla posebno priključenje Srbiji. Uzalud."⁴⁶

Iako formalno nije definisan jedinstven predlog za Veliku narodnu skupštinu, pristalice, J. Tomića stvarale su atmosferu za afirmaciju i pobedu svoje platforme.⁴⁷

Tako su poslanici iz Banata, koji su preko Subotice krenuli na Veliku narodnu skupštinu, svi oko ruke noslili "široke srpske trobojnice s natpisom 'Živela Velika Srbija', što nije naišlo na razumevanje mnogih Subotičana, koji su po dolasku u Novi Sad saznali da je pod uticajem J. Tomića formulisan konačni predlog rezolucije o direktnom priključenju Srbiji.⁴⁸

Subotički poslanik Babijan Malagurski, koji je prisustvovao i pretkonferenciji, održanoj u Matici srpskoj 25. 11, odlučno se suprotstavio ponuđenoj rezoluciji – "mi imamo", izjavio je, "od našeg Narodnog veća određeno, što imamo da činimo i šta da zastupamo. Pošto se to ne slaže sa datim nam uputstvom od našeg Veća, ja sa drugovima svojim na ovo rešenje pristati ne mogu... Bilo je oko toga natezanja sve do same skupštine."⁴⁹

Na samoj Skupštini, međutim, jedinstveno je prihvaćena rezolucija da se Banat, Bačka i Baranja priključe Kraljevini Srbiji, ali i da se "učini sve da dodje do ostvarenja jedinstvene države Srba, Hrvata i Slovenaca pod vodjstvom kralja Petra i njegove dinastije."⁵⁰

Politički predstavnici Srema posebno su zaslužni za afirmaciju ideje neposrednog povezivanja Vojvodine i Srbije u trenutcima političkih neizvesnosti i protivrečnosti oko stvaranja jugoslovenske države. Jedna delegacija iz Rume i Sremske Mitrovice o ovome je inforisala i samog regenta Aleksandra 20. novembra 1918. godine. Na zboru izaslanika narodnih veća iz Srema, koji je održan u Rumi 24. novembra 1918. godine (prisustvovali delegati iz sto sremskih mesta), zahtevi za neposredno prisajedinjenje Srbiji formulisali su i u posebnoj reezoluciji. Jednodušna prihvaćena rezolucija glasila je:

1. Današnji zbor izaslanika Narodnog veća iz Srema traže da se ostvari jedinstvena i

44 Spomenica..., 159.

45 Isto, 158.

46 Isto.

47 O tome više saznajemo i iz sećanja subotičkog prote Marka Protića. Pišući o konferenciji u Matici Srpskoj od 17. 11, Protić napominje da se J. Tomić pojavio sa uputstvom da se ujedinjenje izvrši direktno sa Beogradom. O tome je imao u "svome notesu zapisku, overovljenu potpisom samoga ministara dr Momčila Ninčića.", M. Protić, *Zlatni dani Subotice od oslobodjenja 13. novembra 1918 do potpisa mira 4. juna 1920*, Subotica 1930, 29 (Nav. prema Mirka Grlica, Blaško Rajića i stvaranje prve Jugoslovenske države – rukopis).

48 Isto, 54.

49 Isto.

50 Spomenica oslobodjenja..., 156–157.

demokratski uređena država SHS pod dinastijom Karadjordjevića i očekuje od Narodnog veća u Zagrebu da se što pre ostvari jedinstvena zajednička vlada sa sedištem u Beogradu.

2. Za slučaj plemenskog ili političkog cepanja, izjavljuju zastupnici Narodnog veća u Sremu, kao izaslanici naroda, da se odlučuju za neposredno prisajedinjenje Srema Kraljevini Srbiji.

3. Za taj slučaj želimo da nas na konferenciji o miru zastupa kraljevska srpska vlada.

Rumsku rezoluciju odnela je u Novi Sad posebno izabrana delegacija: Jovan Radivojević, Emil Grbić, Vlada Savić i Milan Kostić.⁵¹

Pobedi koncepcije J. Tomić doprineli su predstavnici Bunjevaca, pre svih sveštenik Blaško Rajić, koji je, navodno pod pritiskom atmosfere i euforije na samoj skupštini prihvatio, da se Vojvodina ujedini sa Srbijom, bez obzira na ranije dogovorene principe.⁵² Učinio je to jednim "toplim i fulminantnim patriotskim govorom."⁵³ Svoju podršku Rezoluciji, Rajić je kasnije obrazložio tvrdnjom da je ona sigurnije obezbeđivala oslobodjenje od Ugarske, no jugoslovenska opcija. Na pretkonferenciji, Matici srpskoj, kojoj je toga dana prisustvovao sa dr B. Malagurskim, dr Mirkom Ivandekićem, i drugim bunjevačkim vođama, Rajić se odlučno protivio takvom rešenju, rekaviši: "mi imamo od našeg Narodnog veća određeno, šta imamo da činimo, i šta da zastupamo. Pošto se to ne slaže sa datim nam upustvom od našeg Veća, ja sa drugovima svojim na ovo rešenje pristati ne mogu!" Bilo je oko toga natezanja sve do same Skupštine, na kojoj pop Blaško, ovladan srcem i glasom očevidne većine, koja je primordijalnim klicanjem primila spajanje Vojvodine sa Srbijom, izazvat bude, da dade izraza i sreći svojoj i svih Bunjevaca, koji da isto tako svim srcem preko njega prihvataju ovaj predlog. Posle toga ni Babijan Malagurski sa drugovima već nije imao kud.⁵⁴

Sama Rezolucija, na insistiranje demokrata i socijaldemokrata, je dopunjena i političkim stavom prema neslovenskim narodima u Vojvodini.⁵⁵ "Nesrpskim i neslovenskim narodima koji ostaju u našim granicama obezbeđuje se svako pravo kojim žele da kao manjina očuvaju i razvijaju svoje narodno biće."⁵⁶ Drugom rezolucijom, na predlog demokrate Petra Konjovića, odlučeno je da Narodna skupština formira Veliki narodni savet i njegov izvršni organ Narodnu upravu. Formiranje organa vlasti vlada kraljevine Srbije a ni Antanta nije uzela u obzir, iako je Narodna uprava tražila određena priznanja. "... To priznanje, tu pravnu osnovu smo mi tražili ne jedanput, ali smo svagda dobijali samo usmena uveravanja... akta pak o tome da smo mi priznata legalna vlast, koja je pozvana da u ovim krajevima vrši egzekutivu državne volje, ne dobismo nikada."⁵⁷ Primirjem, koje je potpisalo zapovedništvo Antantine balkanske vojske sa mađarskom

51 R. Končar, *Srem 1918–1945*, Zbornik Muzeja Srema, 3, Sremska Mitrovica 1997. str. 95.

52 Petar Pekić piše da je Rajić, bio svestan učinjenog gesta i da je za to imao sasvim opravdan razlog. "Blaško Rajić je u kasnijem obrazloženju svoga govora tvrdio, da je neposredno pripojenje Vojvodine Kraljevini Srbiji kao saveznici Antante bilo sigurnija garancija njenog konačnog oslobođenja od Ugarske, nego da se priključila zagrebačkom Narodnom vijeću, čiji je državni teritorij sačinjavao sastavni deo Antantine neprijateljice Monarhije.", P. Pekić, *Povijest oslobođenja Vojvodine*, Štamparija Grafika, Subotica, 1939, str. 316.

53 J. Lalošević, *Naše oslobođenje...*, 11.

54 Alojzije Poljaković, *Zbirka sićanja na Blaška Rajića*, Subotica 2003, str. 31.

55 U vreme prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji populaciona struktura je bila sledeća: Vojvodina je imala 1.365.596 stanovnika – Srba i Hrvata je bilo 502.415 (36,8%), Mađara 376.107 (27,7%), Nemaca 316.107 (23,1%)... Vidi: Nikola Gačeša, *Demografske i socijalne prilike u vreme prisajedinjenja Vojvodine Kraljevini Srbiji 1918*, Zbornik radova *Vojvodina u vreme prisajedinjenja Kraljevini Srbiji 1918*. godine, Muzej Vojvodine, Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1993, str. 49–56.

56 Spomenica, str. 156.

57 Arhiv Vojvodine, *Zapisnik sednice Velikon narodnog saveta*, 28. decembar 1919.

vladom, prostor Vojvodine (južne Ugarske) ostao je i dalje pod civilnom i administrativnom upravom mađarske vlade. U želji da očuva integritet Ugarske, predsednik Karolji pokušava da uspostavi kontakt sa predstavnicima nemađarskih naroda (Jašom Tomićem, Kostom Hadžijem i Jocom Laloševićem), ali oni ne daju očekivane rezultate.

Posle stvaranja jugoslovenske države 1. decembra 1918. godine, pokrajinske vlade u Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu, Bosni i Hercegovini, Sloveniji i Dalmaciji zadržale su određenu samostalnost u poslovima lokalne samouprave, ali je njihova nadležnost objektivno bila sužena. U njihovoj organizaciji postojale su određene različitosti – u Hrvatskoj banski sistem, i u Bosni i Hercegovini slično, a u Sloveniji vlada kao kolegijalno telo. Pokrajinske vlade postavljane su ukazima regenta Aleksandra Karađorđevića, a potvrđivane odlukama centralne vlade.

Za razliku od pokrajinskih vlada, Narodna uprava za Bačku, Banat i Baranju ubrzo je demisionirala. Odluka o demisiji usledila je posle zvaničnog zahteva ministra S. Pribičevića i obrazloženja da je "imenovana vlada za celo kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca."⁵⁸ Na sednici Velikog narodnog saveta od 28. decembra 1918. godine, ovaj zahtev je prihvaćen, ali je bilo i oprečnih reakcija, pre svega da je situacija oko pokrajinske vlasti sasvim nejasna i da bi zbog toga Veliki narodni savet trebalo da predje u Beograd i produži rad sve dok se sa srpskom vladom ne rasčiste sva pitanja i ne postigne sporazum. Ovom shvatanju suprotstavio se Jaša Tomić predlažući da "Veliki narodni savet primi ostavku Narodne uprave... i da je pozove da produži svoj rad privremeno, i dalje, dok vlada u Beogradu ne imenuje novu upravu ili ne učini novo raspoloženje."⁵⁹ Glasanjem o ovom pitanju ipak je prihvaćeno gledište o potrebi demisije, za koje se opredelilo 16 članova, dok je 12 članova bilo protiv demisije.⁶⁰

Bez obzira na relativno brojnu populaciju Banata, Bačke i Baranje – 1.314.527 stanovnika, u odnosu na druge pokrajinske oblasti, Sloveniju sa Prekomurjem – 1.054.919, Dalmaciju 620.432, i Hrvatsku, Slavoniju i Međumurje 2.739.988 stanovnika,⁶¹ Ministarski savet se odlučio za demisiju pokrajinskih organa Bačke, Banata i Baranje, i ove oblasti podveo pod upravu centralne vlade. Isti stav zauzet je i prema Crnoj Gori. Ove oblasti tretirane su kao sastavni deo Srbije, a legislativno uporište bile su odluke njihovih skupština da se direktno prisajedine Kraljevini Srbiji.⁶²

Demisija se, međjutim, mogla ostvariti tek nakon prevlasti radikala i njihove opcije u Velikom narodnom savetu i Narodnoj upravi. Prevlast je ostvarena kada su iz članstva u ovim telima istupili predstavnici Demokratske stranke, posle neuspehlikih dogovora o tome koliko će koja stranka iz Vojvodine imati predstavnika u Narodnom predstavništvu Kraljevine SHS. U saopštenju Demokratske stranke iznosi se stav da je Radikalna stranka odbila sporazum da im se od 24 mandata kojliko je pripalo Vojvodini dodeli četiri. Radikali su, u dogovoru sa socijalistima iz Novog Sada, predvideli za sebe 12 mandata, iako ih je u Velikom narodnom savetu bilo 12, demokratama samo 2, a u Savetu ih je bilo 14. Demokratska stranka je ocenila da Rezolucija Velike narodne skupštine od 25. novembra 1918. daje pravo Velikom narodnom savetu da obavi izbor za Narodno predstavništvo i da su radikali osujetili sporazum medju strankama. Zbog toga sa "Radikalnom strankom ne može ni u Savetu ni u Skupštini da radi, te napušta svaki rad s njom u oba tela."⁶³

⁵⁸ Isto.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ B. Petranović, str. 38.

⁶² Vidi, F. Čulinović, *Državnopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX i XX vijeka*, Školska knjiga, Zagreb 1954, str. 198.

⁶³ ROMS, M.14044, Ovu proklamaciju Demokratske stranke pominje i dr Nikola Milutinović u svojoj Autobiografiji. Vidi: dr. Nikola Milutinović ... str. 11. Tekst je identičan. Milutinović piše da je pro-

Mada se različita gledišta o pokrajinskoj vladi i otpori njenoj demisiji ne mogu identifikovati kao jasno političko opredeljenje za autonomiju Vojvodine, oni se ne mogu ni ignorisati kao politička tendencija koja se suprotstavlja negaciji svake pokrajinske vlasti. O tome se tada nije otvoreno raspravljalo, ali je nesumnjivo da su se iza mišljenja o oopravdanosti organizovanja jedne uprave koja bi se meritorno i kompetentno bavila specifičnim problemima Vojvodine krile i takve tendencije. Strah od pokrajinskog autonomizma, koji je tada izrazito prisutan u srpskim političkim krugovima, odlučujuće je uticao da se neposredno po formiranju centralne jugoslovenske vlade zatraži demisija Narodne uprave i otvori proces potpune centralizacije unutrašnjeg uređenja zemlje. S tim u vezi potpredsednik Narodne uprave Petar Konjović primetio je nešto kasnije da je svojom demisijom Narodna uprava dala "prvi primer centralizovanju administrativne vlasti,"⁶⁴ a list demokrata Jedinstvo da se Vojvodina "jedina od svih oblasti naše nove države... teatralnim i malo praktičnim gestom, odrekla svoje samouprave i predala se bez rezerve u naručje središnjoj vlasti. Posledice ovog prenatrženog koraka teško se osećaju na sve strane. Sa Vojvodinom se upravlja bez dovoljno poznavanja naših lokalnih prilika i stoga se veoma često čine greške koje štete i ovim krajevima i celini države. Ovome zlu treba doskočiti. Mi našu izgubljenu samoupravu ne možemo više povratiti, no ono što želimo i što po svaku cenu moramo postići to je da naše središnje vlasti, kada rešavaju o nama, budu potpuno obaveštene o našim prilikama. Na taj način bi se učinio kraj ovoj nemogućoj praksi da se u najvažnijim, upravo životnim pitanjima našim, odlučuje o nama bez nas."⁶⁵

U ovom stavu faktički je sublimirano gledište demokrata o pitanju pokrajinske vlasti i njenom političkom identitetu. Za njih je jugoslovenska opcija 1918. uvek bila i prosrpska; za radikalsku se teško može reći da je bezuslovno bila i jugoslovenska. Jaša Tomić je smatrao da treba "da obučemo prvo srpsku košulju, jer nam je ona najbliža, a posle toga zaognućemo se plaštom jugoslovenskim."⁶⁶ Prva zeli sačuvati identitet Vojvodine kao istorijske pokrajine – ona podrazumeva i složeniju državno-pravnu strukturu buduće države,⁶⁷ druga želi ukinuti pokrajine. U potonjem istorijskom razvoju Vojvodine ove suprotnosti biće predmet brojnih ustavnih i kontroverznih rasprava – odnosno da li i jugoslovenski status Vojvodine (kakav je ostvarila posle 1945. godine), protivreči i njenom srpskom identitetu.

klamaciju pročitao Petar Konjović, a u potpisu letka nalazi se Slavko Šećerov i datovan je na 26. februar 1919. godine.

- 64 P. Konjović, *Intervju Jugoslovenskom dopisnom uredu*, Službene novine, 8. februar 1919. Prema sećanju Trive Militara, koji je bio urednik Zastave do 1923. godine, i Jaša Tomić je izražavao skepsu prema prebrzoj centralizaciji zemlje. Nije se slagao "sa pravcem i metodima kako se posle 1918. pristupilo organizovanju i uredjenju naše države. Nešto je o tome počeo i pisati, ali na negodovanje Beograda, on je prestao da u javnosti izlaže svoje mišljenje i stavove... Pred užim krugom svojih prijatelja i saradnika on je iskreno i otvoreno – da je preuranjeno ukidanje autonomije pokrajina, da će forsiranje centralizma i unitarizma izazvati nezadovoljstvo i otpor, da će se integralno narodno jedinstvo i jugoslovenstvo tumačiti kao negiranje srpstva, a još više hrvatstva i izazvati separatizam. Obmana je bila da će jedna generacija uspeti da ostvari srpsko-hrvatsko pretapanje, nego da treba ostaviti vremenu da reši pitanje srpsko-hrvatskog jedinstva, a dotle treba ostaviti i Srbe i Hrvate i Slovence da žive svojim životom. No glavnu reč u politici vodili su tada u Beogradu oni koji su bili potpuno suprotnih shvatanja od Tomičevih." (T. Militar, *Listići iz moje autobiografije*, ROMS, M. 12.444).
- 65 Jedinstvo, 7. IX. 1920.
- 66 L. Rakić, *O ulasku Vojvodine u zajedničku jugoslovensku državu 1918. godine*, JIČ, br. 1–4, 1989., str. 122.
- 67 "Znajući Prodanovića kao poštenog političara Srbije, a ne znajući ništa o njegovom republikanstvu (a otišao bih mi da sam ovo znao), ja sam otišao k njemu, i čuo odista pametne misli protiv centralizacije, a za pokrajinske autonomije."; V. Stajić, *Moja ispovest*, ROMS, M 12614.

JURIJ PEROVŠEK*

SLOVENSKA POLITIKA IN UVEDBA KANCELPARAGRAFA V PRVI JUGOSLOVANSKI DRŽAVI

POVZETEK

Po oblikovanju prve jugoslovanske države je vprašanje vere in njene družbene vloge postalo predmet posebne politične obravnave, ko so v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS spomladi 1921 med drugim razpravljali tudi o t. i. kancelparagrafu, to je predlogu ustavnega določila, po katerem verski predstavniki svoje duhovniške službe in duhovniških nalog ne bi smeli izkoriščati v politične namene. Slovenske politične stranke so se o omenjenem predlogu opredelile skladno s svojimi temeljnimi idejnimi in političnimi izhodišči. Katoliška Slovenska ljudska stranka je uvedbi kancelparagrafa odločno nasprotovala. S tem bi namreč posegli v suvereno pravico Cerkve, da sama ureja svoje notranje zadeve. Predstavniki SLS so ob tem opozorili, da je problematiko kancelparagrafa uredila že enciklika Benedikta XV. *Humani generis redemptionem* (1917), ki duhovniku kot učitelju vere prepoveduje vso politiko. Nasprotno pa sta se liberalni Jugoslovanska demokratska stranka in Samostojna kmetijska stranka, ki sta sicer upoštevali vero kot sestavni del človekovega čustvovanja, odločno zavzeli za kancelparagraf. Izhajali sta namreč iz stališča, da je treba preprečiti izkoriščanje vere v politične namene. Temu je nasprotovala tudi liberalna Narodno socialistična stranka, ki pa je menila, da kancelparagraf ne more rešiti omenjenega vprašanja, večjemu lahko le pospeši kulturni boj. Tudi v marksističnem taboru, v katerem so zagovarjali ločitev cerkve in države, so vprašanje kancelparagrafa obravnavali različno. Jugoslovanska socialnodemokratska stranka ga je na podlagi stališča o nevmešavanju vere v politiko podprla, slovenske komuniste pa njegova uvedba ali ne, ni zanimala.

Ustavodajna skupščina je predlog kancelparagrafa podprla. Kancelparagraf je bil nato vključen v Vidovdansko ustavo, sprejeto 28. junija 1921. S tem je bila opredeljena nova izzivna točka ideoloških soočanj v slovenski politiki, ki se je nato skozi različne pravne rede na Slovenskem ohranila do 21. stoletja.

ABSTRACT

SLOVENIAN POLITICS AND INTRODUCTION OF THE PULPIT PARAGRAPH IN THE FIRST STATE OF YUGOSLAVIA

After the First State of Yugoslavia was established, the question of religious practice and its role in society became the subject of a specific political debate when, in the spring of 1921, the Kingdom of SHS Constituent Assembly discussed, among other things, the so-called Pulpit Paragraph, i.e. proposal for a constitutional provision according to which religious representatives should not exploit their ecclesiastical service and cleric duties for political purposes. Slovene political parties expressed their views about this proposal in line with their fundamental conceptual

* dr., docent, znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
PhD, Assistant Professor, Scientific Councilor, Institute for Contemporary History,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1

E-mail: jurij.perovsek@inz.si

and political grounds. The Slovenian Catholic People's Party (SLS) strongly opposed the introduction of Pulpit Paragraph. Such Paragraph would have interfered with the absolute right of the Church to govern its internal affairs independently. The SLS representatives also pointed out that issues relating to the Pulpit Paragraph had already been regulated by the encyclical of Benedict XV, entitled *Humani generis redemptionem* (1917), which prohibited priests to take part in any political activities in performing their duties. However, the two liberal parties – Yugoslav Democratic Party and the Independent Farmers' Party, which otherwise recognised religion as an integral part of human sentiments, spoke strongly in favour of the Pulpit Paragraph. In their view, exploiting religion for political purposes was something that would have to be prevented. The liberal Socialist People's Party was also against the exploiting religion for political purposes. For all that in their opinion, the Pulpit Paragraph would not solve the above-mentioned issues and would only encourage cultural dispute. Likewise, the Pulpit Paragraph was the subject of different discussions in Marxist circles, which defended the concept of disestablishment of the church. The Yugoslav Social-Democratic Party supported the idea of introducing the Pulpit Paragraph, which was based on their belief that religion should not interfere with politics, whereas Slovenian communists expressed no opinion about its introduction at all.

The Constituent Assembly supported the proposal of introducing the Pulpit Paragraph. Afterwards, the Pulpit Paragraph was included in the Vidovdan Constitution adopted on 28 June 1921, which created a new challenge for ideological confrontations in the Slovene political milieu – a challenge which survived different legal orders in Slovenia and is present even in the 21st century.

Vprašanje vere in njene idejne, družbene in politične vloge je bilo vedno ena od ključnih stalnic obče civilizacijskega in v njegovem okviru posebej tudi političnega razvoja. Na političnem področju je dobilo nov dinamični zagon z nastopom modernih političnih strank, ki so jih na Slovenskem oblikovali konec 19. stoletja. Klasična evropska razdelitev slovenskega prostora na katoliški, liberalni in marksistični strankarsko-politični tabor je tedaj vzpodbudila še bolj izrazito opredeljevanje o vprašanju vere, ki je nato pomembno vplivalo in še vpliva na vso slovensko politiko. Tako so že v avstrijski dobi poudarili tri temeljne poglede na vlogo vere v slovenski družbi. Katoliški tabor je v idejnopolitičnih in kulturnih pogledih zagovarjal oblikovanje družbe, v kateri bodo uveljavljena katoliška načela v verskem, kulturnem, šolskem, socialnem in političnem življenju. Liberalni tabor, ki je priznaval načela katoliške vere kot trden temelj razvoju slovenskega naroda, pa je odločno odklanjal vpliv Cerkve in vere na družbeno in politično življenje. Poudarjal je potrebo po ločitvi Cerkve od države in zahteval popolnoma neodvisno šolstvo. Načelno odklonilno stališče do vere in političnega delovanja duhovništva so poudarili v marksističnem taboru. Zahtevali so ločitev Cerkve od države in razglasitev vere za zasebno zadevo. Na področju šolstva so zagovarjali od Cerkve neodvisen pouk.¹

¹ Jurij Perovšek: Politične razmere na Slovenskem na prehodu iz 19. v 20. stoletje. V: *Zbornik simpozija ob stoletnici začetka gradnje prve slovenske gimnazije*. Ljubljana 2002, str. 30–31; Zvonko Bergant: *Kranjska med dvema Ivanoma : idejno-politično soočenje slovenskega političnega katolicizma in liberalizma na prehodu iz 19. v 20. stoletje*. Ljubljana 2004, str. 99–123 (Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*).

Po oblikovanju prve jugoslovanske države so slovenske politične stranke svoje poglede na vero oblikovale skladno z že uveljavljenimi idejnopolitičnimi stališči na Slovenskem. Najmočnejša politična stranka, katoliška Slovenska ljudska stranka (SLS), je zagovarjala uveljavitev krščanskih načel v javnem in zasebnem življenju ter v vzgoji in šolstvu, podpirala pa je tudi politično in širšo družbeno dejavnost duhovščine.² Načelnik SLS dr. Anton Korošec je ob tem opozoril, da je treba v razmerju med državo in Cerkvijo tudi določiti, "ali bo smel duhovnik v cerkvi svobodno govoriti, ali pa mu bodo dali nagobčnik v obliki kakega kancelparagrafa".³ Nasprotno pa so liberalci, ki so bili z dogmatično-zakramentalnega vidika v zasebnem življenju lojalni katoličani,⁴ ostro nasprotovali političnemu opredeljevanju duhovščine v cerkvi. Vse tedanje slovenske liberalne stranke – Jugoslovanska demokratska stranka (JDS), Samostojna kmetijska stranka (SKS) in Narodno socialistična stranka (NSS) – so poudarjale, da vera ne sme služiti politično-strankarskim ciljem.⁵ Enako so, ob zahtevi po ločitvi Cerkve od države in podarku, da je vera privatna zadeva, menili tudi v Jugoslovanski socialno demokratski stranki (JSDS).⁶ V marksističnem taboru so se o vprašanju vere opredelili tudi komunisti. Zagovarjali so ločitev Cerkve od države in ukinitve vseh njenih javnih funkcij.⁷ Na tej podlagi so nastopali proti posvetni in neposvetni vladi duhovščine.⁸

Vprašanje vere in njene družbene vloge je v prvi jugoslovanski državi postalo predmet posebne politične obravnave, ko so v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS spomladi 1921 med drugim razpravljali tudi o t. i. kancelparagrafu, to je predlogu, da bi v

- 2 *Slovenec*, 27. 12. 1918, I.(van) Vesenjaj, Tudi duhovnikom popolno svobodo političnega udejstvovanja!; *Politični katekizem ali Kaj mora vsak državljan vedeti o politiki?* Ljubljana 1920, str. 41, 61–62; *Slovenec*, 25. 10. 1920, Velika manifestacija Slovenske Ljudske Stranke, 26. 10. 1920, Slovensko ljudstvo!
- 3 *Slovenec*, 2. 10. 1920, Vodilne misli za volilni boj v konstituanto.
- 4 Bergant, *Kranjska med dvema Ivanoma*, str. 18, 103. – O priznavanju in spoštovanju verskega prepričanja pri liberalcih v času po nastanku jugoslovanske države glej Jurij Perovšek: *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1928)*. Ljubljana 1998, dok. št. 1, str. 25, dok. št. 3, str. 30, dok. št. 6, str. 37 (Perovšek, *Programi političnih strank 1918–1928*); *Slovenski narod*, 7. 10. 1920, Poglavlje o nagobčnikih, 26. 1. 1921, Klerikalizem je povsod sovražnik vere, 27. 3. 1921, Star Sokol, Sokolstvo in verstvo (SN); *Kmetijski list*, 26. 2. 1920, Samostojni kmetje duhovščini, 30. 9. 1920, Oklic vsem našim tovarišem širom domovine, 21. 10. 1920, Slovenskemu kmetu, slovenskemu ljudstvu!, 24. 2. 1921, Kultumi boj (KL); *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, I. Beograd 1921, 24. redovni sastanak, 26. 4. 1921, str. 16 (razprava Ivana Mrmolje; SB US K SHS, I); *Nova pravda*, 18. 12. 1920, Naše stališče, 12. 2. 1921, F. Z. (Fakin Zorko), Roke proč! (NP); SB US K SHS, I, 23. r. s., 23. 4. 1921, str. 23 (razprava Ivana Deržiča).
- 5 Perovšek, *Programi političnih strank 1918–1928*; dok. št. 1, str. 25, dok. št. 6, str. 37; *Jutro*, 19. 2. 1921, uvodnik z dne 18. februarja, 9. 2. 1921, uvodnik z dne 8. februarja; SN, 7. 10. 1920, Poglavlje o nagobčnikih, 26. 1. 1921, Klerikalizem je povsod sovražnik države; KL, 14. 8. 1919, O političnih strankah, 26. 2. 1920, Samostojni kmetje duhovščini, 4. 3. 1920, Pokrajinske vesti. *Ali smo res proti duhovnom?*, 30. 9. 1920, Oklic vsem našim tovarišem širom domovine; SB US K SHS, I, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 15 (razprava Josipa Drogenika); NP, 10. 11. 1920, K volitvam v konstituanto, 18. 12. 1920, Naše stališče, 31. 12. 1920, Kaj hočemo?; SB US K SHS, I, 23. r. s., 23. 4. 1921, str. 23 (razprava Ivana Deržiča), 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 15–16 (razprava Antona Brandnerja).
- 6 Perovšek, *Programi političnih strank 1918–1928*, dok. št. 24, str. 97, dok. št. 25, str. 100; *Naprej*, 27. 10. 1920, "Osvobodilni" program Slovenske Ljudske Stranke, 18. 11. 1920, Socialisti in vera, 5. 3. 1921, Ustavni načrt socialističnega kluba; SB US K SHS, I, 35. r. s., 21. 5. 1921, str. 5 (razprava Etbina Kristana); *Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, I. Beograd, sine anno, 11. sednica, 15. 2. 1921, str. 143 (razprava Etbina Kristana; SB UO US K SHS, I); *Stenografske beleške : rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, IV. Beograd 1921, 44. sednica, 4. 4. 1921, str. 30 (razprava Etbina Kristana), Odvojena mišljenja g. g. Etbina Kristana i Jovana Djonovića, narodnih poslanika i članova Ustavnog Odbora, str. 3 (SB UO US K SHS, IV).
- 7 *Viri za zgodovino Komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921*. Ljubljana 1980, dok. št. I, 37, str. 92.
- 8 *Rdeči prapor*, 6. 10. 1920, Volilna gesla in programi strank na Slovenskem, 30. 10. 1920, Hinavščina.

ustavo vključili določilo, po katerem verski predstavniki svoje duhovniške službe in duhovniških nalog ne bi smeli izkoriščati v politične namene.⁹ Uvedbo kancelparagrafa je na seji Ustavnega odbora Ustavodajne skupščine 22. februarja 1921 predlagal predsednik Zemljoradniške stranke (ZS) in član Zemljoradniškega kluba (ZK) Mihajlo Avramović.¹⁰ Kot je kasneje povedal v intervjuju z uslužbencem tiskovnega predstavništva predsedstva jugoslovanske vlade in stalnim dopisnikom *Slovenca* v Beogradu Franom Radeščkom, je "predlog o 'kancelparagrafu' (...) izšel na pritisk in izrecno zahtevo poslancev SKS", ki so bili z ZS povezani v okviru ZK.¹¹ Zaradi objavljene intervjuja z Avramovićem, ki je ostro napadel in obsodil delovanje poslancev SKS, je bil na zahtevo tedanjega ministra za kmetijstvo in vidnega politika SKS Ivana Puclja, Fran Radešček takoj odpuščen iz državne službe.¹²

Predlog o uvedbi kancelparagrafa so podpirale predvsem liberalno usmerjene stranke iz zahodnega dela države.¹³ V Sloveniji sta izstopali Samostojna kmetijska in Jugoslovanska demokratska stranka, ki sta poudarili, da je treba zlorabi vere narediti konec in klerikalizem zatreti.¹⁴ SKS in JDS sta nadaljevali izročilo slovenskega liberalizma iz avstrijske dobe, ki je zahteval vzpostavitev ustreznih pravnih sredstev za preprečitev političnega zlorabljanja vere in Cerkve.¹⁵ Stranki sta že dalj časa poudarjali, da je med duhovščino v veliki meri prisotna politična agitacija.¹⁶ V SKS, ki je obenem opozorila,

- 9 O kancelparagrafu (vključen naj bi bil v volilni zakon za Ustavodajno skupščino) so sredi junija 1920 razpravljali že v Začasnem narodnem predstavništvu Kraljevine SHS. Tedanji predlog kancelparagrafa je obsegal tudi javne uslužbence. Odločitev o sprejemu omenjenega predloga so nato zaradi njegovega "delikatnega značaja" in napovedanega obiska regenta Aleksandra Karađorđevića na Hrvaškem in v Sloveniji konec junija 1920, odložili. – Momčilo Zečević: *Slovenska ljudska stranka in jugoslovansko zedinjenje 1917–1921: od majniške deklaracije do vidovdanske ustave*. Maribor 1977, str. 318 (Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*); Ervin Dolenc: *Kulturni boj: slovenska kulturna politika in Kraljevini SHS 1918–1929*. Ljubljana 1996, str. 130.
- 10 *Stenografske beleške: rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II. Zagreb, sine anno*, 16. sednica, 22. 2. 1921, str. 52. – Ustavni odbor je v poročilu o svojem delu zapisal, da je Zemljoradniški poslanski klub posebej zahteval, da se cerkvenim osebam prepove izkoriščanje njihovega duhovnega položaja v politično-strankarske namene. (*SB UO US K SHS, IV, Izveštaj Ustavnog Odbora Ustavotvorne Skupštine o nacrtu Ustava i Tekst Ustave*, kako je primljen u Ustavnom Odboru, str. 8.)
- 11 *Slovenec*, 23. 3. 1921, Fran Radešček, Razgovor z g. Avramovićem. – Avramović je v omenjenem intervjuju podrobneje opisal okoliščine, v katerih je podal predlog o kancelparagrafu: "V ožjem odboru ustavnega odbora, ko se je pretresal člen o veri, sva bila kot zastopnika našega kluba jaz in g. Vošnjak (poslanec SKS dr. Bogumil Vošnjak – op. J. P.). Dočim sem jaz lojalno zastopal stališče zemljoradniškega ustavnega načrta in seveda tudi točko o 'kancelparagrafu', ki so nam jo vsilili posl. SKS, je medtem g. dr. Vošnjak stal na strani in se smejal. Jaz sem lojalno postopal tudi kot zagovornik ustavnega načrta, ki je izšel iz zemljoradniškega kluba, dočim je tisti, ki je duševni tvorec 'kancelparagrafa', molčal kot nem. V ožjem odboru sem mu to takoj očital in rekel, da je njegovo postopanje nelojalno. Nato je on odgovoril, da mora iz taktičn. razlogov molčati, ker bi drugače klerikalci napadali njega in njegove tovariše."
- 12 *Slovenski biografski leksikon*, 9. Ljubljana 1960, str. 4; Irena Gantar Godina: Prislino izseljenstvo političnega agitatorja Frana Radeščka 1911–1921. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 2007/2, str. 56.
- 13 Josip Hohnjec: O ustavi naše države. V: *Slovinci v desetletju 1918–1928*. Ljubljana 1928, str. 328. Prim. tudi *NP*, 23. 4. 1921, Jugoslavija.
- 14 *KL*, 10. 3. 1921, Občni zbor Samostojne kmetijske stranke; *SN*, 24. 10. 1920, Program Jugoslov. demokratske stranke za volitve v konstituanto.
- 15 Dragotin Lončar: *Politično življenje Slovencev: od 4. januarja 1797 do 6. januarja 1919. leta*. Ljubljana 1921, str. 71; Zvonko Bergant: *Slovenski klasični liberalizem: idejno-politični značaj slovenskega liberalizma v letih 1891–1921*. Ljubljana 2000, str. 16, 90–93; Milan Zver: *Demokracija v klasični slovenski politični misli*. Ljubljana 2002, str. 153; Jurij Perovšek: *Na poti v moderno: poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005, str. 72–73 (Perovšek, *Na poti v moderno*).
- 16 *KL*, 18. 9. 1919, Naša stranka in duhovščina, 18. 3. 1920, Dopisi. *Iz Horjula pri Ljubljani*, 21. 10. 1920, Slovenskemu kmetu, slovenskemu ljudstvu!, 10. 1. 1921, Klerikalne lumparije; *Jutro*, 18. 11. 1920, uvodnik z dne 17. februarja, 23. 11. 1920, uvodnik z dne 22. novembra, 28. 12. 1920, uvodnik z dne 27. decembra; *SB UO US K SHS, IV*, 45. sednica, 5. 4. 1921, str. 32 (razprava dr. Gregorja Žerjava).

da spoštuje poslanstvo duhovniškega stanu,¹⁷ so celo menili, da "cerkev ni več kraj, kjer naj bi vsak vernik našel dušno tolažbo, marveč je mesto političnega gospodstva, kjer se neti in vzdržuje strašno sovraštvo in prepir med prebivalci iste vere in iste narodnosti". Poudarili so, da mora biti cerkev svetišče, kjer najde versko tolažbo vsak kristjan, ne pa, da v njej "hujska duhoven na nasprotnike svoje politične stranke, draži vernike na spore med sosedi in na pretepe".¹⁸ Navedeno opozorilo se je navezovalo na tedanji politični položaj SKS. Kot novoustanovljena sodobna, liberalna stranka, delujoča predvsem na podeželju, je namreč SKS pomenila resno konkurenco SLS, ki je v tem delu političnega prostora do tedaj imela nesporen primat.¹⁹ Zaradi napadov, ki so bili usmerjeni nanjo, je SKS na svojem taboru 23. novembra 1919 v Ljubljani oblikovala posebno poslanico ljubljanskemu in mariborskemu škofu – Antonu Bonaventuri Jegliču in Mihaelu Napotniku. V njej ju je prosila, naj ukrepata, da duhovniki v njihovih škofijah ne bodo izkoriščali vere v politične namene in napadali njenih pripadnikov, jih žalili in izživali. Zbrani udeleženci tabora so še dodali, da v primeru, če se ne bo "hotelo poslušati in vpoštevati našega resnega glasu, odklanjamo za vse, kar pride, vsakršno odgovornost". Poslanico so ljubljanskemu škofu izročili 23., mariborskemu pa 25. novembra 1919.²⁰ Kot je v svojem dnevniku zapisal škof Jeglič, so možje, ki so ga obiskali, poudarili, "da so na verski podlagi, (zato) naj jih duhovniki tako strupeno ne napadajo, saj jih radi sprejmo med se kot svetovalce in učitelje (eden je dodal: duhovne učitelje). Prinesli in prečitali so mi poslanico. Rekel sem jim, da je v njihovih nazorih veliko pravega, da je pa stranka sumljiva, ker so jo ustanovili liberalni gospodje in je njihov 'Kmetijski list' silno strupen. Eden mi je odgovoril, da list duhovnike napada zato, da odbija napade duhovnikov na stranko celo v cerkvi; naj bodo duhovniki umerjeni in naj jih (pripadnike SKS – op. J. P.) ne razvpijejo kot brezverce. Rekel sem jim, da jim bom odgovoril pismeno. Oni so mi pa obljubili poslati svoj program. (...) Postopati moram previdno," je pripisal Jeglič, "da jih ne odbijem, ampak ako mogoče kaj pridobim. Odgovor sem poslal proštu Kalanu (Andrej Kalan – op. J. P.), da ga prečita in presodi."²¹ A v obeh škofijah so se odločili, da na podlagi predanih poslanic ne bodo ukrepali. Avtor, podpisan kot "Matija Gubec", je namreč 19. februarja 1920 v *Kmetijskem listu* ugotavljal, da je bil "zaman naš poziv na cerkvene poglavarje (škofe), naj nas ščitijo pred napadi politikujoče duhovščine v cerkvi",²² poslanec SKS v Ustavodajni skupščini Ivan Mrmolja, pa je 26. aprila 1921 izjavil, da so "škofje (...) pritožbo (poslanico – op. J. P.) ignorirali, kakor da nimamo mi nič govoriti".²³ SKS je zato že decembra 1920 pozvala svoje pripadnike, naj tajništvu stranke naznanijo primere zlorabe vere v cerkvi. "Kot resni politiki hočemo dognati," je zapisal *Kmetijski list*, "kdo je kriv gnusne gonje po cerkvah, kdo skrunjenja svetih prostorov s politično borbo. (...) Naše cerkve so last naroda. Postavili so jih naši očetj Bogu v čast in narodu v duševno tolažbo. Cerkve niso za zbesnelega politika, ki je pozabil, da je duhoven ter postal služabnik umazane strankarske politike."²⁴

¹⁷ KL, 4. 3. 1920, Pokrajinske vesti. *Ali smo res proti duhovnom?*, 25. 3. 1920, J. S. ml., Naša stranka in duhovščina.

¹⁸ KL, 19. 2. 1920, Matija Gubec, Za svetost cerkve.

¹⁹ Prim. Metod Mikuž: Razvoj slovenskih političnih strank (1918 do zač. 1929) v stari Jugoslaviji. *Zgodovinski časopis*, 1955/1–4, str. 113; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 260; isti: *Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovanske države 1918–1929*. Maribor 1986, str. 93 (Zečević, *Na zgodovinski prelomnici*).

²⁰ KL, 26. 2. 1920, Samostojni kmetje duhovščini.

²¹ Arhiv Republike Slovenije, AS 1871, Jeglič dr. Anton Bonaventura, Dnevnik, 27. november 1919 (*Jegličev dnevnik*).

²² KL, 19. 2. 1920, Matija Gubec, Za svetost cerkve.

²³ SB US K SHS, I, 24. r. s., 26. 4. 1921, str. 16.

²⁴ KL, 9. 12. 1920, Poziv.

Tako SKS kot JDS sta v letih 1920–1921 opozorili tudi na nekatere konkretne primere, ko so na ravnanje posameznih duhovnikov vplivali politični razlogi (zavrnitev odveze vernicam, ker so njihovi možje pripadali liberalni stranki ali če so odklonile, da bodo vplivale na može, naj odpovejo liberalni politični tisk; odklanjanje poslednjega maziljenja pripadnikom liberalne stranke; prisila posameznikov ob podelitvi poslednjega maziljenja, da svoje hiše ne bodo dali na razpolago za zborovanje SKS; žalitve pripadnikov SKS in odklanjanje cerkvenega pokopa njihovih otrok).²⁵ Najbolj pa sta se seveda osredotočili na vprašanje izkoriščanja vere v politične namene v času obravnave vprašanja kancelparagrafa v Ustavodajni skupščini. SKS je v njegovem zagovarjanju izhajala iz načelnega stališča, da je kancelparagraf potreben, ker ščiti čistost in svetost vere in Cerkve pred političnim izkoriščanjem.²⁶ Obenem so njeni predstavniki v Ustavodajni skupščini v močnem kulturnoboju tonu poudarili, da je kancelparagraf "potreben državi v zaščito pred katoliškimi duhovniki". Nujna državna potreba naj bi bil zato, "ker pri nas klerikalizem zlorablja cerkev za hujskanje proti državni avtoriteti, ker rabi klerikalizem sveto cerkev za politično agitacijo in kot politično tribuno". To je nesprejemljivo, saj je cerkev hiša božja in kot taka last naroda, duhovnik pa je služabnik naroda in Cerkve. Zato cerkev ni "last duhovnika, ne sme biti in tudi ne bo".²⁷ Poleg omenjenih razlogov se je SKS zavzemala za kancelparagraf tudi zaradi nasprotovanja SLS, ki je zagovarjala eksteritorialnost cerkvene oblasti nasproti državni oblasti. To je pomenilo, da se državna oblast ne bi smela vmešavati v cerkvene zadeve, s tem pa uvedba kancelparagrafa ne bi imela pravne podlage. Poslanec SKS Bogumil Vošnjak je tezi o sočasnem obstoju suverenosti Cerkve in suverenosti države nasprotoval s trditvijo, da ob državni suverenosti ne more obstojati nobena druga suverenost, ki bi bila nad njo. Zato je kancelparagraf podprl.²⁸

Vošnjakovo razmišljanje je podprla tudi JDS, ki je v kancelparagrafu videla zagotovilo, da bo javno življenje varno pred zlorabo božjega imena.²⁹ V JDS so se sicer zavedali, da kancelparagraf ni značilen za moderno družbo. Prepričani pa so bili, da je njegova uvedba potrebna, "dokler je klerikalna politika nemoderna, dokler se verstvo izražlja za čisto politične in gospodarske smotre, dokler niso začrtane meje med pravo cerkveno avtoriteto in politično nadvlado duhovništva".³⁰ Eden glavnih zagovornikov kancelparagrafa v Ustavodajni skupščini, poslanec JDS Gregor Žerjav, je ob tem opozoril še na kazenskopравни vidik uveljavitve omenjenega določila. Poudaril je, da bo na njegovi podlagi duhovnik, ki bo prekoračil določeno mejo, postavljen pred civilno sodišče, saj bodo načela kancelparagrafa vnesena v kazenski zakonik.³¹ Dodal je še, da duhovnik sicer lahko v cerkvi posredno "dela (...) za klerikalizem" in izven nje neposredno za svojo stranko, "absolutno pa je treba izključiti, da se v cerkvi direktno agitira za 'katoliško' stranko". To kar sedaj "vključujemo v Ustavo (kancelparagraf – op. J. P.)", je

²⁵ *KL*, 22. 4. 1920, Ivan Urek, S kakim orožjem nastopa SLS. proti naši kmetijski stranki, 28. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Z Roba*; *SB UO US K SHS*, IV, 44. sednica, 4. 4. 1921, str. 31 (razprava dr. Gregorja Žerjava); *SB UO US K SHS*, I, 34. r. s. 20. 5. 1921, str. 13–14 (razprava Josipa Drogenika).

²⁶ *KL*, 19. 2. 1920, Matija Gubec, Za svetost cerkve, 6. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Donesek h "kancelparagrafu"*, 14. 4. 1921, Boj za "kancelparagraf", 28. 4. 1921, Pokrajinske vesti. *Z Roba*, 5. 5. 1921, Pokrajinske vesti. *Shoda poslanca Drogenika*, 12. 5. 1921, Stranka ljudskih sleparjev, 9. 6. 1921, geslo na čelu str. 2, 23. 6. 1921, Pokrajinske vesti. *Shod SKS v Šmarju pri Jelšah*. Prim. tudi *SB UO US K SHS*, I, 24. r. s., 26. 4. 1921, str. 16 (razprava Ivana Mrmolje), 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 14 (razprava Josipa Drogenika).

²⁷ *SB UO US K SHS*, I, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 13, 15 (razprava Josipa Drogenika). Glej tudi 24. r. s., 26. 4. 1921, str. 16 (razprava Ivana Mrmolje).

²⁸ *SB UO US K SHS*, IV, 45. sednica, 5. 4. 1921, str. 35–36.

²⁹ *Jutro*, 6. 4. 1921, uvodnik z dne 5. aprila, 27. 5. 1921, uvodnik z dne 26. maja. Prim. tudi *Tabor*, 13. 4. 1921, Kancelparagraf in njegove posledice.

³⁰ *Tabor*, 21. 5. 1921, Notranja in zunanja politika. *Kancelparagraf*.

³¹ *SB UO US K SHS*, IV, 44. sednica, 4. 4. 1921, str. 31.

nadaljeval Žerjav, "bo samo princip, definitivna redakcija pa bo izdelana v našem kazenskem zakoniku po katerem bodo kasneje svobodni in neodvisni sodniki sodili ali obstaja kakšen delikt ali ne".³² Žerjavova razprava je razkrivala globoko prepričanje, da politični govor v cerkvi vodi h kazenski odgovornosti. Njegovega odnosa do Cerkve in politike se je zbal že škof Jeglič, ki je kmalu zatem, ko je Žerjav postal predsednik Deželne vlade za Slovenijo (vodil jo je od 6. novembra 1919 do 25. februarja 1920), v svoj dnevnik zapisal: "Bojimo se cerkvi krivičnih in sovražnih odredb."³³ Ob tem je zanimivo, da je prvi načelnik JDS in dolgoletni najglasnejši borec proti političnemu katolicizmu na Slovenskem, dr. Ivan Tavčar, v tistem času skoraj opustil svojo dolgoletno ostro kulturnobojno držo. To je razkrival članek, v katerem je obravnaval problematiko kancelparagrafa. Tavčar je bil namreč prepričan, "da agitacija v cerkvi ni glavna stvar. *Glavna stvar je agitacija duhovščine zunaj cerkve*: mlad in vnet kaplan, ki bo ponoči in podnevi lazil od hiše do hiše, bo dosegel večje uspehe, nego pridiga, in naj bo ta še tako agitatorična. Te agitacije se pa duhovščini ne more prepovedati, ker je vsak volivec opravičen, da agitira, kolikor more."³⁴

Poleg SKS in JDS, ki sta izražali prevladujoče gledanje na vprašanje kancelparagrafa v slovenskem liberalnem taboru, se je o tem vprašanju opredelila tudi Narodno socialistična stranka. V primerjavi z njima ni zagovarjala tako trdih in ozkih stališč o političnem govoru v cerkvi. Poslanec NSS Anton Brandner se je, ob opozorilu, da sta med slovenskimi zagovorniki kancelparagrafa SKS in JDS v to deloma upravičeni, najprej zavzel, naj bi kancelparagraf veljal tudi za uradništvo. "Ako država vsled tega, ker dobivajo duhovniki od nje plačo, kontrolira duhovščino," je dejal, "bi se moralo izvajati isto tudi pri uradništvu, ki izrablja čestokrat svoj položaj v strankarske namene. Enaka praksa za vse, kakor za duhovnike, tako za uradnike!" (...) Isto moramo zahtevati tudi pri privatnih podjetnikih. Tudi tam imamo slučaje, da pritiskajo kapitalisti na uslužbence in omejujejo njihovo svobodno voljo. Kadar pridejo volitve, nastopajo celo s terorjem proti njim. Enaka pravica za vse! Kakor za duhovnike, tako tudi za ostale!"³⁵

Tako kot drugi liberalni poslanci, je tudi Brandner zagovarjal stališče, da se Cerkvi ne sme dovoliti vključevanja v politično strankarski boj. Kljub temu pa je dvomil, da bi lahko "kancelparagraf res koristil samostojnim kmetom in demokratom (SKS in JDS – op. J. P.), kateri si hočejo s pomočjo kancelparagrafa utrditi svoje stališče in razviti svoje organizacije". Opozoril je, da "toliko časa, dokler imajo gospodje duhovniki na razpolago spovednico, toliko časa kancelparagraf nič ne pomaga. Veliko več in veliko bolj lahko vplivajo na svoje ljudi v spovednici nego s prižnice doli. Zato dvomim, da bi kancelparagraf kaj koristil, pač pa se bojim, da se ne bi razvil kulturni boj, kar bi naši mladi državi zelo škodovalo. (...) Zato je treba v tem vprašanju dobro premisliti, preden se kaj sklene."³⁶

Narodno socialistična stranka je med svojimi načelnimi stališči posebej poudarila, da ne zagovarja kulturnega boja.³⁷ Brandner je zato v Ustavodajni skupščini opozoril, da NSS ne potrebuje kancelparagrafa za svojo politično oporo. "Mi (bomo) svojo organizacijo razvili tudi brez kancelparagrafa", je dejal. "Mi mislimo, da tisti, ki propagira zdrave ideje, zdrave misli, ne potrebuje državne pomoči. (...) Državo kličejo na pomoč samo stranke, ki se čutijo slabe. Toda stranke, ki se čutijo močne in zdrave, stranke, ki

³² *Prav tam*, 45. sednica, 5. 4. 1921.

³³ *Jegličev dnevnik*, 2. december 1919.

³⁴ *SN*, 6. 7. 1920, dr. Ivan Tavčar, Ne vlivajmo olja v plamen! – O tem glej podrobneje, Perovšek, *Na poti v moderno*, str. 132–133.

³⁵ *SB US K SHS*, I, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 15, 16.

³⁶ *Prav tam*, str. 16.

³⁷ *NP*, 18. 12. 1920, Naše stališče.

imajo zdrave ideje, odklanjajo državno pomoč. Te stranke bodo dosegle uspeh iz lastne moči. (...) Dokler imajo duhovniki na razpolago spovednico, toliko časa je vsak kancelparagraf naravnost smešen. Če morete zabraniti agitacijo v spovednici," je potem je stvar drugačna. Tega pa ni mogoče, ker s tem posegate v notranje verske zadeve." Na Žerjavovo pripombo, da je glavna stvar vendarle prižnica, pa je odgovoril: "Videli boste, da Vam ne bo nič koristilo."³⁸

Podobnega mnenja kot Anton Brandner je bila tudi skupina družbenoreformno in narodnoavtonomistično usmerjenih slovenskih intelektualcev, zbranih ob glasilu *Avtonomist*. Skupina je v prvi polovici dvajsetih let v slovenskem javnem življenju imela opazno mnenjsko, deloma pa tudi politično vlogo.³⁹ Leta 1921 je o vprašanju kancelparagrafa in razmerja med vero in politiko v svojem glasilu udarno zapisala, da "v isto kategorijo zatiranja svobode kakor 'Obznana' spada tudi kancelparagraf. Njegovo potrebo utemeljuje v tem, da se gre tu za boj proti klerikalcem. Kako je to vendar smešno in otročje!", je poudaril *Avtonomist*. "Klerikalizem obstoji pri vseh verah in bo obstal, dokler bodo kje kakšne vere." Tudi proti veri so se vedno borili, pa še danes živi, čeprav ta boj poteka že tako dolgo, odkar vera obstoji, to je že nekaj tisoč let. "Čudno, da Neroni niso prišli na misel kancelparagrafa!", je nadaljeval *Avtonomist*. "Naše mnenje je, da vere (ver) tudi kancelparagraf ne bo ubil, tudi duhovniške agitacije ne bo preprečil, pač pa označuje njegove zagovornike za jako nesvobodoljubne in nedemokratske ljudi."⁴⁰ *Avtonomist* je versko vprašanje razumel predvsem kot kulturnoznanstveno vprašanje, njegov politični vidik pa je po njegovem mnenju zadeval večino ljudstva. In "če se je slovensko ljudstvo odločilo, da ima rajši fajmoštre kakor advokate (mišljena je liberalna meščanska politika – op. J. P.), je to stvar ljudstva in to odločitev moramo vzeti mirno na znanje, tudi advokatje jo morajo vzeti na znanje." Če pa taka odločitev advokatom ni prav, naj pa poskrbe s svojim delovanjem za to, da bodo ljudje njih rajše imeli kakor fajmoštre in potem bodo fajmoštri to odločitev ljudstva jemali na znanje." Nasploh pa je *Avtonomist* menil, da "boj proti klerikalizmu" ni več prvo in glavno vprašanje slovenske politike. Bistveno vprašanje tedanjega časa je videl v boju za obliko državne ureditve Kraljevine SHS, to je v vprašanju centralistično ali avtonomistično urejene jugoslovanske države, ki je "mnogo važnejše in aktualnejše kakor pa stara liberalno-klerikalna bojna gesla".⁴¹

Vprašanje oblike državne ureditve je tedaj dejansko bilo osrednji problem, ki ga je obravnavala slovenska politika. Vendar pa je na idejnem področju, ki je bilo eno od ključnih izhodišč političnega opredeljevanja, kancelparagraf prav tako predstavljal pomemben problem. O njem so se opredelili tudi v marksističnem taboru, le da so ga obravnavali zgolj v JSDS. Slovenske komuniste namreč njegova uvedba ali ne, ni zanimala.⁴²

Socialni demokrati, ki so menili, naj za cerkvene služabnike, v kolikor nastopajo politično, veljajo iste pravice in dolžnosti kot za vsakega drugega državljana,⁴³ med svoja načelna stališča niso vključili idejnega boja proti veri in duhovništvu. Proti duhovnikom so bili odločni nastopiti le, če bi delovali kot branilci kapitalističnega družbe-

³⁸ *SB US K SHS, I*, 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 16.

³⁹ O slovenskih avtonomistih glej Jurij Perovšek: Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka kmetov in delavcev. *Nova revija*, 1989/81–82, str. 194–198; isti: Prepeluhove ustavno-politične koncepcije v času Slovenske republikanske stranke kmetov in delavcev. *Borec*, 1989/1, str. 83–86; Zečevič, *Na zgodovinski prelomnici*, str. 113–116.

⁴⁰ *Avtonomist*, 11. 4. 1921, Tedenski pregled. *Kancelparagraf*.

⁴¹ *Avtonomist*, 9. 5. 1921, Klerikalizem, separatizem, federalizem, protidržavnost, avtonomija in – policija.

⁴² *SB US K SHS, I*, 27. r. s., 10. 5. 1921 (razprava Vladislava Fabjančiča).

⁴³ Perovšek, *Programi političnih strank 1918–1928*, dok. št. 24, str. 97.

nega reda.⁴⁴ JSDS je še marca 1921 menila, da bi kancelparagraf pomenil le sredstvo kulturnega boja. Prepričana je namreč bila, da duhovnikom "nihče ne more braniti dostopa do *posameznih* vernikov – če ne bodo govorili v cerkvi, bodo pa govorili v spovednicah in doma. Zato je vsaka naredba proti 'pridigovanju' iluzorna in odveč." To stališče je strankino glasilo *Naprej* pojasnilo takole: "*Politično* pa smatramo, kakor že omenjeno, vsako protinarodnostno in vsako protiversko naredbo *kot nasilje*, in za *socialista kot takega* stoji 'kancelparagraf' v isti vrsti, kakor policajdemokratska 'obznanjena'.⁴⁵ Liberalni *Kmetijski list* je ob tem zapisal, da ima *Naprej* "možganske krče in tako je iztisnil članek, v katerem dokazuje, da morajo biti socialni demokratje proti 'kancelparagrafu', kar da sledi iz njih zahteve, da je vera zasebna stvar".⁴⁶

Socialni demokrati so kasneje v Ustavodajni skupščini svoje stališče o kancelparagrafu spremenili. Poslanec JSDS Etbin Kristan je sicer izjavil, da stranka zagovarja enako pravico za vse, kar pomeni da imajo tudi duhovniki pravico do političnega dela in sodelovanja na volitvah. Pristavil pa je, da duhovniki svoje pravice ne smejo zlorabiti in v cerkvi vernikom priporočati za koga naj glasujejo oziroma jih k temu na podlagi svoje avtoritete in groženj s pogubljenjem, če bodo ravnali drugače, nagovarjati zunaj nje. JSDS je torej v Ustavodajni skupščini nasprotovala kancelparagrafu, v kolikor bi duhovnikom kratil pravico do političnega udejstvovanja, ni pa bila pripravljena dopustiti njene zlorabe.⁴⁷ Kot je dejal Etbin Kristan, socialni demokrati sicer niso verjeli, "da je kancelparagraf Bog ve kaka velika stvar", ocenili pa so, da je potreben, "ker se z njim gre na to, da se ne ustvari privilegij za katoliško cerkev (možnost izkoriščanja duhovniške službe in duhovniških nalog v politične namene – op. J. P.)".⁴⁸

Edina slovenska politična stranka, ki je v Ustavodajni skupščini nasprotovala kancelparagrafu, Slovenska ljudska stranka, je v obravnavi tega vprašanja izhajala iz načelnega stališča, da sta po cerkvenem pravu Cerkev in država dve oblasti, ki sta suvereni vsaka na svojem področju. Obe sta v svojem delokrogu druga od druge neodvisni, kar pomeni, da Cerkev priznava neodvisnost države in se ne vmešava v specialne notranje državne zadeve, država pa prav tako nima pravice, da bi Cerkev ovirala v urejanju njenih notranjih zadev. Kancelparagraf bi torej posegel v pristojnosti Cerkve, to pa bi bilo nasilje.⁴⁹ Poslanci SLS v Ustavodajni skupščini so nadalje opozarjali, da so služabniki Cerkve v izvrševanju svoje duhovniške službe odvisni le od svojih cerkvenih predstojnikov (kanon 1260 cerkvenega zakonika), medtem ko je problematiko kancelparagrafa uredila že enciklika Benedikta XV. *Humani generis redemptionem*, izdana 15. junija 1917, ki duhovniku kot učitelju vere prepoveduje vso politiko. Poudarili so, da se duhovnik, ki krši določila cerkvenega kancelparagrafa po kanonu 2298 novega cerkvenega zakonika kaznuje z izgubo svobode gibanja, odhodom iz župnije, prepovedjo izvrševanja poklica in odvzemom duhovniške obleke, kar dejansko pomeni, da ni več duhovnik.⁵⁰ Poslanec SLS iz Prekmurja in duhovnik Josip Klekl je ob tem svoje poslanske kolege vprašal: "Gospodje, hočete Vi večje kazni? Ako bi vi mene obsodili, da me zatvorite na eno leto v temnico ali da se mi vzame duhovniška oblast samo za en mesec,

⁴⁴ *Naprej*, 18. 11. 1920, Socialisti in vera, 12. 3. 1921, Kancelparagraf.

⁴⁵ *Naprej*, 12. 3. 1921, Kancelparagraf.

⁴⁶ *KL*, 17. 3. 1921, Pokrajinske vesti. *Socialni demokratje proti "kancelparagrafu"*.

⁴⁷ *SB UO US K SHS, IV*, 44. sednica, 4. 4. 1921, str. 30.

⁴⁸ *SB US K SHS, I*, 35. r. s., 21. 5. 1921, str. 5.

⁴⁹ *Slovenec*, 15. 1. 1921, Cerkevna pravna vprašanja v ustavi; *Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II*. Beograd 1921, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 23 (razprava Josipa Klekla; *SB US K SHS, II*).

⁵⁰ *SB US K SHS, I*, 28. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 14 (razprava dr. Josipa Hohnjeca), 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca); *SB US K SHS, II*, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 23, 24 (razprava Josipa Klekla).

grem rajši za eno leto v ječo, nego da bi se mi odvezla duhovniška oblast; kajti to je najhujša kazen za nas." V podkrepitev svojega stališča se je skliceval na ravnanje duhovščine v času Sovjetske republike Madžarske (od 21. marca do 1. avgusta 1919), ki ni hotela v cerkvi navduševati vernike za komunistično stranko. Na podlagi primera, ki je zadeval katoliški cerkvi svetovnonazorsko nasprotno politično gibanje, je sklenil, da kancelparagraf žali Cerkev in ji dela krivico.⁵¹

Stališče, da je duhovnik za svoje ravnanje v cerkvi odgovoren le cerkvenim institucijam, je zagovarjal tudi načelnik SLS Anton Korošec. Ob tem je opozoril, da v političnem življenju obstoje vprašanja, ki zadevajo tudi Cerkev, ki ni abstrakcija, marveč osnova vsega realnega življenja. Zato lahko pride do primera, ko bo duhovnik v cerkvi načel različne probleme.⁵² Kot je poudaril dr. Andrej Gosar, pa bi bilo težko najti koga, ki bi mogel objektivno soditi o tem, ali je duhovnik prekorračil mejo, postavljeno v ustavi, ali je ni. "To je praktično brez velike zlorabe sploh neizvedljivo. Zagovarjati se da samo to, da se duhovnik kaznuje takrat, kadar se mu pred sodiščem dokaže, da je zagrešil nekaj proti državi in njenim zakonom, ne pa proti eni ali drugi politični stranki." Gosar je priznal, da prihaja tudi do zlorabe cerkvene oblasti. Izjavil je, da mu je žal, "kadar izvem, da se je verska oblast zlorabljala v prilog stranki (SLS – op. J. P.), kateri imam čast pripadati. (...) Toda stranka ni država. Če se pa vrši v cerkvi agitacija proti državi, zaprete lahko duhovnika že po obstoječih zakonih."⁵³

Po Gosarju bi lahko bil edini, vsaj navidezno objektivni vzrok za uvedbo kancelparagrafa ta, da ima duhovnik možnost v preveliki meri vplivati na vernike in jim s tem omejevati osebno svobodo ter jih ovirati, da bi lahko sodelovali v javnem življenju tako, kot bi sami želeli ali bi jim najbolj koristilo. Če bi bilo to splošno resnično, bi lahko govorili o upravičenosti uvedbe kancelparagrafa. "Toda", je nagovoril njegove liberalne zagovornike, "za tako določbo je treba, da ne navedete samo dveh, treh izjemnih slučajev in potem deducirate iz tega obče pravilo za vse, marveč morate imeti množico takih slučajev." Tega pa zagovorniki kancelparagrafa niso storili. Če pa bi, bi jim zastavil naslednje vprašanje: "Zakaj ne donesete podobnega kancelparagrafa za tiste, ki imajo gospodarsko premoč ter jo zlorablajo in vplivajo na druge državljane, da ti ne morejo varovati svojih pravic?" Moč kapitala nad delovnimi sloji je namreč "mnogo, mnogo večja nego je moč duhovnika nad njegovimi verniki".⁵⁴

Gosar se je dotaknil tudi družbene, gospodarske in kulturne vloge duhovnikov v slovenski zgodovini. Menil je, da se slovenski liberalci zavzemajo za kancelparagraf bodisi iz bojazni bodisi iz sovraštva proti t. i. klerikalizmu. "Gospoda moja," je dejal, "vsi veste, da je klerikalizem nadvlada duhovščine. (...) Klerikalizem pomeni nadvlado duhovščine tudi v stvareh, ki se ne tičejo vere. (...) A tedaj Vas vprašam: kdo je kriv tega našega klerikalizma? Nihče drugi nego Vaša liberalna inteligenca, ki skozi desetletja ni nič delala med ljudstvom. Prvi je prišel in moral priti duhovnik, da se je usmilil naroda ter ga dvignil kulturno in gospodarsko. Gospoda moja: mi katoliški lajiki v Sloveniji smo najhujši nasprotniki klerikalizma, kolikor je na njem slabega, in ga najbolj podiramo s tem, ker gremo med ljudi in delamo zanje, da gredo za nami. (...) Če se hočete boriti proti klerikalizmu, potem se borite s tem, da greste med narod in nesebično pomagajte!" Na koncu je spregovoril še o nedemokratičnem značaju kancelparagrafa. "Ne smete usovarjati preventivnih odredb za en stan," je dejal, "dokler ne dokažete, da je ta stan v veliki večini škodljiv državi, da dela proti nji. Kadar ste dokazali, da dela naša duhovščina v večini proti državi, tedaj le izdajte proti njej kancelparagraf. Dokler pa morate prizna-

51 *SB US K SHS*, II, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 24.

52 *SB US K SHS*, I, 15. r. s., 15. 4. 1921, str. 19.

53 *Prav tam*, 34. r. s., 20. 5. 1921, str. 10.

54 *Prav tam*, str. 9.

vati, da je baš ona največ storila za to, da se je slovenski narod ohranil, toliko časa ne smete izdajati proti njej takih preventivnih odredb. (...) Jaz za svojo osebo se ne plašim tega, da bo prišel kancelparagraf v ustavo, in če pride, rečem samo to, da se veselim tistih velikih mož, katere bo rodil."⁵⁵

Stališče, da je kancelparagraf nedemokratičen institut so zagovarjali tudi drugi poslanci SLS in pristavili, da nima primerjave v kulturnem svetu.⁵⁶ V enakem tonu in z enakimi argumenti je proti kancelparagrafu pisal tudi strankin tisk, na to pa so izven parlamenta opozarjali tudi vidni predstavniki SLS. Na velikem strankinem shodu za svobodo Cerkve in proti kancelparagrafu so sprejeli tudi resolucijo zoper vklepanje Cerkve v "okove kancelparagrafov in podobnih določb".⁵⁷ *Slovenec*, ki je že leta 1920 zapisal, da ima "Cerkev pravico in dolžnost, da zavzema svoje stališče nasproti temeljnim idejam, ki tvorijo velika gibanja v sodobnem življenju",⁵⁸ je ob splošnem nezadovoljstvu katoličanov nad kancelparagrafom še poudaril, da z njim želijo "dati cerkvenim propovednikom nagobčnik" in Cerkev prisiliti k molku, ko bi morala oznanjati Kristusov nauk, braniti vero in svoje pravice pred napadi sovražnih strank, ter pozivati vernike, da morajo Boga bolj ubogati kot ljudi.⁵⁹ Na ugovore z liberalne strani, da kancelparagraf ne velja le za katoliško, temveč tudi za pravoslavno in muslimansko cerkev, pa je *Slovenec* s primerom položaja pravoslavne cerkve v Ruski sovjetski federativni socialistični republiki odgovoril, da se "ravno pravoslavje v Rusiji, ki je najbolj merodajno, najbolj bori proti kancelparagrafu, ki ga je dekretiral sovjet narodnih komisarjev".⁶⁰ Opozoril je tudi, da zaradi prizadevanja za sprejem Cerkvi sovražnih naredb, "politika države SHS (Kraljevine SHS – op. J. P.) drči navzdol po poševni ploskvi notranjega državljanskega boja". Ob tem bi kancelparagraf utegnil imeti take posledice, da bi ga njegovi zagovorniki, če bi se tega zavedali, nikoli ne predlagali. Kancelparagraf bi lahko "prisilil duhovščino, da v cerkvi svoje delo le še bolj osredotoči okoli osebne verske vzgoje v najožjem smislu besede, zato pa bi katoliški laiki podesetorili katoliško politično in socialno delo nazunaj. Eno kakor drugo bi bilo le v veliko korist cerkve. Ne kazalo bi torej nič drugega kakor obsesiti nagobčnik na vse državljane katoliškega veroizpovedovanja sploh, kar je seveda nemogoče."⁶¹

O kancelparagrafu so v Ustavodajni skupščini odločali 5. aprila, 18. maja in 25. maja 1921. Najprej je na seji Ustavne odbora Ustavodajne skupščine 5. aprila 1921 odborska večina sprejela predlagano določilo, ki je verskim služabnikom pri opravljanju duhovniške službe in duhovniških nalog prepovedovalo izkoriščati vero v politične namene.⁶² Gregor Žerjav se je ob tem na zboru zaupnikov JDS 10. aprila 1921 v Ljubljani pohvalil, da je bil kancelparagraf sprejet po zaslugi slovenskih demokratov, ki so predložili dokumente o delovanju duhovščine v cerkvi.⁶³ Splošnemu veselju v JDS zaradi sprejetja kancelparagrafa v Ustavnem odboru pa se je uprla NSS, saj je njem videla le politično kratkovidnost svobodomiselnih strank. "Naše vodilne svobodomiselnje politič-

⁵⁵ *Prav tam*, str. 10. – Na zgodovinsko vlogo in pomen duhovščine za kulturni, socialni in gospodarski dvig slovenskega naroda glej tudi *SB US K SHS*, I, 25. r. s., 27. 4. 1921, str. 13–14 (razprava Janeza Brodarja).

⁵⁶ *SB US K SHS*, I, 27. r. s., 10. 5. 1921, str. 30 (razprava Josipa Klekla), 37. r. s., 11. in 12. 5. 1921, str. 14 (razprava Josipa Hohnjeca), 36. r. s., 23. 5. 1921, str. 8 (razprava Josipa Hohnjeca).

⁵⁷ *Slovenec*, 12. 6. 1920, Kancelparagraf, 3. 3. 1921, Kulturni boj, 15. 3. 1921, Veličastna protestna manifestacija v Ljubljani, 7. 4. 1921, Kancelparagraf in njegove posledice, 12. 6. 1921, Govor dr. Korošca na shodu HPS v Osijeku.

⁵⁸ *Slovenec*, 12. 6. 1920, Kancelparagraf.

⁵⁹ *Slovenec*, 5. 3. 1921, Verski boj.

⁶⁰ *SN*, 4. 3. 1921, Dnevne vesti. *Zagonetka; Slovenec*, 4. 3. 1921, Kancelparagraf in pravoslavna cerkev.

⁶¹ *Slovenec*, 3. 3. 1921, Kulturni boj.

⁶² *SB UO US K SHS*, IV, 45. sednica, 5. 4. 1921, str. 48.

⁶³ *SN*, 12. 4. 1921, Zbor zaupnikov jugoslov. dem. stranke.

ne stranke", je zapisala *Nova pravda*, "pripravljajo naravnost pot bodoči klerikalni zmagi. Pot katero hodijo naši demokrati je pot, ki pelje v prepad. – Toda oni to sami hočejo in mi jih ne bomo zadrževali."⁶⁴ Težo sprejetega določila je kasneje skušal omiliti *Kmetijski list*, ki je spomnil, da kancelparagraf "prepeveduje le zlorabo vere in izrecno dovoljuje duhovnikom, da smejo izvan cerkve vršiti svoje politično delo tako, kakor hočejo".⁶⁵

V nadaljnjem odločanju o kancelparagrafu so na seji Ustavnega odbora 18. maja 1921 z večino glasov zavrnil predlog Jugoslovanskega kluba (JK; v njem so bile povezane SLS, Hrvatska pučka stranka in Bunjevačko-šokačka stranka), da bi iz ustave črtali kancelparagraf.⁶⁶ Na plenarnem zasedanju Ustavodajne skupščine 25. maja 1921 pa najprej ni bil sprejet predlog predsednika JK in načelnika SLS Antona Korošca, naj bi posebej glasovali o kancelparagrafu. Skupščina se je odločila, da bo glasovala o 12. členu ustave, ki je vseboval določilo o kancelparagrafu, v celoti, nato pa je z večino glasov izglasovala omenjeni člen. S tem je bil kancelparagraf sprejet.⁶⁷ Do tega je prišlo dan zatem, ko so v Ustavodajni skupščini prebrali zahtevo več slovenskih kulturnih in združnih organizacij, sokolskih društev in mestnih organizacij JSDS in SKS, naj kancelparagrafa ne vključijo v ustavo.⁶⁸ Vključitev kancelparagrafa v ustavno besedilo je glasilo njegove idejne pobudnice, Samostojne kmetijske stranke, posprenilo skladno z njenimi pogledi na obravnavano problematiko. *Kmetijski list* je poudaril, da je prepoved zlorabljanja vere v politične namene nekaj najbolj "poštenega, samoosebi umljivega in baš za katoliško cerkev naravnost koristnega", saj ne dovoljuje, da bi jo lahko vpletali v strankarski boj. Vprašal je še, "zakaj se naši klerikalci te ustavne določbe tako zelo boje, ko je vendar v interesu cerkve, da se je ne vlačí v strankarske borbe. In zopet: če je res, kar so izjavljali vsi klerikalni govorniki, da katoliška duhovščina nikdar ne zlorablja cerkve v strankarske namene, čemu potem tak strah pred 'kancelparagrafom'?"⁶⁹

Ob politiki so vprašanje kancelparagrafa spremljali tudi v strokovni javnosti. Po sprejetju ustave, 28. junija 1921, se je *Zborniku znanstvenih razprav*, ki ga je izdajal profesorski zbor Juridične fakultete Vseučilišča Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev v Ljubljani, oglasil redni profesor kazenskega procesnega prava in utemeljitelj slovenske pravnozgodovinske znanosti, dr. Metod Dolenc. V obsežni razpravi *Kriminalnopolitična presoja določil zadnjega odstavka čl. 12. Vidovdanske ustave* je razčlenil zgodovinske vidike, idejna načela in uporabo kancelparagrafa v evropski pravnapolitični in cerkveni pravni zgodovini ter njegovo uvedbo v ustavo Kraljevine SHS (Vidovdanska ustavo).⁷⁰ Poudaril je, da "razgled po tujih, starejših in mlajših ustavah v Evropi kaže, da do *Vidovdanske ustave* še nobena ni sprejela kancelparagrafskih predpisov vase!" Po njegovi razčlembi kancelparagraf ni predstavljal pravne dobrine, pač pa je bil "pravcati politikum, t. j. koncept ene stranke (SKS in JDS – op. J. P.) iz strankarsko-političnih nagibov, usvojen od strank, ki so tvorile večino, iz političnih vidikov". Nastal je torej "iz bojzani zloupotrebe momentalne politične moči ene stranke (SLS – op. J. P.)".⁷¹ Dolenc

64 NP, 9. 4. 1921, Jugoslavija.

65 KL, 12. 5. 1921, Stranka Ljudskih Sleparjev.

66 SB US K SHS, IV, 50. sednica, 18. 5. 1921, str. 60–62. Zahteva, naj se iz ustave črta določilo o kancelparagrafu, je bila vključena tudi v ločeno mnenje JK o načrtu ustave. (*Prav tam*, Odvojeno mišljenje Jugoslovanskega Kluba o nacrtu Ustava predloženog od Ustavnog odbora, str. 4.)

67 SB US K SHS, II, 38. r. s., 25. 5. 1921, str. 31.

68 SB US K SHS, I, 37. r. s., 24. 5. 1921; Zečević, *SLS in jugoslovansko zedinjenje*, str. 380.

69 KL, 2. 6. 1921, "Kancelparagraf" in klerikalna podivjanost.

70 Metod Dolenc: *Kriminalnopolitična presoja določil zadnjega odstavka čl. 12. Vidovdanske ustave. Zbornik znanstvenih razprav*, 1922, str. 160–197.

71 *Prav tam*, str. 162, 164–165, 188, 194.

je kancelparagraf, "kateremu nima nobena druga evropska ustava para",⁷² negativno ocenil. V razpravi je opozoril tudi na kazenske ukrepe, uzakonjene na podlagi ustavnega določila o prepovedi političnega govora v cerkvi. Po *Projektu kazenskega zakonika za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev* (Beograd 1922) se je namreč politični govor v cerkvi kaznoval z zaporom. Dolenc je ob tem pojasnil, da "določilo kazni zatvora brez navedbe trajanja pomeni po splošnem delu kazenskega zakonika dobo od 7 dni do 5 let".⁷³

Vprašanje kancelparagrafa, s katerim sta se srečali slovenska politika in družba leta 1921, je pokazalo, da je tradicionalni katoliško-liberalni idejnopolični spor, kljub temeljnim zgodovinskim spremembam, ki so zaznamovale položaj slovenskega naroda po prvi svetovni vojni, v veliki meri ohranil dinamiko iz avstrijske dobe.⁷⁴ V tem smislu je opredelil ključne značilnosti slovenske politike v prvi jugoslovanski državi, saj so bile glavne nasprotnice v vprašanju kancelparagrafa liberalni SKS in JDS ter katoliška SLS. Omenjene stranke so se v boju za ali proti kancelparagrafu ravnale po izrazito idejnih in političnih merilih. Njihov spopad je imel značaj kulturnega boja, ki pa ga niso podpirali drugi politični subjekti – liberalna NSS, JSDS, komunisti in skupina zbrana ob glasilu *Avtonomist*. NSS, ki je sicer nasprotovala političnemu govoru v cerkvi, je, enako kot avtonomisti, ostro obsodila kulturnobožno držo SKS in JDS. Podobno je ravnala tudi JSDS. Sicer pa se v marksističnem taboru v vprašanju kancelparagrafa bodisi niso vznemirjali bodisi so kancelparagraf le formalno podprli. Vprašanje idejnega in političnega vpliva vere in Cerkve tedaj ni vzbudilo ideoloških strasti v celotni slovenski družbi, z uvedbo kancelparagrafa pa je opredelilo novo izzivno točko ideoloških soočanj v slovenskem političnem prostoru.

Kancelparagraf, katerega pobudniki so prihajali iz vrst slovenskih liberalcev, je bil sestavni del pravnega reda prve jugoslovanske države ves čas njenega obstoja.⁷⁵ Njegova določila, vključno z kazenskimi ukrepi, so se kot sredstvo idejnega in političnega boja ohranila tudi v jugoslovanskem in slovenskem pravnem redu po drugi svetovni vojni,⁷⁶ v Republiki Sloveniji pa so bila zgodovinsko izbrisana v začetku 21. stoletja.⁷⁷

⁷² Prav tam, str. 194.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Prim. tudi Anka Vidovič-Miklavčič: *Mladina med nacionalizmom in katolicizmom : pregled razvoja in dejavnosti mladinskih organizacij, društev in gibanj v liberalno-unitarnem in katoliškem taboru v letih 1929–1941 v jugoslovanskem delu Slovenije*. Ljubljana 1994, str. 46.

⁷⁵ *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 87/1921, Ustava kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev; *Projekt kazenskega zakonika za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Beograd 1922, str. 78; *Službeni list Kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 53/1931, Ustava kraljevine Jugoslavije.

⁷⁶ *Uradni list Federativne ljudske republike Jugoslavije*, 10/1946, Ustava FLRJ; *UL FLRJ*, 22/1953, Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti; *Ustava Socialistične federativne republike Jugoslavije*. Beograd 1963, str. 55; *Ustav Socialističke Federativne Republike Jugoslavije*. Beograd 1974, str. 133; *Ustava Ljudske republike Slovenije*. Ljubljana 1947, str. 16; *Ustava Socialistične republike Slovenije*. Ljubljana 1974, str. 137; *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, 15/1976, Zakon o pravnem položaju verskih skupnosti.

⁷⁷ *Uradni list Republike Slovenije*, 60/2005, Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o javnih zbiranjih; *UL RS*, 14/2007, Zakon o verski svobodi.

ALEKSANDAR RASTOVIĆ*
UROŠ ŠUVAKOVIĆ**

FORMIRANJE I USPEŠNOST POLITIČKIH PARTIJA U PRVIM GODINAMA POSTOJANJA KRALJEVINE SHS

POVZETEK

Tokom dvadesetttrogodišnjeg postojanja Kraljevine SHS/Jugoslavije delovala je ukupno 41 politička partija, a njih 19 je imalo parlamentarni status. Veliki broj političkih stranaka može se objasniti bogatim istorijskim nasleđem, odnosno činjenicom da su na teritorijama koje su ušle u sastav novoformirane države postojale brojne političke organizacije. Jedan broj tih, starih stranaka, je svoj politički put nastavio i u novostvorenoj državi, prilagodivši se organizaciono i programsko-politički. Formiraju se i nove stranke, koje su reprezentovale interese nove političke elite i njihova htenja, naročito u prilog jačanja ili slabljenja Kraljevine SHS. U programskom smislu, političke partije se razlikuju prvenstveno prema svom odnosu prema nacionalnom pitanju, obliku državnog uređenja (monarhija vs. republika), stepenu centralizacije države (unitarizam vs. federalizam), organizacije vlasti (jedinstvo vs. podela vlasti), kao i u gledanjima koja se tiču socijalnih prilika u zemlji, socijalnog položaja pojedinih grupa, ekonomskim pitanjima, itd.

S obzirom na svrhu postojanja političkih partija (borba za vlast), uspešnim se u parlamentarnim sistemima mogu smatrati samo one koje su zastupljene u parlamentu, odnosno one koje učestvuju u izvršnoj vlasti. Na novembarskim izborima za Konstituantu 1920. godine, koja je usvojila Ustav Kraljevine SHS na Vidovdan, 28. juna 1921. godine, učestvovala su 22 političke partije i grupe, a 16 stranačkih lista može se smatrati uspešnim pošto su izborile mandate u Ustavotvornoj Skupštini.

U dvipogodišnjem periodu od nastanka države do usvajanja njenog prvog ustava promenjeno je čak osam vlada, od čega su u šest slučajeva predsednici vlada bili radikali (Protić, Vesnić i Pašić po dva puta), a u dva mandata demokrate (oba puta Davidović). Ni u ovom periodu ni u kasnijim godinama postojanja Kraljevine, ključnu ulogu u promenama vlada nije imao parlament, već monarh.

ABSTRACT

FORMATION AND SUCCESSFULNESS OF POLITICAL PARTIES IN THE FIRST YEARS OF EXISTENCE OF THE KINGDOM OF SHS

During the twenty-three years of existence of the Kingdom of SHS/Yugoslavia, total of 41

* dr., docent, Departman za opštu istoriju, Filozofski fakultet, Univerzite u Nišu, RS-18000 Niš, Ćirila i Metodija 2
PhD, Assistant Professor, Department for History, Faculty of Philosophy, University of Niš, RS-18000 Niš, Ćirila i Metodija 2
E-mail: sa2069@eunet.yu

** dr., docent, Katedra za sociologiju, Filozofski fakulteti u Kosovskoj Mitrovici, RS-38220 Kosovska Mitrovica, Filipa Višnjića bb
PhD, Assistant Professor, Cathedra for Sociology of the Faculty of Philosophy in Kosovska Mitrovica, RS-38220 Kosovska Mitrovica, Filipa Višnjića bb
E-mail: uros-s@eunet.yu

political parties acted and 19 of them had parliamentary status. Great number of political parties may be explained by the rich historical inheritance, i.e. by the fact that numerous political organizations existed in the territories that entered into the newly formed state. Certain number of those old parties continued their political way also in the newly formed state, adapting organization and program-politics. New parties were also formed that represented interests of new political elite. In program sense, political parties were different mainly according to their relation to national question, form of state arrangement (monarchy vs. republic), degree of state centralization (unitarianism vs. federalism), organization of authority (unity vs. division of authority), as well as in views regarding social circumstances in the state, social position of certain groups, economic questions, etc.

Regarding the purpose of political parties existence (fight for authority), only those parties that are represented in parliament may be considered as successful in parliamentary systems, i.e. those that participate in executive authority. Twenty-two political parties and groups participated on November elections for Constitution in 1920, and adopted the Constitution of the Kingdom of SHS on St. Vitus' Day, 28 June 1921, and 15 party lists may be considered as successful since they obtained mandates in the Constitutional Assembly.

In the two-and-a-half-year long period from establishment of the state to adopting its first constitution even eight governments have been changed, out of which radicals were premiers in six cases (Mr. Protić, Mr. Vesnić and Mr. Pašić, each of them twice) and democrats in two cases (Mr. Davidović). Neither in this period nor in later years of the Kingdom's existence, have parliament not had the key role in changes of governments but the monarch.

U dvadesettrogodišnjem postojanju Kraljevine Srba, Hrvata, Slovenaca-Jugoslavije na njenoj teritoriji je delovala četrdeset jedna politička partija ili organizacija,¹ od kojih je njih devetnaest imalo status parlamentarne. Postojanje tolikog broja stranaka i razućenost političkog života može se objasniti bogatim istorijskim nasleđem odnosno činjenicom da su na teritorijama koje su ušle u sastav nove države postojale brojne partije koje su svoj politički život i aktivnosti nastavile i u novim okolnostima. Ipak, jedan deo njih je prestao da postoji, deo se utopio ili sjedinio sa drugim političkim partijama, a došlo je i do stvaranja novih stranaka koje su predstavljale izraz tenjenja nove političke elite koja je izražavala raspoloženje u prilog jačanja ili slabljenja jugoslovenske države.

Osim zbog istorijskog nasleđa na brojnost političkih stranaka u Kraljevini SHS uticali su i neravnomerna socijalno-ekonomska struktura zemalja koje su ušle u njen sastav, raznolikost pravnih, administrativnih, školskih sistema, šarolikost nacija, vera, kultura, tradicija. Sve je to uticalo i na dinamičnost političkog života, i veliku mobilnost stranaka, naročito u prvih nekoliko godina postojanja nove države.

¹ Istorija građanskih stranaka u Jugoslaviji, I deo, Beograd 1952, 75. A. Rastović, Nastanak i razvoj političkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1941, u D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga I, Nastanak, razvoj i partijski sistemi, Kosovska Mitrovica–Beograd 2007, 11. Profesor Branko Petranović i dr Momčilo Zečević navode podatak da je na izborima 1925. godine učestvovalo čak četrdeset pet stranaka koje su se posle završetka izbora proredile, B. Petranović, M. Zečević, Agonija dve Jugoslavije, Beograd 1991, 112.

I

U dvoipogodišnjem periodu od nastanka zajedničke države do usvajanja prvog Ustava formirano je čak osam vlada, od toga šest radikalskih (po dve vlade Stojana Protića, Milenka Vesnića, Nikole Pašića), a dve vlade je obrazovao je šef demokrata Ljuba Davidović. Niti u ovom razdoblju ni u kasnijim godinama postojanja Kraljevine SHS, ključnu ulogu u promenama vlada nije imala Narodna skupština, već kralj. Pored vlade deluje i Privremeno narodno predstavništvo. Međutim, ovo telo koje je trebalo da kao zajednički predstavnički organ funkcioniše u prelaznoj fazi izgradnje nove države, bilo je podređeno vladi, s obzirom na to da je ona imala velike ingerencije u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti. Pored toga sve političke stranke kada su bile na vlasti su težile da stave pod kontrolu Privremeno predstavništvo koje je od kontrolora vlade postalo njena obična transmisija.² Ipak, ovo telo je septembra 1920. usvojilo jedan od najvažnijih akata u novoj državi, Zakon o izboru poslanika za Ustavotvornu skupštinu čime su udareni temelji budućeg burnog parlamentarnog života. Zakonom se predviđalo tajno glasanje, pravo glasa za muškarce, državljanje Kraljevine, koji su šest meseci živeli u opštini boravišta. Izborni census je ukinut. Pasivno pravo dobijao je svaki pismeni muškarac sa navršenih dvadeset pet godina života.

II

Sa stanovišta priprema za vođenje izborne kampanje i same izborne agitacije, treba uočiti da pred održavanje prvih parlamentarnih izbora za Konstituantu većina stranaka nije konsultovala svoje članstvo ili potencijalne birače o izbornom programu, što je bio svojevrсни manir rada, a veliki broj partija nije održao ni stranačke kongrese niti izgradio ozbiljniju partijsko-organizacionu infrastrukturu. Najveće stranke su tek uoči izbora usvojile partijske programe (radikali, demokrati), koji nisu dovoljno afirmisani niti propagirani na predizbornim skupovima. Agitovanje se vršilo organizovanjem izbornih skupova tzv. zborova, štampanjem proglasa i plakata. U predizbornoj kampanji najviše se govorilo o obliku budućeg uređenja jugoslovenske države i socijalno privrednim pitanjima.³

Na izborima za Ustavotvornu skupštinu održanim 28. novembra 1920. najviše glasova i mandata (devedeset dva) dobila je Demokratska stranka, jedan mandat manje osvojili su radikali, a na trećem mestu našli su se komunisti sa pedeset osam poslaničkih mesta.⁴ Na tim prvim parlamentarnim izborima za Konstituantu učestvovala su čak dvadeset dve političke partije, od toga čak njih šestnaest je ušlo u parlament.

Ukupan broj upisanih birača: 2.480.623

Ukupno glasalo: 1.607.265

Procenat glasanja: 64.9%

Ukupan broj poslanika: 419

² B. Gligorijević, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919–1929)*, Beograd 1979, 60.

³ Isto, 67–73.

⁴ *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak*, Beograd 1989, 30, AJ, 72–75–285.

NAZIV STRANKE	BROJ OSVOJENIH GLASOVA	BROJ MANDATA
Demokratska stranka	319.448	92
Radikalna stranka	284.575	91
Komunistička stranka	198.736	58
Hrvatska pučka seljačka stranka (Radićevci)	230.590	50
Zemljoradnička stranka	151.603	39
Hrvatska i slovenačka pučka stranka (Korošec)	111.274	27
Jugoslovenska muslimanska organizacija	110.895	24
Socijal-demokratska stranka	46.792	10
Nacionalna turska organizacija-Dzemijet	30.029	8
Hrvatska-težačka stranka (Narodni klub)	38.400	7
Hrvatska zajednica	25.867	4
Republikanska stranka	18.136	3
Hrvatska stranka prava	10.880	2
Narodna socijalna stranka	6.186	2
Vanstranačka lista-Trumbić itd	6.581	1
Liberalna stranka	5.061	1
Srpska narodna organizacija-Čokorilo	6.216	0
Ratnička stranka	2.484	0
Prekomurska gospodarska stranka	1.960	0
Češka stranka	704	0
Nezavisna muslimanska stranka	449	0
Muslimanska narodna stranka	306	0

Pregled izbora za poslanike Ustavotvorne skupštine Kraljevine SHS 28. XI. 1920.⁵

Kada je reč o tipičnim parlamentarnim sistemima, onda se bez dvoumljenja može reći da se uspešnim političkim partijama mogu smatrati one koje uspevaju da zadobiju parlamentarni status, a još uspešnijim one koje uđu u izvršnu vlast, pa se na osnovu tih kriterijuma konstruišu uspešno precizni instrumenti merenja uspešnosti političkih partija.⁶ U slučaju Kraljevine SHS problem nastaje zbog toga što je kralj bio ključni činilac političkog sistema i političkog života, namećući svoju volju bez obzira na odnos snaga u skupštini, čak i u vreme kada je parlament i stranački život postojao. Bez obzira na ovu opasku jasno je da se partije koje su stekle parlamentarni status mogu smatrati uspešnim. Izbore za Ustavotvornu skupštinu karakteriše jačanje uticaja KPJ, ali i uopšte snaženje republikanskih, antimonarhističkih, anticentralističkih koncepcija. Sem toga, određen broj birača opredeljavao se prema nacionalnim i verskim načelima (hrvatski republikanci, slovenački klerikalci, Jugoslovenska muslimanska organizacija).⁷

III

Na teritoriji Kraljevine SHS su delovale političke stranke koje možemo svrstati u nekoliko kategorija pri čemo smo za glavne parametre koji određuju pripadnost određene

⁵ Statistički pregled izbora narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca izvršenih na dan 28. novembra 1920. god, Beograd 1921, vidi dodatak.

⁶ U. Šuvaković, Instrumenti merenja uspešnosti političkih partija, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 118–119, Novi Sad 2005, 395–403.

⁷ B. Petranović, Istorija Jugoslavije 1918–1988, I, Beograd 1988, 119.

noj grupaciji uzeli: vreme nastanka, područja delovanja, uticaj u političkom životu zemlje, uspeh na skupštinskim izborima, odnos prema obliku društvenog i državnog uređenja, obliku vladavine, klasni karakter političkih ideologija, socijalna struktura stanovništva, odnos prema crkvi i veri. Na osnovu tih kriterijuma ustanovili smo da su na teritoriji Kraljevine SHS delovale političke partije koje smo podelili na: 1. Stare i nove, 2. Masovne (velike) i male, 3. Parlamentarne i vanparlamentarne, 4. Opšte-državne (jugoslovenske) i pokrajinsko-oblasne (nacionalne), 5. Dekretovane-dvorske (režimske), 6. Monarhističke i republikanske, 7. Građanske i socijalističko-komunističke, 8. Revolucionarne i reformističke, 9. Seljačke i radničke, 10. Klerikarne i antiklerikalne, 11. Manjinske.⁸

Za period koji obuhvata temu našeg rada osvrnućemo se na klasifikaciju stranaka na stare i nove, masovne i male, parlamentarne i vanparlamentarne. U kategoriju starih stranka svrstali smo one partije sa višedecenijskom tradicijom koje su nastale i delovale i pre obrazovanja nove države (Narodna radikalna stranka, Slovenska ljudska stranka, Hrvatska pučka seljačka stranka,) dok su nove stranke sve one koje su nastale nakon donošenja Prvodecembarškog akta o ujedinjenju (Jugoslovenska demokratska stranka 1919, JMO 1919, Samostalno kmetijska stranka 1919, Hrvatska zajednica 1919, Dzemijet 1919, KPJ 1920, Jugoslovenska Republikanska stranka 1920, Savez zemljoradnika 1920). Grupu masovnih ili velikih stranka činile su one partije koje su imale brojno članstvo, razgranatu partijsku mrežu i organizaciju ili su ostvarivale snažan uticaj na politički život u državi (Radikalna, Demokratska stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka, KPJ u prve dve-tri godine parlamentarizma). Specifičan je položaj Slovenke ljudske stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Ove partije su bile male po broju članova ili pristalica, ali vrlo uticajne na kreiranje unutrašnje i spoljne politike zemlje. Male stranke su bile one sa zanemarljivim brojem pristalica, nerazvijenom partijskom mrežom ili minimalnim brojem poslanika u parlamentu. Takve su bile između ostalih: Jugoslovenska republikanska stranka, Češka stranka, Muslimanska narodna stranka, Ratnička stranka, Nezavisna muslimanska stranka, Liberalna stranka, Prekomurska gospodarska organizacija, Narodno socijalna stranka, Hrvatska stranka prava, Bunjevačko-šokačka stranka, Socijaldemokratska stranka, Trumbić-Drinković stranka.

Parlamentarne stranke su bile one koje su prelazile izborni census, imale svoje poslanike i formirale poslaničke klubove u narodnoj skupštini (Radikalna, Demokratska, HRSS, KPJ, SLS, Savez zemljoradnika, JMO, Jugoslovenska republikanska stranka, Dzemijet,) dok su vanparlamentarne stranke bile one koje su izlazile na izbore sa poslaničkim kandidatima ili listama, ali nisu dobijale mandate.

IV

Od formiranja Kraljevine SHS do donošenja Vidovdanskog Ustava osnovno pitanje oko koga su se političke stranke sukobljavale i najviše razmimoilazile ticalo se unutrašnjeg uređenja nove države i odnosa prema Vidovdanskom Ustavu. Najoštrije protivrečnosti javljale su se s jedne strane između stranaka koje su zastupale centralističko--unitarističku koncepciju državnog uređenja (stožer okupljanja uglavnom srpske političke stranke, Radikalna, u nešto blažoj meri i Demokratska) i s druge strane one partije koje su zastupale federalističko (konfederalističko)-pokrajinsku koncepciju (prevashodno korpus hrvatskih političkih stranaka, ali i Jugoslovenska Republikanska stranka). Konačno jedan broj stranaka zalagao se za poliliku srednjeg kursa odnosno isticalo za-

⁸ A. Rastović, Nastanak i razvoj političkog života u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca—Jugoslaviji 1918—1941, u D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS—Jugoslaviji, knjiga I, 11.

hteve za preuređenjem države na principu stvaranja autonomija (SLS, JMO, Samostojna kmetijska stranka, Dzemijet). Postojale su i one stranke koje je prvobitno prihvatile unitarističku soluciju, a zatim je napustile usvajajući federalistički koncept (Hrvatska zajednica).

Unitaritičko-centralistički model unutrašnjeg ustrojstva nove države koji je na kraju ugrađen i u Ustav iz 1921. je podrazumevao brisanje bivših nacionalnih država Srbije, Crne Gore, odnosno pokrajina bivše Austrougarske monarhije (Hrvatska i Slovenija). Ovo je praktično značilo da se Srbima, Hrvatima i Slovencima neće dozvoliti razvitak u svojim posebnim nacionalnim oblastima. Zastupnici unitarizma isticali su da pokrajine u Austrijskoj carevini nisu predstavljale plod nacionalnog grupisanja već su nastale kao rezultat težnji bečke politike da razjedini bliske slovenske narode. Te pokrajine je trebalo eliminisati kao izvorište separatizama, a umesto njih izgraditi samoupravne oblasti i to manjeg obima kako bi se sprečilo njihovo nacionalno grupisanje. Formiranje što više takvih oblasti značilo bi manju verovatnoću za nastanak nacionalnog ekskluzivizma. Ravnopravnost Srba, Hrvata i Slovenaca osigurao bi se uvođenjem demokratskog parlamentarnog sistema u kome bi sva tri plemena imala ista prava pri čemu se isključivala i negirala mogućnost prevlasti jednog plemena nad drugim.⁹ Najznačajniji zastupnici unitarističko-centralističke koncepcije bili su Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka i Savez Zemljoradnika.

Narodna radikalna stranka koja nastaje 1881. i njen neprikosnoveni vođa Nikola Pašić imali su ključni uticaj u stvaranju nove države, čvrsto zastupajući centralističku koncepciju njenog budućeg uređenja. Stranka je spadala je u grupu velikih parlamentarnih partija sa najbrojnijim članstvom. Uporište je imala pre svega u srpskom nacionalnom korpusu i na teritoriji Srbije, mada je uticaj i organizacije proširila i na područja Vojvodine, BiH, delo Slavonije, Crnu Goru i Makedoniju. Zato se može smatrati i opšte državnom-jugoslovenskom strankom. Pridržavala se izvornog programa iz vremena osnivanja,¹⁰ ne pridajući značaj pisanim dokumentima i programskim stavovima, više se vezujući za svog vođu nego za sadržaj programa. U tom smislu se za nju može sasvim decidno reći da se radi o tipičnoj liderskoj partiji.¹¹ Ključna ličnost stranke, neprevaziđeni autoritet, bio je Nikola Pašić. Praktično, partija je počivala na njegovoj harizmi, što joj je obezbeđivalo unutrašnju stabilnost, popularnost u narodu, osvajanje ogromnog broja glasova na parlamentarnim izborima. Tako na primer na izborima za Konstituantu osvajaju devedest jedan mandat. Radikalna stranka je od svih parlamentarnih partija obrazovala najviše kabineta u međuratnom periodu, ukupno dvadeset osam, a njen vođa Pašić drži rekord po broju formiranih vlada (deset). Samo od nastanka nove države do donošenja Vidovdanskog Ustava obrazovali su čak šest vlada.

Prve pukotine u monolitnom jedinstvu radikala nakon formiranja Kraljevine nastale su u trenutku otvaranja pitanja budućeg državnog uređenja države. Nosioc drugog ja u stranci postaje Stojan Protić koji nastupa sa svojom koncepcijom državnog uređenja koja je bila potpuno suprotstavljena Pašićevim centralističkim gledištima. Istupa sa koncepcijom očuvanja postojećih razlika to jest plemenske i nacionalne posebnosti jugoslovenskih naroda. Protivi se brisanju pokrajinskih specifičnosti, čime staje u red ozbiljnih

⁹ B. Gligorijević, *Političke stranke i državno uređenje Jugoslavije 1918–1929*, Vojnoistorijski glasnik 3, Beograd 1991, 87.

¹⁰ Program Narodne radikalne stranke, V. Krestić, R. Ljušić, *Programi i statuti srpskih političkih stranaka do 1918. godine*, Beograd 1991, 101–106.

¹¹ Iako se podela na liderske i programske partije može kritikovati, budući da je postojanje prepoznatljivog lidera važan element za uspešno delovanje partije, ipak zabeleženo je postojanje relativno uspešnih partija koje nisu imale prepoznatljivog lidera, ali je nezabeleženo postojanje neke partije bez ikakvog, makar i samo formalnog programa. U vezi sa ovim vidi U. Šuvaković, *Političke partije i globalni društveni ciljevi*, Beograd 2004, 190–200.

kritičara centralističkog državnog projekta, koji onemogućava razvoj građanske samouprave.¹² Međutim, odbacuje i federalizam koji takođe sputava razvoj samouprave. Predlaže srednje rešenje. Njegov nacrt Ustava podrazumevao je decentralizaciju zemlje na devet pokrajina, sa sopstvenim vladama i skupštinama. Pašić odbacuje ustavni projekt svog partijskog zamenika, a Protić uzvraća sličnom merom jer po njemu ustavni projekt njegovog partijskog šefa nije dobio verifikaciju na partiskim organima i poslaničkom klubu, to jest nije bio saglasan sa programom stranke. Međutim, na kraju po-
beđuje Pašićeva centralistička koncepcija.

Počeci (**Jugoslovenske**) **Demokratske stranke** vezuju se za održavanje velikog zbora predstavnika stranaka demokratske provenijencije (predstavnicu predratne Hrvatsko-srpske koalicije, Jugoslovenskog demokratskog saveza, nezavisne grupe iz Dalmacije, Jugoslovenske demokratske stranke iz Slovenije, Demokratske stranke iz Vojvodine, BiH, Nacionalne demokratske stranke, Hrvatske narodne zajednice, Muslimanske jugoslovenske demokratije-grupa oko Jednakosti, i grupe oko Vrijemena) održanog u Sarajevu sredinom februara 1919. Tom prilikom izneti su i osnovni pravci buduće jedinstvene stranke, opredeljenje za centralizam, borbu protiv svih pokreta koji su za autonomističko ili federativno uređenje.¹³ Ubrzo su se toj inicijativi pridružile i tri stranke iz Srbije: Samostalna radikalna stranka, Naprednjačka i Liberalna. Konferencija ujedinjenja održana je u Sarajevu maja 1919. Nacrt programa izrađen je već krajem iste godine, a prihvaćen februara 1920. Bez ikakvih izmena program je konačno usvojen na stranačkom kongresu oktobra 1921.¹⁴

U programu Demokratske stranke polazilo se od unitarističkog načela da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedna nacionalna celina, isključivale su se sve istorijske, plemenske, verske i pokrajinske razlike i isticalo zalaganje za centralističko uređenje zemlje. Izvesnu konfuznost i protivrečnost u programu unose odrednice koje govore o potrebi administrativne dekoncentracije, i samouprave opština, srezova i novih oblasti. Međutim, već u sledećem pasusu programa, izražava se protivljenje stvaranju posebnih pokrajinskih privilegija koje štete uređenju zemlje. U skladu sa zalaganjima za centralističko uređenje zemlje, Demokratska stranka je u praksi bar u prvih nekoliko godina postojanja zajedničke države dosledno poistovećivala svoj program sa državnim koncepcijama, smatrajući se vernim čuvarem državne ideje kao jedina državotvorna snaga dok su ostale partije smatrane separatističkim. Ona za svoju ideološku matricu uzima unitarizam koji služi za jačanje stranačkog uticaja.¹⁵ S obzirom na to da je po svojoj strukturi bila heterogena tvorevina sastavljena od raznovrsnih političkih grupacija s ciljem da se Radikalna stranka istisne sa vlasti, to ju je sputavalo da stvori jedinstvenu i trajnu političku ideologiju, što je rezultiralo čestim promenama odnosno kolebanjima političkog pravca. To je naročito uočljivo u evoluiranju političkih pogleda šefa stranke Davidovića koji napusta unitarističko-centralistički kurs sa autonomističkim primesama, (zahvaljujući između ostalog i Demokratskoj stranci donet je Vidovdanski Ustav) i traži izmenu Ustava i načine kako bi se nagodio sa hrvatskom građanskom elitom u razrešavanju pitanja državnog uređenja zemlje.¹⁶ Stranka je na izborima za Ustavotvornu skupštinu osvojila najviše glasova i poslaničkih mesta (devedeset dva), njeni predstavnici su do usvajanja Ustava formirali dve vlade (Lj. Davidović), a njeni ministri učestvovali u radu čak sedam vlada.

¹² B. Gligorijević, Sukobi u vodstvu Radikalne stranke 1920–1928, Istorijski glasnik 1, Beograd 1972, 30–31.

¹³ Isti, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1970, 49–51.

¹⁴ Program Demokratske stranke, D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, Partijski programi, Kosovska Mitrovica–Beograd 2008, 149–157.

¹⁵ B. Gligorijević, Demokratska stranka, 76–77.

¹⁶ Isto, 78.

Zemljoradnička stranka, čije je službeno ime bilo **Savez zemljoradnika**, formirana je 1920. Najbolji izborni rezultati ostvareni su na izborima za Konstituantu kada je osvojeno trideset mandata, a njen predstavnik bio ministar u drugoj Pašićevoj vladi. Savez zemljoradnika je u svom delovanju pretrpeo nekoliko frakcijskih zemljotresa. Vodstvo stranke se ozbiljno podelilo po pitanju Vidovdanskog ustava. Međutim, od trideset poslanika, svega tri je glasalo za Ustav. Prvi kongres, Savez zemljoradnika je održan avgusta 1920, kada je potvrđen i program stranke.¹⁷ U oblasti unutrašnjeg uređenja zemlje iskazivalo se opredeljenje za jedinstvenu državu i jedan narod to jest za centralističko-unitarističku koncepciju. Jedinstvena država po mišljenju zemljoradnika iziskuje jedno narodno predstavništvo i jedinstveno zakonodavstvo. Takođe, tražilo se uvođenje samouprave u opštinama, oblastima i okruzima.

Zanimljivo je da među Hrvatima unitaristički model nije bio duboko uvrežen. Zastupali su ga deo hrvatske inteligencije (A. Trumbić, J. Smodlaka), ali i oni kasnije evoluiraju u svojim pogledima. Oni su prvobitno smatrali da bi federalizam predstavljao negaciju Jugoslavije, a stvaranje nacionalnih država ne bi odgovaralo ni hrvatskim nacionalnim interesima jer bi u tom slučaju postojala jedna velika srpska federalna jedinica i mala hrvatska federalna tvorevina zavisna od Srbije.¹⁸

Federalističku koncepciju odlikovalo je razmišljanje da se moraju sačuvati dotadašnje istorijske pokrajine koje bi osigurale poseban nacionalni razvoj, odnosno imale specijalni status. Pokrajine bi zadržale dotadašnje granice i imale pravo da samostalno donose zakone, bez kontrole nekog centralnog organa koji pak ne bi mogao da donosi odluke bez konsultacija sa pokrajinskim parlamentima. Ovakve poglede zastupale su uglavnom hrvatske stranke okupljene oko Hrvatske seljačke stranke, slovenački klerikalni krugovi, ali i Jugoslovenska Republikanska stranka, dok se KPJ zalagala za nastanak balkansko-podunavske federacije.

Hrvatska republikanska seljačka stranka koja taj naziv dobija 1919. osnovali su braća Antun i Stjepan Radić 1904. pod nazivom Hrvatska pučka seljačka stranka. Naziv stranke sa prefiksom republikanska jasno je određivao njeno zalaganje za uspostavljanje republikanskog oblika vladavine, odnosno za neutralnu hrvatsku seljačku mirotvornu republiku. Bio je to izraz svojevrsnog otpora prema novoformiranoj Kraljevini i dinastiji Karađorđević. Inače, od izbora za Konstituantu do sloma prve Jugoslavije HRSS je bila ne samo najjača stranka u Hrvatskoj već od 1926. praktično i jedina politička stranka koja artikuliše interese hrvatskog naroda, odnosno predstavlja njegovog legitimnog predstavnika.

Od prvog trenutka formiranja nove države HRSS zauzima poziciju oštre borbe protiv centralističko-unitarističke koncepcije njenog uređenja pokušavajući da animira svetsko javno mnjenje i najznačajnije političke centre ondašnjeg sveta za hrvatsku stvar. U programskom dokumentu "Državno uređenje ili Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske"¹⁹ od 1. aprila 1921. stranka iznosi svoj jasan stav po pitanju budućeg ustavnog uređenja zemlje i položaja Hrvatske u njoj. Samo dva dana pre donošenja Vidovdanskog ustava Kraljevine SHS, zastupnici ove stranke usvajaju novi celovit programski dokument,²⁰ kojim se reafirmišu stavovi izneti u prethodnom programskom dokumentu. Iz usvojenih programskih akata jasno proizilazi stav da od ujedinjenja 1918. hrvatski republikanci neprestano ističu zalaganje za federalistički model državnog uređenja,

¹⁷ Program Saveza zemljoradnika, D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, 175–196.

¹⁸ B. Gligorijević, Političke stranke i državno uređenje Jugoslavije, 90.

¹⁹ Državno uređenje ili Ustav Neutralne Seljačke Republike Hrvatske, D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, 63–88.

²⁰ Temeljni nauk ili Program Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS), Isto, 89–112.

odnosno za stvaranje što labavije unije između Hrvatske, neutralne i mirotvorne republike, i Kraljevine Srbije. Ova partija iako na izborima 1920. osvaja čak pedeset mandata apstinira u skupštinskom radu i na taj način izražava svoj odnos prema novoj državi.

Jugoslovenska republikanska stranka osnovana je 1920. pod imenom Republikanski demokrati. Nastala je odvajanjem grupe članova Demokratske stranke predvođenih Jašom Prodanovićem usled neslaganja sa profilisanjem demokrata kao monarhista. Pokušaj zajedničke saradnje sa Hrvatskom zajednicom i HRSS na platformi stvaranja seljačke federativne republike Jugoslavije završio se debaklom. Nakon ovog neuspešnog eksperimenta stranka je i dalje okupljala malu grupu kabinetskih intelektualaca, bez ikakvih veza sa narodnim masama, sa minimalnim ili gotovo nikakvim uticajem na politički život zemlje. To pokazuju rezultati parlamentarnih izbora. Osim što je osvojila tri poslanička mesta na izborima za Ustavotvornu skupštinu, na svim ostalim izborima nije uspevala da uđe u skupštinske klupe, tako da je delovanje nastavila kao vanparlamentarna stranka, a nije participirala ni u radu kraljevskih vlada.

Program stranke²¹ objavljen januara 1920. najdirektnije iznosi zalaganje za federalistički oblik nove države. Što se tiče centralne vlasti njene ingerencije odnosile bi se na spoljnu politiku, vojsku, mornaricu, opšte finansije, jedinstveni monetarni sistem, pošte, saobraćaj, pravosuđe, socijalno zakonodavstvo. Svi ostali poslovi bili bi preneti u nadležnost federalnih jedinica u kojima bi se sprovodilo načelo narodne samouprave. Naročita pažnja bi se poklanjala razvoju opštinske samouprave. Republikanska stranka je tokom diskusije o ustavu zajedničke države 1921. izašla sa svojim ustavnim nacrtom koji je bio jedna vrsta kompromisa između federalizma i centralizma. Predviđalo se postojanje zajedničkog parlamenta i zajedničke vlade, koja bi vršila opšte državne poslove, dok bi oblasne skupštine i oblasni odbori (vlade) vršili poslove samouprava.²²

Formiranje **Komunističke partije Jugoslavije** prethodilo je obrazovanje **Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista)** na kongresu ujedinjenja održanom u Beogradu aprila 1919, kada su usvojeni Podloga za ujedinjenje²³ i praktični akcioni program. Stranka se opredelila za republikanski oblik vladavine, postojanje jedne države sa najširoom samoupravom oblasti okruga i opštine.²⁴ Na drugom partijskom kongresu održanom juna 1920. u Vukovaru, usvojen je prvi program Partije²⁵ koji je zamenio Podlogu za ujedinjenje. Po pitanju državnog uređenja u partijskom programu se isticalo zalaganje za nastanak sovjetske republike Jugoslavije koja bi trebalo da stupi u sovjetsku federaciju balkansko-podunavskih zemalja. Na parlamentarnim izborima za Ustavotvornu skupštinu krajem novembra 1920. komunisti su osvojili pedeset osam poslaničkih mandata i postali treća po snazi parlamentarna stranka. Smatrajući KPJ za pretnju državi vlasti su krajem 1920. donele Obznanu kojom se zabranjivala svaka komunistička aktivnost. Ubrzo zatim donet je Zakon o zaštiti države po kome je partiji zabranjen rad.

Političke stranke Slovenaca (SLS i Samostojna kmetijska stranka), muslimana (JMO), kao i Dzemijet istupali su sa predlozima o stvaranju autonomija. Ovo je bio srednji put između zalaganja za unitarizam i federaciju. Slovenački predlog je podrazumevao nastanak šest pokrajina pri čemu bi se pored istorijskih pokrajina Slovenije i Hrvatske

²¹ Program Jugoslovenske republikanske stranke. Isto, 198–207.

²² B. Petranović, M. Zečević, Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost I, 1914–1943, Beograd 1987, 111–113.

²³ Podloga za ujedinjenje – SRPJ (k), D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, 126–130.

²⁴ Isto.

²⁵ Program Komunističke partije Jugoslavije, Isto, 136–147.

formirala i pokrajina Bosna i Hercegovina sa katoličkom većinom jer bi u njen sastav ušla Dalmacija. Ova kompromisna formula nastala je ne samo usled namere slovenačke političke elite da ostvari razvitak svog naroda na svim poljima već i zbog straha od velikohrvatskih pretenzija usled međusobnih spornih teritorijalnih pitanja i moguće hrvatsko-srpske nagodbe na račun Slovenaca. Muslimani organizovani u JMO prihvataju unitaristički koncept s jedne strane, ali ističu i zahteve za autonomijom ili pokrajinskom samoupravom što su pravdali potrebom boljeg funkcionisanja administrativne uprave.

Slovenska ljudska stranka je delovanje u novoformiranoj državi započela kao stara stranka, nastala 1892. pod imenom Katolička narodna stranka, promenivši 1905. ime u Slovensku ljudsku stranku. Od osnivanja nalazila se pod pretežnim uticajem i vodstvom katoličkog sveštenstva. Za razliku od ostalih partija, klerikalci su sačuvali jedinstvo od težih unutar partijskih potresa što je bio rezultat neprikosnovenog položaja partijskog vođe dr Korošeca. Od prvog dana formiranja nove države politika SLS je bila usmerena ka stvaranju što prisnijih veza sa beogradskim vladajućim krugovima i dvorom, kako bi obezbedila svoj preovlađujući položaj u Sloveniji. Stranka je omogućavala svojim glasovima i podrškom Beogradu da drži u klještim hrvatske stranke odnosno da odlaže rešanje tzv. hrvatskog pitanja, što je bio rezultat nepoverenja klerikalaca prema HRSS koja je bila glavni protivnik njihovih planova da na teritoriji Hrvatske stvori snažnu seljačku katoličku stranku, kao i zbog straha Slovenaca od brojnijeg i državotvornijeg hrvatskog naroda i hegemonije Hrvatske.²⁶ U revidiranom izvornom programu stranke iz aprila 1920. jasno se uočava napuštanje anticentralizma koji je zastupan naročito u prvom razdoblju života novoformirane države i prihvatanje kompromisnog centralističko-unitarističko-samoupravnog rešenja. Već u prvoj rečenici novog programa se ističe zalaganje za jedinstvenu državu i postojanje troimenog slovenačkog, hrvatskog, srpskog naroda čije se ujedinjenje mora izvršiti samo dobrovoljno u prirodnom razvoju uz saradnju naroda i državnih činilaca. Međutim, u nastavku se već podvlači da s obzirom na različiti istorijski razvoj, različito kulturno i ekonomske stanje treba omogućiti geografskim, kulturno i privredno jedinstvenim pokrajinama u državi potrebna samouprava sa sopstvenim narodnim predstavnštvom. Dalje preciziranje stranačkog programa po pitanju unutrašnjeg uređenja izvršio je dr Korošec na sastanku stranačkih poverenika krajem septembra 1920. u Mariboru. U govoru koji je tom prilikom održao napravio je iskorak u odnosu na stranački program založivši se za deobu države radi brže i prikladnije uprave na više pokrajina koje bi se uredile na privredno kulturnim, a ne plemenskim interesima. Jedna od tih samouravnih pokrajina bila bi i Slovenija.

Međutim, stranka je u jeku rasprava oko donošenja Ustava u leto 1921. izašla sa svojim autonomističkim državno pravnim programom, s obzirom na to da vladin nacrt Ustava nije bio u skladu sa Krfskom deklaracijom i adresom koju su predstavnici Narodnog vijeća SHS predali regentu 1. decembra 1918. Ovaj program je podrazumevao da se država Srba, Hrvata i Slovenaca zove Kraljevina Jugoslavija i bude ustrojena kao ustavna, parlamentarna i nasledna monarhija. Država bi bila podeljena na pokrajine (ukupno šest), okruge, i opštine, pri čemu bi svaka pokrajina imala svoj parlament sa zakonodavnim ovlašćenjima i vladu. Samouprava bi se ostvarivala u oblastima unutrašnje politike, trgovine, građevina, poljoprivrede, prosvete, vera, zdravstva, socijalne politike, pravosuđa i finansija.²⁷ Na izborima za Konstituantu stranka osvaja četrnaest poslaničkih mesta, a u dvo i po godišnjem političkom provizorijumu participira sa svojim ministrima u tri vlade (u drugoj vladi Stojana Protića i prvom i drugom Pašićevom kabinetu).

²⁶ M. Zečević, Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917–1921. Od Majske deklaracije do Vidovdanskog ustava, Beograd 1973, 356–357.

²⁷ J. Perovšek, Programi političnih strank, organizacij in združenj na slovenskrom v času Kraljevine SHS (1918–1929), Ljubljana 1998, 77–80.

Jugoslovenska muslimanske organizacije (JMO) osnovana je u Sarajevu februara 1919. Bila je to regionalna partija koja je okupljala ogroman broj bosansko-hercegovačkih muslimana, bez obzira na njihove klasne, socijalno ekonomske, obrazovne, kulturne razlike, i nacionalnu ideologiju. Nastupala je kao politički reprezent muslimana i suštinski organizovana na verskoj osnovi. U stranačkom programu se isticalo da muslimani zbog nedovoljne brojnosti ne mogu da predstavljaju odlučujući faktor u utvrđivanju kakav će oblik državnog uređenja preovladati u novoj državi. Zbog toga se prihvatilo postojeće stanje odnosno principi narodnog i državnog jedinstva, ustavne monarhije, vladavine dinastije Karađorđević. Ovo je i pored nepreciznih formulacija faktički značilo podržavanje centralističkog koncepta uređenja države mada je stranka na glavnoj skupštini održanoj 20. oktobra 1920. revidirala taj stav unoseći formulaciju koja zagovora uređenje države na principu autonomija to jest pokrajina prema dotadašnjim geografskim granicama sa pokrajinskim saborima i njima odgovornim vladama.²⁸

JMO je na prvim parlamentarnim izborima dobila dvadeset četiri poslanika. Zbog svoje političke prilagodljivosti postala je poželjan politički faktor, što je uticalo da postane nezaobilazan učesnik u mnogim političkim kombinacijama. U vreme političkog provizorijuma imala je svoje poslanike u prvoj Protićevoj i drugoj Pašićevoj vladi. Utilitarističko-pragmatični duh stranka će najjasnije pokazati prilikom donošenja Vidovdanskog Ustava. Iako prvobitno protivna njegovom izglasavanju nakon pregovora i dobijenih političkih koncesija njeni poslanici glasaju za vladin ustavni predlog.

Samostalna kmetijska stranka je osnovana juna 1919. u Ljubljani. Cilj njenog formiranja je bio da ostvari uticaj na široke mase seljaka koje je trebalo zaštititi od uticaja klerikalaca, ali i odvojiti ih od radnika kako bi se onemogućilo stvaranje jednog širokog radničkog fronta koji bi mogao da ugrozi interese građanstva i krupnih industrijalaca. Kmetijska stranka je učestvovala na parlamentarnim izborima 1920. osvojivši devet poslaničkih mesta. Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu kmetijski poslanici su sa Savezom zemljoradnika formirali zajednički poslanički klub. Međutim, vođstva dve stranke su se razmimoišla po pitanju izglasavanja centralističkog ustava, s obzirom na to da je osam kmetijskih poslanika dalo glas za izglasavanje Vidovdanskog ustava, iako je program stranke zastupao autonomističko državno pravno rešenje.²⁹ Njen predstavnik je u periodu 1918–1921. bio ministar u drugoj vladi Nikole Pašića.

Džemijet (bratska družina), popularni naziv za Tursku nacionalnu stranku ili Društvo za zaštitu muslimana, osnovan je na prvom kongresu decembra 1920. u Skoplju. Tom prilikom Džemijet još nije konstituisan kao politička partija već kao versko-kulturna organizacija južnih muslimana, mada se zalagala za političke i klasne interese svojih pripadnika izložene u tada usvojenoj Programskoj platformi³⁰ Tek od sredine 1920. godine ova verska organizacija izrasta u pravu političku partiju nazvanu Muslimanska organizacija južne Srbije.³¹

U početku je Džemijet bio pod uticajem Demokratske stranke, ali su radikali shvatali značaj milionskog islamskog stanovništva kao velikog glasačkog rezervoara i u njemu videli pouzdanog političkog saradnika. Na prvim izborima osvajaju osam poslaničkih mesta, koji deluju u okviru radikalskog poslaničkog kluba. Najvažnije pitanje koje je okupiralo pažnju Džemijetlija tokom prvog skupštinskog saziva odnosio se na rešavanje

²⁸ A. Purivatra, Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Sarajevo 1974, 599.

²⁹ Program Samostojne Kmetijske stranke, J. Perovšek, Programi političnih strank, 30.

³⁰ Programska platforma partije Džemijet, D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, 173.

³¹ B. Hrabak, Džemijet, organizacija muslimana Makedonije, Kosova, Metohije i Sandžaka 1919–1928, Beograd 2003, 7, 117.

agrarnog pitanja. Poslanici ove stranke su insistirali na rešavanju tog pitanja kao uslovu za davanje podrške za izglasavanje Ustava. Usledili su višenedeljni pregovori koji su rezultirali kompromisom bukvalno u poslednji trenutak. Džemitlije na kraju daju glas za izglasavanje Ustava. Program Džemijeta ne iznosi eksplicitan stav prema obliku državnog uređenja zajedničke države, ali zahteva uspostavljanje prosvetno-verske autonomije, uvođenje maternjeg jezika muslimana u verskom obrazovanju i autonomnoj školi, ujedinjavanje verske uprave na nivou cele zemlje.

Najveću metamorfozu svojih političkih stavova pretrpela je **Hrvatska zajednica** koje od centralističko-unitarističke pozicije prešla na federalistička stanovišta. Stranka je konstituisana jula 1919. u Zagrebu od partija koje su činile Narodni klub (delegati Napredne demokratske stranke, Starčevićeve Stranke prava-milinovci, Napredne demokratske stranke, predstavnika Jugoslovenskog odbora u Privremenom narodnom predstavništvu). Na prvim izborima 1920. osvajaju četiri poslanička mesta, a njeni predstavnici su bili ministri u šest vlada formiranih od ujedinjenja do 1921. Ulaskom u drugu Protićevu vladu zajedničari su se izjasnili za ustavnu i parlamentarnu monarhiju sa dinastijom Karađorđević na čelu, za centralizam i jedinstveni parlament koji će donositi zakone primenjive na celokupnoj teritoriji, ali pod uslovom da se osigura široka samouprava opštinama, srezovima, županijama i većim jedinicama.³² Razlog ove promene leži u činjenici, da su se njeni predstavnici nadali da će vezivanjem za Beograd i srpsku političku elitu dobiti potrebnu podršku za svoju borbu protiv Radića u samoj Hrvatskoj koji je zbog svoje popularnosti sve više ugrožavao njen uticaj.

Posle debakla na izborima 1920. gube legitimitet da predstavljaju hrvatski narod i ulaze u koaliciju hrvatskih stranaka tzv. Hrvatski blok, čime suštinski napuštaju svoju samostalnu političku liniju i prelaze pod okrilje Radića i njegove stranke. Od tada moć stranke neprekidno slabi, kao i uticaj u okviru Hrvatskog bloka. Svoj program Hrvatska zajednica je usvojila na konferenciji oktobra 1919.³³ U političkom delu se naglašavalo narodno i državno jedinstvo Srba, Hrvata i Slovenaca i potreba iskorenjivanja svih plemenskih i konfesionalnih prepreka. Zajedničari su isticali i nužnost ravnopravnosti plemena odnosno onemogućavanje bilo kakve prevlasti jednog plemena ili pokrajine nad drugim. Zanimljivo je da je stranka značajno odstupila od svog stranačkog programa uoči izbora za Konstituantu. Oktobra 1920. izdaje izborni programski proglas koji je nedvosmisleno opredeljuje za federalizam. Tražilo se da se Kraljevina SHS uredi kao ustavna parlamentarna monarhija sa federativnim unutrašnjim ustrojstvom gde bi zemlje koje su ušle u njen sastav imale svoje samostalne uprave i zakonodavstvo. Pokrajinski Parlament bi imao dva doma, a bana odnosno predsednika zemaljskih vlada imenovao bi kralj na predlog zemaljskog sabora. Dalja evolucija stavova oseća se od 1921, kada se otvoreno govori o pravu Hrvata na samoopredeljenje.

V

Sagledavajući partijsko-politički život Kraljevine SHS u prvim godinama njenog postojanja, može se izvući nekoliko zaključaka. Ujedinjenjem južnih Slovena dolazi do nastavka s radom starih političkih stranaka koje su delovale u Kraljevini Srbiji, odnosno Austro-Ugarskoj, ali i do formiranja novih koje odražavaju stanovišta interesnih grupa i elita koje predstavljaju. Prema kriterijumu područja delovanja, partije u prvim godinama postojanja prve jugoslovenske države bi se mogle klasifikovati na: opštejugoslovenske,

³² H. Matković, Hrvatska zajednica. Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji, Istorija XX veka, Zbornik radova V, Beograd 1963, 44.

³³ Program Hrvatske zajednice, D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković, Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji, knjiga II, 162–171.

koje su delovale na prostoru čitave Kraljevine, i u tu grupu bi spadale Narodna radikalna stranka, Demokratska stranka, Savez zemljoradnika, Komunistička partija Jugoslavije, Jugoslovenska republikanska stranka; nacionalne stranke, u koje se mogu ubrojati Slovenska ljudska stranka, Hrvatska republikanska seljačka stranka, Samostalna kmetijska stranka, Hrvatska zajednica; stranke zasnovane na versko-regionalnom principu, kakav je slučaj sa Jugoslovenskom muslimanskom organizacijom i Džemijetom. Sve ove stranke tokom prvih godina postojanja Kraljevine SHS donose svoje programske dokumente, od kojih su neki razrađeni, dok drugi predstavljaju više popis osnovnih zahteva. Izvesno je, međutim, da su stranke veoma sklone gotovo olakom odstupanju od svojih programskih opredeljenja, zarad konkretnih političkih aranžmana, a što je kod značajnog broja njih došlo do izražaja prilikom opredeljivanja za i protiv usvajanja Vidovdanskog ustava. Tada su poslanici stranaka koje su se zalagale za decentralizaciju podržali usvajanje centralističkog Vidovdanskog Ustava. U vezi sa navedenim, treba uočiti da tokom prvih godina postojanja Kraljevine SHS ključna pitanja u vezi sa kojima se političke partije opredeljuju jesu vezana za uređenje nove države: centralizam vs. federalizam, monarhija vs. republika, jedinstvo vs. podela vlasti. U stvari, izgled novog državnog uređenja novouspostavljene Kraljevine je samo pravni izraz za suštinsko pitanje – nacionalno pitanje. Uz ovo državno pitanje, druga tema koja je značajna tiče se socijalne politike.

Važno je zapaziti i negativan odnos Krune prema parlamentarizmu i parlamentarnim načelima. Već u tim prvim godinama kralj se nameće kao ključni činilac političkog sistema i uopšte političkog života. Ilustraciju toga najbolje pruža podatak koji navodi Petranović, pozivajući se na Svetozara Pribičevića, da je Narodna skupština u periodu 1918–1929. oborila samo dve Vlade, prvu Milenka Vesnića iz 1920. i petu Nikole Uzunovića iz 1926. godine, dok je sve ostale vlade promenio vladar.³⁴ Zabrana KPJ i potom Nezavisne radničke partije Jugoslavije, nisu predstavljali samo odraz antikomunističkog raspoloženja Aleksandra Karađorđevića već i njegovu nespремnost da poštuje parlamentarna i demokratska načela uopšte, što će se ubrzo pokazati kroz zabranu svih političkih partija u zemlji, uvođenje lične vlasti i pokušaj kreiranja najpre bespartijskog, potom jednopartijskog političkog sistema, koji je tek nakon njegove smrti evoluirao u kontrolisano višestranačje.³⁵

³⁴ B. Petranović, *Istorija Jugoslavije I*, 132.

³⁵ U. Šuvaković: "Od bespartizma preko jednopartizma do kontrolisanog višestranačja u šestojanuarskom režimu kralja Aleksandra Karađorđevića", u: D. Maliković, A. Rastović, U. Šuvaković: "Parlamentarne stranke u Kraljevini SHS-Jugoslaviji", knjiga I, 201–254.

ALI JE BIL KOROŠEC ISKREN JUGOSLOVAN?

POVZETEK

O Koroščevem odnosu do jugoslovanske države so se v času med obema vojnama vseskozi pojavljali dvomi v njegovo iskrenost do tega vprašanja, čeprav je stalno poudarjal svojo jugoslovansko privrženost. Govorice o njegovi domnevni "protidržavni" in "separatistični" usmeritvi, so širili slovenski liberalci. Teh obtožb na kraljevem dvoru, kjer se je krojila jugoslovanska politika, niso namenjali pretirane pozornosti, saj je v njihovih očeh Korošec veljal za lojalnega politika.

Z začetkom druge svetovne vojne je prišlo do pomembnih sprememb, tako v evropskem kot jugoslovanskem merilu, ki so tudi Koroščevo odnos do državnopravnega položaja Slovenije privedle pred nove izzive. Skoraj istočasno je prišlo do podpisa sporazuma Cvetković-Maček. Ustanovitve banovine Hrvaške je pomenila hud udarec za dolgoletno Koroščevo politiko, ki je bila v svojih prizadevanjih za avtonomijo Slovenije neuspešna. Hkrati pa je bil Korošec potisnjen na obrobje političnega odločanje v Jugoslaviji. Zato si je Koroščeva politika postavljale le skromne nacionalne cilje, Jugoslavijo obdržati izven vojaškega spopada in se še naprej tesno oklepati skupne države, tako da so zaradi mednarodnopolitičnih razlogov začasno celo opustili zahtevo po avtonomiji Slovenije.

Ob propadu versajskega reda so se pojavljale tudi dileme glede bodoče usode Jugoslavije. Glede njenega obstoja je bil Korošec črnogled. Korošec se je s prilagoditvijo politike nacističnemu novemu redu, v katerem je videl edino rešitev za Slovenijo, skušal ponovno zavihetiti v vrh jugoslovanske politike. V tem času kaže, da je Korošec skušal zagotoviti Sloveniji avtonomni položaj po slovaškem zgledu v okviru novega nacističnega reda, v primeru, če bi prišlo do razpada Jugoslavije. "Slovaška varianta" pa ni bil edina rezervna rešitev za Slovenijo o kateri je razmišljal Korošec. Obstajal je tudi "angleški" načrt, po katerem bi bila Slovenija samostojna država v zaledju Trsta pod britansko zaščito. Ta možnost je bila predvidena ob zavezniški zmagi in preureditvi Evrope, kjer je imela pomembno vlogo oživiljena podonavska federacija.

Omenjena načrta sta bila v Koroščevih očeh mišljena kot zasilna rešitev za Slovenijo v primeru, če Jugoslavije ne bo več. Zato lahko rečemo, da je bilo Koroščevo prepričanje v Jugoslavijo kot najboljšo rešitev za Slovence iskreno.

ABSTRACT

WAS KOROŠEC A TRUE YUGOSLAV?

Between two world wars there emerged doubts about the sincerity of Korošec's relations to Yugoslavia, although he constantly emphasized his Yugoslav allegiance. The Slovene Liberals spread rumours about his reputed counter State and separatist aims. Accusations in the king's court, where Yugoslav policies were made, were not taken seriously as their eyes Korošec was a loyal statesman.

* dr. doc., višji znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
PhD, Assistant Professor, Senior Scientific Collaborator, Institute of Contemporary History,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
E-mail: bojan.godesa@inz.si

At the beginning of the Second World War important changes were brought about on a European and Yugoslav level, which in Korošec's relation to the state judicial situation of Slovenia also brought new challenges. The signing of the Cvetković-Maček agreement took place. The creation of the territorial ban's region of Croatia was a hard blow to Korošec's policy, and Korošec was pushed to the edge of political decision-making in Yugoslavia. Due to this Korošec's policy only set moderate national goals: keep Yugoslavia out of military conflict and to tightly enclose the country, owing to international political reasons he even provisionally dropped demands for Slovenia's autonomy.

With the downfall of the Versailles Order there appeared also questions regarding the future fate of Yugoslavia. Korošec no longer believed in its survival. He adjusted to the new political Nazi regime in which he saw the only solution for Slovenia; once again he tried to rise to the top of Yugoslav politics. He tried to ensure autonomy for Slovenia, according to the Slovak example, in the case that Yugoslavia collapsed. The Slovak variant was not the only solution for Slovenia, as Korošec also spoke in favour of the English plan, according to which Slovenia would be an independent country in the hinterland of Trieste under British protection. The possibility was foreseen that if the allies won and Europe was newly reorganised the Danubian federation would be revived. The mentioned plans were in Korošec's eyes emergency solutions for Slovenia if Yugoslavia should collapse. However, Korošec was convinced that Yugoslavia was the best solution for the Slovenes.

I.

Med političnimi osebnostmi, ki so zaznamovale obdobje ustanovitve prve skupne jugoslovanske države leta 1918 in njeno življenje vse do aprilskega zloma 1941, eno najbolj izpostavljenih mest nedvomno pripada voditelju najmočnejše slovenske politične stranke, dr. Antonu Korošču. Od vseh najvplivnejših političnih voditeljev, med katerimi so zagotovo bili Nikola Pašić, Svetozar Pribičević, Stjepan Radić, Vladko Maček, je Korošec najdlje vztrajal v jugoslovanski politiki in se gibal v njenih vrhovih. Bolj, ko se je odmikal čas nastanka jugoslovanske države, bolj se je Korošca oprijemal sloves enega od njenih zaslužnih ustanoviteljev.

Po drugi svetovni vojni se je v krogih slovenske politične emigracije, kjer so sicer prevladovali častilci Koroščeve politike med vojnama, pojavilo vprašanje, ali so predvojni vodilni katoliški politiki obžalovali odločitev za vstop v jugoslovansko državo leta 1918.¹ Polemično razčiščevanje tega vprašanja je pokazalo, da za Koroščevo domnevno skepso glede odločitve za Jugoslavijo leta 1918 pravzaprav ne obstajajo tehtni argumenti oz. celo nasprotno, da preverljiva dejstva kažejo, da v takšni obliki dilema med obema vojnoma dejansko sploh ni obstajala. Izkazalo se je, da je šlo pri tem predvsem za poskus prikrojevanja Koroščeve podobe, kjer so se za njegovo politično dediščino borili med seboj sprti privrženci samostojne slovenske države in politiki Slovenske ljudske stranke, ki so se tudi v emigraciji še naprej zavzemali za jugoslovanski državni okvir.

¹ Ruda Jurčec, *Skozi luči in sence (1914–1958) (Tretji del – 1935–1941)*. Buenos Aires 1969, str. 289–291 (dalje Jurčec, *Skozi luči in sence*) in France Dolinar, *Ali je Korošec leta 1937 res obžaloval svojo politiko v letu 1917?* *Glas Slovenske kulturne akcije*, 30. avgust 1964.

Sicer pa so dvom v Koroščevo iskrenost do Jugoslavije v času njegovega delovanja med obema vojnama skušali zasejati predvsem njegovi politični tekmeči, unitaristično in centralistično usmerjeni slovenski liberalci. Privržence SLS so skušali kar najbolj očrniti kot avstrijakante, do zadnjega zveste avstrijske patriote, njihove težnje po avtonomiji pa so prikazovali kot separatizem. Njihovo sistematično politično pogojeno obtoževanje je Korošček tesni sodelavec in občudovalec, urednik "Slovenca" Ivan Ahčin opisal z besedami: "Srbski centralizem je v "Jutrovem" krogu našel nadvse gorečega pomočnika, ki je belgrajsko vladajočo plast stalno opozorjal na načine s katerimi bi nas mogel še učinkoviteje zadel. Liberalna stranka je tedaj že prejkoslej znala v Belgradu ustvariti mnenje, da so slovenski klerikalci politično nezanesljivi, protidržavni in da se ob najvažnejših političnih odločitvah obračajo na papeža v Rimu, od koder dobivajo politična navodila. Naša zahteva po samoupravi se je od "Jutrove" skupine v Belgradu stalno prikazovala kot separatizem in prikrita akcija proti jugoslovanski akciji." V nadaljevanju je še poudaril: "Delo lože je bilo, da je njegova stranka (op. misli na Koroščevo) vedno bila "protidržavna", "separatistična", da se je sumilo v njeno lojalnost; očitali so ji, da "prejema direktive iz Rima", da "škili na Dunaj", da se zavzema za oblikovanje bloka "srednjeevropskih katoliških držav", da "mrzi pravoslavne Srbe" itd. (...) Kot katoliški politik je bil Korošček od te strani vedno sumljiv, vedno osumljen, pa čeprav je tiščkrat izpričal svojo iskreno privrženost do Jugoslavije."²

Ob upoštevanju predvojne politične kulture lahko liberalne očitke razumemo predvsem kot tedaj običajno prakso v politično-propagandnem obračunavanju med dvema konkurenčnima političnima taboroma. V navedenih primerih je šlo v prvi vrsti za lastnim političnim ciljem prirejeno prikazovanje Koroščevega odnosa do Jugoslavije, ki pa ni bilo podkrepjeno tudi z dejanskimi dokazi. Te obtožbe namreč niso upoštevale dejanske politične usmeritve SLS, temveč so temeljile le na nekaterih na podlagi predsodkov zgrajenih domnevah.

Ko se je po začetnem obotavljanju SLS odločila leta 1920 za avtonomističen program je izrecno poudarila, da sicer bo njena bodoča politična usmeritev boj za avtonomijo, proti centralizmu, toda hkrati so odločno poudarili, da ne bodo nikoli rušili jugoslovanske države. S takšno politično umestitvijo se je Korošček, večš političnega taktiziranja, kmalu potrdil kot ena vodilnih osebnosti tedanje jugoslovanske politike in persona grata na kraljevem dvoru, tako za časa kralja Aleksandra, kot po njegovi smrti pri najpomembnejšem članu kraljevega namestništva knezu namestniku Pavlu. Stalno obtoževanje s strani liberalcev, ki je bilo izrazito politično motivirano in je seveda zelo motilo katoliške politike, tako ni bistveno vplivalo na mnenje na kraljevem dvoru, kjer se je krojila jugoslovanska politika. Korošček je v njihovih očeh veljal za lojalnega in zaupanja vrednega politika, katerega vloga presega pomen okolja iz katerega je izhajal.

Po nastanku Kraljevine SHS je Korošček navezal stike s tedanjim regentom Aleksandrom, s katerim se je prvič srečal 6. decembra 1918 in tako že ob ustanovitvi države pokazal, kje namerava v bodoče iskati oporo za svojo politiko. O kraljevem zaupanju do Korošča priča že podatek, da je postal voditelj SLS kot edini nesrb tudi prvi prečanski predsednik jugoslovanske vlade in to v enem najkritičnejših trenutkov po strelih v skupščini leta 1928. Že pred tem je Korošček zasedal izjemno občutljiv položaj notranjega ministra, osebno svetoval kralju v zapletenem hrvaškem vprašanju in za kralja opravljal nekatere tajne misije v Bolgariji in na Madžarskem.³ Tudi v prvem obdobju šestojanuarske diktature sodelovanje med Koroščem, ki je še naprej vztrajal v beograjski vladi in

2 Bojan Godeša, Ervin Dolenc, Izgubljeni spomin na Antona Korošča. Iz zapuščine Ivana Ahčina. Ljubljana: Nova revija 1999, str. 51 in 212.

3 Momčilo Zečević, Neki pogledi u Srbiji na političku delatnost dr. Antona Korošča 1918–1940. Prispevki za novejšo zgodovino 1991, št. 1, str. 68 (odslej Zečević, Neki pogledi).

kraljevim dvorom ni bilo omajano. Do ohladitve med kraljevim dvorom in Korošcem je prišlo šele po objavi slovenskih punktacij, čeprav, kot se je kasneje izkazalo, voditelj SLS ni bil niti njihov pobudnik niti njihov avtor. To je bil tudi eden od razlogov, ko kralj Aleksander Korošca ni mogel pridobiti za sodelovanje, ker le-ta ni želel podpisati izjave o brezpogojni lojalnosti, za njegovo interniranje januarja 1933. Ta trenutek bi lahko opredelili kot najnižjo točko v njunih odnosih, pa vendar ne gre spregledati dejstva, da je bil, kljub omajanemu zaupanju med kraljem in Korošcem, Maček za enak prestopok kaznovan s triletno zaporno kaznijo.⁴ Medsebojnih vezi očitno nista želela pretrgati in kmalu je kralj Aleksander začel snubiti interniranega Korošca za politične kombinacije, ki bi pripeljale državo do izhoda iz nastale krize. Ko je Korošec zagotovil lojalnost kralju, monarhiji in enotni jugoslovanski državi, je prišlo 8. oktobra 1934 do dogovora, torej le dan pred marsejskim atentatom.⁵ Po smrti kralja Aleksandra je imel Korošec v drugi polovici tridesetih let 20. stoletja v času vladavine režima JRZ ob predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću eno osrednjih vlog pri vzpostavitvi stabilnih razmer v državi. Tako je tudi po smrti kralja Aleksandra Korošec zaupanje dvora zadržal in tudi v očeh kneza namestnika Pavla veljal za lojalno osebo vredno največjega zaupanja. Knez namestnik Pavle je, ko je bil na oddihu v letni rezidenci na Brdu, večkrat vabil Korošca, ki je poletja preživeljal v bližnjih Begunjah na Gorenjskem, na prijateljske razgovore o zaupnih in za državo pomembnih zadevah.

Prav zaradi zaupanja in njegovega pomena za celotno jugoslovansko politiko je knez namestnik Pavle poleti 1940 Korošca znova pritegnil k odločanju o državnih zadevah in ga povabil v vlado Cvetković-Maček. S pomočjo Koroščeve politične in državniške avtoritete naj bi knez namestnik Pavle zagotovil vladi večjo verodostojnost in tako utrdil notranji položaj države, ki se je znašla v težavnem mednarodnopolitičnem položaju. Učinki Koroščevega vstopa v vlado so bili ravno nasprotni od pričakovanj kneza namestnika Pavla in njegove okolice. V kratkem času je uspelo Korošču s politiko odkritega in brezpogojnega približevanja silam osi in povezovanja s filofašističnimi skupinami (Ljotičev Zbor, ustaši) namreč povsem destabilizirati vlado. Koroščevi načrti pa so segli še dlje in sicer vse do zrušitve obstoječe Cvetkovićeve vlade, ki jo je nameraval, nezadovoljen predvsem z njeno zunanjepolitično usmeritvijo, nadomestiti z novo vladno koalicio, ki bi bila bolj naklonjena silam osi. V takih okoliščinah je prišel Korošec s svojim delovanjem jeseni 1940 po več kot dvajsetih letih skrbno gojenih pristnih odnosov v prvi resen konceptualni spor s kraljevim dvorom ter je izgubil zaupanje in podporo kneza namestnika Pavla. Slednji si ga sicer ni upal odstraniti iz vlade, kot se je to zgodilo z obrambnim ministrom Milanom Nedićem, ker je imel voditelj SLS podporo nacistične Nemčije. Tedanji velesili si knez namestnik Pavle namreč ni drznil zameriti, ker je veljal Korošec tedaj za glavnega nemškega aduta v jugoslovanski politiki. Vrnitev Korošca na politično sceno kot prosvetnega ministra v Cvetkovićevo vlado poleti 1940 in njegovo delovanje do smrti decembra 1940 je bilo zaznamovano z najbolj burnimi preobrti v političnem življenju voditelja SLS in predstavlja zagotovo najbolj protislovno obdobje njegovega političnega delovanja. Nepričakovana smrt je Korošca doletela povsem osamljenega in razočaranega nad nepripravljenostjo okolice sprejeti njegove politične pobude ("nihče me ne razume"), za katere je bil prepričan, da predstavljajo edino rešitev v danem trenutku.

Korošec si je prav v času svojega najbolj protislovnega in spornega delovanja v mesecih tik pred smrtjo prislužil pri svojih nasprotnikih očitke, da si predstavlja, da je Jugoslavija "država na odpoved" in obtožbo, da se je odločil, da bo deloval proti tej

⁴ Zečević, Neki pogledi, str. 71.

⁵ Jure Gašparič, SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika SLS v letih 1929–1935. Ljubljana 2007, str. 210–229.

državi. Tedanje Koroščevo delovanje, prav v tem času se je sestal tudi s separatistično usmerjenimi ustaši, je srbskega ministra in enega tvorcev hrvaško-srbskega sporazuma, Mihaila Konstantinovića tako razjezilo, da je Korošča razglasil za izdajalca, ki ga je treba čim prej likvidirati. Tudi po Koroščevi smrti je bil Konstantinović prepričan, da je bil voditelj SLS zgolj konjunktorni, ne pa pravi Jugoslovčan.⁶

Za razliko od na začetku omenjenih stalnih očitkov na račun SLS, kjer so se vsi dejavniki zavedali njihovega politično-propagandnega značaja, je šlo tokrat za konkretne in resne obtožbe, ki so bile postavljene v celoten kontekst Koroščeve politične spreobrnitve.

Postavlja se vprašanje, zakaj je Korošec v nekaj mesecih s pravim političnim saltom mortale, postavil na kocko vse, na čemur je načrtno gradil dvajset let svoje politično delovanje (lojalnost kraljevemu dvoru, nasprotovanje nemštvu in priseganje na Jugoslavijo) in postavil pod vprašaj svojo politično kariero, hkrati pa je bil pripravljen tvegati tudi svoj dotedanji moralno-politični ugled, ki ga je sicer skrbno gojil vso dobo svojega političnega delovanja.

II.

Medtem, ko je kljub določenim pretresom politično življenje v Jugoslaviji potekalo po bolj ali manj ustaljenih tirnicah, pa je v zadnjih letih pred okupacijo prišlo do pomembnih sprememb, tako v evropskem kot tudi jugoslovanskem merilu, ki so Korošča postavile pred nove izzive in dileme. V mednarodnih odnosih je prišlo po priključitvi Avstrije nacistični Nemčiji do tektonskih sprememb političnega ravnotežja spomladi 1939, ko je z zemljevida Evrope izginila Češko-Slovaška, sledil je podpis prijateljske pogodbe med nacistično Nemčijo in Sovjetsko zvezo in 1. septembra 1939 se je z napadom nacistične Nemčije na Poljsko začela druga svetovna vojna. Versajska ureditev, na temelju katere je nastala tudi jugoslovanska država, je bila dokončno pokopana in nadaljnji obstoj države pod žezlom Karadjordjevićev je naenkrat postal vprašljiv. Skoraj istočasno je prišlo pod vtisom čehoslovaških dogodkov do podpisa sporazuma med Cvetkovičem in Mačkom, kar je predstavljalo eno največjih sprememb notranje političnih razmerij v tedanji jugoslovanski državi. Ustanovitev banovine Hrvaške je pomenila hud udarec za dolgoletno Koroščevo pragmatično taktiziranje, ki pa Sloveniji ni prineslo zaželenega rezultata, to je avtonomije. Hkrati je bil Korošec, ki je bil dotlej ena pomembnejših političnih osebnosti na jugoslovanski ravni, s postavitvijo na mesto predsednika senata, kar je bila častna funkcija, potisnjen na obrobje političnega dogajanja v Jugoslaviji. Korošec, ki je poosebljal najmočnejšo slovensko stranko se je tako znašel v težavah, na jugoslovanskem političnem prizorišču je bil postavljen na stranski tir, istočasno pa je bila v mednarodnih okvirih Slovenija ozemeljsko ogrožena zaradi vse manj prikritih teženj po njenem ozemlju s strani sosednjih držav. Še vedno (od leta 1935) pa je Slovenska ljudska stranka trdno držala v rokah Dravsko banovino, kar je bil tudi največji uspeh Koroščevega vstopa v JRZ in vlado. V takih okoliščinah je ostajalo le malo maneverskega prostora za aktivno politično držo. Zato si je Koroščeva politika postavljala le skromne politične in nacionalne cilje in sicer Jugoslavijo obdržati izven vojaškega spopada ter se še naprej tesno oklepati skupne države, tako da so zaradi mednarodnopolitičnih razlogov začasno celo opustili zahtevo po avtonomiji Slovenije.

⁶ Mihailo Konstantinović, *Politika sporazuma. Dnevničke beleške 1939–1941. Londonske beleške 1944–1945*. Novi Sad 1998, str. 192–199, 283 (dalje Konstantinović, *Dnevničke beleške*).

Korošec se s stransko vlogo v jugoslovanski politiki, v kateri je imel pomembno vlogo od njenega nastanka leta 1918, ni nameraval zlahka sprijazniti in je le čakal na ugodno priložnost, da se znova vrne v vrh jugoslovanske politike. Z vstopom v vlado in imenovanjem za prosvetnega ministra poleti 1940, kjer se je znašel na povabilo kneza namestnika Pavla Karadjordjevića, se mu je ponudila možnost, da znova preizkusi svojo spretnost v krmarjenju med različnimi političnimi interesi. Koroščekov prihod v vlado je časovno sovpadal s padcem Francije, ki je privedel do popolne prevlade sil osi na evropski celini. Dejavno se je na zahodu upirala le Velika Britanija, na čelo katere je prav tedaj kot ministrski predsednik stopil Winston Churchill, medtem ko je Sovjetska Rusija zaradi sporazuma med Hitlerjem in Stalinom ostajala v odnosu do vojne v zahodni Evropi nevtralna. Novega razmerja moči v Evropi, kjer je imela vodilno vlogo nacistična Nemčija, se je Korošec, ki je dve desetletji vodil Nemcem nenaklonjeno politiko in je nemštvo dobro poznal, zelo prestrašil.⁷ Strah pred nemško prevlado je odločilno zaznamoval njegovo nadaljnje politično delovanje. Korošec se je brez oklevanja in takih ali drugačnih zadržkov odločil za brezkompromisno politiko naklonjeno silam novega reda.

Kljub temu, da Korošec ni veljal za prijatelja Nemcev, pa se jim je bil pripravljen povsem podrediti ter je v tesnem sodelovanju z njimi videl, kot je sam dejal, "edino rešitev za slovensko domovino". Za tesno sodelovanje z Nemci se Korošec torej ni odločil zaradi morebitnih simpatij do njih, temveč zato, ker preprosto ni videl druge alternative. Dejstvo, da se je Korošec v tem trenutku odločil brezpogojno nasloniti prav na tradicionalne nasprotnike Nemce, kaže, da je sklepal, da bodo ti skupaj s svojimi zavezniki zmagovito krojili bodoči mednarodni razvoj. O možnih drugačnih dolgoročnih rešitvah mednarodnega položaja tedaj Korošec očitno ni razmišljal (zmaga zahodnih demokracij) oziroma jim ni bil naklonjen (prevlada Sovjetske Rusije) in zato pri teh mednarodnih dejavnikih ni iskal pomoči ali si z njimi skušati ustvariti zavezništvo.

V teh svojih prizadevanjih po vzpostavitvi tesnih stikov z Nemci je bil Korošec izjemno uspešen in je v kratkem času pridobil nemško zaupanje. Na kakšen način je Korošču uspelo tako hitro pridobiti nemško zaupanje, bo potrebno še raziskati, so pa nemški diplomati ocenjevali, da voditelj SLS ukrepe, ki so politiko vlade približevali silam osi, zlasti je šlo za antisemitsko in protiframazonsko zakonodajo, izvajajo izprečižanja. Čeprav so Nemci Korošča seveda dobro poznali in so menili, "da je v srcu še gotovo nemški sovražnik", pa je tako kmalu postal s svojimi novo politično usmeritvijo v obeh nemških diplomatov celo glavni kandidat za sestavo nove vlade, ki bi bila odločno pro-nemško usmerjena.

V prepričanju, da predstavlja vojaški zlom Francije tudi zaton zahodne demokracije in je zato potrebno iskati oporo za politično preživetje pri silah osi Korošec v tedanjem evropskem kontekstu sicer ni predstavljal osamljenega primera, toda izkazalo se je, da večina političnih dejavnikov, ki so sprejeli takšne odločitve, kasneje ni mogla računati na to, da bi ostali verodostojen in odločilen politični dejavnik tudi še v prihodnosti, ko se je tehnica dokončno nagnila v korist nasprotnikov sil osi.

Medtem, ko Koroščevo prilagajanje novemu redu z ideološkega vidika niti ni predstavljalo večje ovire, še najbolj je katoliške kroge pri tem skrbelo, kako ohraniti tudi v novih razmerah prevladujoč vpliv katoliške cerkve, pa je bistveno trši oreh predstavljal poskus ureditve slovenskega vprašanja v okviru novega reda. Uskladitev nacionalnega vidika Koroščevega delovanja v zadnjem obdobju njegovega življenja je bila povezana tudi z vprašanjem njegovega odnosa do Jugoslavije. Koroščekovi politični nasprotniki v vladi so namreč razširili govornice, da naj bi se Korošec po pogovoru s slovaškim voditeljem Jozefom Tiso zavzemal za samostojno slovensko državo pod nemško zaščito.

Glas o Koroščevem zavzemanju za tako rešitev slovenskega vprašanja je dosegel tudi slovenske liberalne kroge, obelodanil pa jo je predvojni hrvaški gospodarski strokovnjak Rudolf Bičanić na procesu proti Rupniku in ostalim leta 1946. Te očitke so nato komunisti v povojni historiografiji še dopolnili s trditvijo, da je bila Tisova Slovaška "priljubljeni sen slovenskega klerofašizma".⁸

Čeprav opravljena analiza Koroščevega srečanja s Tiso ne kaže na neposredno povezavo s slovaško izkušnjo,⁹ pa je izhodišče za tako oceno Koroščevega delovanja vendarle izviralo iz verodostojne vesti, ki so jo v začetku oktobra 1940 pridobili jugoslovanski diplomatski predstavniki. V Berlinu je bil 1. oktobra 1940 predstavljen nov projekt, kjer se je prvič omenjala možnost, da bi avtonomna Slovenija prešla v sklop tretjega rajha. Hitler naj bi ta načrt zavrnil, ker za sedaj, kot se je izrazil, niso zaželeno spremembe na Balkanu.¹⁰

Čeprav je Hitler sredi avgusta 1939 italijanskemu zunanjemu ministru Galeazzu Cianu pred nemškimi napadom na Poljsko svetoval Italiji napad na Jugoslavijo ter njeno razdelitev, pa je bil po začetku II. svetovne vojne nemški interes na Balkanu, kjer so sicer priznavali prednost italijanskim interesom, da ostane ta prostor izven vojaških spopadov. Po napadu na Francijo so znova oživele italijanske ambicije po akciji na Balkanu in uničenju jugoslovanske države, s čimer se je Hitler sicer načeloma strinjal, le, da je znova poudaril, da trenutek ni primeren za tako akcijo.

V kontekst morebitnih sprememb na Balkanu, ki so jih nakazovali predvsem italijanski načrti po zlomu Francije je sodil tudi obširen predlog "neke beograjske skupine", ki je izražal mnenje, da je najboljša rešitev jugoslovanskega problema v tem, da se razdeli Jugoslavija v Veliko Srbijo, ki dobi pristanišče Solun kot izhodišče na morje, samostojna Hrvaška bi prišla pod Italijo, a za Slovenijo bi bila dostojna rešitev, da bi dobila avtonomijo v sklopu Italije ali Nemčije. Jugoslovanski diplomati v Berlinu so dobili prve dni italijanskega prodiranja v Grčijo brzojavko z naročilom, da previdno potipajo pri Nemcih pod kakšnimi pogoji bi bil odstopljen Solun Jugoslaviji. Po proučevanju besedila je bilo ugotovljeno, da gre za proizvod skupine, ki se je tedaj zbirala okoli vojnega ministra Milana Nedića. Ta je bil že pred tem tesno povezan z ljotičevci in je predlog pripravljaval brez vednosti vlade in kneza Pavla. Medtem so bili po kasnejših spominih nemških obveščevalcev o predlogu za zamenjavo jugoslovanske vlade obveščeni tudi na nemški strani, a ti tega načrta niso podprli. Po uspešni grški protiofenzivi so ti predlogi postali povsem neaktualni, vendar pa naj bi bil po mnenju jugoslovanskih diplomatskih krogov v Berlinu ravno ta Nedićev načrt glavni razlog za njegovo odstavitev z mesta obrambnega ministra, čeprav seveda obstaja o razlogih za tedanjo Nedićevo odstranitev iz političnega življenja več različnih interpretacij. Isti viri tudi omenjajo, da naj bi Nedić za svoj načrt dobil soglasje pri neki skupini Hrvatov, molčijo pa o morebitnih slovenskih sodelavcih pri tem načrtu, čeprav je bila slovenska problematika sestavni del njegove vsebine. Težko si je predstavljati, da pobudniki predloga ne bi iskali podpore pri slovenskih političnih dejavnikih ter skušali načrt, ki se je nanašal tudi na Slovenijo, uresničiti brez slovenskega soglasja.

Prav tistem času se je Korošec v svoji proosni usmerjenosti tesneje povezal z ljotičevci in tudi Nedićeva spomenica o potrebi po tesni naslonitvi na sile osi se je skladala z njegovimi prizadevanji, tako, da bi lahko krog predlagateljev omenjenega načrta imeli za tedanje Koroščeve politične zaveznike in somišljenike. Ti so namreč med seboj sodelovali in so skupaj tvorili blok v jugoslovanski politiki, ki je nasprotoval tedanji

⁸ Godeša, Tisova Slovaška – "priljubljeni sen slovenskega klerifašizma"? Zgodovinski časopis, 2004, št. 1–2, str. 71.

⁹ Prav tam.

¹⁰ Ante Smith Pavelić, Jugoslavija i trojni pakt. Hrvatska revija, Buenos Aires 1956.

usmeritvi vlade in si je v prizadeval za brezpogojno naslonitev na sile osi ter za prilagoditev jugoslovanske družbe novemu redu. Značilnost tedanjega Koroščevega prizadevanja je bila tudi ta, da je mrzlično iskal neposredno povezavo z voditelji osnih držav. Tako je septembra 1940 Korošec nameraval odpotovati v Italijo, a mu na pristojnem ministertvu niso hoteli izdati potnega lista. Istočasno pa si je voditelj SLS prizadeval navezati neposreden stik z nemško vlado preko predstavnikov nemške manjšine v Jugoslaviji, katerim je kot prosvetni minister izposloval nekatere ugodnosti. Tedaj so se na Primorskem v krogu privrženecv Koroščevega tesnega sodelavca Engelberta Besednjaka (gre za Virgilija Ščeka) pojavila razmišljanja, da bi bil slovaški zgled najprimernejša rešitev za Slovenijo. Nemški odposlanec Ulrich von Hassel pa je ugotavljal, da naj bi se v tem času nekateri Slovenci spogledovali z mislijo, da se vsi združijo pod Italijo. Vse omenjeno kaže, da je za predlog o razdelitvi jugoslovanskega ozemlja Korošec zanesljivo vedel, pa tudi drugače se je o njem že kmalu razširil glas, tako da so začutili potrebo, da izrazijo svoje odklonilno stališče do te pobude celo komunisti. V tem času se je Korošec vedel zelo samozavestno in v kuloarjih najavljaval ambiciozne in velikopotezne načrte, vendar je bil o njihovi vsebini, čeprav je bila njihova temeljna usmeritev, to je naslonitev na sile osi, sicer prepoznavna, še zelo skrivnosten. Ali je Korošec, ki je tedaj zasledoval enake cilje kot Nedić in Ljotičev Zbor, bil tudi med pobudniki omenjenega predloga o novi ureditvi jugoslovanskega ozemlja, tako lahko samo domnevamo. Na podlagi njegovih dejanj pa vidimo, da ga je Korošec jemal resno in se je skušal z navezavo neposrednih stikov z voditelji osnih držav pripraviti tudi na možnost, če pride do uresničitve tega predloga. Nasploh je o razburljivem dogajanju jeseni 1940, ki je pretresalo vrhove jugoslovanske politike in s tem povezano zamenjavo Nedića in prepovedjo političnega delovanja Ljotičevega Zbora, še precej odprtih vprašanj. Pri tem se zdi še zlasti nerazčiščena Koroščeva vloga, ki edini od pobudnikov sprememb v jugoslovanski politiki ni bil neposredno odstranjen iz vlade, kot je že bilo rečeno, se je temu izognil le zato, ker se je knez namestnik Pavle bal nemškega odziva. Korošec je bil zato onemogočen na drugačen način in sicer tako, da se je tik pred smrtjo znašel brez zaveznikov, razočaran in v politični osami, brez možnosti, da bi lahko uresničil prej omenjene velike načrte, katere je poln elana snoval konec poletja 1940.

III.

Po razpadu versajskega sistema in začetku II. svetovne vojne se je Koroščevo zupanje v obstoj jugoslovanske države močno omajalo, tako da so se pred tem pripravljali tudi na možnost, da bo ob zmagi zahoda, v katero so spomladi 1940 še upali, v vojni morda prišlo do preureditve srednje Evrope, kjer ne bi bilo prostora za jugoslovansko državo. Načrti o tem so zares obstajali. Ob izbruhu druge svetovne vojne se je v zahodnem svetu kmalu izkristaliziralo spoznanje, da v njej ne gre le za običajen vojaški spopad dveh bolj ali manj enakovrednih taborov za prevlado v svetu kot npr. v prvi svetovni vojni, temveč tudi za tekmovanje družbenih sistemov. Zato se je bilo treba na ruševinah in napakah dokončno preživete versajske ureditve zoperstaviti nacističnim zamislim tudi z novim alternativnim vrednostnim sistemom, ki bo podlaga povojni ureditvi Evrope. Tako so bili na zahodu pod nacističnim pritiskom prisiljeni, da sami začrtajo svoj novi red. Obširna razprava, ki je sledila, je sprožila številne zamisli in vrednote, ki so kasneje postale temelj novega povojnega sveta. Za razliko od prve svetovne vojne, ko so se lotili načrtovanja povsem na koncu vojne, je bilo tokrat drugače. Do začetkov načrtovanja povojne ureditve je prišlo v že zelo zgodnji fazi vojne, ko je bila Velika Britanija še v globoki defenzivi in je bilo mnogo parametrov še nejasnih.

V sklopu načrtovanja povojne ureditve Evrope se je kazala želja po omejitvi nacionalne suverenosti. V vojni, ki so jo pripisovali rakavemu razraščanju tekmovanja med državami, se je zdela privlačnejša zamisel, da bi lažje dosegli mednarodno skladnost s pomočjo federacije, ki ji bi države predale nekaj svoje oblasti in s tem del suverenosti. Priljubljenost federalizma je dosegla stanje vročice v prvi polovici leta 1940 s pravim izbruhom najrazličnejših federalističnih blokovskih načrtov. Pri tem se je kot ključni problem postavljalo vprašanje, kako dolgoročno zaustaviti Nemčijo in hkrati ozdraviti "bolno srce" sodobne Evrope, kot je Hugh Seton Watson naslovil svojo knjigo o problemu Srednje Evrope.¹¹

Pri razreševanju tega vprašanja je dolgoročno načrtovanje na zahodu privedlo do pretežne prevlade revizionističnih pogledov na habsburško monarhijo in vlogo nacionalizma v bodočnosti Podonavja. Na podlagi historičnega revizionizma so prišli do sklepa, da predstavljajo ustavne strukture izpred leta 1918 najprimernejšo obliko, vendar tokrat brez habsburške monarhije. Predlagano podonavsko federacijo bi ekonomsko in diplomatsko podprle zahodne sile.¹²

Na podlagi kroženja tovrstnih vesti v mednarodni javnosti se je spomladi 1940 v Sloveniji ustvaril vtis, kot se je izrazil Korošec, "da bomo morali nazaj v Avstrijo". Zato je časnik "Slovenec" aprila 1940 zapisal, "da moramo odločno poudariti, da slovensko področje niti celotno niti deloma ne spada in ne sme nikdar priti v kakršnokoli Avstrijo". To je bilo temeljno Koroščevo izhodišče. Nato pa je skušal, kljub trditvam, da "Slovinci spadamo samo v Jugoslavijo", najti primerno rešitev za Slovence v primeru uresničitve teh načrtov. Pri tem je Korošec izhajal iz ocene, da "ta federacija, ako bo nastala, bo morala imeti morje, katerega ji morejo dati le tisti, ki ga imajo, – to smo mi, Slovenci". Tako se je kot protiutež avstrijski vlogi v morebitni novi ureditvi Evrope pojavila ideja, po kateri bi nastala v zaledju Trsta samostojna državna tvorba, ki bi poleg celotnega slovenskega etničnega ozemlja zajemala celotno Istro ter Reko in segala tudi na Koroško. Predstavljala naj bi gospodarsko-prometno in kulturno vez med zahodno, srednjo, vzhodno Evropo in Balkanom. Bila naj bi pod mednarodnim nadzorom z zajamčeno nevtralnostjo. V praksi naj bi to pomenilo britanski nadzor, saj se je spomladi 1940 še pričakovalo, da bo po koncu vojne Britanija najmočnejša evropska sila.¹³ Pri zasnovi srednjeevropskega načrta so se oprli na predloge, ki so se oblikovali že pred razpadom habsburške monarhije. Tako je britanski zgodovinar Arnold Toynbee leta 1915 v knjigi "Nationality & War", potem ko je razmišljal o usodi Trsta po preureditvi habsburške monarhije, predvidel tudi možnost ustanovitve neodvisne slovenske države s Trstom, katere porok bo Evropa.¹⁴ Zato so omenjeno zamisel v SLS večkrat tudi imenovali kar "angleški načrt". Bistvo oživitve Toynbeejeve zamisli, z dodelavo prilagojeno novim razmeram je bilo v ločitvi slovenskega ozemlja od državne povezave z Avstrijo, če jugoslovanska država ne bi bila ponovno vzpostavljena oziroma onemogočiti, da bi deli slovenskega ozemlja (Primorska s Trstom) prišli v okvir avstrijske enote v podonavski federaciji.

Po zasedbi in razkosanju si je "angleški načrt" kot je zamisel imenoval Korošec, po nekaterih razmišljanjih naj bi bila Slovenija kneževina, ki bi ji načeloval lastni slovenski knez (po nekaterih inačicah naj bi bil angleški princ), ki bi ga po končani zmagoviti

¹¹ Hugh Seton Watson, *The "Sick" Heart of Modern Europe. The problem of the Danubian Lands*. Seattle 1975.

¹² Robert H. Keyserlingk, *Austria in World War II: an Anglo-American Dilemma*. Kingston–Montreal 1988, str. 98.

¹³ Bojan Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006, str. 335–354.

¹⁴ Uroš Lipušček, *Ave Wilson: ZDA in prekranjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920*. Ljubljana 2003, str. 151–152.

vojni in zedinjenju Slovencev ustoličili na Gosposvetskem polju, znova pridobil določeno vlogo v načrtih slovenskih politikov. "Angleški načrt", ki je bil vezan na celoten kompleks anglosaksonskih načrtov o srednjeevropskih povezavah, ki pa se niso uresničili zaradi nasprotovanja Sovjetske zveze in narodov Srednje Evrope, razumljivo, tudi ni mogel imeti drugačne vloge, odrinjen je bil na rob in prepuščen pozabi.

IV.

Predstavljena razprava, ki na podlagi raziskav zadnjih let povzema najnovejša spoznanja o Koroščevem odnosu do Jugoslavije, kaže, da je potrebno v nekaterih vidikih pogled dolgoletnega voditelja SLS na to vprašanje reinterpreterati, v drugih pa ga dopolniti in poglobiti ter tako predstaviti v bolj kompleksni podobi. Pri tem imam v mislih razjasnitev tega vprašanja predvsem v času po razpadu versajskega sistema in začetku II. svetovne vojne, ko so dileme o obstoju Jugoslavije znova postale bolj aktualne. Tako se v starejši strokovni literaturi uveljavljeno gledanje o Koroščevem domnevnemu prepričanju, da Slovenci nimamo druge izbire kot je Jugoslavija, ni izkazalo za točno, saj je iz povedanega razvidno, da je Korošec razmišljal tudi o drugačnih, to je nejugoslovanskih rešitvah. Kljub temu trditve razširjene v zgodovinopisju v prvih letih po osvoboditvi, da je bila slovaška država pod nemško zaščito "priljubljeni sen" Koroščeve stranke, ne odražajo dejanskega razpoloženja v SLS. Načrta, tako "slovaški" kot tudi "angleški", sta bila v Koroščevih očeh vedno mišljena kot rešitev za Slovenijo v primeru, če jugoslovanske države zaradi različnih razlogov ne bo več. Tako razmišljanje o "rezervni varianti" sicer ni povsem v nasprotju z v strokovni literaturi pogosto navedeno trditvijo, da "je najslabša Jugoslavija za Slovence najboljša rešitev", vendar tudi ta izjava, ki jo pripisujejo Korošču, ne pojasnjuje v celoti njegovega odnosa do Jugoslavije. Potem, ko se je za obstoj Jugoslavije nenaklonjenim mednarodnim okoliščinam, pridružilo tudi podobno razmišljanje med jugoslovanskimi političnimi dejavniki, se je namreč pri Korošču v mesecih tik pred smrtjo izjemno okrepilo prepričanje, da za Jugoslavijo ni več rešitve in da so ji šteti dnevi. Za tako Koroščevo razmišljanje je značilna njegova domnevna izjava, da se bo Jugoslavija sesula "wie ein Kartenhaus".

Tako temeljna Koroščeva zadrega po propadu versajskega reda in začetku druge svetovne vojne v prvi vrsti ni izvirala iz dileme, ali si Korošec še naprej želi Jugoslavijo, temveč, ali bo v spremenjenih razmerah skupno državo še moč ohraniti, v kar pa je voditelj SLS dvomil. Ta razloček se mi zdi umesten, ker so vse omenjene Koroščeve pobude za drugačno rešitev slovenskega vprašanja izhajale prav iz tega dvoma in ne iz morebitne separatistične težnje po slovenski samostojnosti.

Nasploh je poslednje obdobje Koroščevega delovanja poleg pesimizma glede obstoja Jugoslavije usodno zaznamoval predvsem paničen strah pred Nemci, le-ta pa se je prepletal s fatalistično vdanostjo v nemško prevlado na mednarodnem prizorišču, kar je pri tedanji najpomembnejši slovenski stranki zamegljevalo trezen razmislek o oblikah in možnostih dolgoročnega nacionalnega preživetja. Skratka, ob vprašanju iskrenosti v odnosu do Jugoslavije, je pri Korošču v tem času potrebno izpostaviti kot temeljno strateško pomanjkljivost predvsem odsotnost na podlagi nacionalne samozavesti in kljubovanja zgrajene vizije o dolgoročnih perspektivah Slovencev v razmerah svetovnega spopada. V okviru Koroščevih pesimističnih in hkrati, kot se je sčasoma izkazalo, tudi dolgoročno napačnih izhodišč, so nato nadaljevali svojo politiko tudi njegovi nasledniki na čelu SLS. V vsej razsežnosti je zgrešena strateška usmeritev SLS prišla do izraza ob tragičnih aprilskih dogodkih leta 1941, kar pa je seveda že zgodba za drugo priložnost.

DEMOKRACIJA V SLOVENSKI MARKSISTIČNI PERCEPCIJI 1918–1921

POVZETEK

Ob vzpostavitvi jugoslovanske državne skupnosti po prvi svetovni vojni je marksistični tabor na Slovenskem predstavljal Jugoslovanska socialnodemokratska stranka. Le-ta je v novo državo stopila z modernimi in v veliki meri demokratično oblikovanimi programskimi smernicami. V njeni percepciji je imela demokracija izrazito politično in socialno vsebino. Kakor drugje po Evropi je tudi na Slovenskem v stranki prišlo do polarizacije in leta 1920 do razcepa na socialnodemokratsko ter komunistično smer. Usmeritev novega političnega subjekta, Komunistične partije Jugoslavije, katere integralni del so bili tudi slovenski komunisti, je bila determinirana s smernicami Kominterne, ki je vzpodbujala revolucionarne prevzeme oblasti. Obe stranki sta bili utemeljeni na programu široke družbene in politične preobrazbe, izhajajoč iz kritike ali zavračanja kapitalističnega sistema. Njune neposredne zahteve so bile v marsičem identične in obe sta npr. zahtevali: svobodo tiska in združevanja; politično in pravno enakopravnost vseh državljanov, ne glede na spol, na tej podlagi pa tudi splošno volilno pravico vseh državljanov in državljanek; večjo davčno obremenitev premožnejših ter podporo socialno šibkih slojev; podržavljenje večjih gospodarskih sistemov in naravnih bogastev; agrarno reformo; nujnost izboljšanja socialno-ekonomskega položaja delavcev; uveljavljanje človekovih pravic; ukinitve smrtno kazni; ločitev cerkve in države; uvedbo laične šole itd. Bistveno pa sta se razločevali v vprašanju poti, kako uresničiti programske zahteve. Socialni demokrati so sprejemali reformno pot družbenih sprememb po parlamentarni poti v okviru pluralne meščanske demokracije, medtem ko so komunisti zagovarjali program radikalnih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, tj. diktaturi proletariata oziroma politično oblastnem monizmu.

SUMMARY

Democracy in the Slovenian Marxist Perception 1918–1921

Upon establishing the Yugoslav state community after the end of the World War I, the Marxist circles in Slovenia was represented by the Yugoslav Social-Democratic Party. This party entered a new state with modern and, to a large extent, democratically designed programme guidelines. In its perception, the content of democratisation was explicitly politically and socially orientated. As anywhere else in Europe, the Social-Democratic Party in Slovenia also experienced polarisation and split up into a social-democratic and communist fraction in 1920. The orientation of a new political entity, i.e. the Yugoslav Communist Party, the integral part of which were also Slovenian communists, was determined by the guidelines of the Communist International, which encouraged a revolutionary takeover of power. Both parties were founded on the programme of wide social and political transformation originating in criticism or rejection of the capitalist

* dr., asistent z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si
 PhD, Assistant, Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, vida.dezelak-baric@inz.si

system. In many ways, their direct requirements were identical, for example, they both demanded: freedom of the press and freedom of association; political and legal equality of all citizens regardless of their sex and consequently also the universal suffrage for all, male and female citizens; higher taxes for the wealthy and support for the lower social classes; nationalisation of all major economy systems and natural resources; agricultural reform; urgent steps taken in improving the social-economic situation of labourers; putting human rights into force; abolishment of death penalty; disestablishment of the Church; introduction of non-religious schools etc. However, the major distinction between the two parties was the way they planned to turn their programme goals into a reality. Social Democrats adopted the reformation method of introducing social changes by taking a parliamentary path in the framework of a pluralistic bourgeois democracy, while Communists defended the method of radical changes based on political monopoly of the working class, i.e. the dictatorship of the proletariat or authoritarian political monism.

Ob vzpostavitvi Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je marksistični tabor na Slovenskem predstavljal Jugoslovanska socialnodemokratska stranka (JSDS). Le-ta je v novo državo stopila z modernimi in v veliki meri demokratičnimi programskimi smernicami ter zahtevami, oblikovanimi že v predhodnih obdobjih. V njeni percepciji je imela demokracija izrazito politično in socialno vsebino oziroma dimenzijo.¹ Kakor drugje po Evropi je tudi na Slovenskem v vzdušju družbene radikalizacije po koncu prve svetovne vojne prišlo v delavski stranki do polarizacije in nato leta 1920 do razcepa na socialnodemokratsko ter komunistično smer. Usmeritev nove politične stranke, Komunistične partije Jugoslavije (KPJ), katere integralni del so bili tudi slovenski komunisti, je bila determinirana s smernicami Kominterne. Le-ta je vzpodbujala revolucionarne prevzeme oblasti, kakor je bilo med drugim določeno tudi v znamenitih "21 pogojih za sprejem v Kominterno", ki so usodno posegli v diferenciacijo svetovnega delavskega gibanja.²

Tako socialnodemokratska kot komunistična stranka na Slovenskem sta bili utemeljeni na programu široke družbene in politične preobrazbe, izhajajoč iz kritike oziroma zavračanja kapitalističnega sistema. Njuni cilji in neposredne zahteve so bili v marsičem identični. Bistveno pa sta se stranki razločevali v vprašanju poti, kako uresničiti programske zahteve; to pa je v marsičem pomembno opredeljevalo njune poglede na demokracijo. Socialni demokrati so sprejemali reformno pot družbenih sprememb po parlamentarni poti v okviru pluralne meščanske demokracije, medtem ko so komunisti zagovarjali program radikalnih sprememb, utemeljenih na monopolu delavskega razreda, tj. diktaturi proletariata³ oziroma politično oblastnem monizmu. Poleg omenjenega

1 Glej npr. programske smernice Avstrijske socialnodemokratske stranke, sprejete na hainfeldskem kongresu ter smernice JSDS ob njeni ustanovitvi leta 1896, oboje v: Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije, tom V, Socialistično gibanje v Sloveniji 1869–1920 (dalje Zgodovinski arhiv KPJ), Beograd 1951, str. 6–10, 28–41.

2 Avgust Lešnik: Razcep v mednarodnem socializmu (1914–1923), Koper/Capodistria 1994, str. 230–239; Komunistička internacionala : Stenogrami i dokumenti kongresa : Drugi kongres Komunističke internacionale, knjiga 2, Gornji Milanovac 1981, str. 392–396.

3 Po Leninovi definiciji je diktatura proletariata "posebna oblika razredne zveze med proletariatom, avantgardo delovnega ljudstva, in mnogoštevilnimi neproletarskimi sloji delovnega ljudstva (mala buržoazija, mali gospodarčki, kmetje, inteligenca itd.) ali z njihovo večino, zveza proti kapitalu, zveza, ki ji je namen, do kraja strmoglaviti kapital, do kraja zadušiti odpor buržoazije in njene poskuse restavracije, zveza, ki ji je namen, dokončno zgraditi in utrditi socializem. To je zveza posebne vrste, ki se poraja v posebnih pogojih, namreč v pogojih pobesnele državljanske vojske, to je zveza trdnih pristašev socializma z njegovimi omahujočimi zavezniki, včasih z "nevtralci"... Glej J. Stalin: Vprašanja leninizma, Ljubljana 1948, str. 133.

odnosa do parlamentarizma se je pojmovanje demokracije manifestiralo v načelnih ter vsakodnevnih razmerjih do številnih drugih institucij in v pristopih k reševanju družbenih vprašanj, npr. v odnosu do cerkve, religije, vojske in vojne, narodnega vprašanja, drugih političnih subjektov, enakosti spolov, človekovih pravic, instituta lastnine itd., vse to pa je pri eni in drugi stranki izoblikovalo zaokrožen sistem norm ali vrednot. Njuno umevanje demokracije je mogoče med drugim razbirati v programskih dokumentih in drugih usmeritvah, v obravnavanem časovnem preseku pa izrazito tudi v ustavni razpravi v prvi polovici leta 1921 v Ustavodajni skupščini Kraljevine SHS.

Temeljne usmeritve in zahteve neposredno po končani vojni in tik pred nastankom Kraljevine SHS je JSDS oblikovala v programu konec novembra 1918. Programski poudarki so zadevali temeljna vprašanja s področja nacionalne, družbene in politične problematike aktualnega trenutka in z njim najtesneje povezane perspektive, ponovno pa so tudi začrtali socialnodemokratsko percepcijo demokracije v novih okoliščinah. Na področju nacionalno politične problematike je stranka od Narodnega Vijeća v Zagrebu in vlade Kraljevine Srbije terjala energičen protest proti italijanski zasedbi dela slovenskega ozemlja in s tem kršenju pravice narodov do samoodločbe. Zaradi težavnega mednarodnega položaja Slovencev se je zavzemala za čimprejšnje oblikovanje enotne državne oblasti na celotnem jugoslovanskem ozemlju, ki naj z "enakomernim poudarkom" zastopa interese Slovencev, Hrvatov in Srbov navzven ter čim prej skliče konstituinto. Le-ta naj določi obliko vladavine, ustavo in upravo, izvoljena pa bi bila na podlagi splošne, enake in tajne volilne pravice, proporcionalnega volilnega sistema ter na volilni pravici vseh državljanov obeh spolov, starih nad 21 let. Dalje se je zavzemala za republikansko obliko vladavine, za centralizirano upravo in tozadevno zavračala vse "separatističnim ciljem služee federalistične težnje", za odpravo vseh naslovov, redov in plemstva, za enakopravnost obeh "narečij" (slovenskega in srbsko-hrvaškega), za svobodo in enakopravnost vseh verstev, za takojšnjo in popolno svobodo besede, tiska, združevanja in zborovanja. Na gospodarskem področju je zagovarjala podržavljenje vseh rudnikov, velike industrije in železnic, razlastitev veleposestev ter konfiskacijo vojnih dobičkov za kritje državnih potreb. Na socialnem področju, kjer je še zlasti izpostavljala položaj industrijskega delavstva, je zahtevala enotno delavsko varstveno zakonodajo za vse osebe v mezdnem razmerju, osemurni delovnik, prepoved ženskega nočnega dela in dela otrok pod petnajstim letom starosti, zaščito vajencev, pravico do najmanj enotedenskega letnega dopusta, svobodo zborovanja in združevanja, izenačitev pravic domačega in tujega delavstva, ustanovitev delavske zbornice kot avtonomne institucije z nalogo zastopanja delavskih interesov, obvezno bolniško zavarovanje za vse osebe v mezdnem odnosu (tudi za kmetijske in gozdne delavce ter služinčad), nezgodno, starostno, invalidsko zavarovanje itd.⁴

Navedena temeljna izhodišča, ki so tvorila podlago socialdemokratskim demokratičnim predstavam in standardom, je JSDS nato podrobneje razčlenila in dopolnila v resoluciji o političnem položaju in taktiki, sprejeti na konferenci januarja 1919. V njej se je npr. zavzemala za "narodno popolnoma ujedinjeno in notranje konsolidirano državo SHS", kar je stranko uvrstilo v unitaristični tabor. Državo, utemeljeno na teh principih, je stranka smatrala kot predpogoj uspešnemu boju za socializem in demokratizem, v tem okviru pa bi se naj vsak od jugoslovanskih "rodov" razvijal na "svoji prirodni podlagi ob vednem upoštevanju in naslanjanju na Jugoslavijo". V ločitvi cerkve in države je JSDS

⁴ Jurij Perovšek: Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929). Viri 13, Ljubljana 1998, (dalje Perovšek: Programi političnih strank), dok. št. 23; Janko Brejc: Od prevrata do ustave, v: Slovenci v desetletju 1918–1928, Ljubljana 1928, str. 175–177; Politične in gospodarske zahteve prvih socialno demokratičnih shodov po prevratu, v: Zgodovinski arhiv KPJ, str. 371, 372.

videla pogoj za "svobodno cerkev v svobodni državi", kjer naj cerkev izvršuje svoje versko poslanstvo nemoteno od države, država pa naj brani versko svobodo posameznikov in cerkve proti vsakršnemu nasilju. Zavzemala se je za razlastitev cerkvene veleposesti vseh veroizpovedi, vendar v obsegu, ki bi cerkvi še vedno zagotavljal gospodarsko neodvisnost od države. Del bistvenega poudarka socialnodemokratskega pojmovanja demokracije je JSDS v strnjeni obliki takole opredelila: "V političnem oziru smo republikanci in stojimo na stališču političnega demokratizma s svojim večinskim načelom in parlamentaričnim sistemom, odklanjamo pa v dnevnem boju vsako nasilje manjšine proti večini." Ponovno je poudarila pomen uvedbe radikalne socialne zakonodaje, ki naj prepreči izkoriščanje "ubožnega ljudstva po kapitalistih", in da bo v gospodarskem oziru nastopala "vedno in povsod za socializacijo", v prvi vrsti za razlastitev veleposestev, poddržavljenje rudnikov, fužin in železnic ter sploh veleindustrije. Družba, utemeljena na socialni enakosti kot pravičnem družbenem modelu, je bila tako drugi pomemben temelj njene percepcije demokracije. Glede na oceno o globoki socialni razslojenosti na podeželju je bil sicer sprejet sklep, da stranka izdela program tudi za kmečko ljudstvo (bajtarje, kmečke delavce, male kmete) in ga na tej osnovi vendarle pritegne v stranko. V tej nameri pa ni uspela in je ves čas ohranjala izrazit značaj stranke industrijskega delavstva. O italijanski zasedbi zahodne Slovenije je ponovila stališče, da ne prizna "samovoljnega okupacijskega čina kot pravno veljavno činjenico". O Koroški pa, da zahteva ureditev narodnostne meje v smislu pravičnosti in da se čim prej končajo vojaški spopadi.⁵

Na konferenci strankinih zaupnikov septembra 1919 je zopet poudarila, da je vzrok bede, "pod katero ječi proletarijat v sedanji družbi", dejstvo, da so produkcijska sredstva monopolizirana v rokah posameznikov, zato stremi po združni proizvodnji na temelju družbene lastnine, za kar je smatrala, da so zlasti v industriji že dani pogoji. Vendar je ponovno poudarila, da se je za uresničitev programa in osvojitve politične oblasti treba "posluževati vseh pripravnih in naturnemu pravnemu čutu ljudstva odgovarjajočih pomočkov in dela, predvsem vzgojnega dela", torej je zopet zavrnila nasilno pot za doseg družbenih sprememb. V t.i. minimalni program je uvrščala npr. zahtevo po odpravi stalne vojske in uvedbo t.i. ljudske brambe, dalje je zahtevala uvedbo progresivnega premoženjskega, dednega in dohodninskega davka, socializacijo denarnih zavodov, komunalizacijo zemljišč – namenjenih za gradnjo stanovanj, volitve sodnikov in drugih predstavnikov oblasti neposredno po ljudstvu, skrb za zaščito mater in otrok, preskrbo delovnih in vojnih invalidov, enotno in brezplačno javno šolstvo itd.⁶ Radikalizacija slovenskega delavskega gibanja in z njo povezano oblikovanje revolucionarne opozicije znotraj socialnodemokratske stranke je postavila na preizkušnjo tudi reguliranje notranjih strankarskih odnosov v primeru idejnopoličnih razhajanj. Da bi obvarovali stranko pred razkolom, so npr. julija oziroma avgusta 1919 zaradi komunistične usmeritve iz stranke izključili Nina Furlana in ing. Dragotina Gustinčiča.⁷

Na 11. zboru JSDS novembra 1919 je poleg že spredaj naznačenih usmeritev in zahtev prišla do izraza še zahteva po čimprejšnji izvedbi volitev v občinah (le-te naj bi imele čim širšo avtonomijo) ter v konstituantu, takojšnjo demobilizacijo in omejitev oborožene sile na "v resnici potrebno stanje pod kontrolo ljudskih zastopnikov" (kar je mogoče interpretirati tudi kot reakcijo na pravkar doživeto svetovno vojno), dalje zahteve po polni in takojšnji svobodi besede, tiska, združevanja in zborovanja, takojšen izpust vseh političnih jetnikov, ustavitve pregonov zaradi političnih deliktov, popravo krivic, kaz-

⁵ Perovšek: Programi političnih strank, dok. št. 24.

⁶ Perovšek: Programi političnih strank, dok. št. 25.

⁷ Naprej, 10. 9. 1919, št. 205, Sklepi zaupniške konference; France Klopčič: Velika razmejitev (dalje Klopčič: Velika razmejitev), Ljubljana 1969, str. 31–36.

novanje krivcev zaradi zlorabe uradnega položaja itd.⁸ Izrecno je bilo poudarjeno, da o lastnem političnem, gospodarskem in sindikalnem oziru zahteva delavstvo "popolno samoodločevanje". Stranka je radikalizirala – vsaj navzven – odnos do meščanske vlade, saj je sprejela stališče, da soudeležba v meščanski vladi "ne odgovarja potrebam razredno organizovane delavske stranke". Dalje je poudarila svoje mednarodno in razredno stališče. Zavzemala se je za enakopravnost vseh veroizpovedi in "narečij" v državi. Čeprav odnos razrednega delavskega gibanja do nacionalnega vprašanja ni sodil v vrh prioritete, pa je položaj slovenskega naroda slovenskim socialnim demokratom narekoval, da jih je nacionalno vprašanje vendarle vidno zaposlovalo, pri čemer pa je bila bolj ali manj ves čas opazna razpetost med razrednim in nacionalnim.⁹ Tako je stranka na 11. zboru ponovno je poudarila pravico naroda do samoodločbe in tozadevno izrazila protest proti "imperialističnim" sklepom pariške mirovne konference, ki "jemlje med drugim slovenskemu delu jugoslovanskega naroda skoro polovico njegovih ljudi in njegove zemlje". Pravično rešitev narodnega vprašanja je pričakovala le od zmage socialističnega proletariata in obenem odklanjala vsak poizkus reševanja spornih mejnih vprašanj z orožjem oziroma novim prelivanjem krvi. Protestirala je proti vojnemu žuganju tako na eni kakor na drugi strani meje, svarila jugoslovanske meščanske stranke pred izrabljanjem mejnih vprašanj v lastne razredne namene in zagotavljala, da jugoslovanski proletariati ne bo trpel nove nacionalistične gonje, ker stranka zaupa v "zmago samoodločevalne pravice narodov, koje nositelj je edino mednarodni proletarijat". Kot "neprecenljivo" sredstvo proletariata v nastopu proti kapitalistični družbi je stranka smatrala socialistično vzgojno in izobraževalno delo, ki hkrati pomeni tudi predpripravo proletariata za ustrezno usposobljenost ob času, ko bo prevzel vso upravo v svoje roke. V obstoječem šolstvu je videla "mogočno trdnjavo kapitalizma" v rokah "reakcionarnega klerikalizma", zato je naročala, da mora proletariati šolstvo iztrgati iz rok kapitalističnega razreda na ta način, da se bo zavzemal za "svobodno, od vsake cerkvene organizacije ločeno šolo, da zanese propagando socializma tudi med učiteljstvo in dijaštvo" in tako privede intelektualce v skupno organizacijo s proletariatom. Strankin zbor je izrecno poudaril, da je gospodarska organizacija bistveni del delavskega gibanja, le-ta pa naj bi slonela na združništvu. Socialistična revolucionarna metoda, ki si prizadeva predvsem za politično moč, in združništvo, ki ustvarja s postopnim delom socialistično družbo, si po strankinem pojmovanju nista v nasprotju, marveč sta dve "nujno potrebni strani istega gibanja, ki se moreta in morata izpopolnjevati". Glede agrarnega programa je pristajala na ohranitev malih obratov, kjer to zahteva poljedelska produkcija, drugače pa se je zavzemala za združitev malega kmeta v prisilne (!) združne gospodarske enote, ki da so edina garancija za ekonomski napredek kmečkega ljudstva v okviru kapitalistične družbe. Gozdovi in panoge, ki uspevajo bolje v velikih obratih, naj bi bili organizirani na tej osnovi. Kot najidealnejšo zemljiško pravo je smatrala najemno pravo in tej pravni obliki naj bi se obstoječe lastninske razmere postopoma približale. Kmečko vprašanje v Sloveniji je smatrala predvsem kot delavsko vprašanje, saj je po njenih ocenah kmečki delavec živel v še slabših razmerah kot organizirani industrijski delavec, ki si je vendarle že izbral določene ugodnosti. Ponovno je zahtevala radikalno agrarno reformo, ki mora zajeti tudi veleposest, cerkev in cerkvene redove, zahtevala pa je tudi obvezno uvedbo socialnega zavarovanja za starost in onemoglost vseh, torej tudi malega in srednjega kmeta, poleg delavcev in kočarjev. Skratka, zavzemala se je za ureditev, ki bo garantirala socialno varnost.¹⁰

⁸ O t.i. obrezglavljenju socialnodemokratske levice glej Klopčič: Velika razmejitev, str. 38.

⁹ Franc Rozman: Socialna demokracija na slovenskem in narodno vprašanje, v: Avstrija. Jugoslavija. Slovenija. Slovenska narodna identiteta skozi čas, Ljubljana 1997, str. 85–89.

¹⁰ Perovšek: Programi političnih strank, dok. št. 26.

Kot rečeno, je JSDS jeseni 1919 načelno zavrnila sodelovanje z meščanskimi vladami. S tem je spremenila svoj dotedanji odnos do tega vprašanja, saj je pred tem nekaj časa sodelovala v Narodni oziroma Deželni vladi Slovenije, kjer sta bila poverjenika Anton Kristan in Albin Prepeluh; oba sta značilno pokrivala resor za socialno politiko, Kristan pa nekaj časa tudi resor za narodno gospodarstvo.¹¹ Anton Kristan je bil minister za gozdove in rudnike tudi v centralni vladi. Sodelovanje v meščanskih vladah, t.i. ministerializem, so socialni demokrati sprva upravičevali ter utemeljevali s težkimi in zahtevnimi razmerami neposredno po končani vojni, ki da so zahtevale čim širšo koncentracija narodnih sil, kar pa je z uveljavljanjem radikalnejših pogledov kmalu postalo eden izmed virov notranjih nasprotij, ki so kmalu privedla do razcepa stranke.¹²

Razcep se je zgodil februarja 1920, posledično pa je bila naslednji mesec ustanovljena Delavska socialistična stranka za Slovenijo (DSSS), stranka prehodnega značaja. Le-ta je med drugim odločno obsodila nadaljnje sodelovanje strankinih zastopnikov v meščanskih vladah, saj naj bi bilo s tem kršeno načelo, sprejeto na 11. strankinem zboru, nezadovoljstvo pa je med člani stranke povzročilo tudi samovoljno postopanje dela vodstva JSDS in grožnje z izključitvijo neposlušnih organizacij. Novoustanovljena stranka je ugotavljala, da politika JSDS ni več razredna oziroma proletarska ter zatrjevala: "Proletarec in kapitalist ne moreta sedeti pri isti mizi, med obema je boj, ki se bo končal šele takrat, ko proletarijat premaga kapitalista in odpravi privatno lastnino na tovarnah, rudnikih, zemlji in trgovini." Del strankinega vodstva pa naj bi izgubil izpred oči te končne cilje, se zgedoval po ciljih malomeščanstva, zagovarjal skupno delo s kapitalisti, "ki sesajo v delavnicah kri iz delavčevega telesa". Skratka, v svojem zanikovanju smotrnosti politične kohabitacije je delu vodstva JSDS očitala izdajo delavskih interesov, pa tudi preprečevanje združitve slovenskega delavstva z jugoslovanskim.¹³

Posledica nastajanja komunistične organizacije na Slovenskem kot sestavnega dela jugoslovanske komunistične stranke je bila, da slovenski komunisti niso razvili lastnega izvirnega programa. Na kongresu DSSS aprila 1920, ki je bil obenem ustanovni kongres komunistične stranke na Slovenskem, so namreč v celoti prevzeli programske dokumente, sprejete leto dni prej na t.i. združitvenem kongresu v Beogradu, ko je bila ustanovljena Socialistična stranka Jugoslavije (komunistov), h kateri pa slovenska JSDS takrat ni pristopila. Komunistična stranka je na Beograjskem kongresu v temeljnem dokumentu (Osnova za zedinjenje) za končni cilj razglasila t.i. osvoboditev delavskega razreda in vzpostavitev socialistične družbe. Diktaturo proletariata je kongres opredelil kot sredstvo za uničenje kapitalizma ter vzpostavitev komunistične družbe, tj. družbe socialne enakosti, in sicer po poti "nepomirljivega in brezkompromisnega boja proletariata". Strankina politična strategija je temeljila na ozkem (t.i. "čistem") razrednem boju, v katerem je naravni zaveznik delavstva le vaški proletarijat.¹⁴ Stala pa je tudi na stališču enotnega jugoslovanskega naroda treh plemen, dokler ni leta 1923 tako zaradi predhodnih opozoril Kominterne kot zaradi sipeha nacionalnih proticentralističnih strank na skupščinskih volitvah marca 1923 v široki politično-teoretični razpravi utemeljila in sprejela federativni nacionalni program.¹⁵

11 Bojan Balkovec: Prva slovenska vlada 1918–1921, Ljubljana 1992, str. 184, 185.

12 Klopčič: Velika razmejitve, str. 39, 40.

13 Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, Ljubljana 1980, dok. št. I, 21.

14 Prvi (Osnivački) kongres SRPJ(k) : (20, 21. i 22. april 1919). Izvori za istoriju SKJ, Beograd 1990, dok. št. 7.

15 Razprava o nacionalnem vprašanju v KPJ leta 1923 : dokumenti o oblikovanju federativnega nacionalnega programa KPJ, Ljubljana 1990; Jurij Perovšek: Razprava o nacionalnem vprašanju med komunisti, v: Slovenska novejša zgodovina 1848–1992 : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, Ljubljana 2005, str. 271–273; Janko Pleterski: Narodi, Jugoslavija, revolucija, Ljubljana 1986, str. 177–212.

Skladno z naznačenimi programskimi izhodišči in cilji so tudi slovenski komunisti aprila 1920 sprejeli stališče, da je "nepretrgani razredni boj, ki ima za cilj odstranitev kapitalističnega družbenega reda nujni pogoj popolni zmagi socializma". Ker so razmere ocenjevali kot revolucionarne, so zavrnili vsakršno sodelovanje z meščanskimi strankami, saj naj bi to škodilo proletariatu pri sprejemanju revolucionarnih idej. V t.i. praktičnem delovnem programu so poudarjali podobne zahteve kot socialni demokrati: svoboda tiska, zborovanja in združevanja; politična in pravna enakost vseh državljanov ne glede na spol; aktivna in pasivna volilna pravica vseh državljanov in državljanek nad 20 leti starosti; popolnoma svobodne in splošne volitve po proporcionalnem sistemu; vsa oblast, tudi sodna in upravna, mora izhajati iz zaupanja ljudstva, ker je samo narod (v pomenu *ljudstvo*) suveren; ena nacionalna država z najširšo lokalno samoupravo; odprava vseh monopolov, carin pristojbin in vsakovrstnih posrednih davkov; uvedba splošnega progresivnega davka na dohodek in osvoboditev plačevanja davkov na najnižje dohodke; poddržavljenje železnic, plovnih sredstev, rudnikov, gozdnih kompleksov; zaplemba vojnih dobičkov; takojšen odvzem lastnine fevdalnega izvora brez odškodnine, katero je treba skupaj z inventarjem dati na voljo kmečkim odborom (tj. onim, ki dejansko obdelujejo zemljo); na področju socialne politike se je zavzemala za osem urni delavnik, prepoved dela v proizvodnji otrokom izpod 14 let, prepoved nočnega dela (razen v panogah, kjer je potreben neprekinjen proces dela), brezplačno sodstvo za spore iz delovnih razmerij, svobodo delavskega organiziranja, zakonito priznanje pravice do stavke, priznanje strokovnih organizacij kot zakonitih predstavnic delavcev, obvezno zavarovanje vseh delavcev za slučaj bolezni, ustanovitev invalidskega fonda, ustanovitev delavskih odborov za zaščito delavcev ter nadzor tehnično finančne manipulacije proizvodnje itd. Dalje se je zavzemala za ločitev cerkve in države ter prekinitev vseh javnih cerkvenih funkcij, za obvezno in brezplačno šolanje otrok obeh spolov, za brezplačno pravosodje in pravno pomoč za vse državljanke z nizkimi dohodki, za pravico pritožbe proti vsaki vrsti kazni in ukinitve smrtne kazni. Stranka je v programskem dokumentu zapisala, da je vojna "velika zločina človeštva", zato je treba kaznovati vsako vzpodbujanje sovraštva med narodi in hujskanje na vojno. In končno je še poudarjala, da socialističnih načel ni mogoče začeti uresničevati že v okviru kapitalističnega sistema, temveč: "Samo z razlastitvijo politične in ekonomske moči buržoazije in s popolno likvidacijo kapitalističnega reda je mogoče pretvoriti socializem iz ideje v delo."¹⁶

Mejnik v razločevanju slovenskega marksističnega delavstva je bila splošna stavka aprila 1920, ki se je prav v Sloveniji zaostila do skrajnih meja, ko je prišlo do preliivanja krvi na Zaloški cesti v Ljubljani.¹⁷ Struji v marksističnem delavskem gibanju na Slovenskem sta se dokončno razšli, pri čemer se je komunistični del na Vukovarskem kongresu junija 1920 vključil v centralizirano KPJ.¹⁸

V teh razmerah je močno prišlo do izraza vprašanje demokracije v tistem segmentu, ki je zadevalo notranjo strankarsko razsežnost, tj. problematiko notranjih odnosov v strankah kakor tudi med obema strankama, ki sta glede ciljev vendarle bili v marsičem sorodni. Zlom stavke in razcep JSDS sta nudila vrsto priložnosti za polemike in medsebojne očitke glede krivca za razcep v delavskih vrstah. Medtem ko so komunisti krivdo pripisovali socialistom, so socialisti dokazovali, da se je njihova stranka iskreno

¹⁶ Ustanovitev : dokumenti ustanovnega kongresa komunistične stranke v Sloveniji 11. aprila 1920 (ur. France Klopčič), Ljubljana 1969; Perovšek: Programi političnih strank, dok. št. 27.

¹⁷ Janez Kos: Železničarska in splošna stavka aprila 1920, v: Železničarska in splošna stavka aprila 1920, Ljubljana 1980, str. 55–73.

¹⁸ Zgodovina Zveze komunistov Jugoslavije, Ljubljana 1986, str. 74–75; France Filipič: Poglavlja iz revolucionarnega boja jugoslovanskih komunistov 1919–1939, 1. knjiga, Ljubljana 1981, str. 73–75.

prizadevala za strnitev celotnega jugoslovanskega delavstva v "enotno fronto proti enotnemu sovražniku", uprli pa so se brezpogojnim zahtevam raznih "Kriegskomunistov", ker so hoteli pošteno združitev na podlagi medsebojnega spoštovanja in demokratičnih principov, pa tudi delavcev niso hoteli nerazumno izpostavljati ("da bi se pošiljalo naše sestradano delavstvo pred strojnice in v temnice").¹⁹

Program, sprejet na vukovarskem kongresu, se je nedvoumno izrekel za socialno revolucijo pod vodstvom diktature proletariata, tj. "vzpostavljanje s strani proletariata takšne politične oblasti, ki mu bo omogočila uničiti vsak odpor izkoriščevalcev". Izhajajoč iz razrednega radikalizma je poudarjal "nepomirljivo nasprotje med interesi izkoriščanih in izkoriščevalci". Temeljlil je na prepričanju o skorajšnjem razpadu kapitalizma in nastopu svetovne revolucije. KPJ kot članici Tretje internacionale je koncept svetovne revolucije zavezoval, da si tudi ona v okviru nalog svetovnega proletariata usmeri v izvajanje nalog za vzpostavitev socialistične ureditve in ne krepite kapitalistične, s tem v zvezi pa v vodenje nepretrganega ekonomskega in političnega boja delavstva, torej na destabilizacijo obstoječe ureditve, na zavračanje posameznih koncesij in na zlom kapitalizma, torej na uničenje oblasti buržoazije in prevzem oblasti v svoje roke, kajti osvojitve politične oblasti je predpogoj za uveljavitev socialistične ureditve. Pri tem je bilo samoumevno, da se prevzem oblasti ne more omejiti le na personalne spremembe, temveč mora predstavljati "uničenje tujega državnega aparata, prevzem stvarnih sil v lastne roke, razorožitev buržoazije in oborožitev proletariata, uničenje vseh buržoaznih in vzpostavitev proletarskih sodišč; uničenje reakcionarne birokracije. Proletarska zmaga je zavarovana z organizacijo proletarske oblasti; ona mora pomeniti popoln zlom buržoaznega aparata in vzpostavitev državnega delavskega aparata."²⁰

Program je izrecno poudarjal, da socializma ni mogoče uveljaviti v okviru meščanske demokracije ter parlamentarnih ustanov, ampak le s pomočjo delavskih svetov, kajti le sovjetska oblast lahko zavaruje "resnično proletarsko demokracijo" in vodilno vlogo industrijskega proletariata, ki mu pripada vloga vladajočega razreda. Vendar je program poudaril, da bodo komunisti do končne osvojitve oblasti izkoriščali politične pravice v buržoazni državi in izpostavljali zahteve po pravni in politični enakosti. Poudarjeno je tudi bilo, da je KPJ "načelni nasprotnik parlamentarizma kot sredstva razredne vladavine" ter, da potem, ko proletariat prevzame oblast, parlamentarizem ne bo možen.²¹

Iz naznačenih idejnih izhodišč so izhajale tudi naslednje socialno-ekonomske programske zahteve komunistov: razlastitev velikih kapitalistov in veleposestnikov, da se sredstva za proizvodnjo in promet pretvorijo v kolektivno lastnino delavske države; socializacija bank, velikih industrijskih kompleksov, velikih posestev, uvozne in izvozne trgovine; postopna socializacija manjših podjetij, odvisno od njihove velikosti in družbene koristnosti, iz razlastitve pa je izvzeta drobna posest. Program je vseboval zagotovilo, da se proletarska revolucija ne bori proti osebnostim temveč proti zastarelim ustanovam, da ne pomeni nikakršnega maščevalnega poskusa manjšine nad večino, ki bi hotela svet spremeniti z nasiljem po svoji podobi, temveč hoče to doseči z množičnimi akcijami delovnih ljudi, ki predstavljajo interese večine ljudstva. Komunistična partija je zagotavljala, da ne bo prevzela oblasti prej, preden se ne bo velika večina proletariata in ostalih delovnih ljudi izrekla za njen program. Med cilji je program našteval sovjetsko republiko Jugoslavijo v okviru sovjetske federacije balkansko-podonavskih držav, ki bo sestavni del mednarodne federacije sovjetskih republik, torej je zanikoval obstoječo državo. Dalje se je zavzemal za "ljudsko in rdečo vojsko", ki bo varovala

¹⁹ Naprej, 10. 7. 1920, št. 156, P. St.: Ujedinjenje proletarijata; Naprej, 14. 7. 1920, št. 158, Laž in demagoštvo komunistično propagandno sredstvo; Naprej, 29. 7. 1920, št. 171, Komunistično donkihotstvo.

²⁰ Drugi (Vukovarski) kongres (20–24. jun 1920). Izvori za istoriju SKJ, Beograd 1983, dok. 5.

²¹ Isto.

pridobitve delavske države in zmago socializma, za razlastitev in socializacijo proizvodnje in trgovine, za zaščito dela (prepoved otroškega in nočnega dela, uvedba "normalnega" delavnika, zavarovanje za primer brezposelnosti itd.), za zaplembo velikih zgradb in stanovanj, za skrb za ljudsko zdravje (socializacija apotek, bolnišnic, sanatorijev; brezplačna in obvezna zdravstvena in bolnišnična pomoč), za izobraževanje na obvezni in višji stopnji mladine obeh spolov, za ločitev cerkve od države itd. Po vsem tem je bila "vsaka pomisel na izvajanje socializma s pomočjo kompromisa z buržoazijo na podlagi meščanske demokracije utopija".²²

Tako sta obe struji marksističnega delavskega gibanja govorili o socializmu, ki pa sta ga različno pojmovali. Za komunistično gibanje je bilo značilno fundamentalistično razumevanje socializma kot nepluralnega, totalitarnega sistema, utemeljenega na diktaturi ene socialne in politične opcije, kar je že v osnovi izključevalo parlamentarizem itd. Nasprotno pa socialnodemokratko pojmovanje socializma ni zavračalo modernih družbenih institucij in pridobitev, kot so parlamentarizem in večstrankarstvo, človekove pravice in svobode, tržna ekonomija, pravna država ipd. Vse te podmene moderne družbe so razumeli ne samo kot pomembne, temveč tudi kot nepogrešljive v socialnodemokratskih predstavah o socialno pravični državi.

Med pogledi posameznih vidnih osebnosti socialno demokratične usmeritve je mogoče prepoznati večje ali manjše razlike in specifične poudarke. Izvirno politično misel o vprašanju demokracije je v okviru JSDS npr. razvil Albin Prepeluh-Abditus, ki je že v zgodnejših spisih poudarjal, da ima demokracija dve temeljni razsežnosti, tj. socialno in narodno. Ti dve ideji bistveno prežemata njegovo presojo politike in družbe nasploh in sta medsebojno najtesneje povezani, za kar pa ni dobil neposrednih zgledov v marksizmu.²³ Ob tem pa je pri Prepeluhu v ospredju tudi etična razsežnost demokracije, ko je poudarjal, da demokracija ni samo "snovni zakon, temveč predvsem kulturno čustvo, je pravna zapoved duševnega življenja sodobnega človeka. /.../ Zato je demokratično čustvo pomembnejše kot zgolj snovno zamišljen socialistični nauk."²⁴

Bil je zagovornik reformne in etične opcije družbene ureditve. Leta 1920 je v enem najpomembnejših spisov *Demokracija ali diktatura* podal teoretični okvir svojega razumevanja demokracije in z njo povezane demokratičnosti države. Med drugim stvarno ugotavlja, da vsak sloj, ki pride do politične moči, "uporablja demokracijo v svoj prid, v svoje socialne namene". Tako ima vsaka demokratična vladavina sicer svojo socialno vsebino, toda ta vsebina dobi v demokratični politiki, v kateri participirajo vsi socialni sloji, potrditev na demokratičnih volitvah, kjer odloča večina. Zato je narava demokracije lahko meščansko demokratična, kmečko demokratična ali pa proletarsko (socialistično) demokratična. Skladno z njegovo interpretacijo je mogoče o demokraciji govoriti samo takrat, ko obstaja skladnost med družbeno in upravno oziroma državno močjo. Demokratična država se mora naslanjati izključno le na obstoječe socialne sile in vsaka nasilna razporeditev državne oblasti, npr. s pomočjo vojske, je izključena oziroma nesprejemljiva. Skladno s tem se mora v demokratičnih državah vojska uporabljati zgolj v zaščito zakonov, ki so nastali po volji socialnih dejavnikov v državi, torej na demokratični podlagi. V vseh drugih državah služi armada drugim ciljem, običajno zgolj vladajočemu sloju, ne glede na to, ali ta sloj predstavlja večino ali manjšino prebivalstva. Predvsem v monarhičnih državah (torej tudi v Kraljevini SHS!) pa je armada lahko orodje tudi posameznih vladarskih rodbin. Če so v omenjenem razmerju med državo in družbo očitna nasprotja, je mogoče govoriti samo o diktaturi. Prepeluh je poudarjal, da se je marksistični socializem vedno opiral na demokracijo in da je le po demokratični

²² Drugi (Vukovarski) kongres (20–24. jun 1920). Izvori za istoriju SKJ, Beograd 1983, dok. 5.

²³ Milan Zver: Demokracija v klasični slovenski politični misli, Ljubljana 2002, str. 104–106.

²⁴ Albin Prepeluh: Pismo socialni demokraciji, Demokracija, 1918, I, s. 46.

poti hotel doseči oblast v državi. Zato so se socialistične stranke prizadevale za splošno in enako volilno pravico in pripisovale tolikšen pomen volitvam v zakonodajne in upravne korporacije. Govoril je o "diktaturi demokracije", po kateri so in še vedno stremijo socialistične stranke ter poudarjal, da se ta diktatura močno razlikuje od boljševiške diktature, "ki se sicer imenuje tudi diktatura proletariata, toda to dejansko ni". Tedanji ruski sistem je označil za "despotični socializem", ki ni nastal iz poloma Rusije v svetovni vojni in ne iz naravnega razvoja družbe oziroma dozorelosti kapitalizma; zanj je značilno, da se naslanja na močno armado in da mu manjkajo ekonomski predpogoji, zaradi česar je v deželi zavladata velika gmotna beda.

Prepeluh boljševiški diktaturi ni pripisoval obetavnejše prihodnosti, kajti po njegovem prepričanju so takšni družbeno ekonomski sistemi mogoči le v kulturno in ekonomsko zaostalih okoljih. Razvita zahodna in srednja Evropa pa naj bi odklanjala despotični socializem in se oprijemala demokratičnega socializma. Le-ta pa stremi "vzporedno z ekonomskim razvojem kapitalistične družbe po takšni družabni organizaciji, ki bo potrebna vsem ali vsaj večini, ki torej ne bo potrebovala niti armade niti njenega nasilja."²⁵

Državo sprejema kot nujno potreben okvir; njene vloge ne povečuje niti ne zavrača. V spisu *O načelnem vprašanju avtonomije*, kjer razpravlja o odnosu med državo in družbo, nedvoumno odpravi z dvomom o nujnosti obstoja državne organizacije, ki so ga širili boljševiki. Tozadevno Prepeluh opozarja na prepad med boljševiškim deklarativnim izjavljanjem o odpravljanju državnega aparata in dejansko prakso, saj je boljševizem po osvojitvi oblasti npr. namesto prejšnje birokracije nemudoma ustvaril novo, pa tudi po razbitju armade je takoj organiziral novo. Država je po Prepeluhu nujna. S tem ko je izpostavil razliko z boljševizmom, pa je hotel poudariti, da je priznavanje države tisto, kar opredeljuje socialdemokratsko gibanje. Kakor je zavračal boljševiško vizijo družbe brez države ali pa na drugi strani slepo oboževanje države, pa je zavračal tudi liberalno teorijo, po kateri država nima pravice posegati v zadeve državljanov in socialnih skupin. Prepričan je bil, da so družbeni odnosi v moderni državi preveč kompleksni oziroma zapleteni, da bi jih bilo mogoče urejevati brez poseganja države. Zato vidi rešitev v čim bolj harmonični uskladitvi odnosov med družbo in državo. O tem pravi: "Treba je poedincem in posameznim skupinam pustiti kolikor le mogoče široko možnost, da se svobodno razvijejo in napredujejo /.../ –državo napraviti za absolutnega boga, pomeni vse poedince in posamezne njihove skupine – bodisi kulturne, politične, socialne, plemenske ali kakršne koli – enostavno uniformirati ter iz človeške mnogoličnosti napraviti enolično kasarno. Državo ponižati zgolj na policijsko oblast pa pomeni izzvati anarhijo, to je brezvladje, v katerem bi odločala slučajna moč pesti..."²⁶ Odnos med državo in družbo naj bo urejen tako, da ne bo kršena pravica ljudstva do samouprave, do katere ima ljudstvo po Prepeluhovem prepričanju naravno pravico, in do državljske svobode. Izrecno je poudaril, da brez človekove notranje svobode ne more biti svobodne države.²⁷ Menil je, da so napeti odnosi med državo in posameznikom ter civilno družbo logična oziroma sistemska posledica večinske politične demokracije, da pa je te napetosti mogoče ublažiti z vzpostavitev čim več avtonomno delujočih mehanizmov v družbi. Koncept avtonomije je zanj eden temeljnih elementov demokracije ter stičišče med svobodo in demokracijo. To razsežnost demokracije je osmišljeval še posebej od leta 1921 dalje, ko se je razšel z JSDS in ustanovil avtonomistično gibanje slovenskih kmetov in delavcev ter zavzeto branil stališče,

25 Abditus: Demokracija ali diktatura? v: Naši zapiski : socialistična revija, Ljubljana 1920, str. 85–87.

26 Abditus: O načelnem vprašanju avtonomije, v: Naši zapiski, 1920, str. 128–130.

27 Abditus: Zakaj smo avtonomisti? v: Naši zapiski, 1921, str. 53.

da je suverenost naroda osrednje načelo moderne demokracije, večnacionalna država pa je lahko demokratična le kot federacija.²⁸

Poseben pristop k razčlembi in utemeljevanju demokratičnih principov je razvila Alojzija Štebi, ki je leta 1919 zaradi sporov med levico in desnico sicer izstopila iz JSDS. Vztrajno si je prizadevala, da bi ženske dobile veljavo polnovrednih državljanek v kulturni tako raznoliki Jugoslaviji, kar je impliciralo precej neugodna tla za razvoj ženskega gibanja. Le-tega je razumela kot del splošnega socialnega vprašanja in ga doživljala "kot obliko političnega, družbenega in kulturnega dela za doseganje idealov socializma in humanizma."²⁹ Ob koncu vojne je objavila brošuro *Demokratizem in ženstvo* kot propagandni spis Slovenske socialne matice, kjer je med drugim zapisala, da ideja demokratizma živi že toliko tisočletij, "kolikor se trudi človeštvo, da bi našlo za svoje notranje in zunanje življenje zakone, ki naj uveljavijo načelo pravičnosti". S tem se je povsem nedvoumno izrekla, da njej demokracija pomeni sinonim za pravičnost, ki pa je vedno na zgodovinski preizkušnji, za katero se je potrebno vedno znova in znova prizadevati, da jo obvarujemo. Bila je prepričana, da so nasilstva prve svetovne vojne idejo demokratizma postavila zopet na pedestal. Opozarjala pa je, da ideal demokratičnih uredb ne sme postati "zveneča fraza za shode in časnikarske članke", temveč terja poglobitve v idejo demokratizma. Torej je opozarjala na razkorak med deklarativnim in dejanskim ter na nujnost razjasnitve bistva demokratizma, kajti: "Bistvo demokratizma ni izčrpano s političnimi svoboščinami, njegovo bistvo obsega tudi demokratične uredbe v gospodarskem in kulturnem življenju, cilj pravega demokratizma je suverenost ljudstva, je taka uredba družbe in države, v kateri se plodonosno uveljavljajo vsi zdravi elementi vseh slojev. Toda demokratizem ne prinaša le večje svobode, demokratično urejena družba in država nalagata tudi visoko stopnjo odgovornosti vsem tistim, ki se hočejo uveljaviti. Da se pa ne prevržejo pravice in svoboda v despotijo, da se zaveda vsakdo odgovornosti za svoja dejanja – kajti svoboda obstoji v pravici, storiti vse, kar ni drugemu na kvar, kakor je to razglasila že francoska revolucija v svoji izjavi o človeških in državljanskih pravicah – za to pa morata skrbeti javna in domača vzgoja. Demokratizem, po katerem stremimo, bo osrečujoče učinkoval le tedaj, če vzgaja vsakdo neprestano samega sebe, če posreduje dobro vzgojo, vzgojo, ki krepi in neguje vse dobre in plemenite kali v človeški duši, tudi drugim." Smatrala je, da se ženskam ravno na vzgojnem področju odpira neizmerno polje dela, zlasti materam pa "veličastna naloga, da zažgo v dušah svojih otrok predvsem plamen nesebičnosti, delavnosti, poštenosti, da ne vzgajajo svojih otrok le za boj za obstanek, le za to, da bo imel otrok večji in boljši kos kruha, kakor so ga imele same, temveč tudi za to, da se otrok zaveda vedno bolj in bolj, da je sreča bližnjega tudi njegova sreča, da je napredek celote odvisen od napredka posameznika. Ne samo jemati, tudi dajati je treba." Altruistično in vzneseno, tudi skladno s t.i. ženskimi principom, je izpovedovala hrepenenje po svobodi, za katero je človek pripravljen trpeti in se boriti in utemeljevala poslanstvo žene na področju javne in domače vzgoje v ozaveščanju, da ima "pravico do svobode" tako posameznik kot narod.³⁰

V omenjeni publikaciji je Štebijeva začrtala program ženskega gibanja, ki takrat na Slovenskem še ni bilo organizirano. Menila je, da so časi preresni, da bi ženske še nadalje ostajale prepuščene samim sebi, da jih je potrebno prebuditi iz apatičnosti in

²⁸ Jurij Perovšek: Albin Prepeluh in Slovenska republikanska stranka, v: Nova revija, št. 81–82, 1989, str. 194–198; Peter Vodopivec: Avtonomistična misel Albina Prepeluha, v: Nova revija, št. 81–82, 1989, str. 199–207.

²⁹ Suzana Tratnik: Alojzija Štebi. V: Pozabljena polovica, Ljubljana 2007, str. 194, 195.

³⁰ Alojzija Štebi: *Demokratizem in ženstvo*, Ljubljana 1918, str. 1, 2; Glej še npr.: Naprej, 9. 4. 1920, št. 80. Socializem in žena.

animirati za uveljavljanje politične enakopravnosti moških in ženskih kot ene izmed zahtev demokratične dobe, ter preseči pojmovanje, da so tovrstne zahteve žensk "zelo problematične vrednosti". Pa vendarle je gledala na žensko v političnem prostoru drugače kot na moškega. Opozarjala je namreč, da si morajo biti ženske na jasnem, iz kakšnih nagibov bodo zahtevale politično enakopravnost, kako se bodo udeleževale in kako bodo izrabile svoje pravice, saj ni soglašala s tistimi, ki so menili, da je torišče delovanja moškega in ženske v javnem življenju enako. Po njenem prepričanju mora ženska izbrati tisto polje za svoje delovanje, "ki najbolj odgovarja njenemu najnaravnejšemu poklicu, materinstvu". In čas po vojni naj bi žensko delovanje usmerjal predvsem na socialno polje. Tu je nasprotovala dobrodelnosti, ki da je ponižujoča za one, ki so jo deležni, a tudi za one, ki jo izvršujejo, ker je ta način socialne pomoči prisiljen. Prava socialna pomoč mora biti zavestna, mora izvirati iz prepričanja dolžnosti, "ker smo vsi člani socijalne skupnosti, zato imamo tudi vsi socijalne dolžnosti, iz socijalne vesti, iz socijalne odgornosti se mora oprijeti ženstvo dela v javnosti in za javnost". Razen socialnih nalog v demokratični družbi bodo ženske opravljale še druge naloge, ki jih bodo izvrševale ravno zaradi svojega materinskega čustva uspešno, tj. pri oblikovanju javnega življenja, pri zakonodaji in upravi v državi in občini, s ciljem krepiti nrvnost in popleniti življenje celotne skupnosti. Štebijeja je verovala, da bodo ženske z državljanskimi pravicami sposobne odstraniti iz razmerja med narodi načelo sile, ki da je še dediščina iz barbarskih dob in da se sila nadomesti s trdnimi pravnimi normami. Poslanstvo ženske v demokratični družbi je po Štebijeji materinstvo v individualnem in širšem socialnem pomenu. Iz poglobljenega pojmovanja materinstva bo izšel naraščaj, ki bo znal pravilno uporabljati pravico svobode in ki se tudi ne bo branil dolžnosti svobode.³¹

Ob že omenjeni ustavni razpravi, v kateri so različno prihajali do izraza različni pogledi na demokracijo, je med slovenskimi socialističnimi prvaki in poslanci s svojimi razpravami izstopal še zlasti Etbin Kristan. Posebej velja izpostaviti njegovo obširno razpravo v odboru za pripravo ustave februarja 1921, ko je socialistična poslanska skupina nasproti vladinemu predlogu predstavila svoj načrt ustave, pri čemer je Kristan poudaril, da socialistična skupina ni pripravila t.i. socialistične ustave, ki glede na politično razmerje sil ne bi imela možnosti za sprejem. Zato naj bi načrt ustave vseboval le predloge, ki bi bili širše sprejemljivi v vseh skupinah s poslušom za socialna vprašanja, saj se le-ta morajo reševati sistemsko in ne po poti miloščine.³² Izrecno je poudaril osebno prepričanje, da bo slej ko prej obstoječemu kapitalističnemu sistemu sledil nov družbeni red; vendar socialisti v konkretnih razmerah upoštevajo realne razmere, v katerih nimajo večine za uveljavitev svojih idej, nasilnega uveljavljanja pa ne sprejemajo. Dejal je, da bo delavski razred zmagovit šele takrat, ko bo številčen in si s tem zagotovil večino, to večino pa bo dosegel le, če bo znotraj samega delavskega razreda vladala toleranca. Slednje je bilo seveda usmerjeno na komuniste in je zadevalo različnost metod delovanja, ki so razcepile delavstvo. Kljub razlikam pa je izrazil upanje, da bo vendarle mogoče vzpostaviti medsebojno sodelovanje, posebno v nastopih proti t.i. reakciji, ki da je enako nevarna vsakemu družbenemu napredku. Socialistični načrt je apeliral na uveljavitev postopnega prehoda ("glatko i bez prevelikih trzavica") meščanske družbe v socialistično – kar so komunistični poslanci ostro napadali, ker je tak načrt po njihovem prepričanju bil v interesu buržoazije – in ustavno reševanje vprašanj, ki zadevajo najbolj zapostavljene sloje.³³ Poudarjali so, da njihov ustavni načrt temelji na

³¹ Alojzija Štebi: Demokratizem in ženstvo, str. 3–15.

³² Stenografske beleške : Rad Ustavnog odbora Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, Beograd, 11. sednica, 15. 2. 1921, str. 140.

³³ Isto, str. 141–142.

stališču, da oblast izhaja iz ljudstva, kar implicira republikansko obliko vladavine, kjer bodo na oblasti participirale tudi meščanske stranke in torej še ne bo socialistična. Socialistični poslanci so poudarjali, da mora imeti ljudstvo zagotovljene pravice "ne samo na papirju temveč tudi v realnem življenju", da mora biti ljudstvo glavni faktor pri odločevanju pri vseh pomembnih vprašanjih. Proti monarhiji so bili iz načelnih razlogov in ne iz konkretnega nasprotovanja dinastiji Karadjordjević. Kristan je menil, da je lahko le republikanska oblika vladavine temelj vsaki demokratični državi v 20. stoletju in da mora biti država suverena v vseh ozirih. Po mnenju socialistov pa država ni suverena, če mora npr. deliti oblast z organizacijo, "ki ni od tega sveta", tj. s cerkvijo, in še posebej, če obstoji v državi več veroizpovedi. Zato so zagovarjali ločitev države od vseh cerkva v vseh ozirih in se v tem okviru zavzemali za svobodo veroizpovedi in prepričanja. Ločitev naj bi zadevala tudi šole, saj država ne more imeti interesa vzgajati pravoslavce, katolike, muslimane itd., temveč mora biti njen interes vzgajati svobodne državljane, mora pa tolerirati vse vere. Zavračali so udejstvovanje cerkva na političnem, gospodarskem in socialnem področju.³⁴ V tej razpravi so socialisti nastopali proti smrtni kazni, ker da celotna praksa potrjuje, kako "barbarstvo smrtne kazni" nima nikakršnih pozitivnih učinkov. Poudarjali so pomen svobode tiska, pravice do zborovanj in združevanj, nedotakljivosti stanovanja, ker so jim bile te pravice v preteklosti večkrat kršene. Ob vseh teh zahtevah pa so izpostavljali, da je najvažnejši del ustave tisti, ki zadeva urejevanje ekonomskega in socialnega področja ter poudarjali, da mora biti država organizacija celotnega ljudstva in ne zaščitnica enega ali drugega razreda. Prizadevanja bi morala potekati v smeri zmanjševanja razrednih nasprotij na podlagi postopnega zagotavljanja enakih pravic na ekonomskem in socialnem področju, tj. takšne organiziranosti družbe, v kateri bodo interesi ljudstva vedno v prvem planu in se bo npr. spremenil položaj delavca, ki je v položaju "slepega sužnja". Kristan je poudarjal, da je politična demokracija najtesneje povezana z demokracijo na ekonomskem področju, se zavzemal za raznovrstne oblike lastnine in zagotavljal, da v socializmu privatna lastnina nikakor ne bo ogrožena. Vsa našeta vprašanja je bilo po mnenju socialistov mogoče začeti reševati takoj, že v obstoječi ureditvi, s ciljem izogniti se preostrim spopadom in velikim žrtvam ter prepričati delavstvo, da bo svoje cilje doseglo po legalni poti.³⁵ Kristan se je tudi kasneje angažiral v ustavni razpravi glede vprašanja ločitve države in cerkve ter tozadavnega položaja šol. Opozarjal pa je tudi na konkretne primere oblastne kršitve pravice do stavke in omejevanja svobode tiska.³⁶

Socialdemokratski poslanec Milan Korun, sicer advokat, je v ustavni razpravi izpostavil problematiko sodstva in poudarjal, da sodi dobro sodstvo med glavne temelje vsake države; v ta okvir je postavljajl pripravo kvalitetnih zakonov, sodno upravo in visoko osebno kvalifikacijo sodnikov. Na tej podlagi bi bilo ustvarjeno zaupanje naroda oziroma ljudstva v sodstvo, hkrati pa bi bila podana tudi garancija, da bo vsaka razredna justica izključena. Čeprav je menil, da so imele dežele iz avstrijske polovice avstro-ogrske monarhije vzpostavljeno sorazmerno dobro sodstvo, pa je opozarjal, da je bilo posebno v kazenskem pravosodju tudi tam večkrat zaznati zunanji vpliv ali pritisk na razsojanje v tistih kazenskih zadevah, v katerih so bili prizadeti politični interesi vlade ali pa vladajočih "kast in klik". Zato se je v imenu socialističnega poslanskega kluba zavzemal za čim bolj natančno preciziranje določil glede sodne uprave in pravosodja že v sami ustavi, in da bi se čim manj zadev prepustilo v kasnejšo določitev v obliki odredb. Opozarjal je na neizvedeno ločitev sodne in upravne oblasti v okviru državnega

³⁴ Isto, str. 143.

³⁵ Isto, str. 144–145.

³⁶ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I., Beograd 1921, 35. redovni sastanak, 21. 5. 1921, str. 6.

sveta, saj je le-ta v sebi združeval obe kompetenci; zato se je zavzemal za ustanovitev dveh ločenih institucij. Dalje se je zavzemal za ohranitev instituta porote, tj. "sodnikov iz naroda", kljub pomanjkljivostim, ki so se do tedaj v praksi pojavljale, a so le-te po njegovi oceni izhajale iz dejstva, da ženskam ta funkcija ni bila dostopna, na drugi strani pa iz neustrezne sestave porotnih sodišč, ki so bila zaradi cenzusa sestavljena z vidika razrednih interesov posedujočega razreda.

Slovenski socialdemokrati so se zavzemali za ukinitve vseh sodišč, ki niso spadala v kategorijo rednih in upravnih sodišč. Tako so ostro nastopili proti ustavnemu določilu, da sodijo muslimanom v rodbinskih in nasledstvenih zadevah šerijatski sodniki. To je bilo namreč v ostrem nasprotju z enim od temeljnih in splošno sprejetih ustavnih in seveda tudi demokratičnih principov, namreč, da naj veljajo isti zakoni enako za vse državljane. Korun je omenjeno sporno določilo v ustavnem načrtu označil za enega najsrამotnejših določil in bil ogorčen nad poslanci, ki so bili pripravljeni plačati muslimanske glasove za sprejetje ustave v tej "srednjeveški valuti". Sicer pa naj bi bilo sodstvo brezplačno. Stranka, ki se je deklarirala za zastopnico gospodarsko in socialno šibkih, je namreč opozarjala, da je v obstoječi ureditvi sodstva pravna obramba in z njo povezano iskanje pravice zaradi visokih stroškov revnejšim slojem težko dostopna. Kot zagovornica republikanske oblike vladavine in zaradi spoštovanja avtoritete zakona, ki da stoji nad kraljem, je zahtevala, da se sodbe izrekajo v imenu zakona in ne v imenu kralja. Zavzemala se je za omejitev sodnikovih političnih pravic, tj. omejitev njihovega političnega delovanja; s tem naj bi bil že v naprej ovržen vsak sum v sodnikovo politično motivirano pristranost. Socialdemokrati so se načeloma zavzemali za izvolitev sodnikov in tudi drugih uradnikov neposredno po ljudstvu; ker pa so realistično ocenjevali, da je tak sistem zaenkrat še neizvedljiv, so terjali takojšnjo uveljavitev prakse, po kateri bi volitev sodnikov izvajali posebni kolegiji in pravosodna oblast pri tem naj ne bi imela nobene ingerence.³⁷

V ustavodajni skupščini so se slovenski socialdemokrati opazno zavzemali za zavarovanje ugleda in avtoritete skupščine. S tem namenom naj bi bilo formirano stalno skupščinsko telo, ki bi varovalo pravice skupščine nasproti vladi v času, ko skupščina ne zaseda. Dalje so se zavzemali za uvedbo instituta referendumu. Stranka naj bi s tem predlogom mdr. potrjevala lastno naprednost, tj. dovezetnost za novosti, predvsem pa demokratičnost v smislu razvijanja koncepta najširše participacije ljudstva pri odločanju oziroma reševanju javnih zadev. Referendumsko odločanje naj bi se prakticiralo predvsem pri pomembnih zadevah, ko se skupščina ni zmožna poenotiti, ali pa je očitno, da je ljudska volja drugačna od večinske v skupščini. Tako bi referendum predstavljal začetek nekakšne politične šole in animacije ljudstva, da se zanima za javna vprašanja, o katerih bo nato odločalo. S tem naj bi se tudi pristriglo peruti strankarskim demagogijam, saj bi bile stranke poslej primorane ljudstvu zadeve tolmačiti stvarno. Nenazadnje pa bi ta sprememba bila kar odrešujoča za sam parlamentarizem. Etbin Kristan je npr. v skupščinskih debatah izjavil, da on osebno veruje v parlamentarizem in da bo tudi v prihodnosti potrebno ljudsko zastopstvo v takšni ali drugačni obliki, prepričan pa je bil, da bo tudi ljudstvo verovalo v parlamentarizem oziroma lastno zastopstvo samo tedaj, če bo njegov vpliv na zakonodajo mnogo večji kot je bil trenutno.³⁸

V socialdemokratski percepciji mora biti skupščina zrcalo vseh ljudskih skupin, torej reprezentant vseh slojev in razredov v državi. Vendar lahko odigra takšno vlogo samo ob ustreznem volilnem redu, ki obsega najširše plasti ljudstva brez razlike spola.

³⁷ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II., Beograd 1921, 51. redovni sastanak, 14. 6. 1921, str. 2-4.

³⁸ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II., Beograd 1921, 49. redovni sastanak, 11. 6. 1921, str. 16, 17.

Zavračali so argument, po katerem ženskam ni mogoče dati volilne pravice, ker da bi v primeru njihove volilne udeležbe bili rezultati volitev bolj "reakcionarni" kot sicer, saj naj bi ženske volile samo duhovnike. Poslanec Josip Kopač je menil, da je žensko pač treba uvesti v politiko in jo pripraviti, da bo sčasoma volila "napredno", njeno pravico do tozadevne enakopravnosti pa je utemeljeval tudi na ženski požrtvovalnosti, ki so jo izkazale med vojno. Zato je očitke naslovil na vse tiste, ki so med vojno povzdigovali to njeno vlogo, po vojni pa so ji odrekli volilno pravico. Kakor že večkrat, so tudi ob vprašanju ženske volilne pravice ugotavljali, da kot parlamentarna manjšina nimajo možnosti vplivati na sprejem zakonodaje, bili pa so tudi razočarani, ker so bili v glavnem vsi njihovi predlogi zavrženi.³⁹

Med komunističnimi poslanci je bil od slovenskih komunistov v ustavni razpravi opazen predvsem Vladislav Fabjančič. Njegovi nastopi so bili vidno usmerjeni v kritiko aktualne oblasti in razmer v državi. Izpostavljal je razočaranje med malimi kmeti, ker je oblast le v majhni meri izpolnila obljubo o agrarni reformi, razočarani pa naj bi bili tudi delavci zaradi neizpolnjenih pričakovanj, da bodo podjetja socializirana, delavci pa udeleženi pri dobičku. Kritike so letele na prisotnost srbske vojske na slovenskih tleh, na stopnjevan proces militarizacije ter šikaniranje fantov in zapostavljenost slovenskih častnikov v vojski, na zapostavljanje slovenskega jezika v skupščini, krivično in neena-komerno odmero davkov, nasilno zadušene stavke itd; vse to naj bi vzpodbujalo pojave t.i. plemenske mržnje. Odgovornost za neuspeh plebiscit na Koroškem je pripisoval jugoslovanskim oblastem, ker niso razreševale tamkajšnjih socialnih vprašanj itd. Med očitki režimu je bila še prepoved praznovanja delavskega praznika 1. maja v letu 1921 in seveda Obznana (proti kateri so bili skoraj vsi poslanci iz Slovenije), ki je bila po njegovem prepričanju uperjena ne samo proti komunistom ampak proti celotnemu delavstvu. In končno je na vladajoče stranke in kapitalističen sistem naslovih oster očitek, češ da moč aktualnega režima ne sloni na zadovoljstvu ljudstva, ampak na bajonetih, topovih in žandarjih, pri čemer je bil deležen retoričnega vprašanja, kako je tozadevno v Rusiji.

Komunistična stranka je v skupščini odkrito izpovedovala revolucionarne cilje. Fabjančič je npr. poslancem vladnih strank takole zagotavljal: "Prišel bo dan, ko se bo tudi Vaša sila zrušila. Takrat pa bo prišla pravica. Do takrat pa bomo proti vam v opoziciji in v razrednem boju, ker ste Vi samo zastopniki kapitalističnega razreda. Potem bo prišla sovjetska republika Jugoslavija kot del svetovne sovjetske republike. /.../ Vaša politika proti kmetiskemu in delavskemu proletariatu ruši temelje državnega in narodnega edinstva, ruši to, o čemer vi trdite, da vam je najsvetejše. Nam pa je v prvi vrsti za rešitev proletarijata, celega naroda in celokupnega človeštva. Mislim, da bomo to rešitev dosegli po drugi poti: s socialno revolucijo in ustanovitvijo federativne sovjetske republike celega sveta."⁴⁰

Vse večji vpliv komunistov, ki ga je nedvoumno potrdil izid volitev v Ustavodajno skupščino novembra 1920, ter vzdrževanje revolucionarnih razmer, sta obstoječo družbeno ureditev resno ogrozila. Zato je vlada sprejela ukrepe, s katerimi je želela onemogočiti politično dejavnost predvsem komunistov. Z Obznano je za obdobje zasedanja Ustavodajne skupščine do sprejetja ustave prepovedala komunistično dejavnost (razen komunističnim poslancem) ter želela preprečiti splošen nered, boljšeizem in krvavo revolucijo, kakor je bilo v tej uredbi zapisano.⁴¹ Pripomniti pa je treba, da so komunisti

³⁹ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, II, Beograd 1921, 50. redovni sastanak, 13. 6. 1921, str. 27, 28.

⁴⁰ Stenografske beleške Ustavotvorne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, I, Beograd 1921, 27. redovni sastanak, 10. 5. 1921, str. 11–16.

⁴¹ Triša Kaclerović: Obznana (29. decembar 1920), Beograd 1952.

kljub prepovedi delovanja spomladi 1921 sodelovali pri občinskih volitvah in jim oblast ni povzročala posebnih težav. V predvolilni dejavnosti so pogosto v ezopovskem jeziku propagirali komunistični program; poudarjali so nujnost boja za "končno in popolno zmago proletariata"; zatrjevali, da "niti v parlamentu niti v občinah ne more iskati delavske in kmečko ljudstvo svoje rešitve"; odkrito so govorili, da se udeležujejo volitev občinskih odborov le zato, da proletariat "tudi tja zanese razredni boj, ki naj oslabi in razkroji te instrumente suženjstva".⁴² Ko so sredi leta 1921 nekateri komunisti začeli posegati po metodah individualnega terorja, so s tem izzvali oblast, da je stranko z Zakonom o zaščiti države prepovedala.⁴³ Komunistična stranka je poslej dve desetletji delovala v ilegali in po pomenu bolj ali manj na družbenem obrobju.

Socialni demokrati kljub nasprotjem med strankama Obznane niso sprejeli z odobravanjem. Zapisali so, da razumejo boj proti komunizmu, vendar ne z nasilnimi sredstvi. "Nasilje ustvarja mučenike in teh nam ni treba. Komunizem je ideja, katero je treba pobijati z drugačnimi sredstvi kot z bajoneti." Zmotila jih tudi vladina določba, da je treba pisati in govoriti o naredbi le tako, da se ne zmanjša njen pomen; ob tem so se retorično spraševali, če misli vlada, da je nezmotljiva, ocenjevali pa so, da je vlada javni kritiki s tem nataknila "nagobčnik". Neprepričljivo se jim je zdelo tudi vladino sklicevanje na enotnost ("edinstvenost") države, saj se proti tej ni izrekla nobena parlamentarna stranka, tudi komunisti ne.⁴⁴

Tudi prepoved komunistične stranke so socialni demokrati sprejeli z velikimi zadržki oziroma so jo zavračali. Etbín Kristan je na seji zakonodajnega odbora dne 28. 7. 1921 izjavil, da se kljub močnim ministrovim besedam ne "more oduševiti za projekt, ki nam je predložen baje za zaščito države" in da bi si želel, da bi "se razvoj našega naroda v tej deželi vršil kolikor mogoče mirno in civilizirano". Če je potrebno, da se nastopi "na poseben način proti terorizmu, proti terorističnim metodam pa bodisi tudi proti terorističnemu nauku, bi mogel naposled tudi s tem soglašati. Nikakor pa ne morem soglašati s projektom, ki nastopa proti politični stranki v celoti, pa naj bo še taka ali taka." Poudaril je, da je nasproten komunistični stranki in da je nasploh znano, da vladajo po vsem svetu najbolj konfliktni odnosi ravno med socialisti in komunisti; kljub temu pa se ne strinja, da bi se proti komunistični stranki uporabila izjemna sredstva, da bi se torej z njo postopalo drugače kakor z drugimi političnimi strankami. Poudarjal je, da je potrebno z močjo države nastopiti proti teroristom kot posameznikom, da morajo v izrednih razmerah, kakršne so zavladale po atentatih, odgovorni politiki in državniki ohraniti hladnokrvnost, ker izjemni ukrepi nikoli ne prinesejo dobrih rezultatov. Nasprotoval je tudi odvzemu mandatov komunističnim poslancem. Tak ukrep je smatral za nedemokratičnega, saj so bili izvoljeni od ljudstva na podlagi demokratičnega principa. Individualne teroristične akcije komunistov pa je jasno in nedvoumno označil za "pravo negacijo temeljne socialistične ideje".⁴⁵ In tako ob vprašanju metod delovanja oziroma (ne)dotakljivosti človeškega življenja izostril še eno bistveno razliko v percepcijah demokracije in socializma v obeh strankah marksističnega tabora.

⁴² Viri za zgodovino komunistične stranke na Slovenskem v letih 1919–1921, dok. I, 116 in dok. I, 117.

⁴³ Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo, 95–249, 11. 8. 1921.

⁴⁴ Naprej, 31. 12. 1920, št. 301, Reakcija na pohodu!; Naprej, 4. 1. 1921, št. 2, Izjemno stanje.

⁴⁵ Naprej, Hladno kri v nemirni dobi!, 4. 8. 1921, št. 174.

ŽELJKO KARLAULA*

"30 DANA ŠTO SU POTRESLI BJELOVAR" – ODBOR NARODNOG VIJEĆA BJELOVARA TOKOM STUDENOG 1918. GODINE**

POVZETEK

Ovaj rad pokazuje na temelju arhivske građe i novina, te ostale literature kako su grad Bjelovar i okolica dočekali raspad Austro-Ugarske krajem 1918. godine, što je bio uzrok otvaranju mnogih nagomilanih političkih, društvenih i socijalnih problema što su stajali u "sjeni rata". U tom vremenu "interregnuma" kada su anarhija i kaotičnost u kombinaciji sa velikim zanosom i raspoloženjem bile prisutne u Hrvatskoj, one su i najbolji su prikaz okolnosti u kojima se stvarala nova Država Slovenaca, Hrvata i Srba, kasnije Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca. U takvoj složenoj situaciji kada u ostacima bivše vojske jačaju republikanska raspoloženja, rasplamsava se razbojništvo i nasilje, Narodno vijeće Države SHS i njegovi lokalni odbori nastojali su osigurati stabilnost i sigurnost u granicama svojih mogućnosti. Poticali su osnivanje ogranaka narodnih straža u svakom većem naselju, sve u cilju da se prijelaz u novo društveno i političko stanje izvrši što bezbolnije i sigurnije po imovinu i živote građana. Treba izdvojiti da su u političkoj praksi nove vlasti gušile sve one političke pravce koji nisu slijedile dominantni pravac tadašnje hrvatske politike i Narodnog vijeća SHS – jugoslavenstvo.

Ključne riječi: Država Slovenaca, Hrvata i Srba, Odbor Narodnog vijeća Bjelovar, anarhija, socijalni problemi, republikanstvo, politički zanos.

SUMMARY

"30 DAYS THAT SHOCKED BJELOVAR" – THE NATIONAL COUNCIL COMMITTEE OF THE CITY OF BJELOVAR DURING NOVEMBER OF 1918

On the basis of archive materials and newspaper articles as well as other literature, the author demonstrates in this paper how the city of Bjelovar and its surrounding faced the dissolution of the Dual Monarchy at the end of 1918, which was followed by number of political and social problems. Anarchy and chaotic climate coupled with huge enthusiasm and spirit illustrate the circumstances in which the new State of Slovenians, Croats and Serbs was being created, which

* profesor, HR-10000 Zagreb, Korčulanska 3c

Postgraduate Doctoral Studies in History Croatian Studies in Zagreb, HR-10000 Zagreb, Korčulanska 3c
E-mail: zeljko.karaula2@bj.t-com.hr

** Title of this paper paraphrases well-known work of American journalist John REED, *Ten Days That Shook the World*, Boni & Liveright, New York 1919, in which the author describes events occurring in the course of the "October Revolution" in Russia in 1917. The chosen title intends to portray clearly as possible this breaking point in the history of Croatia, the City of Bjelovar and its surrounding. Elements of anarchy, revolutionary atmosphere, turbulences driven by different motives, the period of disorder and replacement of governing structures, when then governing institutions were losing their authority, and the new institutions were not established yet, to a large extent bear a resemblance to the events in Russia during the "October Revolution" in 1917, as described by American journalist John Reed in the cited book.

was subsequently transformed into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. In that turbulent situation while the army, infiltrated by republican ideas, was collapsing, the robberies and violence were growing rapidly. The National Council of the State of SCS and its local Committees attempted strongly to assure stability and security. It supported the establishment of branches of national watch in every larger village in order to make the transition into the new social and political order as painless and as safest for the lives and property of their citizens as possible. It has to be pointed out that in the political practice of the new government all those political streams which did not follow the dominant stream of the then Croatian politics and the politics of the State of SCS National Council – the pro-Yugoslav policy, were extinguished.

Key words: the State of Slovenians, Croats and Serbs, the Bjelovar Committee of the National Council, anarchy, social problems, republicanism, political enthusiasm

1. Introduction

Subsequent to coming out of the First World War as a loser, the Austrian-Hungarian Monarchy, also known as the "patient on Danube", entered the last phase of its existence, despite the fact that the Allies had not planned to put an end to this country. Dualist organisation of the country created in 1867, recognizing the superiority of the German and Hungarian elites within the Austrian-Hungarian Monarchy, was not acceptable to other nations in the country which continued to fight for their national and democratic rights. Encumbered with various insurmountable conflicts, the once powerful empire begun to collapse as a house of cards at the end of the First World War. The breakdown and disintegration of the Hapsburg Empire created a number of national and social problems, the national issue being one of the most acute. At the end of 1918, on its south-eastern territories the idea of Yugoslav "national unity" was dominating the Croatian bourgeois and cultural communities, as well as political elites. In the summer of 1918, first regional organisations were established, while at the assemblies held from 5 to 8 October the National Council of Slovenians, Croats and Serbs (hereinafter referred to as: the National Council SCS or the National Council) was established as a central supra-political-party entity representing South Slavic nations in the Austrian-Hungarian Monarchy. Systematic political changes on global scale and the balance of power were not inclined towards the idea of independent Croatia, Italian occupation, social tensions and disorder paved the way to the "Yugoslav revolution" which was a reality, and it seemed that the idea of "national unity" goes hand in hand with creating the common state, the State of Slovenians, Croats and Serbs, later renamed into the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians.¹

¹ The dissolution of the Austrian-Hungarian Monarchy has been the object of a huge opus of books, monographs and studies. See, Dragovan Šepić, *Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918.*, Zagreb 1970; Ljubo Boban, *Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba*, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 24, no. 3, Zagreb 1992, pp. 45–60; Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države*, Školska knjiga, Zagreb 1977; ID., "Prevrat" u Zagrebu i osnivanje "Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba" u 1918., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, Požega 1968, pp. 173–245; Ljubomir Antić, *Prvi svjetski rat i Hrvati*, *Hrvatska revija*, Zagreb, no. 2, 2004., pp. 15–21; Zorica Stipetić, *Obmane i samoobmane: jugoslavenska integralistička inteligencija u Hrvatskoj 1918.–1941.*, *Spomenica Ljube Bobana*, Zavod za hrvatsku povijest, 1996, pp. 257–269; Tomislav Zorko, "Narodna straža" Narodnog Vijeća SHS za grad Zagreb, *Historijski zbornik*, vol. LIV, Društvo za hrvatsku povijest, Zagreb 2001, pp. 77–100.

The short period in which the State of Slovenians, Croats and Serbs existed (from 29 October until 1 December 1918) was marked with two basic issues. The first issue is reflected in the aspirations of the governing structures in Zagreb (the Croatian-Serbian Coalition, the Croatian unitarist intelligence) concentrated in the National Council SCS and the prevailing influence in this entity that the planned "uniting" with the Kingdom of Serbia is carried out as soon as possible, at the same time not taking account of the actual desires of the people, primarily of Croatian rural communities which had no belief in the "unitarist ideals of bourgeois intellectuals".² On the other hand, precisely these classes (peasantry) understood, to a greater extent, the dissolution of the Monarchy as the beginning of a new state of affairs characterised primarily by the lack of any organised government and by reallocation of material resources, above all the land, what resulted in the generally insecure situation in the country.³

2. Founding the Bjelovar Local Committee of the National Council

The first news of the response of the US President Woodrow Wilson to the offer for ceasefire and peace sent by the Austrian-Hungarian Monarchy⁴ arrived to Bjelovar on 21 October 1918. The very next day, on 22 October, the citizens decorated their houses with national flags, and "toward evening, the march commenced on the streets of Bjelovar, led by the academic youth singing Croatian, Serbian and Slovenian folk songs, hailing the peace, Yugoslavia, Wilson, Trumbić, Masaryk, the unity and brotherhood."⁵ The day after, the academic youth called the citizens of Bjelovar to join them at the huge gathering, to close their shops and stores, to join the manifestations which were to be held on the Maria Theresa Square at 5 p.m., in front of the magistrate building. The same was repeated by the city major Mr. Laskar.

Already around noon, "the entire city of Bjelovar was swimming in the sea of flags, all shops were closed, and the citizens [began] to gather in front of the city hall [...] Around three thousands marchers filled the square and nearby streets, while they were addressed by Vice-Major, an attorney-at law in Bjelovar, Dr. Ivan Winter."⁶ Dr. Winter pointed out: "Our 'National Council' already today is a representative of the free state",

2 Ivo BANAC, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Porijeklo, povijest, politika, Zagreb 1988, p. 129.

3 Ibid., pp. 129–138.

4 On 4 October 1918, the Austrian-Hungarian Monarchy sent, through the Swedish Embassy, two notes to Washington which proposed ceasefire on all fronts and peace negotiations on the basis of known Woodrow Wilson's Fourteen Points. In the response, which arrived on 21 October, the US President Woodrow Wilson de facto confirms the aspirations of the South Slavic nations for independence, because "[t]he President is, therefore, no longer at liberty to accept only the mere 'autonomy' of these peoples as basis of peace, but is obliged to insist that they, and not he, shall be the judges of what action on the part of the Austro-Hungarian Government will satisfy their aspirations and conception of their rights and destiny as members of the family of nations." Cited according to New York Times Archive, accessible at <http://query.nytimes.com/mem/archive-free/pdf?_r=1&res=9B04EED71539E13ABC4151DFB6678383609EDE> (last visited on 25 November 2008). See also Srđan Budisavljević, Stvaranje Države Srba, Hrvat i Slovenaca, JAZU, knjiga 2., Zagreb 1958, pp. 132–133; Ferdo Šišić, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca 1914.–1919., Zagreb 1920, p. 179; Bogdan Krizman, Austro-Ugarska diplomacija u danima raspadanja Dvojne Monarhije 1918. godine, *Historijski pregled*, no. 1, Beograd 1962, pp. 5–24.

5 Manifestacije za nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 26. 10. 1918, pp. 2–3.

6 Ivan Winter (Rijeka 1868 – Bjelovar 1921) obtained law degree in Vienna and Zagreb. He became the member of the Croatian-Serbian Coalition and defended the Serbians charged with the high treason. In 1911, he was the candidate of the Coalition in Sv. Ivan Žabno. His struggle against *madaroni* (those in favour of Hungarian rule over Croatia) distinguished him in particular. Very early he became Vice-Major of Bjelovar, in 1918 the President of the Bjelovar Committee of the National Council.

and called upon the marchers to swear to loyalty and unconditional obedience to the "national government – the National Council". "From a thousand voices rose a thundering shout which rent the air: We swear."⁷ The same day, a meeting was held by a group of citizens which decided to send two delegates to Zagreb to ask the Presidency of the National Council for instructions regarding the founding of the Bjelovar Committee of the National Council.⁸

Prior to founding the Bjelovar Committee of the National Council, on 27 October 1918, a group of Yugoslav democrats of the city of Bjelovar was constituted by some 30 members. The same day, they conveyed to Zagreb the resolution demanding "one and undivided, by a single state authority joined, absolutely sovereign, ethnographically defined Yugoslav state, as is one and undivided our nation made of three tribes." They further insisted on complete democratisation of public life, while the issue of "internal organisation of the Yugoslav state depend[ed] on an undivided Yugoslav nation [...] because we were carrying and possessing our national Yugoslav name even before our local, tribal names [...] our Yugoslav name and Yugoslav cautiousness [was] our faith and hope."⁹ Immediately upon receipt, a telegram was sent to the police headquarters in Bjelovar to confirm the founding of the organisation of Yugoslav democrats in Bjelovar, and asked for "detailed information on organisation of this association."¹⁰ According to the response by the Section for organisation and propaganda of the Bjelovar Committee of the National Council, "the Yugoslav democratic organisation is an independent association, which may certainly support the work of the National Council of Bjelovar, although is not identical to it but is an autonomous organisation."¹¹

According to the subsequent report by the Bjelovar Committee of the National Council, in the period from 28 October until 3 November the duties of the National Council in Bjelovar were performed by the temporary committee consisting of "15 persons with three people's delegates dr. Pero Belobrk,¹² Josip Werklein¹³ and Franjo Kufrin."¹⁴ The temporary committee announced the proclamation in reaction to the final dissolution of all state and legal relations between Croatia, Slavonia and Dalmatia on the one hand, and Austrian-Hungarian Monarchy on the other, declared by the Croatian Parliament on 29 October 1918. The proclamation emphasises that the past War forced the Croats "to again expose their chests, to shed their blood and again for the foreigner, for foreign glory and foreign interests. We have gone because we had to go. [...]"

7 Ibid. See also, Manifestacije u Bjelovaru, *Nezavisnost – bjelovarsko križevački vjesnik*, (hereinafter referred to as: *Nezavisnost*), no. 48, 26. 10. 1918, p. 2

8 Odbor "Narodnog vijeća" u Bjelovaru, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 26. 10. 1918, p. 3.

9 Demokracija našeg javnog života, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, no. 1, 4. 11. 1918, pp. 1–2.

10 Hrvatski državni arhiv (the Croatian State Archive, hereinafter referred to as: HDA), 124, Narodno Vijeće (NV) SHS (1918–1919 (1920–1923), dopisivanje sa Mjesnim odborima (Antunovac – Cvetković), Sekcija za organizaciju i agitaciju (dalje MO (A–C) (SOA), Narodno Vijeće (dalje NV). SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 154, later written on the Kasnije nadopisano na brzojavu da ne trebaju podatke, već samo da se što brže osnuje Odbor Narodnog vijeća u Bjelovaru.

11 HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 157, Izvještaj Sekcije za organizaciju i propagandu Narodnog vijeća Bjelovar od 12. 11. 1918.

12 Pero Belobrk (1868–1934), attorney-at-law and politician. He obtained his doctorate degree in 1891, and in 1901 became attorney-at-law in Bjelovar. Already during his studies, he founded the paper *Omladina*, and other cooperated in paper *Srbobran*. In 1904, he joined the Srpska samostalna stranka (Serbian Independent Party) and participated in creating the Zadar resolution and Croatian-Serbian Coalition. In the known criminal process he defended the Serbs charged for high treason. In 1917, he was elected as the representative in the Croatian Parliament. In the new state he became the secretary of justice, but soon withdrew from the politics and continued his attorney-at-law career.

13 Josip Werklein, the owner of the pharmacy in Bjelovar over long period of time, deceased in 1922.

14 HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 155, Odbor Narodnog Vijeća u Bjelovaru Narodnom Vijeću u Zagreb 5. 11. 1918.

*But every force lasts for a given time only, and the trouble reaches one in order. [N]ow a new age is ahead of us 'uniting our entire nation of Slovenians, Croatians and Serbs on its entire ethnographic territory' [...] Now, the only thing we need is to close strong and impenetrable ranks around the 'National Council', to prepare for every attempt which would endanger our unification and common future.'*¹⁵

On 3 November 1918, Dr. Ivan Winter and Dr. Luka Šoški¹⁶ convened a huge national assembly of some 400 persons where the Committee of the National Council for the city and District of Bjelovar, and the County of Bjelovar and Križevci was elected.¹⁷ Mr. Košak and lieutenant-colonel Koclen were elected as authenticators of the assembly minutes. The first speech was delivered by the Orthodox head-priest Petar Bosanac in very emotional spirit. He spoke of the challenges laying ahead of the undivided nation of Slovenians, Croatians and Serbs in constructing its united and free state. According to him, it was time to cease *"all old disagreements and minor squabbles, because we all have to seriously begin working to facilitate the continued existence of our state."*¹⁸ Andrija Ribar, in his speech on behalf of the Ante Starčević's Stranka prava (Party of Law), said: *"We are all one party, one nation, but this does not mean that a Serb cannot be called Serb, a Croatian called Croatian, or a Slovenian called Slovenian. In our free Yugoslavia there is neither master nor servant, we are all equal [...], and especially when the Serbian heroism, Croatian eagerness and Slovenian organising ability are joined together this will be the state of rare qualities in which our national future will be assured"*.¹⁹

At the same time, Andrija Ribar, as a principal of the Royal real Gymnasium in Bjelovar, introduced the pledge oath of loyalty to the present government for his professors' assembly, and the same was followed by the teachers in town and popular schools to the hands of the High County Head Dr. Gavro Gojković in the county-head office.²⁰

Soon, the members of the Bjelovar Committee of the National Council were elected. Attorney-at-law Dr. Ivan Winter was elected as the President, while the First Vice-President was Dr. Šandor Vaić, a judicial counsellor, and the Second Vice-President was Andrija Ribar, the principal of the Gymnasium in Bjelovar.²¹ The administrator of

¹⁵ Proglas bjelovarskog odbora, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 2. 11. 1918, p. 1.

¹⁶ Luka Šoški, born in 1878 in Mlinska. He completed his education in Bjelovar and Zagreb, and worked in the office of Dr. Pero Belobr. He was a member of the Croatian-Serbian Coalition, and subsequent to creation of the new state, he joined the Demokratska stranka (Democratic Party), and afterwards the Samostalna demokratska stranka (Independent Democratic Party). In 1920, he became the Head Executive of the County of Bjelovar and Križevci. After the introduction of the dictatorship on 6 January 1921, he participated on the election list of the Jugoslavenska radikalna zajednica – JRZ (Yugoslav Radical Community).

¹⁷ The County of Bjelovar and Križevci shared the border with the County of Somogy in Hungarian Kingdom, the County of Virovitica, the County of Požega, the County of Varaždin and the County of Zagreb in the Croatian-Slavonian Kingdom. The Northern border was on the River of Drava, and around 1910 its size was 5.048 km². The County was divided into the following districts: Bjelovar, Čazma, Garešnica, Grubišno Polje, Koprivnica, Kutina, and Križevci. According to the census of 1910, the County had 332.592 inhabitants, whose language structure was as follows: the Croatian/Serbian language: 298.220, the Hungarian language: 14.224 the German language: 4.235. Mirela Slukan-Altić, *Povijesni atlas gradova-Bjelovar*, Hrvatski državni arhiv, Zagreb 2003.

¹⁸ Odbor Narodnog vijeća u Bjelovaru, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, no. 1, 4. 11. 1918, pp. 2–3.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Zaprisegnuće, *Nezavisnost*, 16. 11. 1918, p. 3.

²¹ Andrija Ribar (1879 Vukomanić near Karlovac – ? Beograd), dugogodišnji ravnatelj bjelovarske gimnazije. Filozofski fakultet u Zagrebu završio 1902. godine. Prvi put 1905. godine imenovan namjesnikom učiteljem u Bjelovaru, sve dok 1917. nije izabran za ravnatelja Kraljevske realne gimnazije u Bjelovaru. Taj položaj držao je sve do 1939. godine kada je umirovljen. U svom političkom djelovanju bio je izraziti

the town's supply Stevo Stojanović was elected to act as the First Secretary and judicial clerk Dragan Novak as the Second Secretary, while their deputies were the financial secretary Fran Kolar, and an attorney-at-law's clerk Dr. Lazo Kovačević. The Committee was divided into five sections: 1. the Presidency, 2. the Financial Section, 3. the Security Section (police, National Watch), 4. the Section for Propaganda, and 5. the Administrative Section. The report on the work of each section was submitted at the joint meetings of the Committee held each day at 5 p.m. The National Council in Zagreb (SOA) was informed of the list of all members to the Bjelovar Committee of the National Council, along with the list of all members to the National Watch in Bjelovar who were entrusted with a total of 87 rifles. Due to severe winter conditions, many members of the National Watch were unable to regularly perform their duties, hence the command of the 16th infantry regiment of the National Army of SCS was asked for assistance.²² The members of the National Council were marked on their left upper arm by the *"white stripes with the acronym ONV –Committee of the National Council [...], while on the balcony of the town hall, in which the Committee [was] operating, the Yugoslav red-blue-white-red flag twists, the same that existed more than 120 years ago in Dubrovnik, as the flag of the then Iliria."*²³

The Bjelovar Committee of the National Council began its activities without delay. One of the first measures it took was founding the subcommittees of the National Council in the surrounding areas. The general assemblies were held, two delegates from the Bjelovar Committee of the National Council regularly participating on each of them. Thus, assemblies were organised in Ivanovčani, Hrgovljani, Velike Sredice, Stari Pavljani and Plavnice, and scheduled to be held in Gudovac, Severin, Narta and Veliko Trojstvo.²⁴ The report, which the Bjelovar Committee of the National Council directed to the National Council SCS in Zagreb, stated that individual subcommittees in Bjelovar surroundings each elected their own president and secretary, and that they are responsible for the tasks which fall within their authority. The Bjelovar Committee of the National Council maintained connection with all subcommittees in the County, primarily by sending necessary instruction, information, printed material, proclamations, etc.²⁵

---

pristaša integralnog jugoslavenstva, što je čvrsto provodio u školskoj praksi. Josip Vusić, Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978. godine, *Bjelovarski zbornik*, vol. 7, Matica Hrvatska ogranak Bjelovar, 2006, pp. 114–120.

- 22 Ibid. HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 155, Report of 5 November 1918, which contains names of all other members of the Bjelovar Committee of the National Council. These are: Petar Bosanac, rector in Bjelovar, Josip Meixner, manager of the 1. hrvatska štedionica, Dr. Milan Omčikus, landowner and attorney-at-law, Ignaj Puretić, Ljubo Bakić, butcher, Juraj Horvat, Dr. Vladislav Jakovac, town senator, Branko Petrović, director of the Bjelovarska štedionica, Marko Šarčević, manager of the Serbian credit institute (for participation in the Bosnian rebellion in 1878, often progonjen by the government), Dr. Božo Beck, judicial clerk, Vladimir Stopić, lawyer, Dragutin Laksar, the Major of Bjelovar, Stjepan Šmidt, peasant, Pajo Antolić, teacher, and of the social-democratic organisation Franjo Piškorić and Stevo Ivić, shoemaker. Besides them, members and people's representatives were also Dr. Pero Belobrč, Franjo pl. Kufrin and Josip Verklein. See also the document no. 160, of 20. 11. 1918, whereby the Bjelovar committee of the National Council informs the National Council SCS, Section for organisation and agitation in Zagreb all persons elected to functions in the Bjelovar Committee of the National Council.
- 23 Jugoslavenska zastava, *Nezavisnost*, 9. 11. 1918, p. 3. The acronym "ONV" stands for the *Odbor Narodnog vijeća*, or in translation to the English language the Committee of the National Council.
- 24 Skupštine, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 3.
- 25 HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 155, Odbor Narodnog Vijeća u Bjelovaru Narodnom Vijeću u Zagreb 5. 11. 1918.

At the end of 1918, social and economic issues became unavoidable and required immediate attention. This is best illustrated by the minutes of the meeting of the Committee of the National Council in Veliko Trojstvo held on 30 November 1918 in the building of the Municipal Government, chaired by Josip Čižmeković. In the minutes consisting of 12 points, only one point related to political issues articulating the republican feeling shared among the inhabitants in that area. The points are as follows:

1.) *The proposal to request the National Council to remove the schools out of the municipalities' responsibility is debated: the Committee anonymously concludes that the country should take into its own hands the construction of schools and provision for teachers.*

2.) *The issue of the land communities: the National Council should be asked to issue an order obliging the District Authorities to go in line with the interests of the holders of all land communities in terms of division.*

3.) *The issue of the woodland right: that all woodland damages by then captured by the statute of limitations are rescinded, because many of them have been caused by foresters by their revengeful conduct, that each village house is provided with the woods according to its need, that the duty payable in kind is increased to 4 square fathoms, to every stove in the municipal office 2 fathoms [...] and, if each village house is provided with sufficient woods, to reduce the number of foresters and accordingly also the number of administrators, that the open pasturage or fallen-leaves areas are given free of charge, and that for that purpose each municipality had a committee of three persons which together with the officials of the property municipalities will establish whether the woodland is for pasture or not.*

4.) *the Committee concludes that the railway commissioner is asked to relocate the main railway station from Mišulinovac here to Trojstvo, because the railway station in Trojstvo is visited, unlike the one in Mišulinovac.*

5.) *The issue of salt and light: the people are suffering from the shortage of salt and the Committee is requesting the National Council to help the people to obtain the salt, but also the petroleum.*

6.) *The issue of the leather for shoes: that the central point for leather is founded in Zagreb, so that the peasantry is provided with leather, and not only the different administrative class.*

7.) *The issue of distilling brandy and planting tobacco: the people are indignant by the order on distilling brandy at the lump sum. The Committee anonymously asks the finance commissioners to introduce distilling brandy free of charge for the village landlords who anyhow pay ample taxes on fruit and vineyards, and the same is asked for planting tobacco.*

8.) *The issue of grinding: that the duties on grinding are abolished because they are burdening the peasantry.*

9.) *The issue of supports: since the towns, such as the town of Bjelovar and the town of Zagreb, pay the war supports, it is asked that the municipalities are given needed money for payment of supports.*

10.) *On cleaning chimneys: that the mandatory cleaning of chimneys by the chimney-sweepers is abolished. Each person should clean its own chimney.*

11.) *Municipal administration: given that the people are unsatisfied with the Municipal ammonisation, that the committee of five is elected which will ask the High County Head announce the elections for renewal of the Municipal Council.*

12.) *The member of the Committee Martin Begović expresses his desire that the new state is organised as a republic: wholeheartedly is accepted the already known desire that the Yugoslav state is organised on the basis of the American model.*²⁶

Not long after, the replacement of "old" and unreliable officials in the area of Bjelovar begun. Thus, pursuant to the decision of the National Council in Zagreb, Dr. Gavro Gojković was quickly nominated the new High County Head of the County of Bjelovar and Križevci, replacing the previous High County Head Ladislav pl. Labaš. Already on 7 November, Dr. Gojković came to Bjelovar and took over the executive power into his own hands.²⁷

3. Riots in the area of the town of Bjelovar and the County of Bjelovar and Križevci during November 1918

Even before the breakdown of the Dual Monarchy in the course of the First World War, there were different circumstances causing latent discontent among the peasantry masses (the violence of the administrative personnel, burdening taxes, loan, requisitions, poverty and famine as the consequences of the War). All this resulted in events such as occasional riots in the villages, social rebellions, and mass desertion from the Austrian-Hungarian Army at the East Front called "*zeleni kader*"; nevertheless, they have reached their peak in November 1918, the month of "breaking point".²⁸ There are several important factors causing peasant riots in northern Croatia, one of the most important being the people's (peasantry's) belief that the breakdown of the Austrian-Hungarian Monarchy meant in fact absolute freedom, the world free from administrative officers, landowners, usurious traders and money-lenders, along with the new division of resources and land. Croatian peasantry have long felt hatred towards the administrative officers which had the unpleasant duty to collect taxes, recruit novices and introduce force labour. Thus in those times there were many personal revenges. A case in point concerns Stjepan Hrastovac, mayor in the village of Dubrava nearby Bjelovar: *"This gentleman, a concealed peasant, very belligerent, deceitful, argumentative and vengeful [...] quickly incur the displeasure of all, and as the manager of the municipal provision acted with bias and unfairly, in an arbitrary manner. It is understandable that all waited for a right moment to dispose of him."*²⁹

26 (Underlined by the author). HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document nos. 181–182. Minutes of the meeting of the National Council of 30. 11. 1918 in Veliko Trojstvo near Bjelovar. Similar resolution was adopted by the inhabitants of the village Tomašica (near Garešnica) who, in addition to predominantly economically motivated demands, in the last point also stressed "*the general opinion of the people that our future state is organised as a republic, to the American model*". Josip Vidmar, Prilozi građi za povijest 1917.–1918., *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1958, vol. 1, p. 140. In his speech at the session of the National Council of 24 November 1918, Stjepan Radić warned of the problem of legitimacy of the Croatian elite which was not elected on the basis of the general and equal voting right, and that hence it had no right to make far-reaching decisions. Radić asserted that the Central Committee of the National Council SCS was refusing to find out the will of the Croatian people, which according to his opinion was inclined towards the republic, and not monarchy governed by Karadorđević family. Likewise, he noted that the basic goal of Serbs in Croatia, Hungary and Bosnia and Herzegovina was forcing the fast union in order to create "*large Serbian state and powerful and famed empire*", and called them "*dušanovci*" in his speeches. See, Stjepan Radić, *Seljačka svijest i narodna volja*. Put ka seljačkoj republici, Zagreb 1923; Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini SHS, Zagreb 1988, pp. 279–281.

27 Novi veliki župani, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. XI. 1918., 3.

28 Branka Boban, Sabor Kraljevina Hrvatske, Slavonije i Dalmacije o problemima prehrane tijekom 1. svjetskog rata, *Zbornik Mire Kolar-Dimitrijević*, FF press, Zagreb 2003, pp. 315–328.

29 Ivo Banac, "I Karlo je o,šo u komite." Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb 1992, vol. 24, br. 3, p. 31.

Other causes affecting the social rebellion of peasantry masses in northern Croatia were social demands by the Croatian rural communities influenced by the ideology of Stjepan Radić and his Hrvatska pučka seljačka stranka – HPSS (Croatian Popular Peasant Party) which even before the outbreak of the War established a wide network in the villages. Also in the Croatian Parliament, Radić unequivocally stated: *"The war is no longer liquidated by kings and soldiers, [...] but is liquidated by peasants, workers, priests, and American President Wilson."* One should not undermine the influence over the Croatian rural communities of the October Revolution, which under a very attractive slogan for peasantry masses *"peace, bread and power to the people, factories to the workers and land to the peasants"*, also was one of the factors activating social riot.³⁰ In the words of Radić spoken in the Croatian Parliament: *"This is the social revolution that is still in progress, which will be its results, its consequences, we do not know yet [...]."*³¹ Furthermore, there were to a certain extent also the politically motivated riots as a result of the newly formed situation following the "unification", when the issue of the internal organisation of the new state came to front bringing about conflicts between the unitarist or centralist ideas, as opposed to the federalist once, additionally stimulated by occurrence of republicanism.³²

Even prior to collapse of the Monarchy, the situation in the Bjelovar region was insecure, "zeleni kadar" was spread all over the territory. In one letter of 8 June 1918 from Đurđevac sent to the High County Head Labaš in Bjelovar, it is written that one deserter stated: *"There are up to five hundred of us military fugitives from Bjelovar to Gjurjjevci spread in the woods, and our main purpose is to get in touch with peasants especially in Podravina, to cause them to rise up and thus together with them to carry out a rebellion, an upheaval, because everyone is tired of this War, we soldiers are starving, and at our homes everything is taken away from us and is subject to requisition."* Further in the letter there is a comment by the writer thereof confirming: *"In the vineyards, in the forests, in the lodgings, towards Drava and in the woods in the direction of Bjelovar District – people on a way to cultivate the fields, observe indeed the groups of 5 to 10 soldiers armed and under full battle kit, being mostly the domestic people from this and the region of Bjelovar, who escaped from their military companies and now as deserters occupy woodlands and mountains."*³³ In that particular period of time, the people are specifically affected by requisition, taking away the cattle and crops, so that in the village of Virje in Podravina the rebellion was prepared for 11 June jointly with the deserters, who were supposed to attack the gendarmerie station and some barracks using hand bombs.³⁴

According to the report from Daruvar, written by the first lieutenant Kultschar on 13 November, the soldiers were refusing the oath and torn down the stars from their shoulder-boards. The file contains information that there were serious tensions between Serbian and Croatian population. The reasons for fires in the District of Daruvar were general hatred against Jews because of high prices, against the Authority for requisitions and unfair division of supports. The reinforcement if asked from the gendarmerie, and that former prisoners and Serbians are sent only under command of Serbian officers,

³⁰ Ferdo Čulinović, *Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima*, Izdavačko poduzeće "27. srpanj", Zagreb 1957.

³¹ Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, VI, Zagreb, p. 1098.

³² Branka Boban, Stjepan Radić u Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije, *Radovi Zavoda za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, 29, Zagreb, pp. 186–207.

³³ Josip Vidmar, *Prilozi građi za povijest 1917.–1918.*, Arhivski vjesnik, Zagreb 1958., vol. 1, p. 61.

³⁴ Bogumil Hrabak, *Dezerterstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama 1917.–1919.*, *Zbornik Histo-rijskog instituta Slavonije i Baranje*, no. 16, Slavonski Brod 1979, p. 65.

because the obedience to Croatian officers could not have been established.³⁵ A local newspaper *Tjednik bjelovarsko-križevački* reported that Serbian officers were due to arrive to Bjelovar soon after in order to take over the command over the apprehended members of the Serbian army who were already located in Bjelovar, and who should have made one small unit.³⁶ According to another paper *Nezavisnost*, this unit consisting of former Serbian captives (44 men under command of lieutenant Pajakovič), well armed and organised, was successful in establishing order and peace in the town together with the units of the National Watch and Sokoli (Hawks), thus denying the rumours of general insecurity in Bjelovar "that there are burglaries, robberies, fires as much as possible and that the town of Bjelovar is in fire", and stating these were disinformation and incorrect news by those who were spreading the feeling of panic.³⁷

Following the announcement of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, the republican ideas became even stronger. Thus, the Secretary of the Committee of the National Council Stevo Stojanović reports to Zagreb on 3 December 1918 that that day "when the special edition of the Bjelovar weekly paper announced the uniting of Serbia with the State of CSC, the soldiers [have] started to rise up against the king and acclaiming the republic. For this reason, 120 armed young men [have] escaped from the garrison of the 16th infantry regiment there. There [were] around 600-700 soldiers."³⁸ The very next day, on 4 December, the soldiers of the 16th infantry regiment again shouted on the streets of Bjelovar the slogans in favour of the republic and against the king and monarchy, considering the latter as enforced upon them.³⁹

At the beginnings, the Committee was faced with the lack of financial means, particularly those needed to organise a new unit of National Watch, which was necessary in every larger village. They had to acquire weapon, equipment, uniforms, logistics and all accompanying elements for the soldiers in such military units, as well as to assure the daily allowance for each member of the unit. Therefore, the Bjelovar Committee of the National Council often pleaded the citizens to give money for the "National Tax": "[To] prove that we do not need help from others when creating our state. Let us follow the example of Czech brothers. Let us work, let us bring sacrifices in money, now that those in blood are no longer needed. Grave diggers to freedom, highwaymen and robbery squads, whose purpose is to burry the freedom, and whose motto is anarchy – will be dispelled when they realise the awareness of the people which supports the national army. [...] Do not permit that various gangs may use the rifle butts to knock on your door."⁴⁰ Simultaneously, the news arrived that the Serbian army was "coming to assist the brothers" and that only they might assure peace and security in Croatia, Slavonia and Bosnia, as well as that the Serbian troops were already in Zemun, Vukovar, Vinkovci, Sarajevo, and soon after they were expected in Osijek too.⁴¹

Social rebellions in the Bjelovar region, caused by difficult circumstances, commenced in the last year of War, and continued during the first few months subsequent to formation of the new Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians.⁴² Driven into the

35 Bogdan Krizman, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918., *Historijski zbornik*, 1957, nos. 1–4, p. 127.

36 Srpski časnici u Bjelovaru, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 16. 11. 1918., p. 3.

37 Javna sigurnost u našem gradu, *Nezavisnost*, 23. 11. 1918, p. 3.

38 Bogdan Krizman (supra note 35), p. 128.

39 Stanislava Koprivica-Oštrić, Tito u Bjelovaru, Zagreb 1978, pp. 18–19.

40 Narodni porez, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 1.

41 Pregled događaja, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 3.

42 At the end of 1917, the Austrian-Hungarian Monarchy announced the sixth war loan in the country. Total amount of 5 billion crowns was collected in Austria, while 2 and a half billion crowns was collected to-

general indigence caused by circumstances of war, peasants moved to take what, in their view, they were deprived of because of the injustice of authorities. Thus, they broke into the squires' castles, into the traders' and craftsmen' stores, notaries' cellars. This phenomenon of "*peasant burglaries*" occurring in some villages and towns in the Bjelovar surrounding, included all sorts of stealing and robberies. The causes of this development have been analysed by Dr. Luka Šoški in his article "*Sources of Present-Day Riots in Croatia*" published in a local weekly paper *Tjednik bjelovarsko-križevački*. Already in the first article he stated: "*The riots spread through the Bjelovar region in light speed, being accepted by the crowd as some contagious disease. And wherever they appeared, they captured the crowd in a short period of time in such a way that only force could have extinguished them.*"⁴³

According to Šoški, the main reasons for this condition in Croatia were primarily those of economic nature, in particular high prices of industrial products, increase in prices of agricultural products, and requisition of crops from the peasants' fields. The prices of petroleum, sugar, salt, pepper, textile, shoes, etc. increased between 100 and 1.000 times; the trade-guild being blamed for this development. Before the War, in return to a hundred kilos of wheat a peasant could have acquired "*five pares of opanaks [Balkan moccasins] or 50 pares of socks or 5 hats, while now for one pair of socks he gives hundred, and for a pair of opanaks 300 kilograms of grain. For feeding, he could have kept only 180 kg of grain per a person in a household, the remaining part he was obliged to hand over to the state.*" Šoški further explained: "*Perhaps some where driven by other reasons, greediness for others' property, maybe revenge to a certain individual. Those were regularly belonging to 'zeleni kadar'. But the crowd joined them undoubtedly primarily for the mentioned reasons.*"⁴⁴

Interestingly, the comment by the Association of Craftsmen and Traders in Bjelovar need not have been waited for long. In his statement, the representative of the Association Gjuro Omčikus wrote that all said was not accurate, asking from what might "*all present 'wealth' exist. From money and merchandise. What [was] the value of money [then], [was] known to any layman [...] The wealth in money is of very problematic nature. The other part of the property is made of merchandise [...] because the rule proved right that if the money [was] cheap, the merchandise [was] expensive.*" But, in that transitory period, even this old rule did not hold true, "*because the merchandise owned by the trader in his storage, which he acquired at great hazard and for lot of money 'in [that] transitory period' [was] unsold.*" And what might be expected when decreases in prices occur and borders open. In [that] period, one [had] to work on the idea of uniting, and not sew dissension, and if that [was] not possible, might he stay out of the fishing in troubled waters and imitate methods."⁴⁵

Owing to such state of affairs, the courts quickly and efficiently punished every murder, setting of fire and robbery, what was reported by *Tjednik bjelovarsko-križevački*. Thus in Đurđevac, following the robbery Gj. Čizmešija was sentenced to death, but the National Council in Zagreb reduced the sentence to 20 years of hard labour. It was reported from Garešnica that the robber deserter Franjo Gobac was captured and sentenced and that he was executed. At the same time, three robbers were arrested in Popovača and already sentenced to death and executed.⁴⁶ Court-marshal in Veliki

gether in Hungary, Croatia and Slavonia. By this loan, the state's debt towards the citizens had reached 34 billion crowns.

43 Uzroci sadanjih nereda u Hrvatskoj, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 23. 11. 1918, p. 2.

44 Ibid., p. 3.

45 Uzroci sadašnjih nereda u Hrvatskoj, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 14. 12. 1918, p. 2.

46 Prijeki sud, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 2.

Grđevac expeditiously punished seven Gypsies for different crimes including robbery, so that the head of the group Gjuro Jovanović was executed by firing squad, while the rest were sentenced to severe dungeon.⁴⁷ In Koprivnica Petar Šestak from Novigrad Podravski was quickly sentenced to execution by firing squad and executed for committing the robbery of two persons, the accidental passenger from whom he stole 5000 K in money, and linen form the other of the same value.⁴⁸ The authorities reacted promptly so that the military commission arrived to Bjelovar which as of 16 November was in charge of the entire County of Bjelovar and Križevci, its headquarters being in "the building of the permanent command".⁴⁹ The Bjelovar Committee of the National Council, through the paper *Nezavisnost*, addressed the public stating that the "criminal elements [were] placing the burning torch under our roof, but that the army [had] the duty to maintain the order, to assure that what neither the foreigner [has been] able to take [...] some [did] not understand [those] times, but believe[d] that their main purpose is extortion", yet the duty of every citizen was to prevent such elements.⁵⁰

According to the report by the Police Section of the Town Government in Bjelovar directed to the High County Head Dr. Gojković, the process of establishing the national Watch in the town of Bjelovar was being carried out pursuant to the rules and without any disturbances. Thus, it was reported that on 29 October 1918, when the army of the former Austrian-Hungarian Monarchy has gone different ways, some 40 young fellows remained in Bjelovar, who swore to loyalty to the National Council, and they performed security checks and kept peace at the area of the town from 29 to 30 October. The next day, the citizens were called by a public message and a special announcement to take the duties of the National Watch in the town of Bjelovar. The people's response was intensive enabling protection of order and law in the town of Bjelovar. On 31 October, people were called individually by their names if it was known that they had military experience. And immediately on 1 November, the Security Section of the Bjelovar Committee of the National Council was formed under command of Dr. Milan Omčikus. Janko Janković, the President of the Croatian Hawks, was appointed the commander of the Town Watch; not long after he founded the cavalry of the National Watch which consisted of 6 riders under command of Mr. Laskar.

The entire National Watch, cavalry and town gendarmerie were placed under command of the town captain Dr. Dragutin Furlan, pursuant to the decision of the Bjelovar Committee of the National Council. The national Watch consisted of 250 members organised in three platoons. At the beginning, besides the regular patrols the National Watch had to monitor all important objects in Bjelovar. Accordingly, the Filipović's tenement was guarded by 50 men, the main railway station by 6, the Judicial Bench by 7, the tenement holding prisoners by 5, the woods storage by 4, etc. Subsequently, the National Watches were founded also in the surroundings of Bjelovar. In Nove Plavnice with 10 rifles, in Štefanje with 10 rifles, in Stare and Nove Pavljane with 5 rifles, and in Predavac and Ždralovi with 2 rifles. All these external units were connected to Bjelovar through the cavalry riding each day to gather information. The cavalry was also used as fast assistance in cases of quick investigations and arrests in these villages. Upon establishing the order and security the members of National Watches were fewer.⁵¹

47 Prijeki sud u Velikom Grđevcu, *Nezavisnost*, 30. 11. 1918, p. 2.

48 Izvršena osuda prijekog suda, *Nezavisnost*, 23. 11. 1918, p. 2.

49 Vojni prijeki sud u Bjelovaru, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 16. 11. 1918, p. 3.

50 Narodna vojska, *Nezavisnost*, 9. 11. 1918, p. 1.

51 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, documents nos. 167-168, Report of the Police Section of the town Government in Bjelovar of 21. 11. 1918 sent to the High County Head Dr. Gavro Gojković.

A particularly important role was played by the organisation Hrvatski sokol (Croatian Hawk) in Bjelovar, which acting upon orders of the commander of the Town Watch Janko Janković was training the members of the National Watches to perform the guarding service and use weapons in cases they were not soldiers. In addition, the proclamations issued by Hrvatski sokol asked the people to join their forces "in as larger number as possible *because there [would be] the general assembly of Hrvatski sokol, where the program of its work and the new directions for its development [were] to be adopted.*"⁵² Along with the National Watch, the members of *Hrvatski sokol* performed security service as cavalry in Mlinovac, Ivanovčani and on the town periphery what had a "calming effect over the inhabitants there."⁵³ The fear from disorder was experienced in Bjelovar and for this reason, preventively, the monthly fair which should have had taken place on 4 November was cancelled. Under order of the commissioner of the National Council, all fairs on the territory of Croatia and Slavonia were called off and hence "people together with their cattle and horses were returned back from the entrances into the town of *Bjelovar.*"⁵⁴

Soon, the Bjelovar Committee of the National Council and the High County Head Gojković begun to receive the reports on forming the National Watches in other villages on the territory of the County of Bjelovar Križevci. Thus, District Authority in Đurđevac reported that the unit of national Watch was established there consisting of 30 men, and if necessary additional 100 would join. The report also mentions the number of all units for the municipalities of Virje, Pitomača, Sesevete, Molve, Ferdinandovac, etc.⁵⁵ Another report sent to the municipality of Kalinovac required that the local sub-committee guaranteed the reliability of local men in National Watches, while commanders primarily have to be selected from the domestic officers.⁵⁶ The District Authority in Koprivnica reported to the High County Head that on the territory under its responsibility everything is in order, that the National have been established consisting of men "skilful in handling the guns". The only problem was payment of allowance to the members of the Watch, hence the national watches in the villages of Peternac and Drnje ceased to perform their duties for the reason of unpaid allowances, what required swift solution because both villages were located near the border with Hungary. One report informs of the alarming situation in the village of Gola where Golan traders were robbed. Consequently, a platoon of the 16th infantry regiment, made of 25 soldiers and their officer, arrived to Gola "to arrest and deport criminals and highwaymen [...] among whom a huge number of the best and the strongest peasants [were] mixed." The fortunate news was that "infamous thief and robber Rajčević of village *Plavšincea*" was finally arrested.⁵⁷

Three days later, another news came from Koprivnica: "Military commander Zlatoje Krotin organised one permanent company of 80 young men which performed security service in the town". However, there as well the problem of financing was present. There were also 50 Serbian prisoners of war in the town, who "to the general

52 Narodna straža, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 23. 11. 1918, p. 3; Hrvatski sokol u Bjelovaru, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 16. 11. 1918, p. 3.

53 Okonjeni redari, *Nezavisnost*, 16. 11. 1918, p. 3.

54 Mjesečni sajam u Bjelovaru, *Nezavisnost*, 9. 11. 1918, p. 3.

55 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 165, Report of the District Authority in Gjurjevac of 12. 11. 1918.

56 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, Report for the municipality of Kalinovac of 12. 11. 1918.

57 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 169, Report of the District Authority in Koprivnica to the High County Head in the County of Bjelovar and Križevci Gavro Gojković of 26. 11. 1918.

satisfaction perform watch service", and are financed partially by voluntary contributions, and by the town as well. When the French would take over the control over the railway and the main station in Koprivnica, the security there would no longer be needed and the Watches would be called off.⁵⁸

Nevertheless, peasants' action was noticed on Bilogora. They raided municipal buildings and set the municipal tax books and debtor records on fire, to liberate themselves from the tax duties.⁵⁹ The same day, the news arrived of calling off the unit of the National Watch in Grubišno Polje following the establishment of peace, and that only 30 men were maintained for the purpose of assistance.⁶⁰ It was notified from Križevci that the permanent company of the National Watch was established of elderly soldiers who were given "lodging and allowance in the tenement all under the military discipline", and that 140 men in capacity of assisting town units were formed under the command of six officers, thus resolving the problem of the railway station in Križevci where until then different groups of robbers gathered.⁶¹ According to the testimonial of the Roman Catholic Church in Koprivnički Ivanec on 29 October "at 9 a.m. deserters together with the crowd robbed the Singer's store in Đurđevac, before the very eyes of the gendarmerie that stood still. From there they went into the house of the attorney-at-law Lichtenberg. The gathered crowd started to push against the building, when one lieutenant arrived, who asked the main ringleader to go away from there. When he did not want to go, but stood up, the lieutenant shot him from the pistol at the spot. The remaining crowd run in all directions".⁶² Irrespective of such insecure and chaotic state, in Koprivnica and surrounding villages the same day one analyst of the People School in Koprivnica wrote: "The foundations are put for the new state and national union. And there was not even one heart in our nation, which due to this joy would fail to beat more powerfully, there was not even one soul which would fail to breath the blissful breath, for the heavy stone had fallen of the national body".⁶³

The news came from Čazma that there was complete security in the area and that a local National Watch was organized.⁶⁴ Majority of problems in establishing the National Watch and the new authority were experienced in Kutina, where it seemed that, at first, the followers of "zeleni kader" took over the power in the formation of the National Watch and were involved in burglaries and robberies. That Watch, which the beginning consisted of a 100 men was "each day becoming smaller and smaller, because individual members [we]re being incarcerated, but it[wa]s not clear by whose order and why. The Watch [then] consist[ed] of 15 men, which [were] also [going to] be removed because incarceration is proposed for some."⁶⁵

58 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 174, Town Government in Koprivnica to the High County Head in the County of Bjelovar and Križevci Gavro Gojković of 29. 11. 1918.

59 Dragutin Feletar, Podravina. Prinos gospodarskom razvoju sjeverozapadne Hrvatske, Podravka, Koprivnica 1973, p. 250.

60 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 171, Report of the District Authority in Grubišno Polje to the High County Head in the County of Bjelovar and Križevci Gavro Gojković of 26. 11. 1918.

61 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 173, Town Government in Križevci to the High County Head in Bjelovar of 28. 11. 1918; Bogdan Krizman, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918., *Historijski zbornik*, 1957, nos. 1-4, p. 112.

62 Feletar (supra note 59), p. 250.

63 Ibid., p. 202.

64 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 175, District Authority in Čazma to the High County Head Gavro Gojković of 29. 11. 1918.

65 HDA, MO (A-C) (SOA), NV. SOA 740/18. fasc. Bjelovar, box 10, document no. 176, District Authority in Kutina to the High County Head Gavro Gojković of 1. 12. 1918.

The most dangerous problems have arisen in the area of Daruvar, where literally the entire territory was under "siege" left at the mercy of the deserters. Thus, in the village of Bastaja, the peasantry joined by several armed soldiers robbed the post and several stores. In Đulavesa, the mass set two houses on fire. 600 men were urgently demanded as well as machine guns because the entire area was in peril by the "zeleni kader".⁶⁶ Often the Jews, who were traders, were targeted. Thus, in Garešnica in the night from 1 to 2 November, armed soldiers accompanied with the large crowd from the nearby villages and Garešnica attacked the local traders Mavro Kon Dragutin, Janeš Ljudevit, Karlo Diamant and Herman Bauer, as well as the priest Ilija Radić and that trader Leopold Kon in Popovac and robbed all stores, prior to setting Kon's house on fire. The damage was estimated to 500.000 crowns. 66 suspects were arrested for this felony, and escorted by the military forces to Bjelovar. Peasants demanded that the decision on maximising the prices of agricultural products is withdrawn.⁶⁷

Zagreb paper *Židov* wrote about the events in Daruvar stating that for several days the pursuits were unknown, and no one did anything. *"Jews will be beaten a little. [W]hichever member of intelligence is not robbing, stands aside, watching cheerfully what is happening, encouraging the robbers by shouting and purchasing cheaply stolen things. More noble, wealthier non-Jews provide shelter to Jews for hundred crowns per night. [D]o not blame the people which are no worse than others. Their rotten, mean 'intelligence' has spoken."*⁶⁸ In Daruvar, the members of the National Watch demanded the Daruvar Committee of the National Council to expel Jews from their ranks stating that they were "one hell of a mass" and to require that they return the guns.⁶⁹ Because of these events, the Daruvar Committee of the National Council placed throughout the town huge posters with inscription "People!" where it was stated: *"May the robberies of other people's hard acquired property stop, because the guilty ones will not escape the deserved punishment, whenever that be."*⁷⁰

People in Bjelovar did not look nicely over the Jewish community, what was recorded by *Tjednik bjelovarsko-križevački* in a very harsh and threatening manner because the Jewish community supposedly believed that it was sufficient to hang the Croatian three-colour flag on the temple and at the same time acted in the following manner: *"[T]he religious functions and rituals are still performed in German language. This may no longer be allowed, because what was endured until now under yoke, the people of SCS will no longer tolerate under any conditions [...] we believe that Jews were unexpectedly surprised by the new era, but since they are aware of the justified exacerbation, which is directed towards them due to their role until now, they have to abide by the people's demands, while there is still enough time."*⁷¹ A clear message of anti-Semitism was pronounced: *"[T]he foreigner, to whom our language and our secrets are not agreeable, should move there, where his heart draws him."*⁷² Like-

66 Bogdan Krizman, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918., *Historijski zbornik*, 1957, nos. 1–4, p. 112.

67 Josip Vidmar, Prilozi građi za povijest 1917.–1918., *Arhivski vjesnik*, Zagreb 1958, vol. 1, p. 114; Stjepan Blažeković, Bjelovar, SIZ kulture, Bjelovar 1985, p. 35.

68 Pljačkanja, *Židov*, 1. 12. 1918, p. 4.

69 HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18., box 15, fasc. Daruvar, (bez broja – dalje b.b.) Izvještaj od 7. 11. 1918.

70 HDA, MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18. box 15., Sabirni arak, Daruvar, Proglas "Narode" odbora Narodnog vijeća Daruvar od 27. 10. 1918.

71 Židovska bogoštovna općina u Bjelovaru i hrvatski jezik, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 3.

72 Židovi i hrvatski jezik, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 9. 11. 1918, p. 3.

wise, on 25 November it was reported from Garešnica that the local national Watch had failed, because, in the opinion of the Authorities there it was inflicted by bolshevism, and many of the members participated in the latest robberies in the village of Garešnica.⁷³

All these news confirm that the National Council of SCS in fact was unable to alter the mood of Croatian peasants. According to many sources, the influence of the National Council barely extended beyond the town borders. Besides, its power was undercut from elsewhere, the communities where the majority was Serbian or where the Serbian intelligence and Croatian unitarists took over the power imposing their own alternative of "uniting" with the Kingdom of Serbia. The most illustrative example was Nova Gradiška where the National Council was established under dominance of Serbian element, and where the authority of the State of Slovenians, Croats and Serbs was suppressed and diminished by placing loyal people to the key positions in the town.⁷⁴

Tjednik bjelovarsko-križevački gives full attention to these elements which go against the "present reality" condemning their activities as counter-people and traitorous. The warnings were: "[Do not trust to those] who say that Croats are sold to Serbs, now the Serb will take charge, the Serb will be the master, and the Croat will be repressed as before [...] simply stated, Croatia is disappearing, it drowned in the Greater Serbia.". The same article poses an important question and offers an answer: "Why now we Croats are not founding a separate Croatian state? The answer is self-evident. Because we are required by brotherhood and Slavic feelings, to be all three brothers together, and not each on its own [...]. There is none stronger or better, but there are three equal brothers."⁷⁵ However, the same article also admits: "We, Croats actually do not make the decision on our own whether to have the republic or the kingdom of SCS. We have to count with brothers in Serbia, who precisely on this issue have the main saying, because they did a lot for our liberation. [W]e better submit to the majority and not touch the feelings of Serbs by discussing this issue – do not let the frankovci, which in that manner desire to sew dissension [...]."⁷⁶ Even prior to founding the new state the papers *Nezavisnost* recorded the speech of the town Major Laskar who warned citizens of Bjelovar that every indecent statement against Serbia and the King Petar Karađorđević was punishable, because "anybody of whatever political opinion, anybody who state[d] something improper or [spoke] out against the person of His Majesty the King Petar Karagjorgjević, shall be brought to lawful punishment."⁷⁷

To illustrate the situation, a case of parish priest Juraj Tomac of the municipality Vojni Križ in the County of Bjelovar and Križevci may be mentioned. In the middle of November 1918, he was reported to be saying in his sermons that he was "not adhering to the King Petar". The report reconstructed the Tomac's sermon, in which he stood against union with the Kingdom of Serbia declaring that those were the intentions of the higher circles, "Croatian gentleman", who had "never worked for the people, but against the people. This time this [was] not going to succeed, because the peasant alone [would] arrange the matter as he wish[ed].". Soon after, under order by the District

73 Bogdan Krizman, Grada o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918., *Historijski zbornik*, 1957, nos. 1–4, p. 143.

74 Mira Kolar-Dimitrijević, Burni dani u Novoj Gradiški od 27. listopada do 1. prosinca 1918. godine, *Zlatna dolina – Godišnjak Požeštine*, Požega, 1997, pp. 77–97.

75 Srbi i Hrvati u državi SHS, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 23. 11. 1918, pp. 1–2.

76 Ibid.

77 Gradjani, *Nezavisnost*, 30. 11. 1918, p. 1.

Head in Čazma, the parish priest Tomac was forbidden "to hold midnight masses because the public order and peace would [have] be[en] endangered during the night."⁷⁸

Acting upon the order of the Bjelovar Committee of the National Council, *Tjednik bjelovarsko-križevački* hurried up to explain to the people the "Affair Lipošćak" in which this general of the Austro-Hungarian Army as a "vampire" and a servant of the deceased Monarchy planned to arrest and enable the function of the entire National Council in Zagreb. Nonetheless, his attempt failed and he found himself behind bars along with his accomplices. But, it was stated that they were not all the enemies.⁷⁹ *Tjednik* points to the activities of Stjepan Radić and his HPSS, who celebrated the collapsed Monarchy. It further states: "[He sung] 'Ten peoples of all races – are a strong bastion for the Habsburg' at the beginning of the war, and by his activity interferes with the work of the National Council and creates confusion [...] he goes from one extreme to the other, and he would give his republicanism for a change. [...] These two, Lipošćak and Radić and the so-called republicans collaborating with them have to be shown that the national army is prepared to defend our territory [...] from all vampires."⁸⁰ *Nezavisnost* reported that, taking all things into account, this attempt of a coup should have had occurred during the large assembly of the Stjepan Radić's Party in Zagreb.⁸¹ Already in the new issue of the paper *Nezavisnosti* all doubts were declined, the new state Yugoslavia was created "after so many years of suffering and misery, endured by all South Slavs. Buried once and for all the obstacle which [had] separated the parts of our undivided nation by political and historical borders." Interestingly, the same article informs of the telegram by the Croatian Ban stating: "In Yugoslavia, according to our wish, federative and democratic, Croats, Serbs and Slovenians should contentedly live as unanimous and sincere brothers – in all parliamentary, constitutional and democratic rights."⁸²

On the union day the town of Bjelovar was adorned by Croatian and Serbian three-colour flags, and the charitable concert was held for victimised "our brothers in Serbia".⁸³ The same day the new state was founded, *Tjednik bjelovarsko-bilogorski* reported sad news that the County Secretary Matija Babić received the information that his son lieutenant of the front "Zlatko Babić, [had] died on 1 December 1918 at 8 p.m. of typhus. Young Yugoslav marine forces in him [lost] an excellent member, exceptional

⁷⁸ Ivica Miškulin, Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Croatica Christiana Periodica*, vol. 55, Zagreb 2005, pp. 185–208. Further treatment the parish priest Tomac underwent and his political activity is described in the cited paper.

⁷⁹ Vampir, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 30. 11. 1918, p. 2.; Tomislav Zorko, Afera Lipošćak, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 3, no. 35, 2003, pp. 887–903. According to Zorko, the Affair Lipošćak was a "fabricated affair" put in places as a means of pressure to the part of the National Council SCS which was still in doubt whether to accept the idea of creation of the joint state with Serbia and Montenegro unconditionally, and all the immediately before the far-reaching sessions of the Central Committee of the National Council SCS on 23 and 24 November. The court proceedings against general Lipošćak was not conducted, and he was soon freed from detention. The "Affair" was organised by the circles around Svetozar Pribičević who was in favour of unconditional union with Serbia and Montenegro.

⁸⁰ Ibid. p. 3; Branka Boban, Stjepan Radić u vrijeme prvog svjetskog rata, *Alineja*, Zagreb 2006; ID., Stjepan Radić i Država SHS, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, 1994, pp. 219–236. At that time, Stjepan Radić was in his post-Hapsburg phase which lasted until the end of 1917, when he became huge supporter of the federalist-republican organisation of the new state. In this period, he held large assemblies in Zagreb advocating such organisation in the new state. However, these gatherings were severely secured, and the armed followers of HPSS were immediately disarmed by the National Watch in the city of Zagreb, and made to disperse by "shoots [fired] in the air".

⁸¹ Zavjera carskih oficira, *Nezavisnost*, 30. 11. 1918, p. 2.

⁸² Jugoslavija, *Nezavisnost*, 7. 12. 1918, p. 2.

⁸³ Bjelovar svečano okičen, *Nezavisnost*, 7. 12. 1918, p. 3; Dobrotvorni koncert za postradalu braću u Srbiji, *Nezavisnost*, 7. 12. 1918, p. 3.

colleague, esteemed officer and friend. [...] May the Dear God give comfort to you and your respected family. Admiral Prica, marine forces commissioner."⁸⁴

4. Conclusion

Tempestuous days in Bjelovar and its surrounding in the month of October 1918 undoubtedly demonstrate that Croatian people with relief and contentment, but also having certain doubts, welcomed the dissolution of the Austro-Hungarian Monarchy and creation of the new state, first the State of Slovenians, Croats and Serbs, and then of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians. At that time, the centre of power in Bjelovar was in the hands of Bjelovar Committee of the National Council, while the structures of the County of Bjelovar and Križevci were held by the representatives of the Croatian-Serbian Coalition, Serbs by majority and the Croats with unitarist belief. The Bjelovar Committee of the National Council dutifully took and monitored all measures and decisions of the National Council in Zagreb and for the most part worked on creating a favourable security situation in the area of the County of Bjelovar and Križevci and the town of Bjelovar, enlarging the existing and generating new local branches, and severely punishing the instigators of riots and robberies, asking for the "life-saving" assistance of the Serbian army. A social "vacuum" and the collapse of government occurring in November 1918 on the territory of north Croatia, the town of Bjelovar and the County of Bjelovar and Križevci, opened the door to the attempt of the peasantry masses for rectifying injustice caused by the then existing huge social differences. This anger took the course of large robberies on large squire's estates, trader's stores and assaults to municipal buildings for the purpose of reckoning the accounts with the clerks who in the past molested peasants by collecting large taxes and duties. In addition to this primary task of calming the situation, it is noticeable that the operation of the Bjelovar Committee of the National Council was also directed against any "declining" towards republicanism which was considerably present in the mind of the peasantry (this is proved not only by proclamations of the local committees in favour of the republican organisation of the new state according to the "American model", but also by the success of the Stjepan Radić's HRSS in spreading the republican program in northern Croatia only two years later), because such incidence were considered counter-people, on the part of the Committee, and were carefully recorded and sanctioned. In general, it may be confirmed that the Bjelovar Committee of the National Council played its role in full, enabling creation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, despite the likelihood that the majority of its members had idealist ambitions on "equality of all three tribes of the great Yugoslavia" and was not suspected that they opened the way towards the state in which before long a terror and Great-Serbian chauvinism and dictatorship will become a harsh reality.

Archive sources and periodicals

Hrvatski državni arhiv (HDA), 124., Narodno Vijeće (dalje NV) SHS (1918.–1919. (1920.–1923.), dopisivanje s Mjesnim odborima (Antunovac – Cvetković), Sekcija za organizaciju i agitaciju (dalje MO (A–C) (SOA), Narodno Vijeće SOA 740/18. fasc. Bjelovar.

⁸⁴ Zlatko Babić, *Tjednik bjelovarsko-križevački*, 7. 12. 1918, p. 3.

Hrvatski državni arhiv (HDA), MO (A–C) (SOA), NV. SOA 740/18., box 15, fasc. Daruvar, (no number).

Stenografski zapisnici Sabora Kraljevine Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, VI, Zagreb,

Tjednik Bjelovarsko-križevački.

Nezavisnost.

Židov.

Bibliography

Antić, Ljubomir, Prvi svjetski rat i Hrvati, *Hrvatska revija*, Zagreb, no. 2, 2004.

Banac, Ivo, Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, Poriijeklo, povijest, politika, Zagreb, 1988.

Banac, Ivo, "I Karlo je o,šo u komite." Nemiri u sjevernoj Hrvatskoj u jesen 1918. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 24, Zagreb, 1992.

Blažeković, Stjepan, Bjelovar, SIZ kulture, Bjelovar, 1985.

Boban, Branka, Stjepan Radić u vrijeme prvog svjetskog rata, *Alineja*, Zagreb, 2006.

Boban, Branka, Stjepan Radić i Država SHS, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, vol. 26, 1994.

Boban, Ljubo, Kada je i kako nastala Država Slovenaca, Hrvata i Srba, *Časopis za suvremenu povijest*, vol. 24, no. 3, Zagreb, 1992.

Budisavljević, Srđan, Stvaranje Države Srba, Hrvata i Slovenaca, JAZU, knjiga 2, Zagreb, 1958.

Čulinović, Ferdo, Odjeci Oktobra u jugoslavenskim krajevima, Izdavačko poduzeće "27. srpanj", Zagreb, 1957.

Feletar, Dragutin, Podravina. Prinos gospodarskom razvoju sjeverozapadne Hrvatske., Podravka, Koprivnica, 1973.

Hrabak, Bogumil, Dezertstvo i zeleni kadar u jugoslavenskim zemljama 1917.–1919., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije i Baranje*, vol. 16, Slavonski Brod, 1979.

Miškulin, Ivica, Župnik Juraj Tomac i vlasti Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, *Croatia Christiana Periodica*, vol. 55, Zagreb, 2005.

Mužić, Ivan, Stjepan Radić u Kraljevini SHS, Zagreb, 1988.

Koprivica-Oštrić, Stanislava, Tito u Bjelovaru, Zagreb, 1978.

Kolar-Dimitrijević, Mira, Burni dani u Novoj Gradiški od 27. listopada do 1. prosinca 1918. godine, *Zlatna dolina – Godišnjak Požeštine*, Požega, 1997.

Krizman, Bogdan, Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslavenske države, Školska knjiga, Zagreb, 1977.

Krizman, Bogdan, "Prevrat" u Zagrebu i osnivanje "Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba" u 1918., *Zbornik Historijskog instituta Slavonije*, Požega, 1968.

Krizman, Bogdan, Građa o nemirima u Hrvatskoj na kraju 1918., *Historijski zbornik*, nos. 1–4, 1957.

Krizman, Bogdan, Austro-Ugarska diplomacija u danima raspadanja Dvojne Monarhije 1918. godine, *Historijski pregled*, vol. 1, Beograd, 1962.

Radić, Stjepan, Seljačka svijest i narodna volja. Put ka seljačkoj republici, Zagreb, 1923.

Stipetić, Zorica, Obmane i samoobmane: jugoslavenska integralistička inteligencija u Hrvatskoj 1918.–1941., *Spomenica Ljube Bobana*, Zavod za hrvatsku povijest, 1996.

Šepić, Dragutin, Italija, Saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918, Zagreb 1970.

Šišić, Ferdo, Dokumenti o postanku Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca 1914.–1919., Zagreb, 1920.

Vidmar, Josip, Prilozi građi za povijest 1917.–1918., *Arhivski vjesnik*, Zagreb, vol. 1, 1958.

Vusić, Josip, Bjelovarska gimnazija od 1876. do 1978. godine, *Bjelovarski zbornik*, vol. 7, Matica Hrvatska ogranak Bjelovar, 2006.

Zorko, Tomislav, "Narodna straža" Narodnog Vijeća SHS za grad Zagreb, *Historijski zbornik*, vol. LIV., Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb, 2001.

SLOVENIJA IN JUGOSLAVIJA – DILEME GOSPODARSKEGA PROSTORA

POVZETEK

Prav nič posebno izvorno ni že uvodoma zapisati ugotovitev, da je bila jugoslovanska država že ob svojem nastanku milo rečeno silno neizenačena. Različna preteklost, to je pripadnost različnim državnim skupnostim, pripadnost različnim tradicijam, kulturnim in civilizacijskim krogom je že ob prvih začetkih skupnega življenja v novi državi vnašala seme nenehnih konfliktov, če ne razdora.

Različni vstopni/izhodiščni položaji so določali tudi relativnostni gospodarski položaj posameznih jugoslovanskih pokrajin v jugoslovanskem nacionalnem gospodarskem prostoru. S to trditvijo vzpostavljamo korelacijo med relativnostnim gospodarskim položajem in prevladujočo oziroma prevladujočimi percepcijami jugoslovanskega ekonomskega prostora v času in prostoru. Prav gotovo pa že na tem mestu ni odveč opozorilo, da ekonomski vidik pri vstopanju Slovencev v jugoslovansko državo ni igral velike vloge, kar pa seveda še zdaleč ne pomeni, da kasneje ni bilo drugače.

V času med obema vojnama bi bilo težko najti koga, ki ne bi priznaval pomena jugoslovanskega trga za slovensko gospodarstvo. Nasprotno, pohvalnih in odobravajočih je bilo zelo veliko, saj je šel v prid domači gospodarski podjetnosti. Vsekakor pa ne smemo idealizirati podedbe. Obstajalo je tudi nezadovoljstvo in to kar precej razširjeno. Fiskalno področje je bilo že tako, pridruževal pa se je tudi občutek prikrajšanosti na področju javnih naročil, zlasti vojaških nabav, in državnih investicij. Čeprav so slutili, da se neto odliv iz Slovenije povečuje v tridesetih letih, pa so presojali, da je v končnem bilanca še vedno ugodna.

Centralizmu in državnemu intervencionizmu v Sloveniji niso bili naklonjeni. Od tod izvirajo želje po večji decentralizaciji države. Najbolj se je to pokazalo ob ustanovitvi posebne hrvaške enote, Banovine Hrvaške. Takrat je tudi v Sloveniji nastal projekt posebne slovenske enote, Banovine Slovenije. Njeno gospodarsko utemeljitev je podal Andrej Gosar, ki je odločno zavračal pomisleke, da sprememb ne bi smeli terjati zaradi bojzani pred izgubo trga. Tovrstna svarila so prihajala iz vrst gospodarstvenikov. Jasno je opozoril, da zaradi kratkoročnih gospodarskih koristi ali morebitnih izgub na drugi strani, ni mogoče vnaprej zavračati ali zavreči zahtev po decentralizaciji države. Interesi skupnosti so nad interesi posameznih podjetij oziroma podjetnikov. Gosar je naredil korak naprej in povsem nedvoumno zatrdil, da je edina pot za dolgoročno ohranjanje ali večanje slovenskega deleža na jugoslovanskem trgu ravno reforma države v smeri decentralizacije, tudi na gospodarskem področju.

* dr., znanstveni svetnik, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
PhD, Senior Scientific Collaborator, The Institute of Contemporary History, SI-1000 Ljubljana,
Kongresni trg 1
E-mail: zarko.lazarevic@inz.si

ABSTRACT

SLOVENIA AND YUGOSLAVIA – DILEMMAS OF THE ECONOMIC SPACE

It does not appear exceptionally resourceful to state at the very beginning of this paper that the Yugoslav state was, from the moment when it was first established, extensively unequal, to put it mildly. Historical differences, or, in other words, different national communities, traditions as well as cultural and civic environments set to cause conflicts, if not even rupture, as early as the nations started to live together in the newly-formed state.

Different entering positions also defined relativity in the economic situations in individual Yugoslav regions embedded within the Yugoslav national-economic environment. This means we are establishing a correlation between the relative economic status and the prevailing perception(s) of the Yugoslav economic environment in time and space. At this point, it would definitely be wise to mention that the economic aspect of Slovenia becoming part of the Yugoslav state had no particularly important role. Of course, this does not suggest the case was not the opposite later on.

Between the two world wars it would have been difficult to find anyone who would not have recognised the importance the Yugoslav market had for the Slovene economy. On the contrary, many praised and welcomed it since it was only grist to the mill of domestic entrepreneurialism. Of course, this image should not be idealised, since there was also a great feeling of dissatisfaction present. The fiscal area was one of them, accompanied by the sense of deprivation in share of state investments. Even though people could sense that net capital outflow from Slovenia was increasing in the 1930s, they deemed the final balance sheet was still in their favour.

Slovenia was against centralism and state intervention. This is where the desires for a greater decentralization of the state originated in. This was mostly evident when a special Croatian unit, the Banovina Hrvatska was established. At that time, Slovenia also established a project for a special Slovenian unit, so called Banovina Slovenija. Its economic foundations were laid by Andrej Gosar, who vigorously refused concerns that changes should not be requested for fear of losing the market and these types of warnings were also put forward by some business circles. Gosar made it clear that the short-term economic benefits or possible losses cannot serve as a basis to reject a priori the demands to decentralize the country. The interests of Slovene nation as a whole have always been more important than the interests of individual companies or businessmen. Gosar made a further step forward and unequivocally claimed that the only way to maintain and increase the Slovenian share of the Yugoslav market in the long term, was to reform the country in order to achieve greater decentralization, including the economic sector.

Naj najprej začnem z dvema prigodama, ki na eni strani označujeta skrbi ob vstopu v jugoslovansko državo in na drugi strani prevladujočo percepcijo te države na ekonomskem področju v slovenskem okolju. Obe sta zanimivi in izpostavljata zgodbo širših dimenzij. Izolirani in brez historičnega ozadja delujeta zanimivo in duhovito, z umeštvijo v širše ozadje pa zelo ilustrativno.

Začnimo z vstopom v jugoslovansko državo. 29. oktobra pod vtisom odrekanja lojalnosti Habsburški dinastiji in v vznesenem vzdušju je Frana Milčinskega, kakor je razbrati iz njegovega dnevnika, prevevala tudi senca dvoma. Pa ne politične narave o smiselnosti zapustitve Habsburške monarhije. Njegove skrbi so bile drugače in drugačne narave. Glede na dejstvo, da je bil konec meseca in da se je bližal plačilni dan, se mu je zastavljalo enostavno vprašanje: "Ali dobimo 1.11 še plačo?"¹ Pomirjen z odgovorom, da je denar za uradniške plače že nekaj dni pripravljen, se je tudi sam prepustil prazničnemu in prešernemu vzdušju.

Ta drobna anekdota nam priča, kako se na ozadju prelomnih političnih odločitev pojavljajo vsakodnevne dileme, predvsem eksistenčne, kar pa se v kasnejših spominih in interpretacijah vse prerado pozablja. Da imamo le redko dokumentirane eksistenčne skrbi prebivalstva v prevratni dobi, ne more biti presenečenje. Ponazarja namreč stanje, ko ekonomija ni bila pomembna. Priča o dejstvu, da je bilo odrekanje lojalnosti habsburški vladarski hiši predvsem politična odločitev porojena iz vtisa nacionalne podrejenosti znotraj habsburškega cesarstva. In za povrh se je nemalokrat tudi zdelo, da gredo gospodarsko-socialni modernizacijski procesi z roko v roki z raznarodovalnimi procesi. Ne glede na vse to pa ni mogoče zanikati, da je z nastankom jugoslovanske države le ta postala tudi ekonomski projekt. Kajti posledice politične odločitve so imele tudi ekonomske učinke.

Drugača pa je bila podoba le nekaj let po ustanovitvi nove države. Pričakovanja so zbledela pod vtisom nove dinamike. Pride do percepcije, ki je prisotna med Slovenci ne glede na drugačne družbene, politične in ekonomske kontekste vse do konca jugoslovanske države.

8. februarja 1926 je v jugoslovanskem parlamentu na govorniški oder stopil Anton Korošec, nesporna avtoriteta in vodilni slovenski politik iz časa med obema vojnama. V svoji intervenciji je mimogrede navrgel ironično opazko:

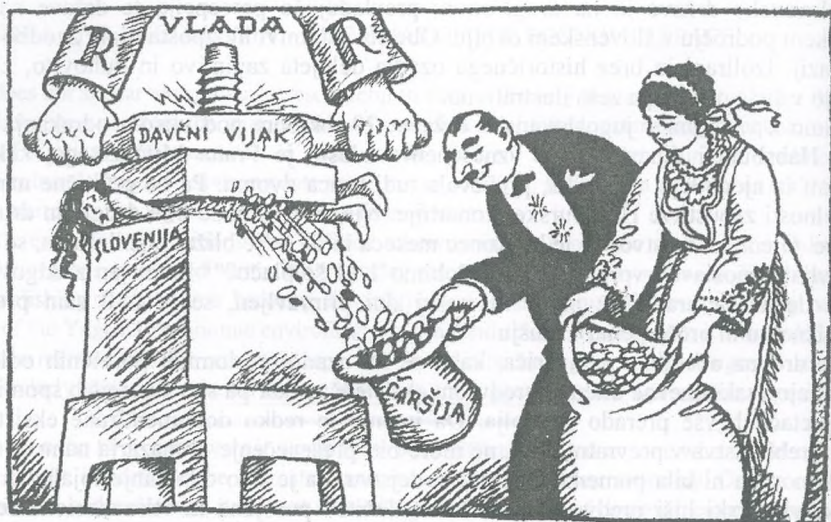
"GLEJTE, DANES JE DRŽAVA TAKO UREJENA: SRBI VLADAJO, HRVATI RAZGOVARJAJO IN MI (Slovenci!) PLAČUJEMO."

S temi besedami je sugestivno izrazil svoje občutenje nove jugoslovanske države in gospodarsko-politične stvarnosti.² Izrazil je prepričanje, ki kot zimzelena melodija ni izgubilo na aktualnosti ves čas obstoja jugoslovanske države.

Kmalu je sledilo pojasnilo, kako so Slovenci prišli v ta položaj. Ilustracija dojemanja novega relativnega položaja Slovenije v jugoslovanski skupnosti, ko je Slovenija postala neto plačnica je sledila kmalu. Čez slaba dva tedna je časopis *Ilustrirani Slovenec* objavil "pojasnilo" v sliki in besedi. Da so Srbi lahko vladali, Hrvati pa z njimi razpravljali je poskrbela davčna služba, ki je prekomerno obremenjevala slovenske davkoplačevalce.

1 Fran Milčinski, *Dnevnik 1914–1920*. Ljubljana 2000, str. 386.

2 Jurij Perovšek, *Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo*: (Mit in resničnost prve Jugoslavije). Časopis za zgodovino in narodopisje št. 2–3/2004, str. 405–427.

Slika 1:³

Če so v času med vojnama Slovenijo videli kot izčrpano dekle, trpni objekt vladanja, ki z lastnimi žulji plačuje Srbom za vladanje, Hrvatom pa za neskončno razpravljanje, se analogije in stereotipi po letu 1945 poglobijo.

***

Z dvema točkama smo pokazali temeljne značilnosti dobe. Na eni strani strah pred prihodnostjo in na drugi strani percepcijo te prihodnosti, ko so jo začeli živeti. Obe zgodbi iz dveh različnih obdobjev izpostavljata dve dilemi v katerih so znašli Slovenci ob nastanku in nadaljnjem življenju jugoslovanske države. Na eni strani negotovost vstopa v drugačen prostor, na drugi strani dileme gospodarskega prostora na katerem so delovale drugačne silnice in razmerja, kot so jih bili vajeni v okviru Habsburške monarhije. To pa je terjalo opredelitev lastnega ekonomskega položaja v spremenjenih okoliščinah in seveda v skladu s tem tudi prilagojeno ravnanje. Obe zgodbi sta produkt svoje dobe in produkt različnih historičnih kontekstov. In da bi ju lažje razumeli ju je potrebno razlagati oziroma tolmačiti iz časa samega oziroma iz značilnosti in obdobja v katerem sta nastali. Torej je potrebno izpostaviti ozadja, ki so botrovala tem vtisom.

V skladu s skrbmi Milčinskega so bila v prevratnih mesecih v ospredju kratkoročne težave,⁴ kot so bile že uvodoma omenjene plače, oskrba prebivalstva in gospodarstva, vzpostavitev prometa, itd... Razumljivo, da so bili strateški razmisleki v ozadju. V okviru takih razmislekov seveda ne moremo mimo Milka Brezigarja, ki je skušal dobiti vpogled v "novi svet". Naj torej na tem mestu zgolj na kratko orišemo kratkoročne in dolgoročne cilje, ki naj bi jih zasledovali v prevratni in poprevratni dobi. V prevratni dobi so kot strateška vprašanja izpostavljali naslednje točke: koncentracijo slovenskega denarnega premoženja, zaščito slovenskega premoženja ob prehajanju v novo državo in lastninske spremembe. Ukrepi, temelječi na teh treh ciljeh, so imeli skupno osnovo v dejstvu, da naj bi amortizirali učinke "krivične preteklosti". Zvesti sinovi naroda naj bi

³ Ilustrirani Slovenec, 21. februar 1926. Citirano po Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991. Ljubljana 1992, str. 40.

⁴ Jurij Perovšek, Slovensko gospodarstvo v času prevrata 1918. V Prevrati in slovensko gospodarstvo 20. stoletju (ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič), Ljubljana 1996, str. 107–120.

prevzeli lastništvo gospodarskih subjektov v svoje roke, da bi zagotovili slovenski nacionalni interes. Historična konstanta slovenskega nacionalne ideologije je istovetenje slovenskosti lastnikov kapitala, gospodarskih subjektov in drugega premoženja s slovenskim nacionalnim ekonomskim interesom. Še več to je porok uresničitve slovenskega nacionalnega interesa.⁵ Da bi bilo to mogoče bi bilo nujno tudi združiti slovenske finančne zmogljivosti z namenom finančno podpreti "slovenizacijo gospodarskih podjetij". Hkrati bi bilo potrebno z ukrepi monetarne politike preprečiti razvrednotenje slovenskega finančnega in realnega premoženja ob prehodu v novo državo.

Na konceptualni ravni domišljeni cilji prevratne dobe so prej ko ne ostali na papirju. Do koncentracije kapitala ni prišlo, občutki prvenstva in zaslug so bili vendarle preveliki, da bi se bilo možno poenotiti. Tudi na monetarnem področju ni prišlo do ukrepanja, lastni monetarni politiki so se odrekli. Ostalo je zgolj drobno delo umika iz avstrijskih kron v bolj realne oblike premoženja. Nekoliko več uspeha je bilo na področju "slovenizacije" oziroma nostrifikacije tujega premoženja na slovenskih tleh, pri čemer pa vendarle velja opozoriti, da je šlo za bolj dolgotrajen proces.⁶

Nove meje so ostro zarezale v slovenski vsakdan, v slovensko narodno in gospodarsko tkivo. Državne in carinske meje so prekinile tradicionalne tokove blaga in ljudi. Število novodobnih Martinov Krpanov, ki so izkoriščali cenovna nesorazmerja, povpraševanje in ponudbo na obeh straneh meje, zlasti rapalske proti Italiji, se je močno povečalo.⁷ Pa tudi mnogi podjetniki so izkoristili to priložnost in pričeli ponujati celovite carinsko-špedicijske usluge, kot denimo podjetje Anteja Groma.⁸ Slovenski nacionalni prostor, ki so ga pred prvo svetovno vojno z združno mrežo deloma integrirali je postal razdeljen na štiri državne enote, pri čemer je samo jugoslovanski okvir nudil dovolj možnosti za ekonomsko napredovanje. Deli slovenskega naroda v Italiji, Avstriji in Madžarski so bili tudi v ekonomskem pogledu deležni vse prej kot naklonjenosti.

S tega stališča je bilo zelo pomembno, kakšna so bila pričakovanja ekonomskih potencialov in spodbud na področju jugoslovanske države. Glede na izkušnje iz preteklosti, kajti pretežni del prostora jugoslovanske države po letu 1918 je bil vendarle poznan že od prej, so se oblikovala tudi pričakovanja. Slovenski gospodarski krogi so bili zainteresirani za sodelovanje s področji, ki so pozneje prišla v sestav jugoslovanske države. Že nekje od preloma iz 19. v 20. stoletje lahko na slovenski strani opazimo povečano zanimanje za "jugoslovanski" gospodarski prostor. Seveda ne v smislu tistega po letu 1918, temveč v smislu trialističnega "jugoslovanstva", se pravi južnoslovanskih področij znotraj Habsburške monarhije. Začnejo se slovenska vlaganja na področje Hrvaške in Bosne. Najbolj izrazito v tem primeru izstopa bančništvo,⁹ kot predhodnik oziroma znanilec večjega nastopa podjetij iz drugih branž. Da se to dogaja v prvem desetletju 20. stoletja tudi ni presenečenje. Sledi namreč pomembnim gospodarskim spremembam v zadnjih dveh desetletjih 19. stoletja v slovenskih deželah, ko je gospodarski razvoj znotraj splošne konjunktore dobil hitrejši pospešek.¹⁰ S koncentracijo ka-

5 Več o tem glej Žarko Lazarevič, Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne". *Zgodovinski časopis* št. 1–2/2005, str. 101–110.

6 Žarko Lazarevič, Obrat proti jugu (Ukrepanje ob vstopanju v jugoslovanski gospodarski prostor). V *Prevrti in slovensko gospodarstvo v 20. stoletju*, str. 95–106.

7 Martin Premk, "Kmalu ne bo več poštenega konja ali goveda pri nas". Nekaj podatkov o tihotapstvu čez Javornike. *Zgodovina za vse*, 2003, str. 55–65.

8 Oris nekaterih važnejših kulturnih in gospodarskih ustanov in podjetij. *Spominski zbornik Slovenije*, str. 626.

9 Žarko Lazarevič, Oris razvoja slovenskega bančništva do prve svetovne vojne. *Prispevki za novejšo zgodovino* št. 2/1999, str. 75–90.

10 Žarko Lazarevič, *Od regionalnega k slovenskemu narodnemu gospodarstvu. Slovenija 1848–1998*. Ljubljana 1998, str. 273–277.

pitala je nastalo nekaj močnejših bančnih in industrijskih delniških družb, ki so bile sposobne svoj ekonomski prostor širiti predvsem na področje Hrvaške. Drugje so praviloma, zaradi bolj konkurenčnega okolja in lastne nezadostne kompetitivnosti, ostajale omejena na področje slovenskega etničnega prostora. Hrvaški in bosanski trg sta ponujala možnosti ekonomske rasti. Temu ekonomskemu gibalbu se je pridruževal tudi politični moment. Pri ocenjevanju teh procesov ne smemo namreč prezreti tudi politične naklonjenosti hrvaškega in bosanskega okolja.

Tako se je že pred nastankom jugoslovanske države vzpostavilo osnovno razmerje. Hrvaška kot pomemben trg slovenskega gospodarstva je v ekonomski percepciji predstavljala dopolnitev medsebojne politične naklonjenosti. Že takrat se je torej izpostavil značilen pojav, da je za Slovenijo jugoslovanska dimenzija pomenilo že sodelovanje s Hrvaško. Prek Hrvaške se je Slovenija navezovala na jugoslovanski prostor. Najbolj izrazito je bilo to v političnem oziru pred prvo svetovno vojno in tako je bilo nato v ekonomiji oziroma pri ekonomskem vživljanju v jugoslovansko nacionalno-ekonomsko območje.

In iz izkušenj tega sodelovanja so izvirala tudi pričakovanja ekonomskih dimenzij in potenciala novega prostora. Tu se zopet naslanjamo na Brezigarja, ki je uspešno formuliral splošno sprejeto mnenje.¹¹ Na načelni ravni je Brezigar izpostavil dopolnjujočo gospodarsko strukturo. Večji agrarni značaj Hrvaške/Jugoslavije je videl kot pomembno dopolnilo večjemu relativnemu deležu industrije v Sloveniji. Slovenija naj bi se povsem odprla za uvoz kmetijskih pridelkov in izdelkov in to brez bojzani za lastno kmetijstvo. Prej nasprotno, prepričan je bil, da bo jugoslovanska konkurenca spodbudila slovenske kmete, da bodo z posodabljanjem in sledečo večjo ekonomsko učinkovitostjo pridelave in prireje nadoknadili in preseгли konkurenčne prednosti, predvsem slavonskih in vojvodinskih kmetov. Prav tako je bil prepričan, da bo na kmetijskem področju prišlo do delitve dela, višje ravni obdelave kmetijskih pridelkov naj bi opravljali v Sloveniji zaradi bolj razvitega industrijskega sektorja. S tem je odprl tudi drugo stran bodočih gospodarskih odnosov. Izpostavil je prepričanje, da bo notranje povpraševanje pospeševalno gibalo slovenske industrializacije, ki bi v vzajemnem odnosu zopet bila v korist hitrejšega gospodarskega napredka drugih jugoslovanskih področij. Njegova osnovna teza je torej bila, da bo medsebojna trgovina in tesnejše sodelovanje spodbudilo hitrejši gospodarski razvoj nove države.¹²

Ta pričakovanja so izvirala iz poznavanja gospodarskih značilnosti regionalnega področja in obetajočih se gospodarsko-strukturnih sprememb. Z nastankom jugoslovanske države se je tako že na samem začetku spremenil tudi relativnostni položaj nekdanjih področij Habsburške monarhije. Slovenija je na mah postala gospodarsko in tehnološko najnaprednejši del države, kraji in prebivalstvo v povprečju med najbogatejšimi v državi. In to kljub temu, da so bili dotedanji gospodarski dosežki v habsburškem okviru¹³ ali kasneje v 20. stoletju v mednarodnih okvirih precej skromni.¹⁴ Brez vpliva na samozavest, predvsem politično, to gotovo ni moglo ostati.

11 Zdenko Čepič, "Narodnogospodarske zamisli pri Slovencih v času odločitve za prvo narodno državo". Prispevki za zgodovino delavskega gibanja št. 1–2/1984, str. 101–121.

12 Milko Brezigar, *Osnutek slovenskega narodnega gospodarstva*. Celje: Omladina, 1918.

13 Razkorak zgovorno ilustrira podatek, da je v letu 1910 npr. slovenski bruto proizvod na prebivalca presegal jugoslovanskega za trikrat. Slovenski bruto proizvod na prebivalca v letu 1910 je dosegal 220 dolarjev, v južnih predelih Jugoslavije pa borih 70 do 80 dolarjev. Toussaint Hočevar, *The Structure of the Slovenian Economy 1848–1963*. New York 1965, str. 114.

14 David Good in Tongshu Ma, *The economic growth of Central and Eastern Europe in comparative perspective 1870–1989*, *European Review of Economic History* št. 2/1999, str. 103–137 in Angus Maddison, *The World Economy. Historical Statistics*, Paris 2003.

Sprememba relativnostnega položaja v politično, kulturno in gospodarsko sila raznorodni državi, je imela večplastne posledice, zlasti na fiskalnem področju. Slovenija in Hrvaška sta postali v Jugoslaviji neto plačnici, kar je bil povod nenehnih političnih konfliktov. Vir tovrstnih konfrontacij je bil v političnem in gospodarskem nesorazmerju v državi. Politična moč se je osredotočila v Beogradu, ekonomska je bila locirana v Sloveniji in na Hrvaškem. Nosilci politične premoči torej niso zmogli tudi ekonomske nadvlade. V primerjavi s Habsburško monarhijo je torej nastopila nova dimenzija, manj razviti naj bi določali pogoje gospodarjenja. Srbska stran je z obvladovanjem državnih mehanizmov skušala uravnoveževati ekonomsko nekonkurenčnost. Navzven se je ta spopad kazal kot spopad med centralistično in avtonomistično oziroma decentralizirano zasnovno družbenega mehanizma.

Sprememba relativnega položaja posamezne pokrajine je bila hkrati determinirana tudi s spremembo relativne ravni cen v korist industrijskega sektorja. Učinki tega procesa, ki niso bili prav nič enoznačni, so močno vplivali na slovensko videnje jugoslovanskega ekonomskega prostora. Pridobitve na gospodarskem področju so bile pozitivne in negativne. Pozitivne za neagrarne dejavnosti, manj za agrarne. Pri teh se Brezigarjeva pričakovanja niso povsem uresničila. Teh dejstev so se v Sloveniji dobro zavedali. V času med obema vojnama, zaradi industrializacijskega sunka v dvajsetih letih, bi bilo težko najti koga, ki ne bi priznaval pomena jugoslovanskega trga za slovensko gospodarstvo.¹⁵ Tudi kritičnih besed na račun ekonomskega nacionalizma ni bilo slišati. Nasprotno, pohvalnih in odobravajočih je bilo zelo veliko, saj je šel v prid domači gospodarski podjetnosti. Vsekakor pa ne smemo idealizirati podobe. Obstajalo je tudi nezadovoljstvo in to kar precej razširjeno. Fiskalno področje je bilo že tako, pridruževal pa se je tudi občutek prikrajšanosti na področju javnih naročil, zlasti vojaških nabav, in državnih investicij. Čeprav so slutili, da se neto odliv iz Slovenije povečuje v tridesetih letih, pa so presojali, da je v končnem bilanca še vedno ugodna. Zato v Sloveniji ni bilo tako burnega odziva na jugoslovansko ekonomsko stvarnost kot v hrvaškem primeru z znamenito knjigo "Ekonomska podloga hrvatskog pitanja", čeprav so se enaka vprašanja odpirala tudi v slovenskih medijih.¹⁶

Navkljub temu se je vprašanje jugoslovanskega ekonomskega prostora v Sloveniji zastavljalo drugače in tudi ni pomenilo izključevanja manifestacij nezadovoljstva. Centralizmu in državnemu intervencionizmu tudi v Sloveniji niso bili naklonjeni. Od tod izvirajo želje po večji decentralizaciji države. Najbolj se je to pokazalo ob ustanovitvi posebne hrvaške enote, Banovine Hrvaške. Dejstvo Banovine Hrvaške in pa stvarnost tridesetih let je nezadovoljstvo še okrepila. Vzdušje močne državne intervencije v ekonomiji v drugi polovici tridesetih in zadrege ustavljaljočega se razvoja kot posledice velike gospodarske krize, so bile dodatna spodbuda potrebnega razmisleka. Nenazadnje je tudi industrializacija drugih jugoslovanskih predelov, prenosi sedežev nekaterih podjetij v Beograd¹⁷ in nameravane prestavitve proizvodnje na jug države zaradi cenejše delovne sile v Sloveniji zastavljalo družbi kot celoti nove dileme. To je seveda terjalo redefiniranje slovenskega gospodarskega položaja na jugoslovanskem

¹⁵ Značilne so bile besede: "v teku desetih let izvršil se je v Sloveniji velik preokret, ... da je želja po industrializaciji po prevratu okupirala naše ozemlje. Vzrokov za ta nenadni preokret je bilo več. Prvič smo bili odsekani od bivše Avstrije, ki nas je z industrijski proizvodi po večini zalagala in je obstajalo upanje, da bodo izdelki domače industrije dobili živahen odjem. Drugič je struktura nove države z eminentno agrarnim značajem sama spodbujala k industrializaciji." Janko Jovan, Glavne produktivne sile v gospodarstvu Slovenije. Slovenci v desetletju 1918–1928. Zbornik razprav iz kulture, gospodarske in politične zgodovine. Leonova družba, Ljubljana 1928, str. 485.

¹⁶ Glej Žarko Lazarevič, Dojemanje stvarnosti – stvarnost dojemanja. Prispevki za novejšo zgodovino št. 1/2006, str. 145–154.

¹⁷ Podrobneje išči pri France Kresal, Tekstilna industrija v Sloveniji. Borec, Ljubljana 1976.

trgu. Odziv sicer ni bil množičen, vendar lahko izpostavimo določena stališča, ki pomenijo nadgradnjo dotedanjih stališč. Najprej naj začnemo z gospodarskimi vidiki. Temeljno stališče je bilo, da je država na gospodarskem razpotju, ko se spreminja njena notranja gospodarska struktura. Z industrializacijo se je zastavljalo vprašanje delitve dela med posameznimi pokrajinami. Prepričani so bili, da centralizirana in intervencionistična gospodarska politika onemogoča vzpostavitev "zdrave" konkurence, neoviranega konkurenčnega okolja. Da onemogoča gospodarske procese oziroma razvoj po njegovi lastni dinamiki. Industrializacijo drugih predelov države so šteli za koristno, saj je slovenskemu gospodarstvu omogočala širitev in poglobitev trga. Hkrati pa ponujala priložnost, da Slovenija v delitvi dela preide na višje in bolj zahtevne stopnje proizvodnje, kjer je potrebno več znanja, tehnologije in kapitala.¹⁸

Temu miselnemu toku se je pridružil tudi Andrej Gosar, ki je na ozadju in mimo političnega projekta posebne slovenske enote, Banovine Slovenije,¹⁹ podal svoje celovito videnje slovenskega gospodarskega položaja v novih razmerah. Odločno se je postavil v bran decentralizacije države in v bran zahteve po Banovini Sloveniji. Neomajno je zavračal pomisleke, da sprememb ne bi smeli terjati zaradi bojzani pred izgubo trga. Tovrstna svarila so prihajala iz vrst gospodarstvenikov. Jasno je opozoril, da zaradi kratkoročnih gospodarskih koristi ali morebitnih izgub na drugi strani, ni mogoče vnaprej zavračati ali zavreči zahtev po decentralizaciji države. Interesi skupnosti so nad interesi posameznih podjetij oziroma podjetnikov. Gosar je naredil korak naprej in povsem nedvoumno zatrdil, da je edina pot za dolgoročno ohranjanje ali večanje slovenskega deleža na jugoslovanskem trgu ravno reforma države v smeri decentralizacije, tudi na gospodarskem področju. Njegovo izhodišče je namreč bilo, da jugoslovanska unitarno zasnovana gospodarska in socialna politika ne upošteva v zadostni meri slovenskih interesov, potreb in posebnosti. Zato bi bila potrebna posebna, slovenska gospodarska in socialna politika,²⁰ ki pa bi bila mogoča le z jasno razmejitvijo pristojnosti med centrom in banovinami. Prepričan je bil, da je centralistična ureditev države dajala osrednjim oblastem veliko več možnosti za pospeševanje industrializacije drugih predelov države, kot bi bilo to mogoče ob enakomernejši ("pravičnejši") razdelitvi politične in finančne moči po vseh pokrajinah države. Industrializacije drugih predelov države ni zavračal, nasprotno pozdravljal ga je. Nesporno se mu zdelo, da nimajo druge poti za reševanje nakopičenih gospodarsko-socialnih stisk prebivalstva. Vendar pa je ob tem terjal, da Slovenija z decentralizacijo pridobi oblastne vzvode, da bi bila sposobna prilaganja novim razmeram, da bi lahko z okrepi ekonomske politike spodbudila krepitev konkurenčnih prednosti slovenskih podjetij in s tem tudi ohranjanju oziroma večanju svojega deleža na jugoslovanskem trgu.²¹

¹⁸ Črtomir Nagode, Naravne osnove smotrne upravne ureditve naše države. Misel in delo št. 11–12/1939, str. 362–363; Stanislav Roglič, Jesenice in Zenica. Tehnika in gospodarstvo št. 11–12/1935–36, str. 227.

¹⁹ Jurij Perovšek, Srbi vladajo, Hrvati razpravljajo, Slovenci plačujejo : (Mit in resničnost prve Jugoslavije). Časopis za zgodovino in narodopisje št. 2–3 /2004, str. 405–427.

²⁰ Andrej Gosar, Osnovna narodnogospodarska in socialna vprašanja Slovenije. Bohinjski teden. Zbornik predavanj akademskega kulturno-socialnega tedna SKAD Zarje v letu 1939. Založila Zarja, Ljubljana 1940, str. 89–102.

²¹ Andrej Gosar, Banovina Slovenija. Politična, finančna in gospodarska vprašanja. Založilo Dejanje, Ljubljana 1940.

IZET ŠABOTIĆ*

NEKE KARAKTERISTIKE I UTICAJ AGRARNE PROBLEMATIKE NA PRIVREDNA, DRUŠTVENA I POLITIČKA KRETANJA U BIH, OD STVARANJA DRŽAVE SRBA, HRVATA I SLOVENACA DO VIDOVDANSKOG USTAVA

POVZETEK

Nakon Prvog svjetskog rata u Bosni i Hercegovini stanovništvo je isključivo zavisilo od poljoprivrede i stočarske proizvodnje. Zato je agrarno pitanje u novostvorenoj državi bilo jedan od prioriteta brojnih političkih partija između dva svjetska rata. Bosna i Hercegovina "bila je okosnica i glavna meta" agrarne reforme, kojom nisu ostvareni socijal-ekonomski, nego, prije svega, nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je, potpuno socijal-ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, u cjelosti nacionalno-politički destruirati. U tom procesu Bošnjaci su izgubili materijalnu osnovu političke borbe i opstajanja.

S druge strane pravoslavnom stanovništvu bilo je obećano da će nova država agrarno pitanje riješiti u njihovu korist i da će vlasnici zemlje postati oni koji je obrađuju. Takvo obećanje regent Aleksandar Karađorđević obnarodovao je u proglasu od 6. januara 1919. god, naglašenom kao "pravedno rješenje" agrarnog pitanja, ukidanjem kmetskih-zakupničkih odnosa podjelom zemlje siromašnim seljacima.

Rezultati agrarne reforme provedene u ovom periodu u Bosni i Hercegovini bili su pogubni i sa aspekta razvitka poljoprivredne proizvodnje, gdje je stepen zaostalosti i stagnacije bosansko-hercegovačkog sela bio ispod ukupnog tadašnjeg državnog prosjeka, a na začelju evropskog. Stoga se nameće da socijalni aspekt agrarne reforme nije zadovoljen, jer je istom proizveden posjed koji nije mogao obezbijediti normalnu životnu egzistenciju čovjeka na selu.

U ovom periodu agrarno pitanje je bilo predmet političkih i socialnih sporenja na svim nivoima. Dok su jedni, generalno, bili zadovoljni pomenutim rješenjima, drugi su mjere agrarne reforme doživljavali kao organiziranu pljačku vlastitog posjeda od strane države. Na toj osnovi izgrađivali su se i politički odnosi između srpskih političkih stranaka i muslimanskih političara (JMO), koji su se bazirali na kompromisnom rješenju: da kmetski odnos treba ukinuti, a vlasnike zemlje adekvatno obešteti. Takvi odnosi u potpunosti su uticali na privredni, društveni i politički život bosanskohercegovačkog sela.

* dr., viši asistent, Arhiv Tuzlanskog kantona, BA-75000 Tuzla, Franje Ledera 1
PhD, Senior Assistant, Archive of district Tuzla, BA-75000 Tuzla, Franje Ledera 1
E-mail: arhiv.tk@bih.net.ba

ABSTRACT

INFLUENCE OF AGRARIAN PROBLEM ON SOCIAL AND POLITICAL MOVEMENTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA SINCE THE CREATION OF STATE OF SERBS, CROATS AND SLOVENES UNTIL VIDOVDAN CONSTITUTION

After First World War the population of Bosnia and Herzegovina exclusively depended on agriculture and animal husbandry. Therefore agrarian question in Bosnia and Herzegovina as well as in entire new-formed state was one of the priorities of numerous political parties between two world wars. Bosnia and Herzegovina "was a backbone and prime target" of the reform, whose goal was not social-economic reform, but it primarily had national and political goals. It was necessary to economically destroy Bosniak landowners, and reduce Bosniaks in a national and political sense. In this process Bosniaks lost their material basis for political struggle and survival.

On the other side Orthodox population new state promised that they will be the beneficiaries of the agrarian reform and that land will be owned by those who cultivate it. Peasants who were in serf status stopped fulfilling their obligations toward landlords, and even destroyed their property in many cases. This kind of promise regent Aleksandar Karađorđević proclaimed on 6th of January 1919 accentuating this as a "just solution" of the agrarian question, canceling serf status and dividing land among poor peasantry.

The results of agrarian reform in this period in Bosnia and Herzegovina were fatal from the aspect of agricultural development, where backwardness and stagnation of Bosnian-Herzegovian village was beneath state average, and one of last in Europe. It is evident that social aspect of the reform was not satisfied and new estates could not sustain its owners.

In this period agrarian question was a subject of political and social conflicts at all levels. While one side enjoyed mentioned solutions, others saw these measures as an organized robbery of their estate by the country. At this basis grew political relations between Serb political parties and Muslim politicians (JMO), which based on the compromise: serf status must be canceled, and land owners must receive a compensation. These relations profoundly influenced economic, social and political life of Bosnian-Herzegovian village.

Uvodne napomene

Kraj Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je dočekala u više nego teškom stanju sa ogromnim materijalnim i ljudskim gubicima. Stanovništvu je posebno teško padala stalna rekvizicija određenih poljoprivrednih proizvoda. Glad, oskudica i druge slične nevolje bile su propratne pojave.

Bosna i Hercegovina je ulaskom u sastav jedinstvene države Kraljevina SHS, zadržala neke elemente i oblike državnosti i autonomnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu prestao je sa radom 31. decembra 1918. godine, ali je Narodna vlada za Bosnu i Hercegovinu nastavila i dalje obavljati svoje redovne poslove. Narodna vlada radila je pod tim imenom do 31. januara 1919. godine, kada je uredbom regenta Aleksandra Karađorđevića preimenovana u Zemaljsku vladu. Tada je umjesto deset

povjereništava koje je imala Narodna vlada, Zemaljska vlada imala samo četiri: za unutrašnje poslove, pravosuđe, poljoprivredu, te prosvjetu i vjerske poslove.¹

U novostvorenoj državi bilo je zavedeno državno uređenje, čija su osnovna načela bila određena Prvomdecembarskim aktom, koji je predviđao da će vlast u državi, do donošenja Ustava vršiti kralj, vlada i Privremeno narodno predstavništvo. Međutim, u praksi je postojala samo institucija kralja. Institucija zajedničkog predstavništva trebala je da bude obrazovana prije formiranja zajedničke vlade, ali se to nije desilo. Vlada je bila obrazovana prije konstituiranja Privremenoga predstavništva i našla se u položaju da sazove Privremeno narodno predstavništvo.

U takvim uslovima, Bosna i Hercegovina se u tom vremenu suočila sa brojnim problemima koji su bili i posljedica njenog statusa i položaja u minulim vremenima. Tu se prije svega misli na neriješeno agrarno i nacionalno pitanje, koja su se na prostoru Bosne i Hercegovine usko vezala i međusobno podudarala. Za prostor Bosne i Hercegovine nacionalno buđenje istovremeno je značilo i nacionalno diferenciranje, tako da je specifičnost ovog prostora taj, da su granice između nacionalnih i konfesionalnih obilježja unutar sve tri zajednice dugo ostale gotovo podudarne i u praktičnom životu nerazlučive. Drugo važno pitanje društvene problematike u Bosni i Hercegovini je agrarno pitanje koje je bilo prvenstveno izraz krize u poljoprivredi. Pod tim pitanjem podrazumijevao se skup socijal-ekonomskih protivrječnosti koje su nastale usljed nesklada između postojećih feudalno-socijalnih odnosa s jedne, i dostignutog stepena i tendencija razvitka društva u njegovom ekonomskom i političkom aspektu, s druge strane. Takvo agrarno stanje trajalo je gotovo jedno stoljeće i izazivalo je krupne društvene konflikte i poremećaje.

Naime, neophodno je znati da je agrarna problematika na prostoru Bosne i Hercegovine od vremena osmanske uprave do kraja Prvog svjetskog rata imala svoje posebnosti. Agrarna problematika dobija na intenzitetu u 19. stoljeću, ukidanjem timarsko-spahijskog sistema, te pokušajem rješavanja agrarnih odnosa donošenjem agrarnog zakonodavstva (Ramazanski zakon 1858., Saferska naredba 1859., Ševalski zakon 1869.). Donošenjem ovih propisa nisu se desile bitnije promjene na planu rješavanja agrarne problematike u Bosni i Hercegovini, već je došlo do usložnjavanja iste.

Agrarno pitanje bilo je aktualno cijelo vrijeme austro-ugarske vladavine i predstavljalo je jedno od gorućih pitanja tog vremena, ali je zbog složenosti istog Austro-Ugarska svjesno odgađala njegovo rješavanje. Značajan pomak na tom planu učinjen je usvajanjem Gruntovničkog zakona,² čime je bilo priznato pravo vlasništva nad "kmetским selištima". Jedan od načina rješavanja složene agrarne problematike u vrijeme austro-ugarske uprave bilo je donošenje Zakona o fakultativnom otkupu kmetova (1911. god.), koji je i pored povoljnih uslova, zbog uticaja Srbije, tekao veoma sporo, tako da je do početaka Prvog svjetskog rata otkupljeno svega 11%, od ukupnog broja kmetova po popisu iz 1910. godine.³

¹ Arhiv Bosne i Hercegovine, fond: *Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu, Prezidijal br. 14388/1918. (telegram Svetozara Pribičevića, ministra unutrašnjih djela, predstavniku Narodne vlade Atanasiju Šoli)*.

² Bosanski sabor je donio Gruntovnički zakon za Bosnu i Hercegovinu, koji je potvrđen carskim Rješenjem, od 13. septembra 1884. godine. Ovim Zakonom priznata je važnost Ramazanskog zakona iz 1858. godine, kojim je utvrđeno pravno obilježje nad zemljištem u vilajetu Bosna. U članu 1. Gruntovničkog zakona, utvrđeno je da se pravni karakter nekretnina, koje se upisuju u gruntovnu knjigu, zgrada, drveća i nasada na njima, kao i važenje pravnih poslova koji se na to odnose, moraju ocenjivati na osnovu Ramazanskog zakona. U skladu s time primenjuje se dotadašnji zakon u pogledu nasleđivanja posjeda.

³ Mustafa Imamović, Kemal Hrelja, Atif Purivatra. *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, (dalje: M. Imamović i dr. *Ekonomski genocid*), MAG, Sarajevo 1993, str. 108.

Provođenje agrarne reforme i njen uticaj na privredna, društvena i politička kretanja do Vidovdanskog ustava

Novi momenat u oblasti agrarne problematike u Bosni i Hercegovini nastao je okončanjem Prvog svjetskog rata i stvaranjem države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Naime, jedan od prvih političkih zadataka nove vlasti bio je provedba agrarne reforme po principu da zemlja pripada onome ko je obrađuje. Nakon Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini, kod najvećeg broja pravoslavnog stanovništva, bila je prisutna pobjednička euforija koja se pretvorila u želju za osvetom, a rezultirala je nasiljem i brojnim agrarnim incidentima, gdje su Bošnjaci i njihova imovina bili na udaru. Proglašenjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, agrarna problematika dobija na intenzitetu, jer je država imala ispuniti obećanje učesnicima rata i zadovoljiti interese bezemljaškog seoskog stanovništva. Na tom planu, regent Aleksandar Karađorđević, svojim *Prethodnim odredbama*,⁴ započinje provedbu agrarne reforme na jedan radikaln način. Koliko se žurilo državi i agrarnim interesentima u provođenju agrarne reforme najbolje ukazuje činjenica da je ključni dokument, vezan za provedbu agrarne problematike donesen u tzv. pretparlamentarnoj proceduri i da praktična realizacija agrarne reforme nije počela istovremeno i na isti način u svim područjima tadašnje države. Tako je bilo i sa Bosnom i Hercegovinom, gdje je agrarna reforma započela ranije, a na način da su zakupci zemlje, zemljoradnici bezemljaši, seoska i gradska sirotinja do zemlje došli nezakonito i prisilno i prije donošenja propisa o agrarnoj reformi, što nije bio slučaj sa južnim krajevima Srbije i Crne Gore.⁵

Za provedbu agrarne reforme u navedenoj pretparlamentarnoj proceduri bila je predviđena i odšteta tzv. finasijska likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini i to u iznosu od 255 miliona za kmetska selišta i 25 miliona za beglučke zemlje.⁶

Proglas regenta Aleksandra Karađorđevića od 6. januara 1919. godine, koji je on uputio narodu, u kome je, pored ostalog, saopćio slijedeće: "Ja želim da se odmah pristupi pravednom rješenju agrarnog pitanja i da se ukinu kmetska selišta i veliki zemljišni posjedi" bio je jasan signal na koji se način planira rješavanje agrarnog pitanja. U oba slučaja, zemlja će se podijeliti siromašnim vlasnicima, zato sam pozvao moju vladu da odmah obrazuje komisiju koja će spremiti rješene agrarnog pitanja, a seljačke kmetove pozivam da sa povjerenjem u moju kraljevsku riječ, mirno sačekaju da im naša država zakonitim putem preda zemlju, koja će unaprijed biti samo Božja i njihova, kao što je to odavno u Srbiji".⁷ Proglas regenta Aleksandra Karađorđevića znatno je usložio i onako tešku situaciju u Bosni i Hercegovini nakon čega su nastali još žešći i snažniji ataci na bošnjačko stanovništvo koje nije bilo zaštićeno od strane države, na šta su upozoravali politički i vjerski predstavnici Bošnjaka.⁸ Komandant srpske vojske, Božidar Terzić je predlagao da bi bilo potrebno da prestolonasljednik jednom

4 Zakonodavni odbor NS osnažio je kao Zakon "Prethodne odredbe" na osnovu člana 130. Ustav Kraljevine SHS, od 28. juna 1921. godine, na sjednicama održanim 1. oktobra i 28. decembra 1921. godine. Na ovim sjednicama neki propisi su osnaženi kao zakoni, neki ukinuti, a neki proglašeni administrativnim aktima. (Službene novine K SHS, br. 76/1922).

5 Bogdan Lekić, *Agrarna reforma i kolonizacija u Jugoslaviji 1918–1941*, Beograd 2002, str. 139.

6 Edin Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, magistarski rad u rukopisu, odbranjen 2005. godine na Pravnom fakultetu u Sarajevu, dalje E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini*, str. 221–222.

7 Milivoje Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918–1941. godine*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, str. 46.

8 Purivatra Atif, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo 1974, str. 46. i 47.

posebnom izjavom da nade Bošnjacima da će se agrarno pitanje riješiti legalnim putem i da će tako zaštititi njihove interese.⁹

Zbog takvog prethodnog stanja, pljačkanja i oduzimanja zemlje Bošnjacima, krajem Prvog svjetskog rata i po njegovom okončanju, *Prethodne odredbe* su predstavljale legalizaciju zatečenog stanja. Na taj način, država je učinila legalizaciju počinjenog nasilja u doba prevrata u prvim mjesecima Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Tako donesene *Prethodne odredbe* činile su temeljni dokument cijele agrarne reforme na osnovu kojeg je bilo predviđeno uraditi slijedeće:

- raskinuti sve kmetovske (čifčijske) odnose u Bosni i Hercegovini, novim krajevima Srbije (priključeni Balkanskim ratovima: Makedoniji, Kosovu i Metohiji i u Crnoj Gori (čl. 1));

- kmetovi i čifčije postaju slobodni vlasnici zemlje (čl. 2.);

- raskidaju se svi kolonatski i ostali odnosi slični kmetstvu u Istri, Goričkoj i Dalmaciji (čl. 7);

- odšteta na zemlju, na koju vlasnicima postaju seljaci, urediće se zakonodavnim putem i za nju jamči država (čl. 3). Do finasijske likvidacije ovih odnosa zemljoposjednicima pripada privremena renta. Međutim, ukoliko bi dotadašnji zemljoposjednik želio obrađivati zemlju u vlastitoj režiji, država mu ovim aktom to garantuje, ali iz "eksproprisanih velikih posjeda ili od državnog zemljišta";¹⁰

- bez odštete oduzimaju se posjedi habsburške dinastije i članova habsburškog doma kao i posjedi dinastija onih zemalja koje su u ratu bile na neprijateljskoj strani, te posjedi koje su Habsburgovci darivali trećim licima (čl. 12);

- svi veliki šumski kompleksi prelaze u državno vlasništvo uz servitutska prava mještana (čl. 17 i 18.). U krajevima gdje su seljaci bili opterećeni segregacijom, tj. oduzimanjem dijelova seljačkih pašnjaka i šuma (poslije reformi 1848. godine) i uvlačenjem toga zemljišta u veliki posjed, ima se izvršiti revizija.¹¹

Zanimljivo je istaći da su *Prethodne odredbe* bile u suprotnosti sa Ustavom Kraljevine SHS, kao njenim najvišim državno-pravnim aktom, gdje stoji da niko ne može biti prinuđen, da svoje dobro ustupi za državne ili druge potrebe, niti se pravo privatne svojine može radi toga ograničiti, osim gdje zakon dopušta i uz naknadu po zakonu. Bitna zanimljivost vezana za *Prethodne odredbe* se odnosi na činjenicu da se iste nisu odnosile na onaj teritorij Srbije koji je ona imala do 1912. godine (čl. 21.). Na ovaj način regent Aleksandar Karađorđević je *Prethodnim odredbama* želio da se izvrši prestrukturiranje svojine u ruke državi i kralju odanog stanovništva (prvenstveno srpskog, ali i ostalog koje se okoristilo agrarnom reformom) i tako stvori osnov za ekonomsko-političku dominaciju i hegemoniju jednoga naroda nad ostalim narodima.

Agrarna reforma, provođena nakon Prvog svjetskog rata, u Bosni i Hercegovini, provedena je najradikalnije od svih južnoslovenskih prostora, kao jedan dugoročno osmišljen projekat, koji se tada prilagođavao datim okolnostima. Vlastodržački prosrpski krugovi u Beogradu su sa sigurnošću znali da jedino bošnjačko stanovništvo neće imati zaštite iz vana, pa je odlučilo da se projekat agrarne reforme radi parcijalno, i, kako se to tada isticalo, prema mjesnim prilikama i običajima.¹² Nasilje sa agrarnog prenijelo se na sveopće nacionalno ugrožavanje bošnjačkog stanovništva, koje je, u

⁹ Milan Gaković, *Osnivanje saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1921)*, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine, Godina XXI–XXII, Sarajevo 1976, str. 231.

¹⁰ E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, str. 78.

¹¹ Gojko Niketić, *Agrarni zbornik*, izdavačka knjižnica Gece Kona, Beograd 1924, str. 66–74, Milan Gaković, *Osnivanje saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1921)*, str. 33–35.

¹² E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1919–1941)*, str. 83.

ovim okolnostima, bilo potpuno nezaštićeno. O ugroženosti Bošnjaka ukazuju brojne činjenice i reakcije, između ostalog, i dopis tadašnjeg reis-ul uleme ef. Džemaludina Čauševića, koji traži samo poštenje svetosti kućnog praga, lične slobode i života, te zaštitu vlastitog imetka onih muslimana, težaka, koji svojim trudom zarađuju koru hljeba kao i njihovi drugovi seljaci pravoslavne vjere, koji ih pljačkaše.¹³

I pored brojnih protesta i negodovanja od strane bošnjačkih političkih i vjerskih predstavnika, Vlada novonastale države se trudila da problemi iz oblasti agrarne problematike ostanu u okvirima države ne dopuštajući internacionalizaciju agrarne problematike.

Predmetom agrarne refome u Bosni i Hercegovini bila su kmetska selišta kojih je ukupno bilo 7.752.339 dunuma zemlje, od toga oranice, njive, vrtovi i bašče 5.660.763 dunuma, šuma i šikara 1.619.786 dunuma, pašnjaka i utrina 471.790 dunuma,¹⁴ dok je pitanje beglučke zemlje bio poseban problem koji je stalno izazivao sukobe između obrađivača begluka, beglučara i zemljoposjednika. Prema dostupnim podacima, struktura beglučke zemlje i broj posjeda u Bosni i Hercegovini po područjima je bio slijedeći: 9.490 posjednika posjedovalo je ukupno 4.861.470.624 dunuma, od toga 1.264.297 dunuma (26%) oranica, bašče 40.526,63, livade 797.168,1, vinogradi 1.669,296, pašnjaci 494.444,4 i šume 2.238.358 dunuma (ili 46%). Najviše begluka nalazilo se na prostoru okruga Banjaluka (ukupno 1.133.924 dunuma), Mostara (937.955 dunuma), Tuzle (914.326 dunuma), potom Travnik, dok je površina beglučke zemlje u okrugu Sarajevo bila veoma mala i manja nego u okrugu Bihać.¹⁵

Prethodnim odredbama, seljaci kmetovi su proglašeni za slobodne vlasnike kmetskih zemalja. Da bi promjene vlasništva dobile valjanu pravnu osnovu potrebno je bilo izvršiti novi upis vlasništva u gruntovne knjige, zbog čega je 21. jula 1919. godine izdata *Uredba o upisu vlasništva bivših kmetova na kmetskim selištima i zemljišnim knjigama u Bosni i Hercegovini*.¹⁶ Međutim, njihovo pravo da u knjigama budu evidentirani kao pravi vlasnici osporavao je čl. 3. navedene Uredbe koji zabranjuje mogućnost da ovo zemljište, odnosno nekretnine, bude opterećeno, odnosno otuđeno. Tako je novoupisano vlasništvo u stvari bilo privremeni zakup u početku na rok od pola godine, a kasnije, na četiri godine. Za seljačke porodice, koje su svoje posjede stekle ovim zakonom, utvrđen je agrarni maksimum od 10 dunuma, od kojih je trebalo biti najmanje 6 dunuma obradive zemlje.

Kada je riječ o beglučkoj zemlji, zemljoposjednici su smatrali da su begluci, naročito poslije ukidanja kmetstva, njihov slobodan posjed i da sa njim mogu slobodno raspolagati, te odmah po donošenju *Prethodnih odredaba* otkazuju obrađivanje dotadašnjim obrađivačima-beglucharima, što je izazvalo brojne probleme i reakcije seljaka. Kako bi se obrađivanje beglučke zemlje, koliko toliko, regulisalo, Zemaljska vlada u Sarajevu je 22. marta 1919. godine preporučila da se beglučka zemlja da na obradu ranijim obrađivačima, bez prejudiciranja prava vlasništva, odnosno, da se da na privremeni zakup. Na ovaj način, zemljoposjednici nisu izgubili pravo vlasništva na begluke, ali se problem rješavanja beglučkog pitanja prebacio lokalnoj administraciji (kotarskim uredima), što je još više zaoštravalo agrarne odnose, jer je nastavljena uzurpacija beglučke zemlje od strane seljaka. Problematika rješavanja beglučke zemlje pokušala se riješiti donošenjem Uredbe o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih po-

¹³ Atif Purivatra, *Nacionalni i politički razvitak Muslimana*, II izdanje, Svjetlost, Sarajevo 1970, str. 148.

¹⁴ Mustafa Imamović i dr., Kemal Hrelja, Atif Purivatra, *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, MAG, Sarajevo 1993, str. 52.

¹⁵ Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini 1878–1918*, Zagreb 2003, str. 173–175.

¹⁶ *Službene novine K SHS*, br. 82/19, od 21. juna 1919. godine.

sjeda.¹⁷ Ovom Uredbom pod udar agrarne reforme su stavljeni veliki posjedi u Hercegovini sa preko 50 ha obradivog zemljišta, ili 100 ha zemljišta uopće, u Bosni posjedi preko 150 ha obradivog zemljišta, ili 400 ha zemljišta uopće. Interesantno je da su pojedini kotarevi (Bosanski Novi, Prijedor, Banjaluka, Bosanska Gradiška, Derвента, Gradačac, Brčko i Bijeljina) drugačije tretirani navedenom Uredbom i to sa 150 ha obradivog i 450 ha ostalog zemljišta.

Dodatno zaoštavanje agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini učinjeno je donošenjem *Uredbe o ubiranju prihoda u 1919. godini sa beglučkih ziratnih imanja u Bosni i Hercegovini*,¹⁸ čime se jasno stavilo do znanja, da država, iako to Prethodnim odredbama nije predvidjela, po svaku cijenu je željela beglučku zemlju staviti pod udar agrarne reforme. Po ovoj uredbi sav prihod sa beglučkih imanja išao je seljacima koji su zemlju obrađivali u ekonomskoj 1918/1919. godini. Ovakvim postupcima vlasti su svjesno podsticajno djelovale na seljačke mase u pogledu sveobuhvatnosti agrarne reforme. Na to upućuju dalje aktivnosti vlasti koje 14. februara 1920. godine donose *Uredbu o postupanju sa beglučkim imanjima u Bosni i Hercegovini*,¹⁹ kojom je pod udar došla sva beglučka zemlja koju vlasnici trajno ne obrađuju lično, niti u vlastitoj režiji.²⁰ U konačnici, ovom Uredbom rečeno je da će država otkupiti svu beglučku zemlju koju težaci obrađuju od 1910. godine.²¹ Ustvari, naseljeni begluci, pobeglučeni čifluci, te u čifluk pretvoreni begluci, predaju se u sopstvenost, tek nakon isplate naknade, bilo interesentima, bilo predujmice državi.²² Ovu Uredbu su sa oduševljenjem primili seljaci u Bosni i Hercegovini, jer je provođenjem iste oko 95% seljaka beglučara bilo zadovoljno. Upravo predmetom brojnih rasprava ova Uredba biće između Težačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije (dalje: JMO), što će i dovesti do izmjene tzv. *Beglučke uredbe* koje se odnosila na slijedeće: da ona beglučka zemljišta, na kojima ne postoje kmetstvu slični odnosi, i koju težaci i obrađuju kao zakupci, i oni begluci ili dijelovi begluka, koje su sopstvenici obrađivali, ili ih obrađuju sami, ili u vlastitoj režiji, ostaju slobodni od agrarne reforme dotle dok se težaci, koji drže i obrađuju zemlju kao zakupci, a nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili težaci koji nemaju nikako ili nemaju dovoljno svoje zemlje, ili obeskućeni kmetovi ili zemljoradnici dobrovoljci iz Bosne i Hercegovine koji nemaju ili nemaju dovoljno svoje zemlje, mogu podmiriti zemljom od državne ili javne zemlje.²³ Novom Uredbom o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini,²⁴ beglučka zemljišta, koja podpadaju pod udar agrarne reforme, plaćat će zemljoradnici beglučari na temelju pogodbe sa vlasnicima. Prema ovoj Uredbi, dobar dio beglučke zemlje ostao je u punom vlasništvu begova.

O uređenju agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini, pored navedenih donesen je veći broj i drugih pravnih akata, kao što su: *Uredba o zabrani otuđivanja i opterećivanja zemljišta velikih posjeda*,²⁵ kojom se zabranjuje stavljanje u bilo kakav pravni promet velikih zemljišnih posjeda, *Uredba o izdavanju zemljišta velikih posjeda u četvorogodišnji zakup*,²⁶ koji se kasnije pretvarao u trajno vlasništvo, Uredba o upisu vlasništva

¹⁷ Službene novine K SHS, br. 82/19, od 21. juna 1919. godine.

¹⁸ Službene novine K SHS, br. 82/19, (od 21. juna 1919. godine).

¹⁹ Službene novine K SHS, br. 4/20, od 14. februara 1920. godine.

²⁰ Ljubo Božić, *Agrarna politika*, Veselin Masleša, Sarajevo 1974, str. 322.

²¹ M. Gaković, *Osnivanje Saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1922)*, str. 83–86.

²² E. Mutapčić, *Agrarno zakonodavstvo i likvidacija agrarne reforme u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, str. 97.

²³ M. Gaković, *Osnivanje Saveza zemljoradnika i njihov program (1919–1922)*, str. 83–86.

²⁴ Službene novine K SHS, br. 111/1921, od 12. maja 1921. godine.

²⁵ Službene novine K SHS, br. 82/1919, od 21. jula 1919. godine.

²⁶ Službene novine K SHS, br. 204/1920, od 3. septembra 1920. godine.

bivših kmetova na kmetskim selištima u Bosni i Hercegovini,²⁷ na osnovu koje samo nekoliko mjeseci po proglašenju *Prethodnih odredaba*, dolazi do transformacije vlasništva u zemljišnim knjigama i *Uredba o provedbi djelimične eksproprijacije zemljišta velikih posjeda za javne interese*.²⁸ Svi navedeni, i mnogi drugi pravni akti, doneseni u oblasti agrarne problematike, imali su štetne posljedice kada je riječ o statusu beglučke zemlje u Bosni i Hercegovini.

Politička saradnja sa prosrpskim političkim subjektima i ulazak JMO u vlast bio je uslovljen zahtjevom predstavnika Bošnjaka upućenom Nikoli Pašiću predsjedniku Ministarskog savjeta, u kojem su tražili da Vlada odmah riješi pitanje o naknadi za oduzeta kmetovska zemljišta, da se saniraju vakufsko-mearifске finansije u Bosni i Hercegovini, da se ukine *Uredba o privremenoj upravi vakufa u Južnoj Srbiji*, da se popuni bosanska Vlada i okružna načelstva u Bosni i Hercegovini po ključu poslanika iz Bosne i Hercegovine.²⁹ Upućeni zahtjevi doveli su do određenog popuštanja u agrarnoj politici, što je rezultiralo donošenjem *Uredbe* o postupanju sa beglučkim zemljama u Bosni i Hercegovini³⁰ i *Uredbe* o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini.³¹ Međutim, ovim nije bilo riješeno pitanje beglučkih zemalja u Bosni i Hercegovini, već su ti odnosi postali tako zamršeni, da ni u narednim godinama neće biti riješeni. *Uredbom o finansijskoj likvidaciji agrarnih odnosa u Bosni i Hercegovini*, likvidiraju se sa 255.000.000 dinara svi zakupnički odnosi u Bosni i Hercegovini, a potrebna sredstva obezbijedit će država. Ovdje je riječ o minimalnoj cijeni sa kojom bivši zemljoposjednici nisu bili zadovoljni. Očito da se samoj likvidaciji nije prišlo dovoljno ozbiljno, što potvrđuje dalji razvoj situacije po ovom pitanju, gdje nije bilo dovoljno sredstava za okončanje ovog procesa, iako je država imala obavezu polovinu sredstava isplatiti u gotovini, a polovinu u obveznicama sa utvrđenom kamatom od 4%, sa rokom isplate u gotovini od 15. juna 1922. godine,³² dok bi isplata obveznica trajala sve do 1971. godine.³³

Ovom *Uredbom* nisu likvidirani odnosi na beglučkim zemljama. Ali, istom su likvidirani kmetski odnosi, dok će beglučka zemlja biti predmetom donošenja novih zakonodavnih akata države.

Provedena agrarna reforma u periodu od 1919. do 1921. godine u Bosni i Hercegovini bila je bolna i nepravedna. *Prethodnim odredbama je zemljoposjednicima u Bosni i Hercegovini* oduzeto 775.233 hektara obradivog zemljišta koje su činila tzv. *kmetska selišta*. Međutim, agrarna reforma je, mimo navedenog, bila proširena i na 400.072 hektara beglučke zemlje koja je u grunтовnici evidentirana kao ničim ograničena, a nije bila stavljena ni pod udar *Prethodnih odredaba*, već je njihovo izuzimanje bilo predviđeno naknadno donesenim beglučkim uredbama od 14. februara i 11. maja 1920. godine, odnosno njihovim uopštavanjem od 12. maja 1921. godine.

Od početka rada Ustavotvorne skupštine, od 12. decembra 1920. godine, pa do donošenja Vidovdanskog ustava, 28. juna 1921. godine agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini će biti veoma aktuelno. Upravo od načina njegovog rješavanja zavisilo je da li će poslanici pojedinih političkih stranaka glasati za ili protiv Ustava, odnosno da li

27 *Službene novine K SHS*, br. 82/1919, od 21. jula 1919. godine.

28 *Službene novine K SHS*, br. 37/1920, od 12. februara 1920. godine.

29 Arhiv Srbije i Crne Gore (dalje: A SCG), f-Ministarski savjet Kraljevine Jugoslavije (dalje: MS KJ- 138), k- 20, d- 81. Pismo muslimana Nikoli Pašiću predsjedniku Ministarskog savjeta, od 21. marta 1921 godine.

30 *Službene novine K SHS*, br. 111/21 od 12. maja 1921. godine.

31 *Službene novine K SHS*, br. 111/21 od 12. maja 1921. godine.

32 Mustafa Begić, *Obespravljeni-osiromašeni zemljovlasnici Bosne prema zvaničnim dokumentima države*, Sarajevo 1998., str. 148.

33 M. Imamović i dr., *Ekonomski genocid nad bosanskim Muslimanima*, str. 60–61.

će Ustav biti uopće izglasan. Zbog toga će u ovom vremenu agrarno pitanje dobiti na intenzitetu i biti važno sredstvo političke borbe, pogađanja i dogovaranja. Agrarna problematika dobija posebno na težini u Ustavotvornoj skupštini prilikom formiranja radikalno-demokratske vlade Nikole Pašića i njihovog koaliranja sa JMO. Poslanici JMO su glasali za Vidovdanski ustav, ali je nakon toga došlo do podjele JMO na dvije grupe. Jedna grupa predvođena dr. Mehmedom Spahom naginjala je ka autonomističkoj opciji, a druga grupa na čelu sa dr. Karamehmedovićem težila je ka centralizmu i bližoj saradnji sa Beogradom.³⁴

Vidovdanskim ustavom K SHS podijeljena je na 33 okruga, dok je Bosna i Hercegovina umjesto okruga, zadržala naslijeđenu podjelu na šest oblasti i to: Sarajevska, Tuzlanska, Mostarska, Travnička, Vrbaska i Bihaćka. Donošenjem Vidovdanskog ustava došlo je do određenog zastoja u provođenju agrarne reforme, kako na zakonodavnom planu, tako i u njenom praktičnom provođenju. Struktura nove vlade onemogućavala je radikalnije i ubrzano rješavanje započete agrarne reforme.

Završna razmatranja

Poslije Prvog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je imala 88% seoskog stanovništva koje je isključivo zavisilo od poljoprivrede i stočarske proizvodnje. Zato je agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini bilo jedno od najaktualnijih pitanja, i takvo, bilo je prioritetom brojnih političkih stranaka između dva svjetska rata. Više od 62% privatne zemlje u Bosni i Hercegovini, odmah nakon ujedinjenja, 1918. godine, bilo je u vlasništvu Bošnjaka. Od ukupno dva miliona ha zemlje koja je zahvaćena agrarnom reformom u tadašnjoj državi u periodu od 1918. do 1941. godine na Bosnu i Hercegovinu je otpadalo skoro 70%. Zato je Bosna i Hercegovina bila "okosnica i glavna meta" agrarne reforme, kojom nisu ostvareni samo socijal-ekonomski, nego, prije svega, nacionalno-politički ciljevi. Trebalo je potpuno ekonomski uništiti bošnjačke zemljoposjednike, a Bošnjake u cijelosti nacionalno-politički destruirati. U tom procesu Bošnjaci su izgubili materijalnu osnovu političke borbe, te su na određen način bili prisiljeni da se politički blagonaklono odnose prema Beogradu.

S druge strane pravoslavnom stanovništvu bilo je obećano da će nova država agrarno pitanje riješiti u njihovu korist i da će vlasnici zemlje postati oni koji je obrađuju. Seljaci koji su bili u kmetovsko-zakupničkom položaju masovno su otkazivali obaveze prema zemljoposjednicima, te su u mnogim mjestima nastojali uništiti imovinu zemljoposjednika, pa i njih lično.

Takvo obećanje regent Aleksandar Karađorđević obnarodovao je u proglasu od 6. januara 1919. godine, naglašenom kao "pravedno rješenje" agrarnog pitanja ukidanjem kmetskih odnosa podjelom zemlje siromašnim seljacima. Prvo pravno rješenje regulisanja agrarne reforme počelo je objavljivanjem *Predhodnih uredbi za agrarnu reformu*, koje su važile za cijelu Kraljevinu SHS. Nakon toga uslijedilo je donošenje više zakonskih propisa, od kojih se jedan broj, zbog određenih specifičnosti, odnosio isključivo na Bosnu i Hercegovinu, a posebno na regulisanje problematike vezane za beglučke zemlje. No, pravni temelj agrarne reforme Kraljevine SHS ipak će biti uspostavljen tek Vidovdanskim ustavom (čl. 42. i 43.), od 28. juna 1921. godine.

U periodu od stvaranja nove države do Vidovdanskog ustava, agrarno pitanje u Bosni i Hercegovini je bilo predmetom stranačko-političkih interesa i dogovaranja, prije svega radikalne i demokratske stranke koje su branile interes srpskog seljaka i JMO,

³⁴ A SCG, MSKJ-138-21-84, *Pismo Smailage Čemalovića o političkim prilikama u Bosni i Hercegovini i političkoj orijentaciji pravoslavnog, muslimanskog i katoličkog življa, od 21 decembra 1921. godine.*

koja je stajala na strani interesa veleposjednika u Bosni i Hercegovini. Politički interesi ovih stranaka bili su presudni u donošenju konačnih rješenja najbitnijih pitanja u oblasti agrara u Bosni i Hercegovini nakon Prvog svjetskog rata.

Rezultati agrarne reforme provedene u ovom periodu u Bosni i Hercegovini bili su pogubni i sa aspekta razvitka poljoprivredne proizvodnje. U periodu provođenja agrarne reforme stepen zaostalosti i stagnacije bosanskohercegovačkog sela bio je ispod ukupnog tadašnjeg državnog prosjeka, što znači da je bio na začelju evropske ljestvice. Stoga se nameće konstatacija da socijalni aspekt agrarne reforme u Bosni i Hercegovini nije zadovoljen, jer je agrarnom reformom formiran posjed na kojem se nije mogla organizirati ozbiljna poljoprivredna proizvodnja. S druge strane, povećanjem prirodnog priraštaja odnosi na selu su se dodatno zaoštrili i zbog činjenice da se broj domaćinstava povećavao, čime se socijalno-ekonomska situacija na selu znatno usložnila.

Pitanje agrarne reforme u Bosni i Hercegovini, a posebno tzv. *beglučko pitanje*, nije bilo jednostavno za rješavanje kako se to u početku vjerovalo. Jer, upravo zbog složenosti i kompleksnosti istog, do početka Drugog svjetskog rata isto neće biti riješeno, iako se uspjelo u težnji da se potpuno osiromaši bosanskohercegovački zemljoposjednik, kojem je u procesu agrarne reforme provedene nakon Prvog svjetskog rata oduzeto 1.175.305 ha zemlje.

Na osnovu navedenih činjenica, očito je, da je u periodu između dva svjetska rata agrarno pitanje bilo jedno od gorućih pitanja i predmet političkih i socijal-nacionalnih sporenja na svim nivoima. Dok su jedni, generalno, bili zadovoljni pomenutim rješenjima, drugi su mjere agrarne reforme doživljavali kao organiziranu pljačku vlastitog posjeda od strane države. Na toj osnovi izgrađivani su i politički odnosi između srpskih političkih stranaka i bošnjačkih političara (JMO), koji su se bazirali na kompromisnom rješenju: da kmetski odnos treba ukinuti, a vlasnike zemlje adekvatno obešteti. Takvi odnosi kanalisali su i u potpunosti uticali na privredni, društveni i politički život bosanskohercegovačkog sela u prvim godinama nakon prvog svjetskog rata.

DAMIR GLOBOČNIK*

LIKOVNE PODOBE RAZDRUŽEVANJA SLOVENCEV Z AVSTRO-OGRSKO IN POVEZOVANJA S HRVATI IN SRBI V PRVO JUGOSLOVANSKO DRŽAVO

POVZETEK

Likovne podobe so pomemben vir za zgodovino javnega mnenja in preučevanje samopodobe narodnih in družbenih skupnosti. Vizualizirale so tisto, o čemer so ljudje pisali in razmišljali. Izbor likovnega gradiva iz obdobja 1918 do 1921 lahko pomaga pojasniti, kako so Slovenci doživljali razpadanje Avstro-ogrske monarhije in povezovanje v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev.

Poleti 1918 je pod vplivom t. i. Majniške deklaracije izšlo osem deklaracijskih razglednic. Karikature v satiričnem zborniku *Kurentov album* (1918) in satiričnem listu *Kurent* (avgust 1918 – april 1919), ki so delo Maksima Gasparija, Franceta Podrekarja in Hinka Smrekarja, so obravnavale z vodilnimi predstavniki monarhije in njene zaveznice Nemškega cesarstva ter domačimi privrženci (podobno tudi karikature v satirični prilogi *Svetovna vojna v slikah in pesmi* iz 1921), podpirale so deklaracijo in t. i. Ljubljansko izjavo, opozarjale na trpljenje prebivalstva in razpad moralnih vrednot. Karikature so bile politično ostrejšje kot v *Kurentu* objavljeni literarni prispevki. Ivan Vavpotič je na prvi slovenski oziroma jugoslovanski poštni znamki, ki je bila v uporabi od 1919 do 1921, na simboličen način predstavil osvoboditev izpod Avstro-Ogrske. Na deklaracijskih razglednicah in na karikaturah je prevladovala idealizirana predstava o bodoči jugoslovanski državi (pogoste so personifikacije Srba, Hrvata in Slovenca). Maksim Gaspari je bil osrednji likovni propagandist med plebiscitno propagando na Koroškem (mdr. karikature v listu *Korošec*). Karikature so izražale upanje nad ugodnim razpletom plebiscita na Koroškem ter razočaranje nad izgubo Koroške in Primorske. Po sprejetju Vidovdanske ustave so začele nastajati karikature, ki so opozarjale na velesrbski centralizem in unitarizem v Kraljevini SHS (npr. dnevnik *Jugoslavija*).

ABSTRACT

ARTISTIC IMAGES OF THE SEPARATION OF SLOVENES FROM AUSTRIA-HUNGARY AND THEIR INTEGRATION WITH CROATS AND SERBS INTO THE FIRST YUGO- SLAVIAN COUNTRY

Artistic images are an important source for the history of public opinion and for studying the self-image of national and social communities. These images visualize people's writing and thinking. The choice of art material from the period between 1918 and 1921 can help us explain how the Slovenes experienced the disintegration of the Austro-Hungarian monarchy and the integration into the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes that followed.

In the summer of 1918, eight declaration postcards were issued under the influence of the so-called "May Declaration". Caricatures in the satirical publication *Kurentov album* (1918) and the satirical journal *Kurent* (August 1918 – April 1919), which were created by Maksim Gaspari,

* dr., muzejski svetovalec za umetnostno zgodovino, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44
PhD, museum councillor for the history of art, Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44
E-mail: damir.globocnik@guest.arnes.si

France Podrekar and Hinko Smrekar, criticised the leading representatives of the monarchy, its ally – the German Empire, and their local supporters (we might also mention the caricatures in the satirical supplement *Svetovna vojna v slikah in pesmi* from 1921). These publications supported the declaration and the "Ljubljanska declaration", and stressed the suffering of inhabitants and the disintegration of moral values. Caricatures were politically, far sharper than literary articles published in *Kurent*. The first Yugoslavian post stamp, in use between 1919 and 1921, was designed and created by Ivan Vavpotič and, symbolically speaking, represented the emancipation from Austria-Hungary. Declaration postcards and caricatures mainly depicted idealized images about the future of Yugoslavia (frequent personifications of Serbs, Croats, and Slovenes). Maksim Gaspari was the central art propagandist during the time of referendum propaganda in Koroška (i.e. caricatures in the *Korošec* journal). Caricatures expressed the hope of a favorable outcome of the referendum in Koroška as well as disappointment over the loss of Koroška and Primorska. The adoption of the so-called St. Vitus Day Constitution resulted in various caricatures warning audiences about great-Serbian centralism as well as unitarianism in the Kingdom of Yugoslavia (i.e. the *Jugoslavija* daily).

Zgodovinarji osrednjo pozornost namenjajo arhivskim listinam in dokumentom, literarnim in žurnalističnim besedilom ter drugim vrstam pisanih virov. Likovne podobe za osrednji predmet preučevanja izberejo v posebnih primerih ali tedaj, ko niso na voljo pismena ali ustna pričevanja. Ilustracije, grafike, slike, karikature, fotografije in drugo likovno gradivo ima vlogo pomožnega zgodovinskega vira, ki je uporaben zlasti tedaj, ko je že znan njegov zgodovinski ali družbeni kontekst. Likovne podobe pogosto služijo tudi kot likovne priloge oziroma popestritev prispevkov.

Za umetnostne zgodovinarje so likovne podobe eden osrednjih objektov preučevanja. Približati se jim želijo nekoliko drugače: analizo zunanjih, slogovnih in formalnih značilnosti podob povezujejo z branjem njihovega pomena, vsebine in sporočila. Za nima jih namreč tako likovno-estetski kot vsebinski vidik nekega likovnega dela. Za poznavanje slednjega je potrebno likovno podobo prebrati, razvozlati njeno sporočilo in ga interpretirati. Zaradi težnje po čim bolj popolni obravnavi je zlasti pri interpretaciji pripovednih ilustracij, risb, grafik, karikatur in fotografij mnogo stičnih točk med pristopi, ki jih pri svojem delu izberejo zgodovinarji, etnologi, kulturni, socialni in umetnostni zgodovinarji.

Metodološki pristopi morajo biti prilagojeni posebnostim likovnih podob, ki jih lahko uspešno analiziramo samo na podlagi poznavanja njihovega zgodovinskega, kulturnega, političnega in družbenega konteksta, provenience, tehničnih zmožnosti, ki so jih imeli na voljo njihovi avtorji, konvencij upodabljanja, slogovnih značilnosti in drugih dejavnikov.

Če poenostavljeno branje likovnih podob nadomestimo z vsebinsko analizo njihove pričevalne ali simbolne funkcije, se monolitna črno-bela slika spremeni v zgovorno večglasje. Nekatere likovne podobe, zlasti pripovedne ilustracije, karikature in fotografije, so pomemben vir za zgodovino javnega mnenja, duhovnega in vsakdanjega življenja, družbenih in narodnih skupnosti, materialne kulture ... Vizualizirale so tisto, o čemer so ljudje pisali in razmišljali. Na njih so se odrazile tudi besede in misli, ki jih nihče ni zapisal ali natisnil.

Za čas prve svetovne vojne je na voljo bogato likovno-dokumentarno gradivo (fotografije, ilustracije, razglednice, plakati, karikature, filmski posnetki ...), ki je pogosto pritegnilo strokovno radovednost. Kar ga je v vojnih letih smelo biti objavljenega, je imelo večinoma propagandni značaj.

Pod drobnogled bomo vzeli izbor likovnega gradiva iz let 1918 in 1919: deklaracijske razglednice, karikature v satiričnem zborniku Kurentov album, satiričnem listu Kurent in satirični prilogi Svetovna vojna v slikah in pesmi ter plebiscitne razglednice. Motivi na razglednicah in karikaturah nam lahko pomagajo pojasniti, kako so Slovenci doživljali razpadanje Avstro-Ogrske in nastanek prve Jugoslavije.¹

Kurentov album je leta 1918 izdal in založil konzorcij Kurenta, uredila sta ga Branimir Kozinc in Viktor Zalar, natisnila Zvezna tiskarna v Ljubljani.² Satirični list Kurent je izhajal dvakrat mesečno od avgusta 1918 do aprila 1919. V Kurentovem albumu in Kurentu so objavljali Ivan Cankar, Fran Milčinski, Rado Murnik, Ferdo Plemič, Milan Pugelj idr. Vendar sta bili politična aktualnost in ostrina na strani protivojnih in projugoslovanskih karikatur in satiričnih ilustracij, ki so jih prispevali Maksim Gaspari (1883–1980), France (Fran) Podrekar (1887–1964) in Hinko Smrekar (1883–1942).

Habsburška monarhija je skrbno pazila, da se v časnikih ne bi pojavili članki, politični komentarji, pamfleti ali karikature, ki bi bili naperjeni proti državni ureditvi, oblasti in habsburško-lorenški dinastiji, nagovarjali ljudi k veleizdaji, neizpolnjevanju vojnih obveznosti, razširjali prevratne ideje in podobno. Po dolgotrajnem neuspešnem bojevanju, neuspehih na fronti, ruski revoluciji in vstopu ZDA v vojno so začeli razpadati represivni mehanizmi monarhije, med njimi tudi cenzura. Po smrti cesarja Franca Jožefa in uboju ministrskega predsednika Stürgkha je bilo leta 1917 obnovljeno parlamentarno življenje.

Albin Prepeluh je zapisal: *"Kljub vojnemu stanju je ostalo še precej nekdanje politične svobode. Parlamentarni govori so se smeli tiskati, razen nekaterih najbolj kritičnih, zaplenjeni članki so se imunizirali z interpelacijami v parlamentu. Dovoljevali so se celo shodi in tabori, čeprav pod strogim nadzorstvom. Dandanes si je težko zamisliti državo, ki bi bila zapletena v breznaдно vojno, pa bi dovoljevala podobne kritike in zборе, ki bi zahtevali njeno temeljno preureditev."*³

Poslanci habsburških Jugoslovanov so se 29. maja 1917 povezali v Jugoslovanski klub, za njegovega predsednika je bil namesto avstrofilskega načelnika katoliške Vseslovenske ljudske stranke dr. Ivana Šušteršiča izvoljen Krekov sodelavec dr. Anton Korošec. Jugoslovanski klub je po vzoru deklaracije Češkega svaza pripravil državno-pravno deklaracijo – Majniško deklaracijo, ki jo je 30. maja 1917 Korošec v imenu kluba prebral na prvi seji dunajskega državnega zbora po izbruhu vojne.

15. septembra 1917 je majniško deklaracijo dopolnila Ljubljanska izjava slovenskih strank, namenjena podpori Jugoslovanskega kluba. Njen pobudnik je bil ljubljanski knezoškof dr. Anton Bonaventura Jeglič.

V tem času eden najbolj zaposlenih slovenskih karikaturistov France Podrekar je na karikaturi *"V boju za Jugoslavijo"* v 4. št. Kurenta (izšla je 16. septembra 1918) narisal Jegliča z *"Jugoslovansko deklaracijo"* v eni roki, z drugo roko pa kaže na sonce z napisom *"Jugoslavija SHS"*. V ozadju je Nemeč, ki na Jegliča ščuva nemške nacionaliste in kranjske nemčurje.

¹ Glej tudi: Alenka Puhar, *Slovenski avtoportret 1918–1991*, Ljubljana 1992.

Več o karikaturah v: D. Globočnik, *"Karikature v letih prve svetovne vojne"*, *Zgodovinski časopis*, 2000, št. 4, str. 563–610.

² Zvezna tiskarna je bila 1918 v lasti Antona Peska (1879–1956), ki je med letoma 1914 in 1918 izdajal *Tedenske slike*. Pesek je bil tudi lastnik *Ilustrovanega tednika* (1911–1914).

³ Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prevratni dobi*, Ljubljana 1938, str. 81–82.

Na karikaturi "*Sedem kranjskih Švabov ali 'joj tebi, Korošec!'*"⁴ v 3. št. Kurenta (1. september 1918) so narisani dr. Korošec, ki stoji pod lipo (lipa, lipov list sta bila slovenska simbola), in nasproti njega "Klub izdajalcev slovenskega naroda": donedavni nesporni vodja katoliškega tabora dr. Ivan Šušteršič in njegovi sodelavci, poslanci in deželni odborniki dr. Evgen Lampe, dr. Vladislav Pegan, Evgen Jarc, Franc Jaklič novinar Ivan Štefe idr., ki držijo v rokah z nemškimi hrastovim listom okrašeno kačo – personifikacijo časnika Resnica (1917/1918). Na načinem repu je tablica z napisom: "*Dotični Črni ali Rdeči Gospódi, ki bi morda rada sodelovala pri našem dobičkonomnem podjetju, pa se boji javnosti, prijateljsko svetujemo, da naj se natihoma obesi na naš dolgi rep. Tega ne bo nihče takoj opazil in kar je glavno: res veliko nese! Bratski pozdrav! 'Klub izdajalcev slovenskega naroda'*"

Ljubljanska izjava je sprožila množično deklaracijsko gibanje, ki je v nekaj mesecih zajelo Slovence vseh stanov in pokrajin. V podporo majniške deklaracije so se kopičile izjave občinskih odborov, raznih društev, duhovniških konferenc, zbranih je bilo skoraj pol milijona podpisov.

Deklaracijsko gibanje je bilo povezano tudi s prizadevanji za mir. "*Žrtve te vojske so tolike, da jih moremo prinašati samo za eno ceno, namreč za to: da nikoli nobene vojske več ne bo. In pa – moramo dostaviti – za to, da vsak pride do svoje polne, neskrajšane pravice. Mi Jugoslovani tudi! Združena Jugoslavija – to mora biti poleg občnega miru cena, za katero polagamo naše take ogromne žrtve trdosrčnemu Marsu. To – in nič manj! Kar bi bilo manj, bi ne dosegalo naših žrtev. Naš minimalni program ...*"⁵

Deklaracijske razglednice

Poleti 1918 (najbrž v začetku avgusta) je uprava Ilustriranega glasnika izdala osem deklaracijskih razglednic, ki jih je natisnila Katoliška tiskarna v Ljubljani. Razglednice z zaporednimi številkami 138 do 145 (oziroma 146) so nadaljevanje serije razglednic Vojska v slikah (št. 1–137), ki jih je izdajal Ilustrirani glasnik (1914–1918). Motive za osem deklaracijskih razglednic je narisal Maksim Gaspari, ki je v letih 1914 in 1918 sodeloval tudi pri razglednicah Vojska v slikah.

Deklaracijska razglednica št. 138

Starec in otrok opazujeta skupino ljudi, ki je sključena pod težkim bremenom pomika mimo vaše cerkvice. Napis: "*Stretni nas moreš, potreti nikdar – usode sovražne besneči vihar!*"

Deklaracijska razglednica št. 139

Slovenska družina sprejema slovanska apostola sv. Cirila in Metoda (glavna zavetnika ljubljanske škofije). Pripisana je prošnja: "*Sv. Ciril in Metod: blagoslovita naš rod.*"

Deklaracijska razglednica št. 140

Slovenec, Hrvat in Srb sedijo za mizo in nazdravljajo: "*Trčimo še enkrat vsi, živili Slovani, bratje naše so krvi, bog nam jih ohrani.*" Nad njimi je Bog Oče, ki jih blagoslavlja. Na majoliki so črke SHS.

Deklaracijska razglednica št. 142

Pod lipo ob Blejskem jezeru sedita mati in sin, oba v narodni noši. Napis: "*Primi cjelov, zemlja mila, primi srce moje v dar: da bi vedno majka bila nepozabljena nikdar.*"

4 Gre za naslon na zgodbo o sedmih "junaških" Švabih, ki je bila znana od 16. stoletja dalje.

5 "Kako dolgo še!?", Jugoslovan 1917/7.

Maksim Gaspari, Deklaracijska razglednica 139

Maksim Gaspari, Deklaracijska razglednica 145

Deklaracijska razglednica št. 143

Slovensko dekle igra na tamburico ali lutnjo in prepeva: "Kjer izvira bistra Sava, teče Soča, Krka, Drava, tam je dedov zemlja krasna, dom junakov dom je moj." V krošnjah nad njo so portreti narodnih junakov kralja Matjaža, kralja Sama in kraljeviča Marka.

Deklaracijska razglednica št. 145

Portreta "Prvoboriteljev naše deklaracije" Kreka in Korošca v velikih lipovih listih, v manjšem listu je datum 30. maj 1917.

Deklaracijska razglednica št. 144 (in 146)

Slovensko, hrvaško in srbsko dekle z vencem iz lipovih listov krasijo velik portret dr. Janeza Evangelista Kreka (1865–1917). Spodaj Ciceronova misel: "Človek ni rojen sebi – ampak domovini!".

Uprava Ilustriranega glasnika je pripravila tudi razglednici s fotografijami dr. Janeza Evangelista Kreka in načelnika Jugoslovanskega kluba in Vseslovenske ljudske stranke dr. Korošca. Na prvi razglednici je natisnjena domnevna Krekova jugoslovanska "Oporoka": "Vi vsi, ki ste seme izkrvavelega naroda, mislite le eno: kako boste združeni vse svoje moči, vse svoje zmožnosti, vso svojo ljubezen in vse svoje srce posvečali naši jugoslovanski državi, za njen procvit, kulturo in blagostanje!"⁶ Na drugi razglednici je zadnji stavek Koroščevega govora na Krekovem pogrebu 13. oktobra 1917 v Št. Janžu na Dolenjskem: "Dvignite glavo, ker približuje se vaše odrešenje!" (gre za parafrazo stavka iz Lukovega evangelija, Lk 21, 28). Zaradi napisa je cesarsko kraljevo policijsko ravnateljstvo v Ljubljani prepovedalo nadaljnje razširjanje Koroščeve razglednice.⁷

Spomladi 1918 so bili na Češkem izdelani posebni slovenski deklaracijski znaki. Bršljanov list, na katerem je napis "Deklaracija, 30/5/1917", je deklaracijsko gibanje na simboličen način povezoval s kmečkimi punti (zimzelen je bil znamenje upornih kmetov). Za ženske so bili znaki oblikovani kot broške, za moške pa kot manjši znaki z iglo za zatikanje.⁸

Gibanje za Majniško deklaracijo je pridobivalo vedno več privrženecv. Od marca do junija 1918 je bilo prirejenih 20 shodov. Na največjem marca 1918 v Ljubljani je zastopstvo slovenskih žena in deklet na čelu s Franjo Tavčar in Cilko Krek izročilo predsedniku Jugoslovanskega kluba dr. Korošču spomenico s 200.000 podpisov (pole s podpisov so bile vezane v sedem knjig). Prizor izročanja podpisov v slavnostni dvorani, okrašena z zastavami in Krekovo sliko, je Gaspari prikazal na deklaracijski razglednici z zaporedno št. 141. Tudi Hinko Smrekar je narisal Korošca med slovenskim ženami (lastnik risbe zgodovinar Feliks J. Bister, objavljena je v njegovi knjigi Anton Korošec, državnozborni poslanec na Dunaju, Ljubljana 1992).

27. maja 1918 so predstavniki vseh treh slovenskih strank sprejeli skupno izjavo, v kateri so poudarili, da ne bodo odstopili od zahteve po ustanovitvi jugoslovanske države. Izjava je bila odgovor na t. i. badensko avdienco, med katero je cesar Karel I. zagotovil delegaciji Nemcev in nemškutarjev nedeljivost slovenskih dežel, pot do Jadranskega morja bo odprta, ker se te dežele ne bodo priključile jugoslovanski državi.

Po mnenju nemških nacionalistov naj bi bil slovenski narod zapisan skorajšnjemu ponemčenju, preko slovenskega ozemlja naj bi bila nemštvu odprta pot do Jadrana in pristanišča Trst.

Hinko Smrekar je na karikaturi "*Vsenemški most do Adrije se maje!*" v Kurentovem albumu prikazal Kranjskega Janeza kot slovenskega Guliverja, Priklenjen je k tlom, preko njegovega telesa se pomika kolona Nemcev. Table z napisi (Schulverein, Turn-

⁶ Iz spominskega zapisa prof. Alojzija Resa na pogovor s Krekom, ki je bil objavljen v Jugoslovanu.

⁷ Slovenski narod, 30. junij 1918, str. 2 (po: Janez J. Švajncar, "Deklaracijske razglednice", Numizmatični vestnik, 1996, str. 77).

⁸ Po: Janez J. Švajncar, "Deklaracijske razglednice", Numizmatični vestnik, 1996, str. 84.

verein in Volksrat) opozarjajo na organizacije, ki so pomagale utrjevati nemško nadvlado. Janez se prebuja. – *"Buči, morje Adrijansko, – bilo si in boš slovansko!"*

Sredi avgusta 1918 je bil v Ljubljani ustanovljen Narodni svet iz predstavnikov treh slovenskih strank, političnega društva Edinost iz Trsta in Političnega in gospodarskega društva za Slovence na Koroškem. Njegov predsednik je postal dr. Korošec, ki je 2. oktobra v državnem zboru prebral izjavo jugoslovanskih politikov, sklenjeno 24. septembra v Zagrebu, da lahko Avstro-Ogrska govori samo v imenu Nemcev in Madžarov, medtem ko ostali narodi zahtevajo zase popolno pravico samoodločbe. Na poziv Narodnega sveta je v Ljubljani in v pomembnejših krajih po Sloveniji sledilo okrog 130 krajevnih narodnih svetov. Zastopniki južnoslovanskih narodov v monarhiji so 6. oktobra v Zagrebu ustanovili skupno Narodno viječe, ki je odklonilo cesarjev manifest o federalizaciji avstrijskega dela monarhije z dne 16. oktobra in zahtevalo združitev vseh Jugoslovancev ne glede na meje v neodvisno državo.

Korošec se je 25. oktobra podal v Ženevo, da bi navezal stike z zastopniki Srbov, ki so jih v antantnih krogih imeli za poklicane predstavnike bodoče Jugoslavije. 29. oktobra je dunajska vlada morala prositi za premirje. Karel I. ga je podpisal v noči z 2. na 3. november.

29. oktobra je Ljubljana na množičnem zborovanju na Kongresnem trgu slovesno proglasila osvoboditev izpod pokroviteljstva črnega habsburškega orla. Zbralo naj bi se okrog 60.000 ljudi, ki so navdušeno pozdravili predsedstvo Narodnega sveta, zastopnike deželne uprave na čelu z dr. Trillerjem, zastopnike ljubljanskega občinskega sveta z županom dr. Tavčarjem, zastopnike duhovščine s knezoškofom dr. Jegličem, predstavnike vseh državnih oblasti ter posamezne govornike. Fotografija zborovanja je bila objavljena na dopisnici (napis "Ustanovitev Jugoslavije 29. X. 1918", založnik Franc Grabietz).

Istega dne je ustanovitev Države SHS razglasil tudi hrvaški sabor v Zagrebu. 31. oktobra se je Narodnemu svetu pridružila Narodna vlada za Slovenijo.

Vrsti red narodov v naslovu Države Slovencev, Hrvatov in Srbov je izražal dotedanjo vodilno vlogo Slovencev v jugoslovanskem gibanju med habsburškimi Jugoslovanci.

Septembra 1918 je znova začelo delovati slovensko gledališče, kateremu je bil posvečen dobršen del 5. št. Kurenta (datum izida: 1. oktober 1918)

Gaspari je na karikaturi *"Vstajenje"* narisal Trnuljčico Talijo, ki je hkrati personifikacija Slovenije. V novo življenje jo je prebudil poljub princa Kranjskega Janeza. Janez: *"Narod pošilja me: Talija vstani, / da zarja spet vzide v prosvetnem hrani!"*

*"Vse je čutilo, da se narod zopet dramí iz večletnega spanja"*⁹ je po sprejetju Ljubljanske deklaracije zapisal Fran Erjavec.

Slovenci so po vojaškem zlomu avstro-ogrskega cesarstva narodni obstoj želeli zagotoviti v federativno zasnovani Državi Slovencev, Hrvatov in Srbov. Vendar država habsburških Jugoslovancev s središčem v Zagrebu ni dosegla mednarodnega priznanja. Ker z jugoslovansko zamisel sprejeli slovenski katoliški, liberalni in socialnodemokratski politični tabor, so bile napletene vse niti za združitev Države SHS s Kraljevino Srbijo, ki se je v prvi svetovni vojni bojevala na strani zmagovalcev. Delegacija Narodnega vijeća Države SHS se je v Ženevi novembra s predstavniki srbske kraljevske vlade in izbranih parlamentarnih skupin srbske narodne skupščine dogovorila za enakopravno združitev s Kraljevino Srbijo.

⁹ Fran Erjavec, "Zmaga katoliškega gibanja / Slovenska politika od l. 1907. do prevrata.", Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928, str. 227.

Sporazum med habsburškimi Slovani in Kraljevino Srbijo slednji ni bil po volji. Pašićeva vlada je odstopila in na ta način razveljavila t. i. "ženevsko deklaracijo". Južni Slovani iz nekdanjega avstrijskega cesarstva še vedno niso bili pripravljeni pristati na združitev pod vsakimi pogoji, brez ustavodajne skupščine, ki naj bi svobodno odločala o monarhiji ali republiki, in zagotovila, da centralna vlada ne bo kršila lokalnih avtonomij. Po tridnevnih pogovorih v Beogradu so slovenski in hrvaški poslanci pristali na srbsko zamisel o centralistični državi z monarhistično obliko vladavine. Princ-regent Aleksander Karađorđević (Aleksander Ujedinitelj) je v imenu očeta kralja Petra I. Osvoboditelja razglasil ustanovitev Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). 1. decembra 1918 se je Država SHS "zedinila" s Kraljevino Srbijo in Črno goro v Kraljevino SHS.

Na naslovnici 9. št. Kurenta, ki je izšla istega dne, je bila objavljena Smrekarjeva karikatura *"Mučna zadrega"*. Nekdanji predsednik dunajske vlade, grof Karl von Stürgkh, nekdanji predsednik ogrske vlade, grof Istvan Tisza, nemški cesar Viljem II., nemški vojaški poveljnik Paul von Hindenburg, nemški admiral Alfred von Tirpitz in cesar Franc Jožef I. v peklenskem kotlu čakajo na Satanovo odločitev. Satan: *"Glava me boli od težkega premišljevanja, kako naj poplačam zasluge teh tičkov!"*

To je bila najbrž prva karikatura cesarja Franca Jožefa v slovenskem tisku, medtem ko antantni listi z njegovimi karikaturami niso skoparili. *"Proklet od milijonov je izginil s sveta in par tednov po pogrebu so prinesli svetovni listi sliko, kako ga trgajo vrage v peklju."*¹⁰

V 9. št. so bile objavljene tudi Podrekarjeve portretne karikature predsednika srbske kraljevske vlade in ministra za zunanje zadeve Nikola P. Pašića, predsednika zagrebškega Narodnega vijeća dr. Korošca in predsednika Jugoslovanskega odbora v Londonu, dalmatinskega politika dr. Anteja Trumbića. Vsi trije so bili glavni podpisniki Ženevske deklaracije z dne 9. novembra 1918.

Na Podrekarjevi karikaturi *"Patroni bele Ljubljani"* v 1. št. iz leta 1919 (15. januar 1919) so narisani "vrhovni rabelj avstrijskih Slovanov" feldmaršal nadvojvoda Friedrich Avstrijski, "njegov pomagač" feldmaršal nadvojvoda Eugen Avstrijski in "njihov krvni pes feldmaršal Borojević de Bojna – častni ljubljanski itd ...". Na vislicah za njimi sta glavi cesarja Franca Jožefa in njegovega naslednika, pranečaka Karla I. Desno spodaj je ljubljanski župan dr. Ivan Tavčar s kadirnico. Tudi Tavčar na začetku vojne ni varčeval z izrazi vdanosti habsburški monarhiji in vojnim navdušenjem. V sredini gorijo tri sveče.

Hinko Smrekar je za 4. št. Kurenta (4. marec 1919) prispeval karikaturu *"Stara babura je žalostno poginila, a je še po smerti z jezikom migala"*. Ob truplu razpadajoče monarhije žalujeta feldmaršal Svetozar Borojević in oskubljeni dvoglavi avstrijski orel.

Založba umetniška propaganda je v letih 1919/1920 izdala razglednico "Na svetovnem odru". Vladarji in voditelji vojskujočih evropskih držav so lutke v lutkovnem gledališču, ki jih vodi hudič. Nekateri mogočniki so morali oditi s svetovnega odra. Ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson in predsednik ruske države Vladimir Ilič Lenin z bombo v rokah sta pregnala avstrijskega cesarja Karla in nemškega cesarja Viljema II. Preko odra visita lutki nemških vojaških poveljnikov Hindenburga in Ericha Ludendorffa, na tleh ležita Franc Jožef in ruski imperator Nikolaj II.

V uredništvu Kurenta oziroma v Peskovi tiskarni so natisnili osmrtnico za črno-žolto monarhijo, ki jo je krasila drobna maskota satiričnega lista – plesoči Kurent z goslimi v rokah (avtor Hinko Smrekar). *"S potrjim prežalostnim srcem naznanjamo vsem znancem in prijateljem pretužno vest, da je naša draga mati AVSTRIJA po dolgi mučni boleznii*

¹⁰ Fran Erjavec, prav tam.

izdihnila svojo kosmato dušo. Naj v miru počiva. V Ljubljani 31. oktobra 1918 ..." Sle-dijo podpisi kranjskih zastopnikov monarhije: deželni predsednik grof Henrik Attems, ravnatelj policijskega ravnateljstva (državne policije) grof Karl Küniĝl, grof Barbo, dr. Ivan Šušteršič in zadnji avstroogrski cenzor v Sloveniji, policijski svetnik in namestnik policijskega ravnatelja, višji policijski komisar dr. Michael Skubl.¹¹ Parte za Avstrijo so izšle v obliki samostojnega listka, delili so jih v Peskovi tiskarni.¹²

Na naslovnici 8. št. Kurenta (16. november 1918) je bila objavljena Smrekarjeva karikatura "*Wilsonov čudežni mlin*". Gre za interpretacijo motiva "babji mlin", ki ga srečamo na grafičnih listih in panjskih končnicah. Ameriški predsednik je v "babji mlin" potisnil "Staro Evropo" (oziroma Staro Avstrijo), ki se je v mlinu pomladila in spremenila v "Slobodno Jugoslavijo", "Slobodno Poljsko" in "Slobodno Češko Slovaško".

V odgovoru na prošnjo Karla I. za mirovno posredovanje oktobra 1918 je Wilson med pogoje za mir uvrstil tudi zahtevo, da si Poljaki, Čehi in Jugoslovani ustvarijo neodvisne države. Wilsonove točke so jamčile pravico narodov do samoodločbe.

Svetovna vojna v slikah in pesmi

Cenzura in policijsko nadzorstvo sta se zaostrila ob začetku prve svetovne vojne, proti njenemu koncu pa sta bila nekoliko prizanesljivejša. Vendar marsikaj še vedno ni bilo dovoljeno, na primer direktne žalitve na račun stare monarhije, cesarja ali njenega vojaškega zaveznika Nemčije.

Leta 1921 je tednik *Domovina* (1918–1941) izdajal prilogo *Svetovna vojna v slikah in pesmi* z zanimivimi Podrekarjevimi karikaturami. Priloga velja za eno pozabljenih poglavij v zgodovini slovenskega časnikarstva in časopisne satire.

Koncept priloge, ki jo je *Domovina* ponatisnila v dveh samostojnih zvezkih oziroma brošurah, je skoraj enak knjižici *Balkanska vojna v karikaturah in pesmih*, ki jo je leta 1913 izdal časnik *Dan*: dolge satirične komentarje dogodkov, napisane v verzih, so spremljale karikature, ki jih je prav tako narisal France Podrekar.

Neznani avtor stihov in Podrekar sta se lotila predvsem dogodkov, ki so se zgodili v mesecih tik pred začetkom vojne. V prozi jih je opisal tudi dr. Ivan Lah (1881–1938) v knjigi *V borbi za Jugoslavijo* (Ljubljana, 1928 in 1929), ki je bila opremljena z nekaterimi Podrekarjevimi karikaturami iz *Domovine*. Pisec štirivrstičnih verzov in Podrekar sta dogodke lahko podala na način, ki za časa habsburške monarhije ne bi bil mogoč. Na dnevni red so prišli vsi glavni predstavniki avstro-ogrškega režima: cesar, ministrski predsednik, vojni minister in drugi ministri, domači privrženci habsburške monarhije, dunajske princeze in dvorne dame, nemški cesar in zavezniki ...

V 4. št. *Domovine* je bila objavljena groteskna interpretacija avstrijskega simbola. Strupeni dvoglavi orel, ki mu iz kljunov sikajo kačji jeziki, kraljuje nad hribom, na katerih so vislice z obešenimi Čehi in drugimi Slovani. Krasi ga zmagoviti vzklik "Heil und Sieg".

Na risbi "avstrijskega grba" v 5. št. je Podrekar dvoglavemu črnemu avstrijskemu orlu v kremplje potisnil bič, na ščitu je narisal vislice, ki jih prekriva črno-žolti vzorec.

V knjižici, ki jo je 1919 izdal in založil konzorcij *Domovine*, lahko preberemo: "*Čas strahovlade je bil za avstro-ogrške Jugoslovane čas svetovne vojne. Nemška piketaha in policijska kapa slavnega Habsburžana Franca Jožefa I. je postala z izbruhom svetovne vojne v jugoslovanskih pokrajinah neomejen gospodar. Naše jugoslovansko civilno prebivalstvo se sploh ni štelo več med ljudi. Prvo besedo v državi so dobili ogleduhi*"

¹¹ Preventivna cenzura je dotlej prepovedala samo dve karikaturi v Kurentu.

¹² Po: Fran Milčinski, "21. oktobra, četrtek", *Dnevnik 1914–1920*, Ljubljana 2000, str. 391.

*in ovaduhi, za poštene ljudi so pripravili taborišča, ječe in morišča. Na tisoče in tisoče Jugoslovanov so zaprli, tisoče jih odgnali iz rodne grude, na tisoče in tisoče uničili na domačijah. V strašnih mukah so hirali naši ljudje, umirali trpljenja in nešteto jih je znorelo vsled njega. Vislice so bile pripravljene za naše ljudi vse povsod. Bile so za strah, postavljali so jih za kazen, a največ jih je bilo zato tukaj, da so delali veselje Habsburgovcem."*¹³

Razpad Avstro-Ogrske je bil temeljit prelom s tradicijo. Zunanje oblike zvestobe monarhiji so morali nadomestiti nova tradicija in identiteta ter mehanizmi njenega prenosa (npr. spomeniki, rituali, obletnice, himna). Nova državna skupnost je začela oblikovati simbolični besednjak, s pomočjo katerega je krepila samopodobo in zavest pripadnosti njenih raznolikih sestavnih delov. Pri oblikovanju simbolov, ki posameznike povezujejo v skupnost (zastava, grb, denar ...), so uporabili tudi podobe (personifikacije predstavnikov treh konstitutivnih narodov, personifikacija Jugoslavije), ki se zaradi zgoščenega in jasnega nagovora lahko hitro zapišejo v kolektivni spomin.

Ivan Vavpotič, Verigar

¹³ "Krvava roka Habsburgovcev. Svetovna vojna. Naše žrtve", Habsburgovci / Žalostne slike iz naše preteklosti, Ljubljana 1919, str. 51–52.

Avtor prve slovenske oziroma jugoslovanske poštne znamke je bil Ivan Vavpotič (1877–1943). Znamka je po motivu sužnja, ki trga verige, dobila ime "Verigar". Na simboličen način je predstavila osvoboditev izpod Avstro-Ogrske. Simbolno vlogo ima tudi gorata pokrajina v ozadju, ki jo obžarja zarja svobode. Vavpotič je naročilo za znamko, ki jo je označil za "gladek simboličen kič, nič več in nič manj",¹⁴ dobil od ravnateljstva Poštne direkcije za Slovenijo. Model za "verigarja" je bil telovadec Stane Derganc. Znamka je bila v uporabi od začetka leta 1919 do 1921. Ker je bila pripravljena že prej, je na njej napis Država SHS. Poštna direkcija v Ljubljani je Vavpotičeve osnutke uporabila tudi za naslednje znamke: motiv Srbkinje v narodni noši s slovenskim, hrvaškim in srbskim sokolom, angel miru (deček s palmovo vejico stopa preko lobanj in ruševin), portret kralja Petra I.¹⁵

Na Smrekarjevi karikaturi "Obupni klici" v 7. št. Kurenta (1. november 1918) je prikazana ladja Jugoslavija s tremi potniki, Slovencem, Hrvatom in Srbom, slednji je prevzel vlogo krmarja državne ladje. Nekdaj oholi "Alpski Nемеc" v skromnem, z dolgovi obteženem čolniču, se jim želi pridružiti "da bodo lažje vozili". Slovenec mu je pokazal figo.

Slovenci so "po dolgih stoletjih tujega jarma stopili kot enakopraven član v družino svobodnih narodov", je poudaril Silvo Kranjec.¹⁶ Vznesenost ob "ujedinjenju" so spremljale meglene predstave o bodoči državni skupnosti. Podobno kot na deklaracijskih razglednicah je prevladovala idealizirana predstava o sožitju z jugoslovanskimi brati.

Časopis dr. Ivana Šusteršiča Resnica je septembra 1918 svaril pred srbsko hegemonijo, vendar sta vpliv in javni ugled zadnjega kranjskega deželnega glavarja potonila s habsburško monarhijo, kateri je ostal zvest do njenega konca. Socialist inž. Anton Štebi (1877–1942) je novembra 1918 v socialistični reviji Demokracija (1918–1919) objavil članek "Resnice in ideali jugoslovanskega problema" in v njem odklonil zedinjenje, saj bo v nasprotnem primeru prišlo po kratki dobi skupnega življenja med Slovenci, Hrvati in Srbi do narodno-političnih bojov, morda še srditejših, kakor nekdam med Slovenci in Nemci.¹⁷

Povezava habsburških Jugoslovanov s Kraljevino Srbijo ni ustvarila velesile. Kraljevina SHS je bila ena najbolj zaostalih in revnih evropskih držav. Nastala je iz dveh kraljevin, Srbije in Črne gore, Hrvaška in Slavonija sta pripadali madžarski, Slovenija in del Dalmacije nemški polovici avstroogrške monarhije, Kosovo in Makedonijo je Srbija osvojila v balkanskih vojnah. Sestavni deli Kraljevine SHS so imeli različno kulturno, upravno in versko tradicijo, mentaliteto prebivalstva, narodnostno strukturo in celo različne etnične značilnosti. Slovenci so bili priznani kot tretja konstitutivna enota in narod, vendar so po številu precej zaostajali za Srbi in Hrvati. V "srbsko-hrvaško-slovenski" skupnosti so živele tudi druge narodnosti.

Ni bilo moč zanikati, da Slovenci niso dobro poznali novih sodržavljanov, njihove politične, gospodarske in obče mentalitete in kulture. Enako velja tudi za druge narode, ki so se "zedinili" v novo državno tvorbo, od katere so pričakovali rešitve v stoletjih nakopičenih problemov in krivic. Toda Kraljevina SHS je že ob nastanku nosila v sebi mnogo protislovij, stara nasprotja so se v novi državi poglobila in jo vedno bolj razjedala. Ob rojstvu Kraljevine SHS so se pojavili protesti proti prenamigi združitvi.

¹⁴ Ivan Vavpotič, "Malo avtokritike", Jutro, 1925/58.

¹⁵ Miran Vardjan, "Kako so se rojevale prve slovenske znamke – verigarji", Slovenija od prve svetovne vojne do koroškega plebiscita in Rapalla, katalog, Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana 2000, str. 55–61.

¹⁶ Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928, str. 142.

¹⁷ Po: Jurij Perovšek, "Anton Štebi: 'Srb je spreten politik'", Slovenska kronika XX. stoletja 1900–1941, Ljubljana 1995, str. 221.

Za Slovence se je zdelo, da so zadovoljni v novi državi, čeprav ta ni želela oziroma ni bila zmožna zagotoviti integritete celotnega slovenskega narodnostnega ozemlja. Do nedavnega so pod habsburškim gospodarjem živeli vsaj skupaj, monarhija jim je od druge polovice 19. stoletja omogočala dokaj ugoden kulturno-politični razvoj, nenadoma pa so se znašli razkosani v treh med seboj sovražnih državah.

Na Gasparijevi karikaturi *"Zibelka slovenstva"* v Kurentu (št. 2, 30. januar 1919) v zibelki sedi golšasti Nemeč.¹⁸ Zibelka je domnevna dežela zgodovinskega začetka Slovencev, zgodovinsko osrednja slovenska pokrajina Stara Karantanija – Korotan oziroma Koroška (*"Na Koroškem je bilo središče slovenske moči, Koroška se lahko imenuje zibelka Slovencev."*) Drobna Slovenka v narodni noši nagovarja srbskega vojaka v jugoslovanski hiši: *"Ljubi stric, prosim, spodite vendar tega nerodneža iz moje zibelke!"* Srbin: *"Boga mi, ven iz zibelke!"*

Podrekarjeva karikatura *"Tužni Korotan"* oziroma *"Pozdrav z Gosposvetskega polja"* v št. 3 (25. februar 1919) je ponovitev karikature, ki jo je Podrekar objavil v satiričnem listu Bodeča neža leta 1914. Tedaj je bila zaplenjena, ker naj bi namigovala na domnevno kruto zatiranje slovenskega ljudstva s strani vladajoče habsburške dinastije.¹⁹

Golšasti črno-zolti *"ptič krvolok"* sedi na koroškem vojvodskem prestolu, ob katerem je drobno suho lipovo drevesce. Gosposvetsko polje prekrivajo lobanje, nad njimi se spreletavajo črne vrane.

"Ptič je krvolok, ptič je krvolok

vsedel se na stol,

vojvodski prestol –

gleda na okrog.

Vse okrog je grob, vse okrog je grob,

in še mrtvih glav

tisoč sred dobrav

čaka na pokop.

Čujte zadnji vzклик! Vzdiha mučenika:

Gosposvetski stol,

ti slovenskih polj

grobni spomenik."

Hinko Smrekar je na akvarelirani perorisbi s tušem (37 x 23,5 cm, lahko bi nastala konec leta 1918, leta 1919 oziroma 1920) prikazal generala Rudolfa Maistra kot osvoboditelja Koroške. Maister pred kačo in nemškimi zmajem rešuje na skalo z verigo priklenjeno personifikacijo slovenske Koroške. Kača se ovija okrog leve noge personifikacije Koroške in grozeče sika proti Maistru. Zmaj z značilnimi "nemškimi" brki, ki jih je Hinko Smrekar uporabil tudi pri drugih karikaturah, sega s taco proti Koroški. Zmaj ima majhno golšo. Koroška zaupljivo gleda proti svojemu rešitelju. Maister v fantazijski antično-viteški opravi bo z bičem presekal verigo in osvobodil Koroško. V ozadju lahko vidimo vojvodski prestol.

Morda je Smrekar želel predstaviti generala Maistra kot kombinacijo viteza oziroma starokrščanskega svetnika Jurija, ki se z zmajem (hudičem) bori za kraljično Marjetico, ali pa kot antičnega mitološkega junaka Perzeja, osvoboditelja Andromede, ki ji je grozila morska pošast.

Rudolf Maister je z zasedbo Maribora 1. novembra 1918 začrtal jugoslovansko-avstrijsko mejo na Štajerskem. Karikatura najbrž odraža velika slovenska pričakovanja ob vključitvi generala Maistra, ki je veljal za odrešitelja Maribora, v boje za Koroško.

¹⁸ Gaspari in Smrekar sta v Kurentu risala koroške Nemce z golšami oziroma "krofi".

¹⁹ Več v: D. Globočnik "Satirični list Bodeča neža iz leta 1914", Revija SRP, št. 77/78, str. 113–117.

Maksim Gaspari, "Zibelka slovenstva", Kurent, 1919 št. 2

Hinko Smrekar, "Italijansko strašilo", Kurent, 1919, št. 3

Osrednji slovenski likovni propagandist med pripravami na plebiscit v letih 1919 in 1920 je bil Maksim Gaspari. Gasparijevo delo je tudi nekaj karikatur v listu Korošec, ki ga je do plebiscita izdajal Narodni svet za Koroško.

Na karikaturi "*Tako bomo glasovali*" v št. 70 se je Slovenec z glasovnico SHS (za Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev) napotil proti trdni hiši z napisom Jugoslavija, nemčur pa proti svoji razpadajoči bajti.

Na karikaturi v naslednji številki je z državnimi dolgovi, lakoto in rekvizicijo otovorjeni nemčur srečal Slovenca s cekarjem SHS. Koroški Slovenec: "*Vidiš, jozej, tako se ti bo godilo, če boš glasoval za Avstrijo!*"

Gasparijeva karikatura v št. 75 "*Hinaus mit dem Michel iz naše zibke*" je podobna karikaturi, ki je bila na začetku leta 1919 objavljena v Kurentu. Slovenska Koroška je nasloвила svojo prošnjo na Plebiscit: "*Prosim vas, ljubi striček, spodite vendar tega nerodneža iz moje zibelke!*" Plebiscit: "*Kršen duš, ali se mi spraviš iz zibelke, ti motovilo motovilasto.*"

Koroški Slovenec je na karikaturi v 79. št. treščil celovškega zmaja z gorjačo: "*Krščenduš, dozdam si ti nas; danes bomo pa mi tebe, da boš pri belem dnevu zvezde videl.*" Gasparijevo karikaturu je leta 1919 Narodni svet za Koroško izdal na razglednici (plebiscitna razglednica št. 8).

Na eni izmed plebiscitnih razglednic je Gaspari narisal slovenskega fanta, ki se (podobno kot antični Herakles med krepostjo in naslado) mora odločiti med Jugoslavijo in Avstrijo: "*Ne maram za staro falirano Avstrijo ... / Imam rajši mlado bogato Jugoslavijo.*"

Tudi avstrijska plebiscitna propaganda je leta 1920 izdajala lepake, letake, karikature, ndr. je pripravila nalepko z motivom prve jugoslovanske znamke: komaj osvobojenemu "verigarju" (t. j. slovenskemu narodu) srbska vojaka ponovno nadevata vezi.

Gaspari je na karikaturi "*Lahu se cede sline bo Ljubljani*" v 9. št. Kurenta (1. december 1918) narisal zvitega italijanskega lisjaka. Ljubljana mu odgovarja: "*Srce poklonila / sem Srbinu v dar, / on je in ostane / moj skrbni čuvar!*"

Na Podrekarjevi karikaturi "*Adrija in njen snubač*" (10. št., 16. december 1918) je "Adrija" dala košarico "Švabu" in "kujonu Lahonu" pokazala osle: "*Nesramni polentar / poberi se stran, / izbrani moj ženin / je – jugoslovan!*"

Na Smrekarjevi karikaturi "*Italijansko strašilo*" v 3. št. (25. februar 1919) droben italijanski možic (pritlikavi kralj Viktor Emanuel III.) svari Slovenca, Hrvata in Srba: "*Če kdo ti reče tisočkrat, / da Srb, Slovenec in Hrvat / so brat in brat / nič ne veruj, / ker vsak iz njih bi te / okradel rad.*"

Na Podrekarjevi karikaturi "*Mirovna konferenca po italijanskem receptu*" v 6. št. Kurenta (30. marec 1919) je Stara Evropa razdelila jugoslovansko torto: "*... in ti dobri moj Jugoslovan, vzemi preostali košček tvoje pogače, ... pomazana še z našimi najiskrenejšimi simpatijami ...!*" Švaba si je prilastil Korotan in Spodnjo Štajersko, Italijan jugoslovansko Primorje s Trstom, Gorico, Istro in Dalmacijo, Madžar Prekmurje in Medjimurje, črnogorski kralj Nikita pa Črno goro in Kotor.

Na Gasparijevi karikaturi v 7. št. (1. november 1918) je Kranjski Janez stopil na prste Madžaru, ki je stegnil kremplje po Murskem polju: "*Roke proč od naše svete zemlje!*" Prekmurje je bilo priključeno h Kraljevini SHS. Na Madžarskem so ostali porabski Slovenci.

Na Smrekarjevi karikaturi "*Atlanta in Slovenec*" v 2. št. (30. januar 1919) je Atlanta z obleko, kavo, mastjo in rumom bogato obdarila avstrijskega Švaba in Slovencu namenila samo zaničljive besede. "*V avstrijskem blatu se je rodil, v avstrijskem blatu leži, pa naj se še z avstrijskim blatom preživi!*"

Smrekar je na karikaturi "*Junaški slovenski narod*" (nastala je 6. januarja 1919, objavljena je v 2. št. Kurenta 30. januarja 1919) narisal Kranjskega Janeza, ki se je prostovoljno ulegel na mučeniški križ. Kranjski Janez je ostal habsburški patriot, še vedno verjame geslu "vse za vero, dom in cesarja" (na sebi nosi križ, habsburški grb in listek z napisom "Še en očenaš za našega ubogega cesarja Karla") in pravi: "*Le kar mirno režite in sekajte, samo da mi pustite jezik in slivovko.*" Italijanski in nemška vojaka mu režejo ude – Primorsko, Koroško, Štajersko, Kranjsko.

Koroška je bila izgubljena na plebiscitu oktobra 1920, Primorska pa za diplomatsko mizo (Rapalska pogodba, november 1920). Rojaki na Koroškem in v Italiji so bili izpostavljeni procesom penemčevanja in italijanizacije.

Memoarska literatura je polna grenkih besed glede izgube narodnega ozemlja in prenegljenega zedinjenja (Hribar, Jeglič, Milčinski, Sukič).

*"V Korotanu so kronali našo glavo,
v Prekmurju so nam pripeli roké,
v Gorici prebili nam naše nogé,
s krvjo smo preplavili Sočo in Dravo,
v Versailles-u prebodli so naše srce.*

*O, in že žolča nam piti so dali,
svobodo našo so nam otrovali.
Za plašče vadljajo ... in štirje pečati
pečatijo srca med brati.*

*O, ve sanje otrok! Ne nagnimo še glav,
naj zvedó, da je narod žilav
in le tiho, ko modrih nasmeh:
'Naš Oče, odpusti jim greh!'"²⁰*

Hinko Smrekar je na dopisnici (izdala jo je založba Jug) narisal Kranjskega Janeza na sramotilnem križu, na katerem je napis "Sciavo S. P. Q. R.". Okrog njega je fašistična drhal na čelu z Mussolinijem v opravi rimskega cesarja.

Na začetku leta 1919 sta si Slovenska ljudska stranka in Jugoslovanska socialno-demokratska stranka v skladu s prvodecembrsko združitvijo prizadevali za vzpostavitev slovenskega deželnega zbora. Avtonomistična prizadevanja je zatrl Beograd. Slovenska Narodna vlada je bila ukinjena 20. januarja 1919. Nadomestila jo je Deželna vlada za Slovenijo z ožjimi in manjšimi pristojnostmi.

Na srbski narodni praznik sprejeta ustava je uzakonila narodni unitarizem (Slovenci, Hrvati in Srbi naj bi bili "plemena" enega samega namišljenega jugoslovanskega naroda) in državni centralizem, vzpostavila dedno monarhijo Karađorđevićev, ukinila Deželno vlado za Slovenijo, razdelila slovensko ozemlje na ljubljansko in mariborsko oblast, ki sta bili podrejeni centralni oblasti v Beogradu. Kljub centralističnemu značaju je zagotavljala tradicionalne pravice in svoboščine, avtonomijo sodstva, ločitev cerkve od države, svobodo združevanja in političnega nekomunističnega tiska.

Vse ni bilo tako črno. Centralistične in unitaristične težnje niso uspele zatreti narodnega in kulturnega razvoja (ustanovitev univerze in Akademije znanosti in umetnosti, popolno slovensko šolstvo, slovenska državna uprava, slovenske kulturne usta-

²⁰ France Bevk, "Prva pesem", Dom in svet, 1919.

novе itd.). Slovenci so postali pomemben gospodarski in politični dejavnik v novi državi.

Našteta dejstva najdemo v zgodovinskih študijah o nastanku prve Jugoslavije. Kratka doba življenja v skupni jugoslovanski politični, državnopravni, kulturni in gospodarski stvarnosti je bilo dovolj, da je Slovence prevzelo razočaranje ... O tem govorijo spominska pričevanja, na primer zapis v dnevniku Frana Milčinskega, ki je nastal 29. oktobra 1919, na prvo obletnico konca vojne in ustanovitve Države SHS: "*Obletnica prevrata. Narodni praznik. Nisem šel v cerkev, rajši sem delal. Zastave, toda malo navdušenja. Poparjenost, obupavanje nad nesigurnostjo naših meja in nad no-tranjim neredom.*"²¹ Nič zato, če se je nanašal predvsem na "centralistične" poglede dr. Korošca, več kot zgovoren je tudi stavek, ki ga je Milčinski zapisal aprila 1919: "*Ideale se v Belgradu izgubi.*" Takšen je bil sklep Milčinskega ob neprijetni beograjski izkušnji dr. Bogdana Žužka, ki je zaradi nepopolnih pravil "odeljenja za zaščito dece" obiskal dr. Korošca, ta pa mu je očital, da je oddelek za socialno skrbstvo v socialnodemokratskih rokah, in predstavil čudne nazore o organizaciji: en tajnik v Ljubljani, vse bodo opravili nadzorniki, ostalo delo in tudi odločanje pa se bo odvijalo v Beogradu.²²

Večina politično ozaveščenih Slovencev je nasprotovala jugoslovanskemu centralističnemu državnemu sistemu. Slovenske stranke so se razdelile na unitarno-centralistični blok in avtonomistično-federalistični blok. Na centralistično ureditev Kraljevine SHS opozarja tudi "grb" oziroma karikatura "*Centralistični režim*", ki jo je 22. novembra 1922 objavil dnevnik Jugoslavija: centralistični pajek je spletel mrežo nad Slovenci, Hrvati in Srbi, namesto nog ima meče.²³

V začetku leta 1919 lahko v satiričnem listu Kurent preberemo naslednje šaljive verze: "*Uboga Jugoslavija, / zdaj imaš novo skrb. / Kako naj se zedinimo / iz grbov – na en grb.*"²⁴

Literatura

Feliks J. Bister, Anton Korošec, državnozborski poslanec na Dunaju / Življenje in delo, 1872–1918, Ljubljana 1992.

Peter Burke, Očevid / Upotreba slike kao povijesnog dokaza, Zagreb 2003.

Fran Erjavec, Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana 1928.

Ivan Hribar, Moji spomini, II. del, Ljubljana 1984.

Silvo Kranjec, Kako smo se zedinili, Celje 1928.

Srečko Krese, Naprej zastava slave, Celje 1990.

Ivan Lah, V borbi za Jugoslavijo, Ljubljana 1928 in 1929.

Fran Milčinski, Dnevnik 1914–1920, Ljubljana 2000.

Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, Ljubljana 1996.

Albin Prepeluh, Pripombe k naši prevratni dobi, Ljubljana 1938.

Alenka Puhar, Slovenski avtoportret 1918–1991, Ljubljana 1992.

Slovenija od prve svetovne vojne do koroškega plebiscita in Rapalla, katalog, Muzej novejšje zgodovine, Ljubljana 2000.

²¹ Fran Milčinski, Dnevnik 1914–1920, Ljubljana 2000, str. 435.

²² Fran Milčinski, prav tam, str. 421.

²³ Grb je objavljen tudi na naslovnici knjige Jurija Perovška, Liberalizem in vprašanje slovenstva, Ljubljana 1996.

²⁴ "Grb?", Kurent, 1919/3.

"ZMAGA-SVOBODA". SOKOLSKO JUGOSLOVANIZIRANJE

POVZETEK

Z organiziranjem jugoslovanske države se je poleg politike tudi civilna družba znašla v novih politično-kulturnih in socialnih okoliščinah. Za telesnokulturne organizacije je to pomenilo premislek in odločitev o nadaljnji usmeritvi, političnih povezavah in državnemu ali nedržavnemu povezovanju in organiziranju. Oblikovanje jugoslovanskega življenja je pomenilo razhod s tradicionalnim nemškimi okvirjem, za športnike npr. nov razvojni korak in vključevanje v mednarodno športno areno, za sokolstvo pa je to pomenilo uresničitev idealov oziroma prizadevanja po jugoslovanskem zblizevanju in združevanju.

Panslovansko evforijo ob rojstvu nove države, sokolska "zmaga in svoboda", je že kmalu po sestanku narodnih sokolskih organizacij januarja 1919 v Zagrebu skrhalo nacionalna realnost. Slovensko sokolstvo je o svojem delovanju v jugoslovanski državi razpravljalo v začetku januarja 1919 na "informativnem sestanku zastopnikov slovenskega sokolstva", kjer so se odločili za "centralizacijo in zedinjenje vsega Sokolstva v državi SHS pod praporom Jugoslovanskega Sokola". Združitev s Hrvaškimi in Srbskim Sokolom je potekala na Vidov dan 1919 v Novem Sadu po načelu "en narod, ena država, eno sokolstvo" in se zaključila na skupščini v Osijeku na Vidov dan leta 1921, simbolično sočasno s sprejetjem vidovdanske ustave.

ABSTRACT

"VICTORY-FREEDOM". SOKOLS YUGOSLAVIAZATION

By organizing of Yugoslav state the policy and civil society found themselves in new political and cultural as well as social circumstances. For physiocultural organizations the fact of new state signified reflection and decision of future direction, political and sport joining, state or nonstate uniting. Forming of Yugoslav cultural life meant the dispersion with traditional German frame, what was for sport new step in progress and inclusion in international sport, while for Sokol the implementation of panslavic ideal and aspiration for south Slavic uniting. The fusion of south Slavic national sokol organisations was defined on meeting in January 1919 in Zagreb. Slovene Sokol debated new political and social situation in the beginning of January 1919 on the "informative meeting of representatives of Slovene Sokol" where they advocated uniting of Sokols in new state SCS under the flag of Yugoslav Sokol. The uniting took place on St. Vitus day 1919 in Novi Sad by principle "one nation, one state, one Sokol". It ended on general assembly on St. Vitus day in Osijek in 1921 and it symbolically coincided with adoption of Constitution in parliament.

* dr. docent, Fakulteta za šport Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Gortanova 22
PhD, Assistant Professor, Faculty of Sport, University in Ljubljana, SI-1000 Ljubljana, Gortanova 22
E-mail: tomaz.pavlin@fsp.uni-lj.si

Z organiziranjem jugoslovanske države se je civilna družba znašla v novih politično-kulturnih in socialnih okoliščinah. Oblikovanje jugoslovanskega življenja je pomenilo razhod s tradicionalnim avstro-nemškim in madžarskim okvirjem, za športnike npr. nov razvojni korak in vključevanje v mednarodno športno areno, za sokolstvo pa je to pomenilo uresničitev idealov oziroma prizadevanja po jugoslovanskem zблиževanju in združevanju, ki je zahtevalo premislek in odločitev o nadaljnji usmeritvi, povezavah ali združevanju in organiziranju.

Sokolsko panslovstvo in južnoslovansko sodelovanje in povezovanje ima več stopenj, najprej na društveni ravni, po organiziranju narodnih zvez pa na ravni slednjih. Že konec sedemdesetih let 19. stoletja, ko so bila sokolska društva tako na Slovenskem kot na Hrvaškem redkost in ko politične razmere v Cislajtaniji narodnim društvom niso bile ugodne, so zagrebški Sokoli predlagali organiziranje Zveze hrvaškega in slovenskega sokolstva. Predlog ni prodril, skeptični so bili Ljubljanski Sokoli, pri katerih je kot zla slutnja lebdela izkušnja "sokolskega ekscesa" in vladnega razpusta Južnega Sokola leta 1867 ter vplivala na razmišljanje, da bi lahko povezovanje s Hrvati izzvalo prepoved društva s strani nemško-liberalne (nacionalne) vlade.¹ Novo poglavje je nastopilo na prehodu stoletja, ko beležimo sokolsko društveno rast, značilno tako v slovenskih kot hrvaških deželah. Na eni od sej Zagrebškega Sokola septembra 1901, ki se jo je udeležil tudi predstavnik Splitskega Sokola, je bila sprejeta ideja o solidarnem delu in enotni organizaciji Sokolov hrvaških in slovenskih dežel. Ker pa glede na politične razmere vladi političnih entitet Monarhije takšne Zveze ne bi potrdili, je bila podprta ideja o povezovanju v regionalne enote, "župe", in sicer, da se "vsi Sokoli Hrvatske in Slavonije združijo ... v eno sokolsko Župo. Isto tako oni iz Dalmacije, Primorja in Slovenskih dežel".² Vendar pa je nadaljnje povezovanje krenilo najprej v smer narodnega in vse-slovanskega povezovanja, čeprav so Sokoli v Splitu še marca 1903 predlagali organiziranje enotne jugoslovanske oziroma bolje rečeno južnoslovanske sokolske organizacije, ki bi zajemala bolgarske, srbske, hrvaške in slovenske Sokole z enotnim krojem in Tyrševo ali sokolsko telovadbo, enotno terminologijo ter enotnimi pravili in poslovniki.³ A kot že rečeno, razvoj je šel v smeri posameznih narodnih organizacij, 1904 je bila organizirana Hrvaška sokolska zveza, 1905 Slovenska sokolska zveza, sokolska društva prečanskih Srbov, ki so se občitneje razvila šele v začetku stoletja in kar sovпада z organiziranjem narodne Hrvaške sokolske zveze, pa so se povezala v župah s sedeži v Zagrebu, Sremskih Karlovcih, Sarajevu in Hercegovnem. Leta 1908 (aneksija BiH) so prečanski Srbski Sokoli sprejeli resolucijo o enotnosti srbskega sokolstva in težili k sodelovanju s Srbi v Kraljevini, s katerimi so skupno korakali v sprevodu na II. zletu hrvaškega sokolstva leta 1911 v Zagrebu.⁴ Vzporedno je potekal proces panslovanskega povezovanja in se zaključil januarja 1908 z ustanovitvijo Zveze slovanskega sokolstva (ZSS) s sedežem v Pragi.⁵ Starosta je postal Čeh J. Scheiner (tudi iniciator povezovanja), ki je obenem sporočil, da Bolgari obžalujejo svoje neprisotnost na seji, da pa podpirajo sprejete sklepe. Tudi Poljaki so podprli organiziranje Zveze, vendar so bili formalno proti včlanitvi iz strokovnega vzroka (drugačen telovadni sestav in metodika) in zaradi slovansko-političnega nebratstva, ki naj bi vladalo med Slovani (del Poljakov v okviru carske Rusije).⁶ V ZSS so se včlanili srbski sokoli iz Monarhije in Kraljevine Srbije in tako so bili glavni protagonisti poznejšega jugoslovanskega sokolstva včlanjeni

1 Ante Brozović, Istorija Sokolstva; v: Sveslavensko Sokolstvo, Beograd 1930, str. 28.

2 Prav tam.

3 Prav tam.

4 Isto tam, str. 47-49.

5 Vinko Zaletel, Zgodovina telesne vzgoje in Sokolstva, Ljubljana 1933, str. 169.

6 A. Brozović, n.d., str. 55.

v širši zvezi, ki je prekoračila meje Monarhije. Na I. zletu slovanske sokolske zveze leta 1912, ki je bil pridružen VI. češkemu vsesokolskemu zletu v Pragi, so se zastopniki hrvaškega in vsersrbskega sokolstva načelno pogovarjali in strinjali o južnoslovanski združitvi ter povabili tudi Slovence.⁷ Na predvečer prve vojne, 18. junija 1914, so se v Zagrebu sestali predstavniki slovenskega, hrvaškega in srbskega sokolstva. Kot je bil poudaril v uvodnem pozdravu predstavnik hrvaškega sokolstva Lazar Car, je sestanek zaupnega značaja in razložil, da so *"Hrvati, Slovenci in Srbi en narod, enakega karakterja in zato morajo imeti skupno bodočnost"*. Predlagal je še, da razpravljajo načelno o vprašanih skupnih nastopov, o enotni terminologiji in skupni zastavi, ki bi vsebovala vse barve južnoslovanskih narodov. Ob priliki nastopov bi jo nosil Sokol organizator prireditve, na zunanjih prireditvah pa bi nastopili v abecednem redu pod črko J kot Jugoslovani, medtem ko bi se zveza imenovala Sokolska zveza Južnih Slovanov. Starosta slovenskega sokolstva, zdravnik in dobrovoljec v balkanski vojni ter srbofil dr. Ivan Oražen, je na sestanku poudaril, da je *"medsebojna zveza Slovencev s Hrvati in Srbi postala posebej pomembna po balkanskih vojnah"* ter v imenu slovenskih sokolov izjavil, da *"je brezpogojno za ustanovitev Jugoslovanske sokolske zveze"*.⁸ Predstavniki srbskega sokolstva iz Kraljevine Srbije, Djuro Paunković, je poleg jugoslovanskega povezovanja izrazil tudi željo, da bi se *"bratje Bolgari vrnili med ostale slovanske brate"* in se priključili novi sokolski zvezi, kajti med njimi, da je struja, ki bi bila za takšno zблиžanje. Vlogo posrednika naj bi opravili Hrvati. Debata je ostala pri načelnih dogovorih in Oražen je predlagal, da bi se vse podrobnosti razpravljale ob priliki vsesokolskega zleta leta 1914 v Ljubljani. Tako je bil sprejet predlog Srdjana Budisavljevića, prečanskega srbskega Sokola, da vsaka narodna zveza imenuje po 5 predstavnikov, ki bi se sestali v času ljubljanskega zleta in pripravili nadaljnji načrt povezovanja.⁹ A ljubljanski zlet je bil prepovedan, prva svetovna vojna pa je prekinila sokolsko delo.

"Informativni sestanek zastopnikov slovenskega sokolstva"

Po prevratu in formiranju Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev je sledilo delo pri obnavljanju društvenega in sokolskega življenja, organiziranje občnih zborov, telovadbe in vaditeljskih zborov, zbiranje preživelih in popolnjevanje strokovnih vrst, predvsem vaditeljskih zborov, ki so bili marsikje zaradi vojnih žrtev okrnjeni. Predvojna ideja jugoslovanskega sokolstva, ki je imela namen združiti sokolske narodne organizacije, ustvariti močno sokolsko gibanje na jugu, ki bi izhajalo iz razmer *"na jugu"* in ne bi zgolj posnemalo *"severnega"* (češkega) vzornika ter bi bilo obenem močno nacionalno gibanje, ki bi nudilo *"odpor proti pritiskom tujcev"* in služilo za *"pripravo odločne borbe s tujci"* ter skrbelo za zблиžanje južnih Slovanov,¹⁰ je bila v novih pogojih politično-kulturnega življenja vojna zmagovalka. Borbo za narodno emancipacijo iz časa Avstro-Ogrske naj bi po vojni zamenjal *"entuziazem"* nove države in *"entuziazem"* jugoslovanskega sokolstva, kakor je v začetku leta 1919 v prvi številki Sokola, glasila Slovenske sokolske zveze, vzneseno poudarjal pesnik, učitelj in idrijski sokol Engelbert Gangl. Njemu lastno je poetično poudarjal, da z jugoslovansko državo *"osvobojeni smo spon mrzlega, sovražnega mačehovstva"*, in klical *"Zmaga, zmaga! Je najsilnejši, najizra-*

⁷ Slovanske Sokolstvo, Praga 1927, str. 32; Drago Stepišnik: Telovadba na Slovenskem, Ljubljana 1972, str. 132–134.

⁸ A. Brozović, n. d., str. 55.

⁹ Sokolski Glasnik (dalje SG), 1919, str. 5–8, Pokušaj osnivanja Jugoslavenskog Sokolskog Saveza; Brozović, str. 56–58.

¹⁰ SG, 1919, str. 8–9, Ideja Jugoslavenskog Sokolskog Saveza.

zitejši poklik *zmagovalčev*", ko se nagne s kopjem v roki nad grobom premaganega in ga "radost ... dviga preko naporov in trpljenja do novega kulturnega ustvarjanja". "Svoboda, svoboda! ... Hoteli so, da bi nas ne bilo več, a mi smo hoteli da ostanemo! Zgodilo se je tako, kakor smo hoteli mi, zakaj najjače orožje je volja, in najlepša je tista pesem, ki spi v prsih in se razlije iz njih v veliki dan ob pravem času. In ta pesem se glasi: *Zmaga – svoboda!*" Gangl je poudaril, da je bodočnost Sokolstva "kulturni panslavizem", pot bodočnosti pa vodi prek jugoslovanske države, ki je otrok sokolstva, za katero je treba stisniti pest in napeti moči za njeno obrambo. In Sokoli so "bojna organizacija-revolucionarji smo, ki hočemo zgraditi v živih dušah nove svetove. Temelj-bratstvo; vezi-enakost; smoter-svoboda!", je evforično poudarjal Gangl. Žal pa jih je spremljala tudi bolečina, ker so deli narodnega ozemlja ostali pod tujcem, a bolečino je treba pregnati, kajti, kot poudari ob zaključku, imamo državo in žrtve niso bile zaman.¹¹

Slovensko sokolstvo je o svojem poslanstvu in delovanju v jugoslovanski državi razpravljalo 6. januarja 1919 na "informativnem sestanku zastopnikov slovenskega sokolstva". Na sestanku so se izrekli za "centralizacijo in zedinjenje vsega Sokolstva v državi SHS pod praporom Jugoslovanskega Sokola" in istočasno poverili vodstvu zveze nalogo, "da stopi v ta namen v stik z vsemi centralnimi sokolskimi organizacijami v ... državi".¹² V nadaljnjih sklepih so opredeljevali odnos sokolstva do politike, vere, žensk, mladine in športa, novega fenomena, kjer je igral pomembno vlogo nogomet, ter med drugim oblikovali program vzgoje in izobraževanja. O odnosu sokolstvo – politika je poročal sokolski delavec Riko Fux. Sokolska nacionalna in vzgojna usmeritev in javno delovanje so imeli določeno javno in politično težo, istočasno pa so želeli biti sokoli na merodajnih mestih (npr. v vzgoji, zdravstvu in vojski) in v javnosti upoštevani. Poudarili so, da je "Sokolstvo nepolitiška, toda vsenarodna organizacija", a tudi "bojna organizacija, kadar je treba braniti obstoj in svobodo naroda ter čistost narodne misli". Politično prepričanje in javno politično delovanje je prepuščeno individualnim odločitvam, politični boji pa morajo biti izključeni iz sokolstva. Zato pa je bila skladno z narodno-vzgojnim delom izražena želja, da bi se "v javnem življenju udeležilo kolikor mogoče dosti Sokolov". V odnosu do vere so zavzeli svobodoversko stališče, da se "spoštuje vsako versko prepričanje", ker je "verstvo najintimnejši in najsvetejši del notranjega življenja vsakega posameznika". Spoštovanje pa mora biti recipročno in sokolstvo "obsoja vsako zlorabo tega plemenitega čuvstva v kakršnekoli namene, ravno tako kakor obsoja zlorabo drugačnih idej in organizacij za uveljavljanje moči kateregakoli verstva!"¹³ Pomembno oziroma lahko rečemo najpomembnejšo vlogo v sokolskem delu in življenju je imela vzgoja, sokolska vzgoja. Izvrševala se je preko telovadbe oziroma telesne vzgoje, ki se je kot izraz, ki naj bi nadgradil večinarsko telovadbo, vse bolj uveljavljal, in preko izobraževalnega ali prosvetnega dela. Načrt sokolske vzgoje je pripravil E. Gangl, ki je vzgojo utemeljil na štirih področjih: telesni, moralni, demokratski in narodni, ki so sredstva "v dosegu sokolskega smotra", vzgojiti telesno in moralno krepostnega Sokola in Sokolico. Vzgojne smeri so morale biti zastopane enakomerno, kajti po Ganglovih besedah "telovadba sama bi ... vzgojila posameznika v spretnega telovadca, v atleta ali akrobata, ne dobili bi pa iz sokolskih telovadnic Sokolov. Poudarjanje in negovanje same npravne vzgoje bi nas metalo nazaj v starošolsko dobo golega humanizma, kakor bi naglašanje same demokracije dovajalo do demagogije, preziranja in omalovaževanja, sama narodna vzgoja pa bi se končno oplodila z nestrpnostjo in šovenizmom." Z roko v roki je moralo potekati izobraževalno delo, ki je obsegalo štiri sklope: sokolstvo (o sokolski ideji, idealih, načelih in zgodovini); zdravstvo (higiena in

11 Engelbert Gangl: *Zmaga-svoboda*, Sokol, 1919, 1–2, str. 1–4.

12 Sokol, 1919, 1–2, str. 10–14, Načelni in obvezni sklepi.

13 Riko Fux: *Sokolstvo-politika in verstvo*, Sokol, 1919, 1–2, str. 21–23.

red, alkohol, seksualno vprašanje, gibanje v naravi, prehrana, oblačila, ...); narodnost-nacionalizem (zgodovina Slovanov, Slovencev, Jugoslovanov, velikih mož, materin jezik, domovina); kultura (v širšem pomenu besede: književnost, umetnost, glasba, gledališče, gospodarska in socialna vprašanja, ustavno-pravna ureditev in dolžnosti državljanov).¹⁴ Sokolska vzgoja je bila torej zasnovana kompleksno. Telesna vzgoja, ki se je prepletala z npravstveno vzgojo, je temeljila na telovadbi, specifičnim sistemom vaj in vadbe, gojeni tako v telovadnici kot zunaj nje na telovadišču ob prepletanju z drugimi dejavnostmi (npr. ljudskimi igrami in tudi športi). Telovadnica, -išče sta bili glavni stični točki dela, tu so se vzgajali značajji, utrjevala volja in krepilo fizično stanje.¹⁵

V prvi polovici leta 1919 so bili Slovenski Sokoli vpeti v boje za severne meje in nemočno spremljali italijansko okupacijo "*sokolskih bratov in sester*". S poslanico češkemu sokolstvu in francoskim gimnastom so slednje obveščali o usodi slovenskih rojakov na okupiranih ozemljih, 20. februarja 1919 pa jih je na sestanek povabil "okrajni glavar dr. Vodopivec v imenu Narodnega sveta za okupirano ozemlje", kjer so razpravljali, "*na kak način naj bi se češka javnost potom družabnih organizacij živeje zainteresirala za naše najvažnejše vprašanje-to je za usodo naših okupiranih obmejnih pokrajin*". Obilo dela "*je dal tudi polom na koroški fronti*", kjer so se borili sokolski prostovoljci. Po "polomu" je bil ustanovljen Begunski odsek Sokola, ki je organiziral akcijo za nastanitev beguncev pri sokolskih društvi in poskrbel za približno 500 koroških beguncev. Vsled teh travmatičnih dogodkov so pisali Deželni vladi pismo in opozorili na slabo moralo prebivalstva po mestih in v provinci ter nezaupanje v vlado in njene odredbe, ki jim je iskati vzrok v "*nesrečni politiki vseh strank, ki jim je vsako sredstvo dobrodošlo, da zasejejo nejasnost in razdor v narodovo celoto*". Predlagali so opustitev vsakršnih "*strankarskih in osebnih bojev*", na kar bi morala vplivati deželna vlada, prav tako naj se ne dovoli prireditev "*zabavnega značaja, ki navajajo ljudstvo k pijančevanju in plesu in mu jemljejo s tem smisel za celokupno narodovo stvar*". Rešitev so videli v izobraževalnem delu civilnih organizacij, ki bi med ljudmi vzbujalo "*ljubezen do naroda*" in gojilo "*zavest državne skupnosti*". Zato naj "*deželna vlada da na razpolago podpisani Zvezi in drugim nepolitiškim organizacijam primernih sredstev*", kar se je tudi zgodilo.¹⁶

"Jugoslovanski" sestanek v Zagrebu

26. januarja 1919 je v Zagrebu potekal sestanek zastopnikov slovenskega, hrvaškega in srbskega sokolstva. Povrnili so se na stanje junija 1914 in ugotovili, da "*tedanji načrt izpremenjenim razmeram več ne zadošča in je predvsem potreba, da se ustanovi enotna mogočna organizacija jugoslovanskega sokolstva*".¹⁷ Starosta slovenskega sokolstva Ivan Oražen je predlagal, da slovenska, hrvaška in srbska sokolska zveza "*prenehajo z delovanjem in organizirajo enotno zvezo*". V sokolskih centrih bi ohranili tajništva, ki bi do nadaljnega vodila administrativno in tehnično delo. Predlog je bil sprejet, novo sokolsko zvezo so najprej previdno poimenovali Sokolska zveza SHS¹⁸ ter sprejeli deklaracijo, da "*narod Srba, Hrvata i Slovenca jeste jedan. Sokolska društva Srba, Hrvata i Slovenaca bila su, jesu i moraju biti narodna društva. Narod je jedan, pa i sokolska društva moraju biti jedna. ... Slavenstvo jeste jedno. Narod Srba, Hrvata i Slovenaca bio je, jeste i mora biti slavenski i jedan. Slavenstvo je deo čovečanstva. Ide-*

¹⁴ E. Gangl: Sokolstvo in izobrazba, Sokol, 1919, 1–2, str. 63–66.

¹⁵ Sokol, 1919, str. 85, O organizaciji izobraževalnega dela v sokolstvu.

¹⁶ Sokol, 1919, 6–7, str. 164–167, Občni zbor SSZ.

¹⁷ SG, 1919, str. 28–31, Zapisnik; Sokol, 1919, 1–2, str. 37–38, Iz Zveze.

¹⁸ Sokol, 1919, 3–4, str. 83–85, Sokolski savez SHS.

ali čovečanstva su jedni. Slavenstvo Sokolstvo pa i Sokolstvo Srba, Hrvata i Slovenaca težilo je, teži i težiće za ostvarenjem tih ideala."¹⁹

Zagrebski sestanek je bil prvi korak k centralizaciji sokolstva v jugoslovanski državi. V luči nadaljnjega dela je bil izvoljen pripravljalni oziroma organizacijski odbor, ki je prevzel organizacijsko delo in ki je pripravil Načrt sokolske ustave in pravil. Ustanovna skupščina oziroma sabor je bila predvidena na Vidov dan (28. junij) 1919 v Beogradu. Marca 1919 je odbor nove zveze pričel izdajati v Zagrebu skupno glasilo Sokolski glasnik SHS, ki je izhajal v srbohrvaščini in slovenščini ter v latinici in cirilici.²⁰ Na zagrebškem sestanku so sicer sprejeli idejo enotne in centralizirane organizacije, ki pa v praksi ni povsod naletela na odobravanje. Do razhajanja stališč je prišlo med hrvaškimi sokoli, kajti zagrebška župa se je februarja istega leta najprej izrekla proti enotni ali centralistično-unitaristični sokolski organizaciji, a se je naslednji mesec podredila sklepom skupščine hrvaške sokolske zveze, ki je v deklaraciji izjavila načelno podporo združitvi treh plemenskih sokolskih zvez v enotno jugoslovansko organizacijo.²¹ Slovensko sokolstvo se je na svojem občnem zboru 15. junija 1919 "izreklo ... z velikim navdušenjem za ujedinjenje vsega Sokolstva v naši državi."²²

Ustanovni "sabor" enotne Sokolske zveze SHS

Posledice vojne so se v Beogradu v letu 1919 le še premočno poznale in pripravljalni odbor je sabor in javno telovadbo prenesel v Novi Sad. Vidovdanski sabor 1919 je potekal pod načelom "en narod, ena država, eno sokolstvo". Unitaristično sokolsko načelo je bilo sorazmerno političnemu "en narod, ena država" in narodnemu troedinstvu. Sabora se je udeležilo okrog 1200 telovadk in telovadcev ter delegatov iz vse države. Slovenskim Sokolom so se na poti v Novi Sad priključevala hrvaško-srbska sokolska zastopstva in vsako srečanje je bilo svojevrsten ritual snidenja. Vožnja z vlakom in vzdušje sta bila evforična, "med vožnjo so bili povsod na večjih kolodvorih presrčni sprejemi in pozdravi. Učiteljstvo je privedlo šolsko mladino na kolodvore, ..., prihiteli so v mnogih krajih vsi – stari in mladi – ... Bili so to iskreni sprejemi, odkriti, brez hlinjenja in brez sile, pravi izraz čustev osvobojenega ljudstva." Po prihodu v Novi Sad sta sledila pozdrav najvišjih predstavnikov politične oblasti nove države in sprejem. Naslednji dan je bila na vrsti proslava Vidovega dne z mašo pravoslavnega popa, "dolgoletnega sokolskega delavca", zatem pa so telovadci odkorakali na telovadišče, delegati pa k prvemu slavnostnemu zborovanju, ki se ga je udeležilo tudi zastopstvo dvora in vlade, poslanec češkoslovaške države in predstavnik ruske emigracije.²³

Sabor je odprl "starešina" sabora srbski sokol Djuro Paunković in med drugim poudaril, da so ga sklicali, da bo "javnim, poštenim, sporazumnim i junačkim dogovorom, kako da se Sokolstvo SHS raširi, ojača, obnovi, pa da u svome razviću i vršēci svoje velike zadaće, dođe sve dalje i sve više, da se raširi u sve delove našeg naroda, da obuhvati sve članove našeg naroda, da ponese u najveće visine narodnu misao jačine, zdravlja, slobode, ujedinjenja i samostalnosti, da prodre u svaku kuću našu, da uđe u svakog čoveka našeg, te da se ideja sokolska potpuno pokrije i složi sa idejom integriteta naroda".²⁴ Načrt sokolske ustave je določal prehod narodnih sokolskih or-

¹⁹ SG, 1919, str. 28–31; Zapisnik; Sokol, 1919, 1–2, str. 37–38, Sokolski savez SHS.

²⁰ SG, 1919, str. 28–30; Zapisnik; Sokol, 1919, 1–2, str. 37–38, Sokolski savez SHS; Sokol, 1919, 6–7, str. 165, Občni zbor SSZ.

²¹ A. Brozović, n.d., str. 60.

²² Sokol, 1919, 6–7, str. 166, Občni zbor SSZ.

²³ Sokol, 1919, 6–7, str. 163–165, Sokolski sabor v Novem Sadu.

²⁴ SG, 1919, str. 280–282; Dokumenti Sokolski.

ganizacij v skupne organizacije ali pa organiziranje novih, to je jugoslovanskih oziroma SHS organizacij. To je npr. na narodnostno mešanih ozemljih Hrvaške in Bosne pomenilo združevanje različnih narodnih društev v enotna društva in opustitev dotedanjih narodnih imen v imenih novih sokolskih društev, kar je bila dotedanja praksa med Hrvati in prečanskimi Srbi. Kot zgled so že pred saborom navajali primer slovenskega in češkega sokolstva, ki narodnega imena v imenu društva nista uporabljala, pač pa Sokol tega ali onega kraja (npr. Ljubljanski Sokol, Tržaški Sokol), župa pa je bila poimenovana ali po regiji oziroma pokrajini ali po sedežu župe (npr. župa Ljubljana, Tržaška župa, Gorenjska župa). Načrt je postavil tudi terminski plan jugoslovaniziranja oziroma organiziranje najprej novih organizacij in zatem likvidacije starih (narodnih) in sicer za društva do konca leta 1919, za župe do konca marca 1920, narodne zveze pa so se imele likvidirati zadnje in sicer do prve skupščine v letu 1920. Prav tako je načrt določal, da je lahko v enem mestu le eno sokolsko društvo, čemur je oponiral hrvaški sokol Milan Dečak (član matičnega Hrvaškega Sokola iz Zagreba) in predlagal, da bi lahko bilo v enem mestu, zlasti večjem mestu, več društev, ki bi ob imenu Sokol dodali številko glede na starost društva (npr. Sokol I., II., III. itd.-podobno predvojni praksi v Ljubljani). Organizacijski odbor (v njegovem imenu Stevan Simeonović Čokić, Sremski Karlovci) je nasprotoval, da je to le *"stražnji izlaz, da se u takvoj formi ponovno dele društva prema plemenima i nacionalnosti"*. Za sedež nove organizacije v prvih petih letih je organizacijski odbor predlagal Ljubljano, medtem ko je Hrvaško Sokolstvo predlagalo, da naj bo sedež *"naizmjenice u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani, ili u kojem drugom središtu, ..., a prvo sjedište kao za sada najpodesnije neka bude Zagreb"*. Hrvaško Sokolstvo je tudi predlagalo, da se lahko v sokolska društva sprejmejo kot člani *"samo oni Židovi cioniste, koji se priznavaju Hrvatima ili Slavenima, dok se Židovi cioniste, koji se priznavaju članovima židovske narodnosti, ne smiju primati"*, kar pa je bilo modulirano, da *"primanje Židova u sokolske redove da se udesi prema njihovom nacionalnom radu"*. Poznejši načrt društvenih pravilnikov je glede članstva določal, da je lahko član društva vsak Slovan, ki napolni 18 let, dekleta pa s šestnajstim letom.²⁵ Načrtovano ime nove organizacije, Sokolski savez SHS, je sprožilo načelno pripombo staroste Hrvaškega Sokolstva Lazarja Cara, ki je tudi v imenu hrvaškega sokolstva predlagal, da bi že z imenom simbolizirali *"novo dobo sokolstva"* in predlagal ime Jugoslovanski sokolski savez. Pri tem se je skliceval na slovansko vzajemnost in del te vzajemnosti je ravno spajanje srbsko-hrvaškega-slovenskega imena, kajti sokolstvo je eno in ne bi bilo treba obdržati plemenske lastnosti in tradicije. Če je med sokoli iskreno prepričanje, da so *"jedan narod, onda treba uzeti jedno pismo i jedan jezik, jedno ime, to treba da nam je sokolski cilj"*. In če je že treba zaradi aktualnih razlogov ohraniti tri imena, bo treba v prihodnosti to preseči in oblikovati skupno ime.²⁶ Referent Simeonović Čokić je priznal, da je prigovor Lazarja Cara tehten in soglašal, da je treba nadaljevati delo v smeri unifikacije imena, vendar ne prehitro, pač pa *"pažljivo-taktički ..., da se ne postigne protivno. Ima delova našega naroda, koji nije na čisto s tim, te njega treba obavestiti. Pitanje jednoga imena treba radom da se razvije, da sazre i da dodje do jedinstvenoga imena."*²⁷ Prvi korak k skupnemu imenu pa je bil opuščanje narodnih imen in oseb v imenih društev in žup. Glede organizacije žup so na saboru sprejeli predlog organizacijske mreže 33 žup. Referent organizacijskega odbora Spužević iz Mostarja, je navajal, da je bilo za *"razgraničenje župa ... važno, kako da se otmemo plemenskim granicama tako da se odazovemo vojnim razlozima, ekonomskim i*

25 SG, 1919, str. 304–305, Dokumenti Sokolski; Sokol, 1919, 8–9, str. 214–222, Sokolski sabor v Novem Sadu.

26 SG, 1919, str. 307–309, Dokumenti Sokolski.

27 Isto tam, str. 308–309.

saobračajnim prilikama." Predlog je bil poslan starim župam v obravnavo in po njihovih pripombah bi se šele določile meje. Na Slovenskem je bilo predvidenih 7 žup, predlog je vključeval tudi Idrijsko župo, ki je po rapalski pogodbi odpadla, tako da je bilo na Slovenskem oblikovanih 6 žup. Odpisani pa sta že bili bivši Tržaška in Goriška župa, medtem ko je načrt poleg Idrije vključeval še Istro in Kvarner ter Zadarsko območje. Glede na okupacijo teh predelov je Grga Andjelinović (Split) predlagal, da sabor protestira proti italijanskemu nasilju, Slavko Fornazarič, sokolski emigrant iz Gorice, pa je predlagal resolucijo, ki naj se ne bi poslala na mirovno konferenco, pač pa slovenskim bratom, zvezi francoskih gimnazistov in češkim sokolom. Resolucija sokolov iz zasedenega ozemlja je poudarila, da *"najvišji cilj Sokolstva, svoboda, neodvisnost in sreča celokupnega naroda, do danes še ni izpolnjen, in ne bode tako dolgo, dokler ječi še en sam sin ali hči njegove domovine in najmanji košček pod tujim robstvom"*. Zato v tem svečanem trenutku sokolskega združevanja prisegajo, da bodo za svoje vzvišene cilje posvetili vse svoje moči, se borili in delali, *"dokler ne bo ves narod svoboden, srečen in združen, dokler ne bo pregnan zadnji neprijatelj iz Blagoslovljene rodne zemlje od Soče do Vardara..."* Resolucija je bila sprejeta enoglasno, predsedstvo sabora pa jo je poslalo češkemu Sokolu, sokolstvu v ZDA in zvezi francoskih gimnazistov. Sabor je prav tako poslal pozdrav borcem *"Sokolske dobrovoljske legije"* v Medjimurju. Ob koncu je bila predlagano in izvoljeno prvo vodstvo. Vodstvo je bilo poverjeno spoštovanemu sokolskemu borcu in podporniku jugoslovanstvu Ivanu Oražnu (podstarosti Lazar Car in Miloš Popović), za načelnika je bil izvoljen predvojni zmagovalec tekme za Slovanskega prvaka leta 1912 Stane Vidmar, za tajnika Riko Fuks, za blagajnika Bogumil Kajzelj, med odborniki pa je bil tudi Engelbert Gangl.²⁸

Jugoslovansko preimenovanje

Sokolstvo so v naslednjem obdobju zaznamovali delo za reorganizacijo in aktualni politični dogodki v državi, ki so ga vsrkali v politične centralistično-avtonomistične agitacije in borbe, kajti istovetenje sokolske nacionalne ideje in jugoslovanstva ter jugoslovanske države jih je potiskalo na stran unitarističnega tabora, najsi so na to pristajali ali ne. Na drugi strani je Sokolstvo kot moralni zmagovalec prve svetovne vojne želelo utrditi družbeno vlogo, zlasti na vzgojnem področju. Že na saboru so med drugimi sprejeli načelno stališče Sokol in šole, v katerem je bilo poudarjeno, da bi morala biti Sokol in šola recipročno povezana. Sokolstvo namreč že preko 50 let vrši narodno nalogo in zato bi v novi državi moralo s svojim duhom prodreti v vse narodne, meščanske, srednje in ostale šole ter prevzeti šolsko telesno vzgojo. Sokolski učitelji naj bi bili tudi učitelji telesne vzgoje in obratno, Sokolstvo pa bi moralo imeti *"savjetujuči glas kod uredjenja svakog pitanja tjelesnog odgoja i to kod najniže inštrancije kod sesoskih općina, pa do najviše inštrancije kod ministarstva prosvjete i narodne obrane i kod svih ministarstva, gdje dolazi u pretres organizacija tjelesnog odgoja našeg naroda"*.²⁹ je poudarjala načelna deklaracija, ki naj bi z naredbo demokratske vlade januarja 1920 o šolski telovadbi po sokolskem sistemu zaživela in na zahodu države iz šole izrinjala telovadne nazorske nasprotnike, katoliške Orle. S prestopom šolskih vrat in uvedbo sokolske telovadbe in narodne vzgoje so trčili v katoliškem delu države ob tradicionalnega vzgojitelja Katoliško Cerkev in bili toliko bolj vpeti v kulturni boj, ki se je razplamteval.

²⁸ Isto tam, str. 304–314.

²⁹ Isto tam, str. 294–295.

Do konca leta 1919 bi se morala preoblikovati vsa stara društva. Proces je ponekod tekel prepočasi, zlasti na narodnostno mešanih ozemljih, ponekod obremenjen s petjem slave junaški srbski vojski in srbskim sokolskim prostovoljcem ter bojaznijo prevlade, ki se je artikulirala ob centralistično-avtonomističnih politično-kulturnih sporih in bojih. Lazar Popović (član Srbskega Sokola v Zagrebu), je v Sokolskem glasniku opozarjal, da je s saborom združitve legalizirana, a to je le zunanost, ki ji mora slediti notranja združitve, utemeljena na novi sokolski nacionalni ideji, to je jugoslovanskem nacionalizmu. Le-ta se še gradi in ločuje *"sokolstvo prošlosti od sokolstva budućnosti"*. Ločuje pa tudi sokole in jih postavlja pred odločitev za staro in dogmatsko ali novo in svobodno, *"ali iz mešavine i zbrke moramo van, iz mraka i tame moramo u svetlost! Naše pokolenje nosi sobom tugu pogleda u ono, što se više nikad neće vratiti, i radost snage, što će da stvara kao Bog!"*³⁰ Najodmevnejše in simbolično je bilo združevanje oziroma *"fuzija"* v Zagrebu med Hrvaškim in Srbskim Sokolom, dvema matičnima narodnima društvema. V začetku novembra 1919 je potekala izredna skupščina Sokola II. (preimenovani Srbski Sokol), ki je sprejela zaključek, da se društvo likvidira in združi s Sokolom I. (preimenovani Hrvaški Sokol)³¹ v novo sokolsko društvo Sokol Zagreb. Prav tako bi isto moralo storiti matično hrvaško društvo, vendar pa je del članstva nasprotoval in predlagal, naj srbski Sokol II. kot mlajše društvo pristopi k hrvaškemu Sokolu I., a s predlogom niso uspeli. Nedvomno so fuzijo obremenjevali pomisleki glede lastništva, saj so imela nekatera društva zgrajene sokolnice s telovadnico in telovadnim orodjem in bi se njihova lastnina prenesla na novo društvo z novim vodstvom, kot npr. v Zagrebu, kjer je imel hrvaški Sokol ličen sokolski dom na Wilsonovem trgu in bi le-ta prešel pod okvir novega društva. Sredi decembra 1919 je tudi v Sokolu I. potekala skupščina, kjer pa niso enoglasno sprejeli sklepa o likvidaciji in združitvi. Nezadovoljstvo dela hrvaških sokolov se je odrazilo v pripravah na skupščino novega sokolskega društva pri vprašanju volilne liste in *"staroste"* (predsednika), medtem ko so se za upravni odbor sporazumeli. Za starosto so bili kandidirani trije predstavniki, Lav Mazzura (Sokol I.) in Laza Popović (Sokol II.) ter nevtralni Milan Marjanović. Pripravljene so bile trojne glasovnice in članstvo se je odločalo ali za Popovića in Mazzuro kot podstarosto, ali za Mazzuro, ali Marjanovića z obema protikandidatoma kot podstarosti. Ostali že dogovorjeni odbori so bili enaki pri vseh treh kandidatih. V kratkem času do konstitutivne skupščine konec decembra 1919 so se razvneli duhovi in strahovi. Oblikovan je bil vzporedni *"izborni odbor Sokola I."* z novo listo, ki je v zasebnem razglasu članstvu priporočal, *"da za nju glasuju, jer da je hrvatski karakter Zagreba i Sokola u opasnosti ..."*. V pomiritev strasti se je konstitutivna skupščina začela z *"deklaracijo o ujedinjenju sokolskih društava u Zagrebu"*, kjer so poudarili zgodovinska sokolska dejstva, da je *"veliki najvažniji perijod ujedinjenog jugoslavenskog sokolstva vezan na Zagreb! U Zagrebu su se još prije rata vodili ozbiljni dogovori za osnutak jugoslavenskog Sokolskog saveza. U Zagrebu je ista stvar žestokim temeperamentom nastavljena početkom god. 1919. U Zagrebu evo osnivamo danas najveće, najbolje i najlepše jugoslavensko sokolsko društvo!"* Zato je bilo logično, da sta imela združitve in bratsko sodelovanje v Zagrebu velik moralni pomen in bila obenem *"završetak poslednjeg pohoda ideje oslobodjenja i ujedinjenja"*. Volilni odbor je predlagal za starosto Marjanovića, na kar ni pristal Mazzura in izvedene so bile volitve izmed treh kandidatov, čeprav naj bi Marjanović, kot je pozneje pojasnjeval, že pred tem odstopil od kandidature. V drugi krog sta se uvrstila Mazzura (468 glasov) in Popović (453 glasov). Drugi krog volitev, ki so prešle sokolske okvire in odmevale v

³⁰ Lazar Popović: Problemi ujedinjenoga jugoslavenskoga sokolstva, SG, 1919, str. 454–457.

³¹ Obe društvi sta namreč že v prvi polovici leta 1919, po sestanku zastopnikov narodnih sokolskih organizacij v Zagrebu, svoji imeni spremenili v Sokol in glede na starost društva dodali številko.

javnosti, je odpadel, ker je Laza Popović odstopil od kandidature, ker njegov "ideal" ni bila sokolska funkcija, tega mu tudi ostale dolžnosti ne dovoljujejo, pač pa je njegov ideal "naše sokolsko ujedinjenje u sokolstvu", čemur se je in se bo posvetil. Tako je postal starosta hrvaški sokol Lav Mazzura, podstarosta srbski sokol Srdjan Budi-savljević in drugi podstarosta hrvaški sokol Milan Dečak.

Starešinstvo Zveze je v začetku januarja 1920 ugotavljalo, da "ujedinjenje" društev in likvidacija starih društev še kar poteka, resda "povoljno brez vsakojakih nasprotstev", februarja pa, da "še precej dobro napreduje" in navajali primer zavračanja fuzije v Novi Gradiški in Banja Luki,³² pa v Osijeku, Petrinji in Otočcu.³³ Ker so ponekod, kot je ugotavljalo starešinstvo na seji marca 1920, osebni spori prevagali "fuzijo", po sabor-skih načrtih pa bi se morale v prvi polovici leta 1920 oblikovati že skupne župe, je marca 1920 starešinstvo Zveze v posebnem pozivu poudarilo prepletenost jugoslovanske narodne in jugoslovanske sokolske ideje ter pozivalo članstvo v borbo za idejo enotnosti jugoslovanskega sokolstva in njeno realizacijo,³⁴ ponekod pa tudi direktno posredovalo. Fuzije in reorganiziranje ter aktualno stanje v državi, okupacija in borbe za meje, mobilizacija in demobilizacija ter vprašanje financ so vplivali na odločitev, da se jugoslovansko sokolstvo polnoštevilno ne udeleži zleta češko-slovaškega sokolstva poleti 1920, pač pa le zastopstvo starešinstva in tehničnega odbora.³⁵ Seveda je to sprožilo nezadovoljstvo, ponekod so hoteli v Prago celo na svojo roko, vendar odločitev je ostala nespremenjena, zato pa je starešinstvo pozvalo članstvo, naj se pripravi na zlet v okviru skupščine v Mariboru. Le-ta je potekala konce avgusta 1920 ob prisotnosti visokih gostov, "ali to nije odlučno, naši ministri pokazuju se i govore u raznim zgo-dama, i naši ministri jednakom ljubavlju grle i sokole i internacionalne katolike"; med gosti je bil tudi predsednik začasnega parlamenta dr. Ribar, "časť mu i slava kao sokolu".³⁶ Tajniško poročilo je poudarilo, da je "fuzija plemenskih društev ... povzročala mnogo ostrih in težkih konfliktov med Sokolstvom", ki je reorganizacijo podaljšalo v leto 1920, na drugi strani pa je vplivala na fuzije "doba političnih konfliktov", kar je sprožalo strah, "da se strastna politična agitacija zanese celo v sokolska društva".³⁷ Po fuzijah so sledile reorganizacije žup in končno likvidacije narodnih zvez. Med župami je bila največja in najbolj jugoslovanska ter vzorčni primer zagrebška župa, ki je združevala Hrvate, Srbe in Slovence oziroma društva hrvaških in srbskih sokolov ter slovenska sokolska društva iz Posavja, ki so se raje kot celjski pridružila zagrebški župi. Vzroki so bili v slabih povezavah s Celjem, zaradi česar bi trpelo strokovno delo. Ideja pridru-žitve, "idealna že s pogledom moralne vrednosti same" kaj šele tehnične koristi, je med slovenskimi društvi naletela na pomisleke, "strahove majorizacije" in pokazala drugo plat zedinjevanja, ko je bilo "ujedinjenje na programu in v besedah, v srcih pa strah pred lastnim bratom", vendar pa je vzor Brežiškega Sokola in pristop zagrebški župi presegel nasprotovanje.³⁸ Na skupščini so se spomnili članov pod italijansko "zasedbo", in ugotavljali, da nimajo ožjih stikov in ne vedo, kaj točno se dogaja, ter upajo, "da se razmere ... ublaže, tako da bodo omogočeni ožji stiki in medsebojna podpora".³⁹ Kot pa dobro vemo, so se razmere za tamkajšnje Sokole še poslabšale, v letu 1920 in 1921 so italijanski nacionalisti in fašisti celo napadli ali zažgali sokolske in narodne domove na Tržaškem.

32 SG, 1920, str. 52, III. Seja starešinstva Sok. Sav. SHS; str. 91, Redakcija SG.

33 SG, 1920, str. 194, Izveštaj.

34 SG, 1920, str. 145–146, Jugoslavenskom sokolstvu!

35 SG, 1920, str. 165–168, IV. seja starešinstva Sok. Sav. SHS.

36 SG, 1920, str. 369, Maribor.

37 SG, 1920, str. 385, Zapisnik.

38 SG, 1920, str. 453–454, Prva jugoslovanska župa.

39 SG, 1920, str. 387, Zapisnik.

Mariborska skupščina je potrdila novo ime Jugoslovanski Sokolski Savez in z novim imenom potrdila sokolsko nacionalno integriteto in fuzijo ter panslovansko usmeritev in politiko z odobritvijo ustanovitve Češkoslovaško-jugoslovanske sokolske zveze, ki naj bi bila predhodnica Slovanske sokolske zveze. Glede na aktualni kulturni in politični boj v katoliškem delu države je bila sprejeta resolucija Sokolstvo, verstvo in nasprotne telovadne organizacije. Ta je poudarjala sokolsko delo *"za povzdigo telesnih in nravnih sil jugoslavenskoga naroda"* in *"svobodo nravnega prepričanja"* ter zavračala *"umetno in strankarsko stvorjeno trditev, da se v ... vrstah (sokolskih – op. p.) podpihuje sovražstvo proti verskemu prepričanju, to pa tembolj, ker ima Sokolstvo pripadnike vseh ver naše države"*. Resolucija je obtožila delovanje *"verskostrankarskega"* Orla, ki s protisokolsko agitacijo *"kvari in razkraja ne samo enotnost jugoslovanskega naroda, temveč ruši tudi notranjo čistost nacionalne in moralne vsebine jugoslovanstva"* ter poudarila sokolsko stališče *"svobode v vprašanju verskega prepričanja slehernega svojega pripadnika"* in obsodila *"počenjanje klerikalne stranke in v njenih službah Sokolstvu sovražnih organizacij"*. Odgovor Sokolstva bo še povečan obseg dela in pomnožitev skrbi *"za izobraževanje in poplemenitenje jugoslavenskoga naroda"*.⁴⁰ V drugi resoluciji Sokolstvo in politika pa so poudarili smernice, ki izhajajo iz sokolskega programa in ki se jih mora Sokol politik držati. Predvsem je to borba za enotno narodno državo, izključevanje Sokolstva in klerikalizma, saj s klerikalizmom *"vjera ulazi u politiku, da se stvori gospodstvo medjunarodne katoličke hierarhije nad državnim i duhovnim životom državljana ..."* ter zahteva po moralnosti v politiki namesto surove borbe, laži in drugih nemoralnih sredstev, zato so zahtevali več sokolstva v politiki in politiko iz sokolstva.⁴¹ Statistika Zveze je na mariborski skupščini izkazala 264 društev v 19 reorganiziranih župah s 45 tisoč člani, medtem ko naj bi se del sokolstva v Srbiji šele organiziral, o njih pa še nimajo točnih podatkov. Starosta je ostal Ivan Oražen, tehnično delo je prevzel sokolska strokovna eminenca Viktor Murnik. Po organizacijski reorganizaciji je bilo na vrsti tehnično delo, ki ga je bilo treba poenotiti in Murnik je pri tem striktno stal na metodiki sokolskega telovadnega sestava.

"Zagrebski spor"

Čas po mariborski skupščini je bil tudi predvolilni čas za volitve v ustavodajno skupščino in zatem oblikovanje ustave in političnih koalicij, za Sokole pa preizkus jugoslovanske sokolske vzajemnosti in bratstva. Le-to se je lomilo v narodno-mešanih društvih, medtem ko so bile razmere v Sloveniji obremenjene s kulturnim bojem in plebiscitom, v času katerega je na koroškem *"nastopilo 3000 Sokolov, katerih naloga je bila, čuvati imetje tamošnjih Slovencev pred nemškimi bandami"*,⁴² razmere v Srbiji pa s povojnim obnavljanjem dežele in društvenega življenja, a tudi sporom v Beogradu, saj je bilo tekom leta izključeno sokolsko društvo Srpski sokol Dušan Silni, ker ni hotelo opustiti narodnega imena v imenu društva.⁴³ Kot lahko beremo v skupščinskem poročilu, je politični boj, zlasti v zahodnem delu države, na Sokole *"vplival v toliki meri ..., da je bilo težko vzdržati ono bratsko medsebojno zaupanje, ki je prvi pogoj vsakega uspešnega društvenega dela"*, vnašala se je politika, ki je razbijala *"delo in bratstvo"*. Spori so prihajali v sokolstvo največkrat *"potom oseb, ki so Sokoli samo po imenu in niso nikdar uživali sokolske vzgoje v telovadnici"*.⁴⁴ Sokolski glasnik je v izogib politi-

40 SG, 1920, str. 385–395, Zapisnik.

41 SG, 1920, str. 396–398, Sokolstvo i politika.

42 SG, 1921, str. 308, Zapisnik.

43 Ervin Dolenc, Kulturni boj, Ljubljana 1996, str. 271.

44 SG, 1921, str. 307–308, Zapisnik.

zaciji in v ohranitev avtonomnosti oktobra 1920 predlagal rezerviranje nekega števila parlamentarnih sedežev za kulturna gibanja, kajti v dveletnem delovanju v svobodi so se lahko prepričali, "da 'narodni ljudi' nisu ujedno i Sokoli, da narodne stranke nisu pomagale Sokolstvo kao je to zdrav razum već zahtevao, i najposle, da su sve naše vlade do sada, bez izuzetka, zauzimale jedno stanovište prema Sokolstvu, koje je nas Sokole moralo samo da vredja i da nas zastidjuje, a to je stanovište bilo ovo: da, to je lepo, dobro vi radite, ali zasada se strpite, sve će to biti, samo vi radite!...". In seveda se lahko upravičeno vprašujejo ali naj slepo podprejo "njihove" stranke, ali pa se postavijo "na stanovište svoje i orijentišemo se onako, kako mi sami mislimo da je za nas Sokole najbezbednije, najsigurnije i najbolje!" V nadaljevanju so poudarili stališča izhajajoča iz deklaracij o Sokolstvu in politiki na mariborski skupščini in zahtevali, da "jugoslavenska država mora da primi jedan deo sokolskog rada na sebe, i da apsolutno sa Jugoslavenskim Sokolstvom bude u odnošaju najozbiljnijeg i najintimnijeg sporazuma!" Pri tem so imeli v mislih sodelovanje z ministrstvi za zdravje, šolstvo in obrambo.⁴⁵ In v Uradnem listu oktobra 1920 je šolski minister Pribičević v "razpisu" direktorjem srednjih in učiteljski šol predpisal telovadbo pozimi po sokolskem sistemu ter obenem opozoril na "razpis" z začetka leta 1920, ki je uzakonjala šolsko telovadbo po sokolskem sistemu in metodiki.

Konec novembra 1920 so se Jugoslovanski Sokoli v Ljubljani sestali s češko-slovaškimi in ustanovili Zvezo češkoslovaškega in jugoslovanskega sokolstva. Med cilji dvojne zveze je bilo zavzemanje za sokolsko reformo šolstva in vojske, obligatorni zakon o telesni vzgoji vseh državljanov ter organiziranje visoke šole za telesno vzgojo, najsi bo to pri Čehih ali v SHS. V svečani deklaraciji so med drugim poudarili težnjo po povojnem fizičnem preporedu obeh narodov in vzgoji mladih generacij, zahtevali, da država nameni tem vprašanjem pozornost oni pa ji nudijo pomoč, poudarili težnjo po kreiranju novega in popolnega tipa Slovana, ki bo stremel k vrhuncu človeške popolnosti, ter težnjo po slovanskem zbliževanju. Cilj obojih je služiti narodoma na temelju načel svobode, bratstva in enakosti ne glede na plemenske, stanovske ali verske razlike, ne glede na interese političnih strank ipd.⁴⁶ Po slovanski združitvi je Jugoslovanski Sokol pričel z akcijo vključitve v Mednarodno gimnastično zvezo, naloga je bila poverjena V. Murniku. Novo članstvo naj bi nadaljevalo predvojno članstvo Slovenske in Hrvaške zveze in sokole vrnilo na mednarodna tekmovanja. So pa zavrnili včlanitev v Jugoslovanski olimpijski odbor, češ da je olimpijska organizacija internacionalna, medtem ko so oni nacionalna organizacija in če bi se že udeležili olimpijskih tekmovanj, naj bi se jih na direktno povabilo Mednarodnega olimpijskega komiteja.

Sokolsko trenje se je nadaljevalo v srčiki jugoslovanstva, zagrebški sokolski župi. Bila so odsev tlečih narodnih nasprotij v matičnem zagrebškem društvu po fuziji Hrvaškega in Srbskega Sokola, ki so ponovno izbruhnili novembra 1920 na društveni skupščini in ob volitvah novega vodstva. O zaostrenih razmerah priča tudi letak, ki je zakrožil po Zagrebu in pozival hrvaške sokolice in sokole. V letaku je bilo med drugim očitano "stanoviti kliku u upravnom odboru", da je njihov "hrvatski barjak" zamenjala s "srbskim harjakom", da je ta "kliku" v društvu razvila "špijunstvo, denuncijanstvo i policijski sistem", uvajala protislovanske vaje in cirilico, hotela Sokola militarizirati ter s svojimi grehi ranila hrvaško čast in ponos. In "ta demokratska hidra još nije posve uništena ...", "ta kliku ..., bi htjela ponovno zagospodariti u našem bivšem 'hrvatskom domu' po svojoj staroj korupcionističkoj i destruktivnoj metodi sa našim imetkom". Zato

⁴⁵ SG, 1920, str. 418, Pred izbore.

⁴⁶ SG, 1921, str. 4-7, Savez Češkoslovačkog i Južnoslovenskog Sokolstva.

letak poziva pravoverne na izpolnitev sokolske dolžnosti in polnoštevilno volilno udeležbo ter izvolitev liste z Josipom Hanušem, Franjom Bučarjem, Milanom Dečakom idr.⁴⁷ Spor so v začetku leta 1921 začasno premostili z ustanovitvijo drugega društva Sokol I., v katerega se je preselil jugoslovanski del zagrebških Sokolov, spor pa se je prenesel na raven župe z zahtevo hrvaških sokolov po delitvi zagrebške župe, česar pa starešinstvo v Ljubljani ni dovolilo.⁴⁸ Konec aprila (po smrti staroste Oražna) je Zveza predlagala organiziranje izredne skupščine in volitve novega vodstva po "ad hoc" spremenjenih pravilih, čemur je nasprotovalo staro župno vodstvo. Tako so hrvaški sokoli na Wilsonovem trgu bojkotirali delo župe in zagrebškega župnega zleta, za osiješko skupščino pa pripravili posebno deklaracijo.⁴⁹

V času zaostrovanja zagrebškega spora in že začetih pripravah na osiješko skupščino ter manifestativni vsesokolski zlet jugoslovanskega sokolstva v letu 1922 v Ljubljani, je sokolske vrste 11. marca 1921 pretresel šok, da je na svojem domu umrl starosta Ivan Oražen. Sledeč odmevom v pisanjih sokolskih odbornikov o Oražnu, zasledimo, ne glede na rek o pokojnem vse dobro, veliko spoštovanje. Gangl je npr. poudaril njegovo humanost in socialnost, kar ne preseneča, saj je bil zdravnik in tudi odraščal je v težkih razmerah. Politično je bil liberalno-demokratično usmerjen, a je iz politike že pred prvo vojno izstopil in se predal sokolskemu delu ter bil sokolski Jugoslovčan od glave do pete. Vodenje sokolstva je prevzel v najtežjih trenutkih združevanja in priznavali so mu organizacijsko sposobnost in odločnost ter previdnost pri vodenju in usmerjanju sokolskih raznorodnih množic v jugoslovanstvo. Pomenljiv primer je navajal prečanski Srb Laza Popović, ki je nekega dne jezen rekel Oražnu: *"slušaj Janez, nama smeta taj vaš slovenački razgovor, brate mi to prosto ne razumemo, mi to nečemo, pa dobro, ako to može nigde da bude, učinimo bar u Jugoslov. Sokolstvu odlučan potez, i neka Sokolstvo govori jedan jezik i piše jednu reč, zajedničku, što je govore i pišu deset milijona ljudi u ovoj državi ... Pošteno i junački mi je odgovorio Oražen: slušaj sada ti mene što ću da ti kažem, nemoj da izazivaš, stvar će ići svojim putem i polako će biti što ti hočeš, ali ako sad odjedanput gruneš sa takvim zahtevom probudićeš zlo, nemoj, ostavi to još za neko vreme, a dabogme da ja to mislim što i ti ..."*⁵⁰

Vodenje Zveze je prevzel podstarosta Vladimir Ravnihar in pod njegovim vodstvom je konec aprila 1921 potekala seja starešinstva. Na njej so sklenili poslati dopis ustanovajni skupščini, naj se država preimenuje v Jugoslavijo, obravnavali zagrebški spor, v prejetih poročilih žup in društev pa ugotavljali, da notranje sokolsko delo *"ni ustaljeno, ni enotno in vsled tega tudi ne kaže enakega uspeha, ki bi ga moralo pod drugimi pogoji."* Vzroki naj bi ležali v posledicah vojne, ko je umrlo mnogo preverjenih sokolskih delavcev, mnogi preživeli pa so zapadli v povojno brezdelje. Vrste so marsikje popolnili sokolski karieristi, ki so od instituta članstva pričakovali materialnih koristi. S tem je izgubljalo predvsem vzgojno delo, sokolstvo pa se za mnoge zvedlo na večšinarsko športno organizacijo. Bistvo sokolskega dela pa bi moralo biti *"preporod ... ljudstva"*, ki je *"eden glavnih temeljev mlade države ..."*, vzgoja *"jugoslovanskega človeka, državljana, Sokola"*. Uspeh dela je odvisen tudi od kadrovanja in odgovornosti izbranih odbornikov in Sokolstvo se mora zavedati, *"da mesta društvenih in župnih funkcionarjev niso častna, temveč mesta dela, kdor pa noče delati, naj se ga ne postavi na tako odgovorno mesto"*.⁵¹

⁴⁷ SG, 1920, str. 519, Letak.

⁴⁸ SG, 1921, str. 424, Sokolska župa Zagrebačka.

⁴⁹ SG, 1921, str. 426, Sokolska župa Zagrebačka.

⁵⁰ SG, 1921, str. 149, Oražen i Sokolstvo.

⁵¹ SG, 1921, 225–228, Iz zapisnikov sej starešinstva.

Osiješka Vidovdanska resolucija

Pred skupščino so mnoge župe priredile zlete in se pripravljale za "pokrajinski zlet" v Osijeku, ki je potekal vzporedno s skupščino. Zlet je priredila tudi zagrebška župa in z zletom je, kot je v uvodu poročila poudaril Dragutin Šulce, slavilo "jugoslawenstvo ... u bijelom našem Zagrebu slavlje". Skupaj s sokoli so korakali in vadili vojaštvo in srednješolska mladina, kar je povzročilo kritike o militarizaciji Sokola, Šulce pa je odgovarjal, da nasprotno, "neće vojska militarizirati Sokolstvo, nego će ono vojsku sokolizirati". Na zletu zaradi spora ni sodeloval Sokol z Wilsonovega trga, "spor" pa je vplival tudi na pomisleke pri nekaterih drugih društvih, saj naj bi bilo obotavljanje o udeležbi v Jastrebarskem in Kutini.⁵² Zagrebški spor in abstinenca Sokola (Wilsonov trg) se je prenesla na osiješko skupščino na Vidov dan. Sokol (Wilsonov trg) se ni udeležil obveznega "pokrajinskega zleta" in javne telovadbe, na skupščino pa je poslal le skromno delegacijo s spomenico, ki je v 4. točki zahtevala, da se aktualna sokolska organizacija "napusti a da se mjesto nje osnuju zasebna hrvatska, srpska i slovenska sokolstva".⁵³ Zahteve so bile zavržene in skupščina je v posebni t.i. "vidovdanski resoluciji", upoštevajoč sklepe novosadskega sabora in mariborske skupščine, izjavljala in poudarjala novosadsko združitev 1919 ter mariborsko jugoslovansko preimenovanje 1920. Na osnovi sokolskih načel o vprašanju narodnosti in naroda, so potom evolucije postali Jugoslovani in se glede bodočnosti postavili na stališče jugoslovanskega realizma. Po njihovem mišljenju je "realno Jugoslawenstvo ... integralno ujedinjenje i potpuno mehaničko izmješanje svih postojećih etničkih i moralnih elemenata naših u pravcu gradjenja jedne homogene jugoslawanske mase", kar bo po "načelih odabiranja" ustvarilo "jugoslawenski tip kulture kao sredstvo za razvoj slawenske kulture na putu u čovečanstvo". Upoštevajoč aktualne težave razvoja in razširitve jugoslovanskega, gredo brezkompromisno naprej na stališču: kdor Sokol ta Jugoslawan, zato, poudarijo v zaključku, "van Sokolstva, svrstanog u Jugoslawenskom savezu, nema i ne može u našem narodu da bude nikakvog drugog Sokolstva."⁵⁴ Vidovdansko resolucijo "enotnosti" sta podprla tudi delegata zagrebškega Sokola, vsaj tako poudari Sokolski Glasnik, medtem ko je bilo za druge točke spomenice zagrebškega Sokola sklenjeno, da jih rešuje zvezino rzsodišče. Skupščina, ki je izvolila za novega starosta V. Ravniharja, za načelnika pa V. Murnika, je v končni resoluciji, glede na zaostrene politično-kulturne razmere v državi in očitke o "brezverskem Sokolu" poudarila, da Jugoslawansko Sokolstvo spoštuje vsako versko prepričanje in vera ni ovira za včlanitev v Sokola ter da je lahko član Jugoslawanskega Sokola "somišljenik vsake politične stranke, ki temelji na ideji narodnega in državnega edinstva", o političnih vprašanjih pa se v sokolstvu ne razpravlja. Glede "telesne vzgoje" je naprošala Ministrstvo prosvete za organiziranje sokolskih tečajev za učitelje telovadbe in nastavitve sokolsko usposobljenih telovadnih učiteljev na vseh učiteljskih v državi, pri oblastvih pa posebnih nadzornikov za telesno vzgojo. Prav tako so predlagali ustanovitev katedre za telesno vzgojo vsaj pri eni od filozofskih fakultet in s sodelovanjem medicinske fakultete – predavatelji naj bi bili priznani sokolski strokovnjaki –, Ministrstvo za zdravje pa naj štipendira študij mladih zdravnikov večjih telesnih vaj, ki bi se specializirali kot fiziologi in razvijali fiziologijo, kar naj bi prispevalo k razvoju telesne vzgoje v narodu.⁵⁵

52 SG, 1921, 281–286, I. slet Sokolske župe Zagrebačke.

53 SG, 1921, str. 426, Sok. župa Zagrebačka.

54 SG, 1921, str. 296–297, Vidovdanska resolucija.

55 SG, 1921, 298–317, Zapisnik.

Epilog

Novi Sad, Maribor in Osijek so bili temelji sokolskega jugoslovaniziranja, a z dodatkom, da je bil Osijek z vidovdansko resolucijo o enotnosti posledično točka razhoda z delom hrvaškega sokolstva. Po osiješki skupščini je sokolsko razsodišče obravnavalo "zagrebški spor" ter krivdo porazdelilo med obe stranki, tako na posameznike zagrebške župe in društva Sokol I. kot na Sokol (Wilsonov trg), ki je bilo razglašeno krivim sokolske nediscipline in separatizma. Na izredni skupščini zagrebške župe v začetku novembra 1921 ni bilo predstavnikov zagrebškega Sokola, Sokola iz Jastrebarskega in Petrinje. Še dan pred izredno skupščino so predstavniki Sokola Wilsonov trg predstavniku zagrebške župe jasno in glasno sporočili, da "sokolsko društvo na Wilsonovom trgu neće da se upušta ni u kakve pregovore glede riješenja zagrebačkih sokolskih sporova, već da odlučno stoji na stanovištu 4. točke svoje deklaracije ..., a kojom se traži osnutak zasebnih plemenskih saveza, srpskog, hrvatskog i slovenskog."⁵⁶

In so se razšli ter pričakali šestojanuarsko diktaturo in zakon o Sokolu Kraljevine Jugoslavije organizirani v Jugoslovanski Sokolski zvezi s sedežem v Ljubljani, članici Jugoslovanskega olimpijskega odbora, Mednarodne gimnastične zveze in Slovanske sokolske zveze, Hrvaški sokolski zvezi s sedežem v Zagrebu in beograjskem Sokolskem društvu Dušan Silni.

⁵⁶ SG, 1921, str. 428, Sokolska župa Zagrebačka.

POVEZOVANJE SLOVENSKEGA UČITELJSTVA V NOVI DRŽAVI MED 1918 IN 1921

POVZETEK

V letih vojne je učiteljstvo različnih idejnih usmeritev zavzeto sodelovalo pri vprašanju plač in preskrbe nasploh. V novi državi so s sodelovanjem nadaljevali. Konec leta 1918 so predstavniki treh slovenskih učiteljskih društev (liberalna Zaveza / 'Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev', katoliško usmerjenja 'Slomškova zveza' ter 'Društvo slovenskih učiteljic') ustanovili 'Učiteljski svet'. Ta skupna nepolitična strokovna organizacija naj bi varovala učiteljstvo vsake korupcije in krivic. Prizadevanje za povezovanje učiteljstva v novi državi je bilo aktualno pri obeh idejnih skupinah učiteljstva. Toda liberalna stran se je že pri nastajanju skupne jugoslovanske učiteljske organizacije (ideja Unije jugoslovanskega učiteljstva) avgusta 1919 uspela uveljaviti kot edina vseslovenska učiteljska organizacija. Tako je liberalna 'Zaveza' postala kar slovenski del julija 1920 ustanovljene jugoslovanske učiteljske organizacije (UJU / 'Udruženje jugoslovanskega učiteljstva, Poverjenišvo Ljubljana'). Slomškova zveza ni pristajala na liberalno usmerjenost skupne učiteljske poklicne organizacije, liberalna stran pa ni sprejemala nadaljnega povezovanja katoliških učiteljev v kulturnem društvu.

Navdušenje učiteljstva ob ustanovitvi Jugoslavije je že leta 1920 zamenjalo razočaranje nad njihovim poklicnim položajem. Med učiteljstvom so se obnovila tradicionalna liberalno-katoliška nasprotja (in prepričanje "šola je verska – ali protiverska"). Kot se je v avstrijskem obdobju katoliška stran spraševala, ali lahko liberalni učitelj poučuje kot je določal šolski zakon (v duhu moralno-religiozne vzgoje), tako je po letu 1920 liberalna stran imela katoliško usmerjene učitelje zaradi njihovega nasprotovanja unitarizmu kar za protidržavne. Obvladovanje učiteljske organizacije je imelo tudi ekonomsko podlago (lastništvo Učiteljske tiskarne), zato je slovensko učiteljstvo šele po slabih izkušnjah s hitro spreminjajočim se političnim režimom komaj leta 1926 preseglo idejna in politična nasprotja z depolitizacijo učiteljske strokovne organizacije UJU.

ABSTRACT

CONNECTION OF SLOVENIAN TEACHERS IN THE NEW STATE BETWEEN 1918 AND 1921

During the war years, teachers of various ideological orientations actively participated in activity on the issue of salaries and provision in general. In the new state, their cooperation continued. At the end of 1918, representatives of the three Slovenian teachers' societies (the liberal association 'Zaveza', the Catholic-oriented 'Slomšek Union'/'Slomškova zveza', and the 'Slovenian Women Teachers Society'/'Društvo slovenskih učiteljic') established the 'Teachers Council'. This common apolitical professional organization was intended to protect teachers against corruption and injustice. Efforts to connect teachers in the new country were on the agenda of both ideological groups. However, when the common Yugoslav teachers' organization

* dr., muzejski svetnik, Slovenski šolski muzej, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1
PhD, Museum Councillor, Slovenian School Museum, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1
E-mail: branko.sustar@guest.arnes.si

(the concept of the Yugoslav Teachers Union) began to form in August 1919, it was the liberal group that managed to establish itself as the only all-Slovenian teachers' organization. Thus, the liberal association 'Zaveza' became the Slovenian section of the Yugoslav Teachers Union (UJU), established in July 1920. The 'Slomšek Union' did not consent to the liberal orientation of the common teachers' organization, while the liberal group refused to accept further grouping of Catholic teachers within the cultural society.

As early as 1920, teachers' excitement at the formation of Yugoslavia was replaced by their disappointment over the status of the teaching profession. The traditional liberal-Catholic contradictions reappeared among teachers (along with the belief that "school is religious – or anti-religious"). If under Austrian rule the Catholic side questioned the liberal teachers' ability to teach in accordance with the School Law (in the moral-religious spirit), the situation was reversed after 1920, when the liberal side saw the Catholic-oriented teachers' opposition to Unitarism as opposition to the state. The control over the teachers' organization also had its economic basis (ownership of the Teachers Printing House), which is why it was not until 1926, following years of negative experiences with the quickly changing political regime, that Slovenian teachers could overcome ideological and political disagreements by means of depoliticizing the teachers' professional organization UJU.

"... draga mati Slavija prihaja." (Slovenski učitelj, 15. 11. 1918)*

"... svojo Jugoslavijo imamo!" (Učiteljski tovariš, 2. 11. 1918)**

Slovenska učiteljska društva, ki so nastajala na Slovenskem zlasti od 1867 sprva za področje posameznih okrajev, so se pri nas povezala leta 1889.¹ Ustanovitev "Zaveze slovenskih učiteljskih društev" je Slovencem, razdeljenim v vrsto dežel kot upravnih enot, pomenila eno od možnosti narodnostnega povezovanja. Pred svojo desetletnico leta 1898 je slovenska učiteljska Zaveza slišala iz ust tedaj novega ljubljanskega škofa Jegliča, da je kar podoba združene Slovenije.² Ko se je po večini liberalno usmerjeno učiteljstvo, posebej pa vodstvo Zaveze odločilo še za tesno politično povezavo z liberalno stranko,³ je tudi katoliško usmerjeno učiteljstvo ob 2. katoliškem shodu

* Zarja bodočnosti, Slovenski učitelj (15. 11.) 1918, 217.

** Pozdravljena, Jugoslavija!, Učiteljski tovariš (2. 11.) 1918, 1.

1 Luka Jelenc, Petindvajsetletnica Zaveze avstrijskih jugoslovanskih učiteljskih društev – spominski spis, Ljubljana 1913. – Tatjana Hojan, 100 let slovenske učiteljske organizacije Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 1989.

2 Novemu slovanskemu in slovanskemu škofu Antonu B. Jegliču se je že 25. maja 1898 poklonila delegacija učiteljstva (Juraj Režek, Jakob Dimnik, Engelbert Gangl). Ob predstavitvi delovanja Zaveze slovenskih učiteljskih društev je njihovim predstavnikom vzkliknil: "To je združena Slovenija!" Delegacija je bila z obiskom pri škofu več kot zadovoljna. Anton Bonaventura, Učiteljski tovariš / odslej: UT (1. 6.) 1898, str. 121–123, posebej str. 123.

3 Po zborovanju Zaveze septembra 1899 so pisali, da se "zavedno učiteljstvo" ne le nagiba k stranki, ampak se čuti tudi del Narodno – napredne stranke. Jasno politično usmeritev Zaveze je pokazala izvolitev voditeljev te stranke Ivana Hribarja in dr. Ivana Tavčarja za njena častna člana zaradi zaslug za slovensko učiteljstvo in šolstvo. S tem so javno izrekli zahvalo in odlikovali "ono stranko", ki sta jo vodila. Med učiteljstvom je bilo po pozdravnih telegramih sodeč, to "z oduševljenjem vzeto na znanje". – Po zborovanju našega parlamenta, UT (10. 9.) 1899, 197–198. – XI. skupščina Zaveze, UT (1. 10.) 1899, 205–209, posebej str. 207–208. – B. Šuštar, Župan Ivan Hribar in šolstvo, v: Homo sum ... Ivan Hribar in njegova Ljubljana, Zbornik ob razstavi Mestnega muzeja Ljubljana, Ljubljana 1997, 43–66; B. Šuštar, Verska šola in liberalni duh učiteljev. Z 'Učiteljskim tovarišem' o liberalni in katoliški usmeritvi slovenskega učiteljstva konec 19. stoletja; v: Melikov zbornik, Ljubljana 2001. 635–654.

septembra 1900 ustanovilo učiteljsko Slomškovo zvezo.⁴ Katoliška učiteljska zveza, ki se v obdobju liberalno-nemške koalicije na Kranjskem niti v tej deželi ni mogla prav uveljaviti, je po letu 1908 doživljala razmah. Tedaj je po demokratizaciji volilne pravice katoliška SLS prevzela na Kranjskem deželno oblast, vplivni pa so postali člani Slomškove zveze. Ko je imela zaradi povezave z Nemci moč liberalna stranka, je 1921 pisal katoliški tisk, "tedaj je bilo krščansko učiteljstvo prezirano" in preganjano. Pomagalo ni niti marljivo delo v šoli in zunaj nje, delo na gospodarskem in izobraževalnem področju so jim šteli celo v zlo! Po zlomu moči liberalne stranke se je to seveda obrnilo: "protežirani so bili prej zapostavljeni učitelji 'Slomškarji', zapostavljeni 'Zavezarji'".⁵ Nasprotja med učiteljstvom na Kranjskem, ki jim je bil bližje ali liberalizem ali politični katolicizem so bila v letih pred 1. svetovno vojno zelo glasna, najbolj ob vprašanih vedno premajhnih učiteljskih plač. Ta pregled povezovanja (pa tudi nasprotovanja) učiteljstva različnih idejnih usmeritev v prvih letih jugoslovanske države upošteva predvsem pisanje liberalnega in katoliškega učiteljskega tiska (UT – Učiteljski tovariš, SU – Slovenski učitelj).

1. Sodelovanje učiteljstva med svetovno vojno

Med svetovno vojno se šolstvu ni dobro godilo. "Nastopila je dolga, neplodna doba v veliko škodo šolstvu, v kvar vzgoji naše mladine in v neizmerno gorje nam vsem", so pisali v začetku leta 1918.⁶ Pomanjkanje učiteljstva zaradi mobilizacije številnih učiteljev⁷ in njihovega odhoda na fronto, prostorska stiska šol, veliki vzgojni problemi in posebej stiska vojnih let so namesto nasprotij postavili v prvi plan sodelovanje vsega učiteljstva pri vprašanih preskrbe in vsakdanjega preživetja.⁸ Tako je idejno in organizacijsko razdeljeno učiteljstvo našlo možnosti sodelovanja.

Že med vojno so se med slovenskim učiteljstvom na Štajerskem slišali glasovi za sodelovanje vsega slovenskega učiteljstva in razmislek o pojovni šolski reformi. Ljubljanska Zaveza se je odzvala 19. 5. 1915 s pozivom 'Za skupno delo' in s povezavo učiteljskih društev v "Narodni kulturni svet vseslovenskega združenega učiteljstva." A to je bil le "eleganten udarec v vodo."⁹ Velike besede, organizacijske pobude, a brez

4 Milica Bergant, Poizkusi reforme šolstva pri Slovencih 1919–1929. Od prevrata do uvedbe diktature, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1958. – Miroslav Stiplovšek, Razmah strokovnega – sindikalnega gibanja na Slovenskem 1918–1922, Ljubljana: Partizanska knjiga, Delavska enotnost, 1979 (posebej poglavje: Huda nasprotja med liberalno Zavezo jugoslovanskega učiteljstva in klerikalno Slomškovo zvezo), 381–392 in 399–400. – Ervin Dolenc, Kulturni boj: slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929, Ljubljana 1996. – Mateja Leskovšek, Slomškova zveza 1900–1926, Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, Ljubljana 2001, št. 3, 255–282. – B. Šuštar, Učiteljske organizacije na Slovenskem in njihova idejna usmeritev od srede 19. do sredine 20. stoletja, v: Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje XXXIV/10, Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2001, št. 2, 329–339. – B. Šuštar, Slomškova zveza 1900–1926: doktorska disertacija [Delovanje katoliško usmerjenega učiteljstva na Slovenskem v prvi četrtini 20. stoletja], Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta 2004.

5 Pojasnilo, Slovenski učitelj / odslej: SU (15. 7.) 1921, 119–120 (Tovariš z dežele), navaja pisanje Slovenca, 2. 7. 1921.

6 Zborovanje Zavezine delegacije, UT (11. 1.) 1918, 1.

7 Do junija 1916 so mobilizirali nekaj nad 41,4% kranjskih učiteljev, do konca leta pa še malo več (213 od 487 moških na javnih ljudskih in meščanskih šolah). – Stanje ljudskega šolstva koncem leta 1916. na Kranjskem, SU (15. 9.) 1917, 187.

8 Ljubljanska in okoliška podružnica, SU (15. 9.) 1918, 189–190.

9 Slovenski šolski muzej, Ljubljana, arhivska zbirka, Zaveza avstr. jugoslovanskih učiteljskih društev 1888–1920 / odslej: SŠM, arhivska zbirka, Zaveza, šk. 6, fasc. 34 (leto 1916); 10. Dopis Društva slovenskih učiteljc, Ljubljana 28. 6. 1916; – 12. Dopis Slomškove zveze vodstvu Zaveze, Ljubljana 12. 6. 1916. Objavljen je skupaj z drugimi odgovori na poziv tudi v časopisju: Za skupno delo, UT (14. 7.) 1916. – Za skupno delo, UT (13. 6.) 1916.

prave pripravljenosti liberalne strani in brez rezultatov.¹⁰ Tudi za Slomškovo zvezo povabilo v skupni svet junija 1916 ni bilo zanimivo, saj je njen vpliv "vsestransko napredoval".¹¹ Kljub temu je liberalna Zaveza med vojno poskušala ublažiti ostrino svoje liberalne usmerjenosti in leta 1918 je taktično sprejela sklep, da je kulturni temelj organizacije "krščanska etika in da je vzgoja brez religije nemogoča",¹² kar je olajševalo sodelovanje učiteljskih organizacij.

Bolj uspešno je bilo sodelovanje pri vprašanih urejanja plač, draginjskih podpor in dodatkov ter konkretne preskrbe. Začetek vojne je 1914 preprečil že pripravljeno zakonsko ureditev učiteljskih plač na Kranjskem pa tudi v Spodnji Avstriji, saj bi deželne finance "v teh časih" tega ne zmogle.¹³ Učiteljem so deželni zbori tako odobraval le draginjske podpore. Kot je razumeti kratko vest v 'Slovenskem učitelju' je bilo avgusta 1915 na Kranjskem konec s tako kritizirano delitvijo doklad 'po previdnosti' deželnega zbora. Ta je 9. 8. 1915 sklenil, da vsemu učiteljstvu izplačujejo 25% draginjsko doklado (dodatek), ki so jo dovolili najprej oženjenim učiteljem, nato decembra 1912¹⁴ še večini samskega učiteljstva, a različno visoke: od 10 do 25% temeljne plače. Zaradi visoke draginje so od avgusta 1915 izplačevali vsemu dejansko službujočemu učiteljstvu na Kranjskem enako draginjsko doklado.¹⁵ Tedaj je bilo konec znamenitih draginjskih doklad, ki jih je deželni zbor dovolil "po svoji previdnosti" 25% doklado so dali tudi tistemu učiteljstvu, ki je dotlej ni dobivalo. Kot razkriva objavljena spomenica "Dejanja govore!" je učiteljstvo vznemirjala različna višina doklade. Kriterij 'previdnosti' je pomenil bolj naklonjeno obravnavo članov Slomškove zveze, ki so prejeli višjo doklado.¹⁶ Večje podpore je bilo deležno učiteljstvo, vneto za krščansko vzgojo mladine in prosvetno delo med ljudstvom, med prezrtimi pa so bili tudi taki, ki jim pri delu v šoli ni bilo kaj očitati, a pri volitvah niso pokazali katoliške zavesti.¹⁷ Realni dohodki učiteljstva so bili kljub temu poenotenju draginjskih doklad vsem na 25% vse manjši zaradi vedno večje draginje. Nič manj hudo kot z denarjem ni bilo s hrano, pa tudi z obleko in zlasti obutvijo. Tako je Deželno slovensko učiteljsko društvo julija 1918 pozvalo učiteljstvo, da ustanovi v okrajih skupni aprovizacijski odbor po zgledu ljubljanskega združenega učiteljstva.¹⁸ Aprovizacijski odbor kranjskega učiteljstva je tako uspešno deloval na področju preskrbe.¹⁹ Prav gospodarske in aprovizacijske zadeve so zblížale različne struje med učiteljstvom tudi v drugih deželah.²⁰

¹⁰ SŠM, Zaveza, šk. 6, fasc. 34 (leto 1916); 47. Pismo Flerèta vodstvu Zaveze, Letuš, 28. 12. 1916.

¹¹ Iz odborove seje 'Slomškove zveze' dne 10. junija 1916, SU (15. 6.) 1916, 137–138.

¹² Tridesetletnico, SU (15. 9.) 1918, 187. To je SU sprejel z navdušenjem, saj so dotlej videli 'Zavezo' "na svobodomiselni, kulturnobojni poti". Zavedali pa so se, da nekaj pomeni šele uresničevanje sprejete programske točke v šoli.

¹³ Učiteljske zadeve, SU (15. 1.) 1915, 23.

¹⁴ Slomškova zveza za Gorenjsko, SU (15. 12.) 1912, 283. – Draginjske doklade, SU (15. 12.) 1912, 283. – Učiteljstvu na Kranjskem, UT (8. 2.) 1912, 1; Kaj je z draginjskimi dokladami za učiteljstvo?, UT (1. 3.) 1912, 3. – Zakaj deželni odbor kranjski ne nakaže ..., UT (5. 7.) 1912, 2. – Do 20. 12. 1912 so doklade (UT je zapisal 'klerikalni Miklavž') že razdelili, saj je tedaj o njih poročal UT.

¹⁵ Draginjska podpora, SU (15. 1.) 1913, 19.

¹⁶ Draginjska doklada, SU (15. 9.) 1915, 203. – V mesečnih obrokih, n.d., 203.

¹⁷ Od 365 učiteljic in učiteljev, ki so dobili te doklade, jih je bilo v Slomškovi zvezi 244 (66,8%), nečlanov pa 121 (dobrih 33%).

¹⁸ Dejanja govore!, Spomenica o položaju kranjskega učiteljstva. Izdalo in založilo Slovensko deželno učiteljsko društvo v Ljubljani, 1913. – SU (15. 2.) 1913.

¹⁹ SŠM, Zaveza, šk. 10, fasc. 38, 1918; 18, Dopis Deželnega Slovenskega učiteljskega društva 30. 7. 1918. – "Obvestite o Vaših namenih tudi podružnico 'Slomškove zveze', ako obstoji v Vašem okraju. V slogi je moč!"

²⁰ Glavna skupščina 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 242–248. – A., Občni zbor Slomškove zveze, UT (29. 11.) 1918, 4.

²¹ Nevtralna učiteljska društva, SU (15. 10.) 1918, 208–209. – Na Zgornjem Avstrijskem so se slišali tudi

Ko je Kranjski deželni odbor s 1. 1. 1918 ukinil učiteljstvu vojno-draginjske doklade, so se člani Slomškove zveze skupaj z Deželnim slovenskim učiteljskim društvom, spet prizadevali zanje.²¹ "Združene kranjske učiteljske organizacije" (Deželno Slovensko učiteljsko društvo tudi kot član Zaveze, nemški Krainischer Landeslehrerverein, Slomškova zveza) so se dogovorile za skupni nastop na shodu vsega kranjskega učiteljstva v Ljubljani, ki so ga poimenovali "*krušna manifestacija*". Slomškova zveza je resolucije shoda nekoliko dopolnila, zahtevali pa so "*dostojen, resen, a odločen*" nastop učiteljstva.²² Shod je policija prepovedala, a v Mestnem domu so 5. 9. 1918 sprejeli resolucije o vojno-draginjski dokladi za leto 1918 in za realizacijo nabavnega prispevka učiteljstvu. Sodili so, da sta deželna in centralna vlada odgovorni in krivi za možne posledice. Bojeviti nadučitelj A. Germek je celo predlagal stavko učiteljstva, čemur je pozneje Slomškova zveza nasprotovala.²³ Ko je šla večina od 600 navzočih "*po mestu*", jih je na Wolfovi zadržal policijski kordon. Pred Prešernovim spomenikom je nato učiteljstvo zapelo 'Lepo našo domovino' in 'Hej Slovani' in manifestacijo sklenilo na vrtu tedanjega hotela Štrukelj.²⁴ Kranjska učiteljska društva so sodelovala še naprej z vlogami na deželno oblast. Res je 1. oktober prinesel učiteljstvu na Kranjskem tako težko pričakovano podporo, a je vprašanje, koliko je pri draginji denar tudi zalegel. Skupna skrb je veljala že podpori za leto 1919 in pri tem so računali na sodelovanje državnih poslancev in deželnega odbora.²⁵

2. Skupni nastop učiteljstva v novi državi jeseni 1918

"*Kako nepričakovano se je vse zasukalo!*" je začel urednik Čadež uvodnik enajste številke 'Slovenskega učitelja' (15. 11.) leta 1918. Pod naslovom 'Zarja bodočnosti' je kazal "*na zarjo boljše bodočnosti, ki nam naznanja blagodejni mir, obenem pa težko pričakovano rešitev iz stoletnega hlapčevstva.*" Kar so imeli za mladostne sanje, se je porajalo pred njimi kot dejstvo: "*draga mati Slavija prihaja.*" Ob mirovnih poteh Rima in Washingtona, miru temelječem na pravicah narodov, se je "*na razvalinah stare državne oblike*" gradila "*za nas*" nova hiša in "*slovansko pleme*" je prihajalo iz vojne kot zmagovalec. Porajajočo Jugoslavijo naj postavijo "*na trdno skalo strahu božjega*" in na trdni temelj pravičnosti in krščanske ljubezni. Če bi jo postavili na človeške strasti, na sebičnost in krivico, "*na ureditev brez Boga*", pa bi jo postavili na pesek, sovražni viharji bi jo podrli in "*grozna bi bila njena podrtija*", je sklenil uvodnik z biblično mislijo škofa Jegliča.²⁶

"*O čemer so sanjale naše duše, to stoji sedaj uresničeno pred nami: svojo Jugoslavijo imamo!*" se je pričel uvodnik v liberalnem 'Učiteljskem tovarišu' 2. 11. 1918. V tem zapisu pod naslovom 'Pozdravljena, Jugoslavija!' je čutili veliko veselje nad rojstvom svoje domovine države SHS in opravljenim delom učiteljstva "*za prebujo narodne*

glasovi o združenju učiteljstva v skupno gospodarsko organizacijo brez politike. A tako 'Katoliško deželno učiteljsko društvo' kot 'Deželno učiteljsko društvo' sta to zavrnili, poudarjali pa sodelovanje v gospodarskih vprašanjih in pri učiteljskih plačah.

21 Glavna skupščina 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 242–248. – A., Občni zbor Slomškove zveze, UT (29. 11.) 1918, 4.

22 Iz odborove seje, SU (15. 9.) 1918, 189. – Kranjskega učiteljstva boj za kruh, UT (20. 9.) 1918, 1.

23 V zgodovino petega leta vojne, SU (15. 9.) 1918, 189–190. – Anton Germek, roj. 1877, nadučitelj v Krašnji pri Lukovici.

24 Kdo bi si mislil!, SU (15. 9.) 1918, 191. – Prvi oktober, SU (15. 10.) 1918, 208. – Pošteno poročanje, SU (15. 4.) 1919, 104. Gre za poznejši hotel Turist, današnji Cityhotel na Kolodvorski ulici.

25 Kranjskega učiteljstva boj za kruh, UT (20. 9.) 1918. – Prvi oktober, SU (15. 10.) 1918, 208. – Da ne bo prepozno, SU (15. 10.) 1918, 208. – Pošteno poročanje, SU (15. 4.) 1919, 104.

26 Č.adež, Zarja bodočnosti, SU (15. 11.) 1918, 217.

zavednosti". Hkrati pa razberemo tudi pripravljenost učiteljstva za kulturno delo in vsakršno sodelovanje z narodno vlado.²⁷ Prav tisti sobotni dan 2. 11. se je učiteljstvo liberalne in katoliške usmeritve že zbralo na skupnem zborovanju in po celodnevni razpravi pripravilo spomenico narodni vladi SHS z nasveti o narodnem šolstvu v Sloveniji v 12. točkah. Spomenico sta kot predstavnika podpisala za Zavezo jugoslovenskega učiteljstva (dotedanjo Zavezo avstrijskega jugoslovenskega učiteljstva) Luka Jelenc in za Slomškovo zvezo Ivan Štrukelj.

Obmejno šolstvo, šolski kataster, kritičnost do šolskega nadzorstva, konferenca o šolstvu, ureditev in poenotenje šolstva, njegova slovenizacija, skrb za tečaje za "*priučitev srbohrvatskega jezika*" in na koncu prejemi učiteljstva, so bili osrednji del vsebine spomenice, ki je predvidevala pri tem sodelovanje učiteljskih organizacij. Odpisništvo učiteljstva (predstavnika Zaveze L. Jelenc, E. Gangl in Slomškove zveze Fr. Fabinc, Avg. Pirc) je naslednji dan izročilo spomenico predsedniku narodne vlade dr. Josipu Pogačniku, pri čemer sta se obe strani strinjali, da je potrebno reševanje materialnega vprašanja.²⁸ Pogačnik je naprosil učiteljstvo, da "*vzdrži v tej hudi in nevarnosti polni prehodni dobi v domačih krajih absoluten mir in red.*" Učiteljske organizacije naj bi poskrbele tudi, "*da se našega ljudstva ne polasti boljševizem, ki se že tuintam razliva v grozeče oblike.*"²⁹ Pričakovanja učiteljstva v novi, narodni državi so bila velika.

Na povojni položaj učiteljstva v Sloveniji je vplivala Narodna vlada SHS / Deželna vlada za Slovenijo (do julija 1921) kot najvišja upravna oblast in posebej v njej poverjenik za uk in bogočastje dr. Karel Verstovšek. Ostal je na tem položaju (razen trimesečne prekinitve konec leta 1919 in v začetku 1920) do srede decembra 1920, ko je odstopila Deželna vlada dr. Janka Brejca. Liberalci so nato Deželno vlado v duhu državnega centralizma preoblikovali v uradniško izpostavo centralne vlade. Razvoj od centralne oblasti še manj samostojne Pokrajinske uprave za Slovenijo (avgust 1921) so zaznamovali pozneje posamezni šefi prosvetnega oddelka, višji šolski svet in šolski nadzorniki, posebej pa strankarska sestava teh organov. Nanje so vplivale spreminjajoče se vladne koalicije v Beogradu. Tako je bilo od konca leta 1920 do nastopa dr. Lončarja kot prosvetnega šefa v Sloveniji sredi leta 1925 obdobje 'kulturnega boja' s pretežno liberalnim političnim pritiskom na šolstvo (v katerem je imela privilegirani položaj učiteljska Zaveza, pozneje ljubljansko poverjeničstvo UJU / Udruženja jugoslovenskih učiteljev). Leta 1924 je, sicer za kratek čas, prevzela prosvetno oblast SLS in z njo je dobila izjemen položaj Slomškova zveza.³⁰ Čeprav je pri nas prevladoval politični katolicizem s SLS, pa je bilo učiteljstvo večinsko liberalno usmerjeno in so člani katoliške Slomškove zveze predstavljali manjšino.³¹ Spreminjajoči se politični položaj je na

²⁷ Pozdravljena, Jugoslavija!, UT (2. 11.) 1918, 1.

²⁸ Spomenica narodni vladi SHS, UT (4. 11.) 1918, 1. – Boj za kruh – dobojevan! UT (3. 1.) 1919, 1. Narodna vlada SHS je 30. 12. 1918 izenačila in uredila plače učiteljstva.

²⁹ Spomenica narodni vladi SHS, UT (4. 11.) 1918, 1. – Za izdelavo katastra šol so, če bi se narodna vlada odločila zanj, oblikovali izvršni odbor predstavnikov obeh društev – V razburkanemu času je bila na konferenci voditelj ljubljanskih in bližnjih okoliških šol 10. 11. 1918 v ospredju podivjanost in posurovelost mladine, saj so želeli, da se odpravijo "*nevarni izgredi in pustolovsko početje mladine*", SU (15. 1.) 1919, 16.

³⁰ M. Bergant, Poizkusi; E. Dolenc, Kulturni boj.

³¹ Podružnice Slomškove zveze so delovale predvsem na nekdanjem Kranjskem. Konec leta 1919 je štela Slomškova zveza na Slovenskem skoraj 500 učiteljev in učiteljic (liberalna Zaveza pa 2200, pri čemer so bili posamezni učitelji včlanjeni pri obeh, nekateri pa nikjer), leta 1922 pa je bilo v Slomškovi zvezi 406 učiteljev in učiteljic. Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 2.) 1920, 35. – Anica Lebar, Občni zbor Slomškove zveze dne 27. decembra 1922, SU (1. 2.) 1923, 27–32. – Vabilo na občni zbor: Občni zbor Slomškove zveze, SU (15. 12.) 1922, platnice /2/. – Število slovenskega organiziranega učiteljstva, UT (28. 1.) 1920, 4.

osnovnošolsko učiteljstvo vplival zaradi politične razcepljenosti njihovega strokovnega organiziranja bolj kot bi sicer.

Poverjenik za uk in bogočastje dr. Karel Verstovšek, ki je bil imenovan 31. 10. 1918, se je kmalu po prihodu v Ljubljano 14. 11. srečal z vabljenimi predstavniki učiteljstva (Zaveze, Slomškove zveze in zastopniki učiteljskega društva) na pogovoru o temah v spomenici (razen določil o nadzorstvu in konferenci o šolstvu). Zastopniki obeh društev (Luka Jelenc, Ignacij Križman, Franc Fabinc) so poverjenika Verstovška ponovno obiskali 26. 11.³² Kot kaže uredba o draginjskih dokladah so bili obiski za učiteljstvo uspešni.³³ Na spremembe v šolstvu so opozorile tudi drobne vesti v listu 'Slovenski učitelj'. Posebej so zapisali, da je Deželni šolski svet v Ljubljani razširil svojo pristojnost na vse ozemlje Narodne vlade SHS v Ljubljani. Začela se je slovenizacija šolstva. Pričeli so z zamenjavami: višja realka je dobila novo vodstvo, nadzorstvo nemških šol na Kranjskem je prevzel slovenski deželni šolski nadzornik.³⁴ Ljubljana je dobivala povsem slovensko podobo. "Ko je bila proglašena 'Narodna vlada' je zavel takoj drug veter. Nemštvo, ki se je le s silo in umetno vzdrževalo, kopni in gine." Nemški dekliška in deška šola sta se "čez noč prelevili", težav pa niso pričakovali, saj so otroci tako po ulicah večinoma le slovensko "ščebetali".³⁵

V svoji spomenici je učiteljstvo zahtevalo tudi, da naj bo ljudska šola pod strokovnim nadzorstvom ljudskošolskega učiteljstva, saj so imeli dotedanje nadzorstvo gimnazijskih profesorjev za nestrokovno, "krivično, nedemokratično in nasilno!"³⁶ Vprašanji demokratičnosti in preoblikovanja šolstva sta spremljali pedagoški tisk prvih povojnih let. Pri tem je 'Slovenski učitelj' pisal o pričakovanju takih sprememb v šolstvu, ki jih bodo oblikovali jugoslovanstvo, demokratičnost in nerazdružljivost življenja in šole.³⁷ A pri sodelovanju ni vse teklo gladko. Načelnik Slomškove zveze je dobil besedilo spomenice v podpis 3. 11. 1918 tik pred odhodom odposlanstva k Narodni vladi, zato so v svojem glasilu ugovarjali pisanju o šolskem nadzorstvu. Zanimiva pa je podobnost te navedbe v spomenici s Fabinčevo izjavo v predavanju na zborovanju Slomškove zveze.³⁸ Poleg kritičnih besed o "zagrizenemu šusterčijancu" (Franu Jakliču) so v 'Slovenskem učitelju' tudi zapisali, da so se o spomenici predstavniki Zveze in Slomškove zveze 2. 11. posvetovali ves dan. Odločno spomenico Narodni vladi o položaju učiteljstva so predstavili v 'Učiteljskem tovarišu' čisto v duhu časa in utemeljevali svojo

32 Razgovor o naši spomenici!, UT (15. 11.) 1918, 1. Zastopniki Zaveze (Jelenc, Gangl), Slomškove zveze (Sadar, Fabinc, Kleinmayr) in učiteljskega društva (ravnatelj Dokler, vadnični učitelj Krulc in vadm. učiteljica Štupčeva). Na pogovoru je sodeloval tudi deželni šolski nadzornik dr. Opeka. – Deputacija ... UT (20. 11.) 1918, 1.; Prva beseda, n.d. 1–2. – Ervin Dolenc, Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920, ČZN, 66/2, Maribor 1995, odslej: E. Dolenc, Karel Verstovšek, 285.

33 Št. 9655, Naredba poverjenika ..., SU (15. 1.) 1919, platnice 3–4/. Z naredbo poverjenika 18. 12. 1918 so bile urejene učiteljstvu draginjske doklade do 30. 6. 1919.

34 Voditelj in poverjenik, SU (15. 11.) 1918, 235. – Delokrog deželnega šolskega sveta, SU (15. 11.) 1918, 235. Višja realka v Ljubljani, SU (15. 11.) 1918, 235. – Z ljubljanske realke, UT (29. 11.) 1918, 5. Dr. Henrik Swoboda je bil tudi urednik lista 'Laibacher Schulzeitung'. – Nemške šole, SU (15. 11.) 1918, 235.

35 Ljubljana, SU (15. 11.) 1918, 235.

36 Pametno besedo, SU (15. 1.) 1919, 20. – S temi zahtevami so osnovnošolski učitelji uspeli, saj sta postala sredi junija 1919 višja šolska nadzornika Engelbert Gangla in Fr. Gabršek, ki sta bila iz njihovih vrst. K višjemu šolskemu svetu, SU (15. 6.) 1919, 150. – Upokojitev oblastnega šolskega nadzornika E. Gangla, UT (3. 5.) 1928, 2.

37 F. Fabinc, Pedagoški Letopis ... SU (15. 3.) 1920, 63.

38 – "S sistemom morajo pasti tudi osebe. Kdor je bil v stari Avstriji patriot, je danes kot Jugoslovan hinavec in obratno." A., Občni zbor Slomškove zveze, UT (29. 11.) 1918, 4. – Besed zapisanih v UT ni v objavljenem besedilu predavanja v SU 1919 št. 1. in 2, smiselno pa bi lahko bile izgovorjene, lahko pa jih je tako oblikoval poročevalec.

nastop: "Tudi 'boljševiški nastop' je produkt treznega premisleka." Nato je v prvi številki leta 1919 tudi 'Slovenski učitelj' potrdil, da so pri pripravi spomenice Fabinc, Pirc in Sadar odlično in prijateljsko sodelovali "s tovariši iz 'Zaveze'".³⁹

Pri Zavezi so hoteli prve tedne Jugoslavije vpeljati "jakobinske razmere za Slomškarje", hkrati pa so vpili zoper Šušteršičev sistem. A že po prvih tednih jih je minila "prehodna vročica", saj je bila večina učiteljstva zoper takšna nasprotovanja med njimi.⁴⁰ Sredi novembra 1918 so v 'Slovenskem učitelju' pisali kar o boljševiškem nastopu tovarišev v 'Zavezi' proti posameznim članom 'Slomškove zveze'. Na udaru so bili posebej okrajni šolski nadzorniki z deželnim šolskim nadzornikom. "Žalitev posameznih naših članov – je žalitev celotne naše organizacije!" so se zanje odločno postavili v bran. Saj so bili "zavzeti za napredek našega šolstva in katoliške vzgoje", strokovno usposobljeni in pošteni. Nekateri med njimi pa so bili "naravnost vzor pravih nadzornikov."⁴¹ 'Učiteljski tovariš' je polemiziral s takšnimi stališči urednika 'Slovenskega učitelja' kateheta A. Čadeža, ki je z januarско (1919) številko 'Slovenskega učitelja'⁴² sklenil dolgoletno urejanje revije. V Slomškovi zvezi je v prevratnih dneh tudi prišlo do velikih sprememb. Za glasilo Slovenski učitelj je nato skrbel voljen odbor, ki je glavno skrb za urejanje lista poveril F. Fabincu.⁴³

Neposredno po koncu svetovne vojne je med nasprotnima učiteljskima organizacijama veljalo neko premirje in sodelovanje, kakor je veljalo tudi med političnimi strankami.⁴⁴ Poleg skupnega delovanja učiteljskih društev so se med učiteljstvom novembra 1918 še okrepili organizacijski stiki. Ti so potekali vsaj od maja 1918, ko je deželno Slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani povabilo Slomškovo zvezo na sestanek in k skupni seji odbora 17. 11. 1918. Slomškarje so liberalno usmerjeni učitelji vabili in od njih so pričakovali konkretne predloge: "naše stvari dozorevajo, ne moremo več čakati". K naglici so jih nagovarjali prehitvejoči dogodki in niso želeli, da jih prehitijo nepripravljene v škodo "našemu stanu in šolstvu".⁴⁵ Po svoje preseneča, da so razgovori o povezovanju potekali z Deželnim slovenskim društvom, ne pa z Zavezo, kar je bilo pri liberalno usmerjenem učiteljstvu povezano z njihovim sprejemanjem Slomškove zveze kot društva delujočega le na Kranjskem. Če so pri vprašanih učiteljskih plač slovenski učitelji v vojnih letih sodelovali tudi z nemškimi Kranjskim učiteljskim društvom (Krainischer Landeslehrerverein), to po koncu avstrijskega obdobja ni bilo

39 F. Fabinc, Reforma ljudske šole, SU (15. 1.) 1919, 2–5 in (15. 2.) 25–28. Navedba je v uvodu, n.d. 2.

40 Kar 98% učiteljstva je odklanjalo "vsako stanovsko mesarjenje, če bi tudi bilo prebarvano z jugoslovansko tricoloro, a bi naš stan ravno tako ubijalo kakor pod črno-žolto zastavo." "Da se razumemo! SU (15. 5.) 1919, 124.

41 Na stari tūr?... SU (15. 11.) 1918, 232

42 Polemika. Labodja pesem kateheta A. Čadeža, urednika 'Slovenskega Učitelja', UT (29. 11.) 1918, 5–6. – V 12. številki (15. 12.) 1918 je 'Slovenski učitelj' objavil Poslovilo urednika Čadeža (264) in izjavo katehetskega društva (Naše glasilo, 248), da prepuščajo učiteljstvu ves list ("Slovenskega Učitelja" bodo s prihodnjim letom urejali učitelji sami.), članke katehetske vsebine pošiljajo v 'Vzajemnost', hkrati pa so vabili duhovnike, da še podpirajo učiteljsko glasilo na krščanskih načelih. Slovo urednika in katehetov od lista je bilo na tej ravni izpeljano korektno. – Čadež je list urejeval 11 let in želel blagoslova vsem, ki bodo urejali 'Slovenskega učitelja' v smislu Slomškovih načel v verskih, vzgojnih in narodnih zadevah. – Zahvala, SU (15. 1.) 1919, 23.

43 Iz odborovih sej 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 262–263. Že pred 15. 12. 1918 so se lotili glasila. Izvolili so literarni odsek (Štrukelj, Fabinc, R. Pečjak, Sadar, Dragan in Anica Lebar), ki je urejanje lista poveril F. Fabincu, upravo pa Laberniku. Tedaj je bil v vodstvo SLS izvoljen Štrukelj, da je kot predsednik Slomškove zveze zastopal interese učiteljstva, a ni smel prevzeti mandata od stranke, "da nima vezanih rok".

44 M. Bergant, Poizkusi, 8–9. – M. Stiplovesek, Razmah, 392.

45 SŠM, Zaveza, šk. 10, fasc. 38, 1918; 27. dopis Deželnega Slovenskega učiteljskega društva v Ljubljani Slomškovi zvezi (koncept), 12. 11. 1918 in Poštno-prejemni list (poslano Jakliču v Dobrepolje) 17. 5. 1918.

več upoštevanja vreden faktor in je delilo usodo svojega glasila Laibacher Schulzeitung, ki je ugasnilo ob koncu leta 1918.

Na liberalni strani so sredi novembra 1918, ob navdušenju za novo dobo v Jugoslaviji, predlagali tudi stanovsko združevanje, ki pa ni bilo brez nasprotovanja organizaciji katoliško usmerjenega učiteljstva. Članek v 'Učiteljskem tovarišu' pod naslovom 'Zedinimo se!' je imel zaradi ukinitve dežel vsa deželna učiteljska društva za nepotrebna (pri nas npr. Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, Zveza slovenskih učiteljev in učiteljic na Štajerskem), osrednja organizacija učiteljstva naj bo Zaveza. "Kaj pa Slomškova Zveza?" Ta je nastala zaradi političnih razmer v najbolj žalostnem obdobju slovenskega šolstva, ko je prevladoval "grd oseben boj, ki so ga netile podivjane politične strasti v veliko škodo našemu šolstvu in učiteljskemu stanu." Po pisanju Zaveze ni imela Slomškova zveza svojih podružnic niti po vseh okrajih na Kranjskem, zato ni zastopala niti vsega kranjskega učiteljstva, niti "ni bila nikdar zastopnica ljudskega učiteljstva po vsem slovenskem delu Jugoslavije." Slomškovi zvezi pisec članka ni priznaval enakopravnosti z Zavezo. Slomškovi zvezi je bilo sicer možno "še dalje hoditi svoja pota in cepiti moči" kot zastopnici političnih (ne stanovskih) interesov včlanjenega učiteljstva. Zato je predlagal, da naj se kar razdruži, člani pa pristopijo v Zavezo, ki naj se poveže z učiteljskimi zvezami v Splitu, Zagrebu, Sarajevu in Beogradu.⁴⁶ Engelbert Gangl je zatem ponovil poziv s pesniško donečo napovedjo, da bo nad učiteljstvom "izrečena strašna obsodba zanamcev, ako ne izvršimo najnujnejšega dela sedanjosti: združenja vsega jugoslovanskega učiteljstva!"⁴⁷

Skupno delovanje učiteljstva in prizadevanj 'Slomškove zveze' in 'Zaveze' je konec leta 1918 obrodilo lepe sadove. Pravzaprav nepričakovano, saj bi finančne zahteve učiteljstva Narodna vlada v prevratnih časih lahko utemeljeno odpravila, saj tedaj čas res ni bil primeren za urejanje učiteljskih plač. A 30. december je bil za učiteljstvo zgodovinski dan, kar začetek 'nove dobe', kot so pisali učiteljski listi. Predstavniki katoliške 'Slomškove zveze' (Pirc, Fabinc, Dragan) in liberalne 'Zaveze' (Jelenc, Gangl) so v poverjeniku za pouk in bogočastje dr. Karlu Verstovšku našli takoj moža, "ki je tudi v srcu naklonjen učiteljstvu, kar je najlepše pokazal z dejanjem." Na Verstovškov predlog so 30. 12. 1918 na seji Narodne vlade SHS soglasno sprejeli izenačenje dohodkov učiteljstva s plačami državnih uradnikov "kategorije B". 'Slovenski učitelj' je že v prvi januarski številki 1919 objavil preglednico plač, ki se je pričela s 1600 K (provizorična plača pred strokovnim izpitom) in se dvigovala z leti (do 35 let službe) do 4800 K, z dodatki pa še nekaj več. Tako je učiteljstvo končno dočakalo uresničitve dolgoletnih prizadevanj, ko jih oblast ni le odpravila z lepimi besedami obljub. Na vrsti so bili učitelji kot kulturni delavci, da delajo "na stanovski samovzgoji in osredotoči(jo) vse svoje moči v šoli."⁴⁸

46 Zedinimo se!, UT (15. 11.) 1918, 2. – "Zaveza lahko govori danes v imenu učiteljstva v celokupni Sloveniji, v kar ni pooblaščen Slomškova Zveza", saj ni imela podružnic v vseh slovenskih pokrajinah. "Ob Soči, Dravi in Muri se ni mogla utrditi; posamezni pojavi tod okrog so kmalu izginili." – Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, ust. 1869 (A. Praprotnik) je delovalo do 31. 3. 1920 (preds. Juraj Režek). Deželno slovensko učiteljsko društvo v Ljubljani, UT (15. 4.) 1920, 3 – Odbor je na seji 23. 3. 1919 sklenil predlagati občnemu zboru razpust društva. To so imeli za pravilen odnos učiteljstva do narodne države in podpirali "vsak pokret učiteljstva ... identičen z državno mislijo", deželna društva so bila dolžna, "da pokažejo pot k centralizaciji šolstva" s centralizacijo društev "v eni sami Uniji." SŠM, Zaveza, šk. 10, fasc 38, 1919 (koncepti).

47 E. Gangl, Pod isti prapor!, UT (29. 11.) 1918, 2–3. ... "vse od Soče do Vardarja, od Gospe Svete do Kosoega polja"...

48 Razvidnica plač, SU (15. 1.) 1919, platnice /2/. – Nova doba, SU (15. 1.) 1919, 21.– Boj za kruh – dobojevan! UT (3. 1.) 1919, 1 in Nove plače učiteljstva, UT (31. 1.) 1919, 3; Naredba celokupne deželne vlade za Slovenijo, UT (21. 2.) 1919, 4–5.

3. Spremembe v Slomškovi zvezi in vprašanja povezovanja učiteljstva 1918–1919

V isti številki lista 'Učiteljski tovariš', ki je 2. 11. 1918 prinesel na naslovnici "Po-zdravljena, Jugoslavija!", so objavili tudi članek "Ubežni kralj", s katerim so pospremili deželnega glavarja dr. Ivana Šusteršiča, ko je ta 25. 10. zapustil "*svoj dvorec in svojo deželo*." Ob tem so v listu napadli Frana Jakliča, ki je bil edini državni poslanec še vedno povezan s Šusteršičem, se z njim vred ločil od Jugoslovanskega kluba "*in pro-stovoljno vstopil v krog izdajalcev domovine!*" Na izbiro besed v tem času res niso pa-zili. Posebej so voditelju Slomškove zveze F. Jakliču očitali glasovanja v zvezi z učiteljskimi plačami in abstinenco na shodu kranjskega učiteljstva 5. 9. 1918. Vrsta očitkov avstrijakantstva je veljala tudi nekaterim vidnejšim članom Slomškove zveze. (F. Lavtižarju,⁴⁹ K. Simonu,⁵⁰ Jegliču). Ti "*najzvestejši pristaši Šusteršičeve strančice*" in njegove politike so bili tako nesprejemljivi za liberalno stran, da je Zaveza v objavljenem povabilu Slomškovi zvezi za skupno delovanje izrecno navedla, naj za dva ali tri zastopnike ne izberejo koga od naštetih.⁵¹ Slomškova zveza je to tudi upoštevala. Pravzaprav so bili napadi na omenjene člane Slomškove zveze stalnica pisanja lista liberalno usmerjenega učiteljstva in kakšen od hudih očitkov tega pisanja (npr. denunciacije) se je kasneje izkazal za neutemeljenega.

Svojo organizacijo katoliškemu učiteljstvu! Ko je Fran Jaklič, poslanec in pristaš Šusteršičeve smeri v SLS, sicer tudi "*ustanovnik in vseletni predsednik Slomškove zveze, ... odložil predsedništvo*",⁵² je osrednji odbor te učiteljske zveze 2. 11. 1918 izvolil za začasnega predsednika Ivana Štruklja. Tedaj so potekali tudi razgovori učiteljskih organizacij o spomenici narodni vladi o ljudskem šolstvu. Člani 'Slomškove zveze' so pripravljali občni zbor za 21. november. Menili so, da je ob gradnji temeljev "*nove države Jugoslavije*" nujno, da se tudi njihova organizacija "*zgage za novo intenzivno delo*".⁵³ Prvi občni zbor Slomškove zveze v Jugoslaviji je 21. 11. 1918 postavil članstvo na lastne noge, prinesel pa je tudi "*nekatera nesoglasja*". Z navdušenim pozdravom Jugoslaviji "*v jugoslovanskem duhu edinstva in bratstva*" ('Slovenski učitelj') in slovenskemu učitelju, ki je bil v prejšnji državi "*največji trpin*" tudi zaradi birokratizma, je pričel zborovanje predsednik Štrukelj. Posebej so omenjali skupno posvetovanje z Zavezo in sodelovanje s poverjenikom dr. Verstovškom⁵⁴ in spomenico učiteljstva na-

49 Kaj očitajo Lavtižarju?, SU (15. 3.) 1920, platnice /4/. – Odgovarjali so na očitke UT št. 10 o zahtevah učencem, da znajo cesarsko pesem. "*Toda če se postavljate na stališče, da je bil Lavtižar denunciant, potem je vsa klika iz 'Učiteljske Tiskarne' sestavljena iz samih denunciantov.*" Omenjali so Dimnikova letna poročila. Bili so še prepričani, da je imela tudi omenjena 'klika' med svojimi prijatelji nadzornike, ki so naredili kakšno podobno hudodelstvo – "*toda treba je – dvojne mere.*"

50 Disciplinarna zadeva bivšega nadzornika g. K. Simona, SU (15. 12.) 1921, 200. – Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave. Splošni pregled s posebnim ozirrom na osnovno šolstvo, v: Slovinci v desetletju 1918–1928, ur. dr. Josip Mal, Ljubljana 1928, 691–744, odslej: Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, 692. Gibanje med učiteljstvom proti "avstrijakantom" in "šušteršičijancem" je spodbudilo disciplinske preiskave, a se je le ena končala z obsodbo, tako kranjska profesorska afera kot zadeva okrajnega šolskega nadzornika Simona pa ne.

51 Ubežni kralj, UT (2. 11.) 1918, 2; Iz naše Zaveze, n.d., 3. – Trojka, UT (15. 11.) 1918, 4. – Lavtižarja so v UT še večkrat obravnavali. Sprememba v višjem šolskem svetu, UT (11. 3.) 1920, 3; "Kdo je večji avstrofil", UT (18. 3.) 1920, 5.

52 Franc Jaklič – iz javnosti!, UT (4. 11.) 1918, 3. – A. Sadar, Delo centralnega odbora, v: Glavna skupščina 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 244.

53 Občni zbor, SU (15. 11.) 1918, 236. – Osrednji odbor 'Slomškove zveze', SU (15. 11.) 1918, 236.

54 Iz odborovih sej 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 262. – Poverjenik Verstovšek je odposlanstvu obljubil, da bo na seji Narodne vlade predlagal njihove zahteve in da ga bodo brez dvoma podprli pri tem tudi drugi člani vlade. "Odrešenje tedaj ni več daleč!" so zapisali.

rodni vladi ter obravnavali šolsko nadzorstvo. Pri šolski reformi je F. Fabinc⁵⁵ pričeval demokratizacijo in spremembe ("*velike metle*"): "*S sistemom morajo pasti tudi osebe. Kdor je bil v stari Avstriji patriot, je danes kot Jugoslovan hinavec in obratno.*" V svojem govoru ni bil nič kaj prizanesljiv, posebno če upoštevamo dotedanje patriotično in dinastično usmerjene učne načrte in učbenike. Fabinc se je zavzemal tudi za depolitizacijo šolstva. O vsem se je nato razvnela dolga debata, v kateri so omenjali tudi nadzornike. Ti so izpolnjevali svojo dolžnost kot izvršitelji zakonov in predpisov. "*Če so bili nadzorniki nositelji 'sistema', so bili v isti meri nositelji sistema tudi učitelji.*" se je oglasil nadzornik Gabršek.

Veliko razprave, prav "*neprijetno prerekanje*", je bilo na občnem zboru še pri spremembi pravil o članstvu, s katerimi kateheti niso bili več redni člani Slomškove zveze, temveč le podporni. Kot je pojasnjeval Rudolf Pečjak: "*Razveseljiv razvoj naše organizacije naj pokaže, koliko zmoremo sami; ker imajo katehetje že svoje društvo, naj ima tudi katol. učiteljstvo lastno organizacijo.*" Učitelj kot samostojen kulturni delavec, "*kultura, prepojena z duhom Kristusovim*" in vzpon laičnih učiteljev bo lahko pritegnil tudi "*drugo učiteljstvo dobrega mišljenja.*" Hkrati pa so stanovski interesi povezovali člane Slomškove zveze tudi z ostalim jugoslovanskim učiteljstvom. Tudi poročilo v 'Učiteljskem tovarišu' je bilo stvarno in taktno – tako so ocenjevali tudi zborovanje Slomškove zveze – ob človeške slabosti se niso spotikali, temveč je poročevalka/ec/ A. predlagal/a naj si sežejo "*bratsko v roke in rečemo: Opuščeno je! Kar je bilo – je pozabljeno!*"⁵⁶ Videti je bilo, da so bile osnove za resno sodelovanje in skupno učiteljsko organizacijo resne.

Člani Slomškove zveze so pričakovali, da bodo v prihodnosti sodelovali pri urejanju šolstva. "*Treba bo pravočasno stopiti na plan in zahtevati šolo, ki bo ustrezala verskim čutom našega naroda, pa tudi našim krajevnim razmeram.*" Zato so hoteli le člane, ki so bili pripravljene podpirati nravno-verske, pedagoške in druge smotre šole na temelju katoliških načel, brez kakršnih koli postranskih namenov. Slomškova zveza je ostajala še naprej "*društvo z versko-nravnim namenom*", zato so poudarili naj se "*ne razdruži*". So se pa zavzeli za ustanovitev skupnega odseka, saj so tudi člani Zaveze ("*nasprotni člani*") sprejeli v svoj program načela krščanske etike. "*Ako se bodo tovariši iz nasprotnega tabora držali proglašanih načel, potem bomo delovali skupno.*" Končali so s pozivom k zavzetemu delovanju in z geslom: "*Bogu srce! Mladini ljubezen! Narodu moč! Jugoslaviji Zvestoba!*"⁵⁷

Katoliško usmerjeno učiteljstvo je na občnem zboru **30. 12. 1918** podprlo tudi sodelovanje zveze v Učiteljskem svetu, nekoliko pa so dopolnili tudi pravila. Tako so v § 1. namesto 'patriotske smotre' zapisali 'narodne' in namesto 'temeljem katoliških načel' pa zapisali 'krščanskih'. To so utemeljevali s pričetkom boja za versko šolo, ki naj združi "*v tem boju vse učiteljstvo pozitivno krščanskih načel*". Posebno pomembno je bilo reševanje materialnega vprašanja. "*Brez temeljite regulacije naših plač pa so vse besede o vzvišenem poklicu zastoj.*"⁵⁸ Sklenili so, naj društveno glasilo izhaja pod naslovom "*Slovenski Učitelj, glasilo jugoslovanskih krščanskih učiteljev*", izhajalo pa je pod naslovom, ki je zajemal tudi učiteljice: "*glasilo jugoslovanskega krščanskega učiteljstva*".

⁵⁵ F. Fabinc, Reforma ljudske šole, SU (15. 1.) 1919, 2–5 in (15. 2.) 25–28. – Pri objavljenem tekstu, ki ga je sprožilo Vesenjarkovo predavanje o šolstvu v jugoslovanski državi, je navedeno kot predavanje na občnem zboru. Večer pred ljubljansko proslavo nove države Jugoslavije je imel 28. 11. 1918 kritično predavanje o šolstvu I. Vesenjark, prof. na ljubljanskem državnem učiteljskišču. – Ivan Vesenjark, Naša šola v novi državi, SU 1919 (15. 1.), 8–12. in (15. 2.) 44–40.

⁵⁶ Glavna skupščina 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 242–248. – A., Občni zbor Slomškove zveze, UT (29. 11.) 1918, 4.

⁵⁷ A. Sadar, Poročilo tajnika, n.d., 243–246. – A., Občni zbor Slomškove zveze, UT (29. 11.) 1918, 4.

⁵⁸ Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 1.) 1919, 23–24.

Pri tem so gledali naprej in želeli tudi s pomočjo glasila "*priti v stik z ostalim jugoslovanskim učiteljstvom*." Hkrati so želeli preko glasila "*po možnosti*" povezovati vse učiteljstvo krščanskih načel v Jugoslaviji.⁵⁹

4. Učiteljski svet 1918–1919 in učiteljstvo med Zvezo in Zavezo

Na predlog Slomškove zveze sta "*obe učiteljski organizaciji*" ustanovili konec leta 1918 Učiteljski svet za obravnavo skupnih stanovskih vprašanj po načelu: vsi za enega, eden za vse. "*Prežalostne izkušnje*" minulega časa so jih poučile o nujnosti sodelovanja. O ustanovitvi skupnega Učiteljskega sveta je sklepal odbor Slomškove zveze, predvidel po 5 članov obeh organizacij in si zamislil področje dela: "*obravnava bi vsa stanovska in šolska vprašanja, za katera je skupnost potrebna in mogoča. Bil naj bi eksekutiva organizacij*".⁶⁰ V svetu sta bila predsednika obeh organizacij in predstavniki in predstavnice Slomškove zveze (Pečjak, Fabinc, Dragan, Štupca), Zaveze (Petrič, Gnus, Mehle, Lebar) in Društva slovenskih učiteljic (Zupančič, Sark, Žerjav).⁶¹ Učiteljski svet naj bi združil vse slovensko učiteljstvo "*v skupno stanovsko organizacijo, ki naj bi strogo varovala vse učiteljstvo vsakih korupcij in krivic*." Obravnavali bi stanovska in materialna vprašanja, vsa splošna vzgojna in kulturna vprašanja, za potreben skupni nastop in kompromisne rešitve. Na tem temelju pa bi "*različne načelne učiteljske organizacije*" lahko iskale svoje rešitve idejnih vprašanj. Ob reševanju vprašanj šolstva v skupni državi so se pripravljali tudi na skupni nastop s hrvaškimi in srbskimi stanovskimi organizacijami.⁶²

Vsak učitelj v organizacijo! Učiteljski svet je imel prvo sejo v Učiteljski tiskarni v nedeljo, 6. 1. 1919. Za predsednika so izvolili Ivana Petriča⁶³ (Zaveza), podpredsednica je postala Vita Zupančič (Društvo slovenskih učiteljic) in tajnik Anton Dragan (Slomškova zveza). Bili so proti brezbriznosti učiteljstva in sklenili naj se učiteljstvo pridruži eni ali drugi učiteljski organizaciji: "*Neorganiziran ne sme biti noben učitelj. Vsakdo v 'Slomškovo zvezo' ali pa v 'Zavezo' – kamor ga vleče prepričanje*".⁶⁴ Kaže, da je bil poziv uspešen. Morda še preveč, saj je bilo konec januarja 1919 mnogo učiteljic in učiteljev, ki so hoteli biti kar v obeh stanovskih organizacijah. A je Zaveza "*neomajno*" menila naj bo vsakdo član le ene organizacije.⁶⁵ Pozvali so Narodno vlado, da razveljavi dovoljenje ljudskošolski mladini za včlanjevanje v telovadna društva in protestirali, da so uporabljali šolske prostore za politične shode.⁶⁶ O vključevanju učiteljstva v stanovski organizaciji so objavili poseben poziv: vsak še neorganiziran naj se priključi "*tisti organizaciji, ki odgovarja njegovemu notranjemu mišljenju in hotenju*", v svobodni državi naj se svobodno odloči. Po 1. marcu so napovedali objavo seznama vseh

59 Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 3.) 1919, 77–78. – Res so sredi junija 1919 poročali o Hrvaški, kjer je "*nekaj vrlih učiteljev*" hotelo kulturno delovati na temeljih krščanskih načel. Predsednik pripravljalega odbora za ustanovitev krščanske učiteljske organizacije jim je o tem pisal z navdušenimi besedami. Pri 'Slomškovi zvezi' so upali, da bo tudi "*na Srbsko*" prešla ideja o narodni kulturi na verskem temelju. Razširjenje naše organizacije, SU (15. 6.) 1919, 150. Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 3.) 1919, 77–78.

60 Iz odborovih sej 'Slomškove zveze', SU (15. 12.) 1918, 262–263. Več so nameravali poročati na celodnevem božičnem zborovanju 27. 12. 1918. Želeli so, da pridejo do besede vsi, ki jim je do tega, da Slomškova zveza "*ostane, se poglobi in da se razširi čez vso Jugoslavijo*."

61 Ustanovitev učiteljskega sveta, SU (15. 1.) 1919, 21.

62 Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 1.) 1919, 24.

63 Ivan Petrič, učitelj, r. 1869 v Žlebiču, mat. 1890; že 1911/12 in 1920/21 na šišenski deški ljudski šoli.

64 Prva seja učiteljskega sveta, SU (15. 1.) 1919, 22–23. – Po zapisu v UT je bila podpredsednica Albina Sark, UT (7. 3.) 1919, 2.

65 S četrte vodstvene seje, UT (7. 3.) 1919, 2–3.

66 Prva seja učiteljskega sveta, SU (15. 1.) 1919, 22–23.

neorganiziranih, ki jih ne bodo imeli za svoje stanovske tovariše. Poziv sta podpisala predsednik Petrič in tajnik Dragan.⁶⁷ Zaradi poziva, da mora biti organizirano, je protestiralo goriško učiteljstvo, pomisleke pa so imeli tudi v 'Slomškovi zvezi.' Sodili so, da čaka mnogo učiteljstva "na ustanovitev strogo stanovske organizacije" in bili prepričani, da gotovo pride "do tesnejše spojitve vsega učiteljstva". Posebno so to pričakovali po prehodu vodstva 'Zaveze' "v spretnejše roke", veliko pa so se nadejali tudi s sodelovanjem s štajerskim in koroškim učiteljstvom. "Potrpimo, čas prinese tudi to!"⁶⁸

Slovensko učiteljstvo med Zvezo in Zavezo. Kljub sodobnemu programu, primernemu mišljenju in prizadevanjem krščanskega učiteljstva je marsikateri učitelj še stal pred razpotjem. Tako je pričel junija 1919 z jasno in odločno besedo v listu 'Slovenski učitelj' eden od mlajših koroških učiteljev Franc Lužnik. Vsakdo, ki je v predvojnem in vojnem času spremljal delo učiteljstva Slomškove zveze in Zaveze jugoslovanskih učiteljev, je moral ugotoviti, da ni bilo vse v redu "ne na eni, ne na drugi strani". Urednik 'Slovenskega učitelja' Fabinc je kritičnemu in izjemno dolgemu članku odprl strani lista, a v dveh pripombah pod črto je opozoril na aktualne dogodke. Članek je bil res pravi "confiteor" katoliško usmerjenega učitelja, čeprav (še) nečlana zveze. V njem omenja, da je marsikdo, ki je pošteno mislil in čutil, spoznal v času, ko je "tlačila môra Šušteršičeve strahovlade", da je Slomškova zveza potrebna sprememb. Teh so se razveselili vsi, ko se je zveza postavila na lastne noge, "postala je neodvisna od stranke". Kljub temu ni bilo jasnosti, saj so se že slišali predlogi o skupni stanovski organizaciji, a brez določil, kje so meje te skupnosti. Hkrati se je Zaveza jugoslovanskih učiteljev (od 1918 z nekoliko prilagojenim imenom) proglašala tudi za nadstrankarsko in je vabila vse učiteljstvo brez razlike svetovnega nazora. Še več: v začetku septembra 1918 naj bi tudi Zaveza postavila krščansko etiko za svoj kulturni temelj, kakor je to že imela Slomškova zveza. Tako je bila le še stvar okusa, v katero organizacijo naj se posameznik včlani, kakor je odločitev "ali hočem piti kraški teran ali dolenski 'cviček'." A marsikdo je dvomil v nadstrankarstvo Zaveze in v resnost njenega sprejemanja krščanske etike kot kulturnega temelja njenega delovanja, zato so nejasnosti ostajale.⁶⁹

V Učiteljski svet liberalna Zaveza ni poslala svojih najpomembnejših predstavnikov in najbrž pri njih ni bilo kakšne resne pripravljenosti za upoštevanje skupne 'krovne organizacije' slovenskega učiteljstva. Na drugi seji Učiteljskega sveta 26. 1. 1919 se je že slišalo, da gre le za posvetovalni organ obeh stanovskih organizacij brez "eksekutivnih pravic". Sklenili so prositi Narodni svet za enkratni draginjski prispevek kot so ga dobili uradniki. Posebej so razpravljali o volitvah predstavnikov učiteljstva v Višji šolski svet.⁷⁰ Ta je deloval od začetka 1919 namesto dotedanjih deželnih šolskih svetov. Pristojen je bil za razpise učnih mest in imenovanja učiteljstva na službena mesta ter za

⁶⁷ Poziv slovenskemu učiteljstvu!, SU (15. 1.) 1919, 23.

⁶⁸ Goriško učiteljstvo, SU (15. 2.) 1919, 53.

⁶⁹ "Ena njenih napak, iz katere so izvirale vse druge, je bila, da se je preveč – udinjala stranki, kar je bilo pod Šušteršičevim režimom tem pogubneje. Tako je Šušteršičev duh avtokracije in terorizma zavel tudi v 'Slomškovi Zvezi'", saj se niso spraševali o prepričanju, temveč grozili, naj pristopijo k njim in držijo z njimi, "če ne...!" Zato je odkritosrčno priznal, da je nekdanj vstopil v organizacijo "marsikdo, ki ni bil nasega prepričanja." To se je sicer marsikateremu od katoliško usmerjenih učiteljev "gabilo", a zaradi poklicnega miru so bili raje tihi. Drugi – "morda bolj značajni" – pa so pomilovalno gledali na 'Slomškarje' kot na "koritarje!" Franc Lužnik, Jasna in odločna beseda, SU (15. 6.) 1919, 151–152. – Lužnik je bil tedaj učitelj v Krejancih, pošta Galicija, Koroška. – Fran Lužnik (1894, mat. 1914), 1920/1921 stalni učitelj na deški šoli v Novem mestu, Šolski imenik ... 1921, 104.

⁷⁰ Volitve v višji šolski svet, SU (15. 1.) 1919, 22. Število glasov je bilo: Jelenc 959, Gangl 957, Černej 542, Gnus 544, Štrukelj 461, Sadar 441, razcepljenih glasov 99, neveljavnih 22. Izvoljena sta bila Jelenc in Černej (Štajerska), kot namestnika pa Gangl in Gnus. "Naglica volitev in nesporazumljenje s štajerskim učiteljstvom je krivo, da nista izvoljena tudi manjšinska kandidata 'Slomškove zveze', kakor se je namestila." Prim. tudi: Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, 700.

organizacijo pouka. Sestavljali so ga predstavniki vseh treh takratnih političnih strank pri nas, svoje predstavnike pa je imelo tudi osnovnošolsko učiteljstvo.⁷¹ Volitve teh predstavnikov naj bi izpeljali z volilnim sporazumom med Zavezo (Zaveza jugoslovanskega učiteljstva) in Slomškovo zvezo, tako da bi bili izvoljeni kandidati obeh učiteljskih zvez, a sta uspela le liberalna kandidata. V prehodni dobi koalicij in kompromisov so v časopisju veliko pisali o odstopih, saj ni bil izvoljen predstavnik 'Slomškove zveze', "ki predstavlja mišljenje večine slovenskega ljudstva."⁷²

Odnose med političnim katolicizmom in liberalizmom kaže tudi živahna razprava v **Višjem šolskem svetu**. "Že znani izjavi" obeh stanovskih organizacij o višjih šolskih nadzornikih sta odmevali tudi na prvi seji Višjega šolskega sveta⁷³ 17. 1. 1919. Izjava nekaterih srednješolskih profesorjev o teh nadzornikih pa je pokazala na razmere časa in na tedenje splošno obnašanje tudi drugih ljudi. Posebej so ugovarjali pavšalnim sodbam in se spraševali: "Kdo izmed učiteljstva ni bil primoran več ali manj delati v duhu stare Avstrije? Kdo ni nikdar govoril zanjo? Ali ni nihče podpisal vojnega posojila?" Predlagal je šolskemu poverjeništvu, naj zadevo preišče in eventualno dokaže njuno krivdo.⁷⁴ Jeseni 1920 pa je 'Slovenski učitelj' poročal, da so bili napadi nasprotnega liberalnega strankarstva na deželnega šolskega nadzornika dr. M. Opeko neutemeljeni.⁷⁵ Na krivice pri službenem nameščenju učiteljstva sta opozarjali obe učiteljski društvi, a vsaka v svojem času. Na eni strani so bile to revizije preteklih krivic, na drugi pa vznemirjanje zaradi prestavitve ob spremembi političnega vodstva šolske uprave v Ljubljani.⁷⁶

Odnosi med učiteljskima organizacijama so kdaj zašli tudi v slepo ulico. Zaveza je na seji svojega vodstva v marcu 1919 najprej sklenila, da ne sklicujejo skupnih sej Učiteljskega sveta, 25. 3. pa naj bi poravnali nesoglasja in se dogovorili za poslovni red tega sveta.⁷⁷ Ko je predstavnik štajerskega učiteljstva Ludvik Černež izstopil iz Višjega šolskega sveta, saj ni bilo učiteljskemu stanu v čast, da se je zadeva zastopnikov učiteljstva "vlačila" po časopisju, je sredi junija 1919 prišel po dogovoru v Višji šolski svet Ivan Štrukelj kot predstavnik Slomškove zveze,⁷⁸ E. Gangla pa je postavil za višjega šolskega nadzornika.⁷⁹ Lojalnosti med učiteljstvom obeh usmeritev ni bilo prav veliko in razmerje med organizacijama se je občasno (spet) zaostrilo. 'Slomškova zveza' je

⁷¹ E. Dolenc, Karel Verstovšek, 287.

⁷² Učiteljski svet, SU (15. 2.) 1919, 53. – Na vodstveni seji Zaveze 30. 1. 1919 so menili, če ima 300 profesorjev 2 člana, da bi 3000 učiteljev moralo imeti vsaj 4 člane (2 Zaveza, 1 Slomškova zveza, 1 Društvo slov. učiteljic), a volilnega ključa niso določali učitelji. – S četrte vodstvene seje Zaveze, UT (7. 3.) 1919, 2.

⁷³ Članom Višjega šolskega sveta, SU (15. 2.) 1919, 56. V Višji šolski svet so bili imenovani in voljeni: okoli 20 članov in namestnikov, od ljudskošolskega učiteljstva v Ljubljani Luka Jelenc, nato nadučitelj v Grižah Ljudevit Černež, državni vadniški učitelj v Trstu Engelbert Gangl in (kot namestnik) nadučitelj v Dolu Anton Gnus. Med člani so bili tudi štirje omenjeni višji šolski nadzorniki dr. J. Bezjak, dr. M. Opeka, dr. L. Poljanec in dr. I. Grafenauer. – Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, 701.

⁷⁴ Prva seja Višjega šolskega sveta ..., SU (15. 2.) 1919, 54. – Izpis. Prva seja Višjega šolskega sveta ... UT (24. 1.) 1919, 5.

⁷⁵ Osebnе zadeve, SU (15. 2.) 1919, 56. – Jeseni 1920 so objavili vest, da je bil dr. M. Opeka imenovan za stolnega kanonika. "Vsi ogabni napadi" nanj v 'Učiteljskem tovarišu' so se izkazali za napade "zagriženih strankarjev, ki bi radi obvladovali naše šolstvo." Dr. Mih. Opeka, SU (15. sept., okt) 1920, 172. – Zaradi bolehnosti je imel katehet na realki prof. dr. Mihael Opeka dopust tudi konec leta 1912. – Dopust, SU (15. 12.) 1912.

⁷⁶ Iz mestnega šolskega sveta, SU (15. jul.–sept.) 1919, 199. – Občni zbor 'Slomškove zveze', SU (15. 2.) 1920, 35.

⁷⁷ S pete vodstvene seje Zaveze (16. marca 1919), UT (16. 3.) 1919, 3.

⁷⁸ Iz višjega šolskega sveta. Čudno. SU (15. 6.) 1919, 150. Zveza slovenskih učiteljev in učiteljic na Štajerskem ni priznala dogovora in je pozvala Gnusa kot Černeževega namestnika, da ostane na svojem mestu v Višjem šolskem svetu.

⁷⁹ Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, 701.

konec januarja 1919 na 2. seji Učiteljskega sveta prosila, da bi iz 'Učiteljskega tovariša' izginil "*brezobziren osebni boj, ki le krati stanovski ugled učiteljstva...*" Želeli so, da bi bili v novi državi učiteljski listi "*res izraz kulturnih delavcev, ne pa boljševištva, ki se navdušuje za Fric Adlerjevo metodo*" (nasilnih rešitev). Menili so, "*da se s takim pisarjenjem (osebnimi napadi) zopet bližamo mlakuži, iz katere smo jedva prišli.*"⁸⁰ 'Slovenski učitelj' se je zavzemal za poštenost poročanj in na račun sloge ni hotel prenašati krivic in omalovaževanja, saj so si na liberalni strani radi pripisali vse zasluge pri urejanju plač.⁸¹

Liberalni pogled na posvetovalni Učiteljski svet je bil malo drugačen. Sprva je Slomškova zveza njihovi Zavezi "*marljivo pomagala pri vseh skupnih vprašanjih*", kmalu pa je v stanovskih rečeh začela hoditi "*po stranskih poteh*", a so bili sprva razumevajoči zaradi notranjih bojev v Slomškovi zvezi. A časopisno pisanje aprila 1919 o vodstvu Zaveze kot o okamnini, okorelem 'petrefaktu iz stare Avstrije' jim je bilo le preveč. Na liberalni strani so pričakovali, da bodo našli tudi "*s krščansko mislečimi tovariši*" pot do združitve v stanovskih vprašanjih, če bodo v skupni centralni organizaciji lahko sedeli skupaj tudi z učiteljstvom muslimanske in pravoslavne vere.⁸² Načelo enotne nepolitične organizacije učiteljstva Jugoslavije, v katero bi se lahko včlanilo vse učiteljstvo, je bilo "*merodajno*" že 1919 in ob ustanovitvi UJU 1920, a ostalo je bolj na papirju: "*praksa je pa hodila svojo pot.*"⁸³

5. Za skupno učiteljsko organizacijo: od Unije do UJU.

Za skupno učiteljsko stanovsko organizacijo se je 28. marca 1919 v 'Učiteljskem tovarišu' zavzemal E. Gangl v članku pod naslovom '**Unija jugoslovanskega učiteljstva**'. Dosedanje centralne organizacije učiteljstva bi se razpusile, temelj skupni organizaciji bi bila okrajna društva kot temeljni kamni "*mogočne zgradbe UJU.*" Naloge Unije jugoslovanskega učiteljstva (UJU) v kraljevini SHS bi bile skupno zastopanje interesov stanu in šolstva v moralnem in materialnem pogledu, temeljila pa bi na demokratičnosti in popolni svobodi vsakega prepričanja. Naglašal je nestranskarstvo UJU, "*kar pri strogo stanovski (strokovni) organizaciji drugače tudi ne more biti.*" Zunaj organizacije pa naj bo vsakdo pristaš stranke, ki mu je najbližja, le da ni po sredstvih in namenih "*nečasna in smotrom šolstva nasprotna.*" Tako naj bi politika ne smela v organizacijo, temveč naj bi šli sklepi organizacije v politiko. UJU naj bi imela centralno vodstvo s šestimi tajništvi (Beograd, Ljubljana, Novi Sad, Sarajevo, Split, Zagreb) z "*eksekutivnimi in iniciativnimi nalogami.*" Pri imenu je predlagatelj posebej poudaril primernost – "*Udruženje, Savez, Zaveza in Zveza bi se zlele v Unijo, ki bi kazala na zunaj to, kar smo že davno po srcu!*"⁸⁴

Poleg teh bolj tehničnih vprašanj organiziranja učiteljstva (kar je predstavil v 'Učiteljskem tovarišu' E. Gangl) je o skupni učiteljski organizaciji napisal R. Pečjak maja

⁸⁰ Učiteljski svet, SU (15. 2.) 1919, 53.

⁸¹ Tudi pri regulaciji plač so sodelavci 'Zaveze' poročali, da je za to poskrbel vpliv Beograda in zasluge dr. Ravniharja. "*Resnica pa je, da je to napravila v lastnem območju deželna vlada za Slovenijo na predlog poverjenika dr. Verstovška.* In to deželna vlada, v kateri so imeli pristaši SLS večino, Beograd pa ni bil naklonjen niti uradniškim plačam. Pošteno poročanje, SU (15. 4.) 1919, 104. – Dopis je odmeval in za-trjevali so, da ga je poslal večletni član Zaveze. – Da se razumemo! SU (15. 5.) 1919, 124. – Polemika. Tako ne pojde naprej!, UT (23. 4.) 1919, 5. UT je, ogorčen nad oznako vodstva Zaveze: "*okorel petrefakt iz stare Avstrije*", odgovoril z očitki Slomškovi zvezi in nadzornikoma Lavtizarju in Simonu. – Verstovška je pozneje napadal UT, Poverjenika Verstovška, SU (15. 3.) 1920, 68.

⁸² Vilibald Rus, Delovanje 'Zaveze jugoslovanskega učiteljstva' v zadnjem letu, UT (1. 10.) 1919, 1–2.

⁸³ Anton Mervič, III. kongres in VI. skupščina UJU v Beogradu, UT (19. 8.) 1926, 2 (Referat tov. Skale o organizaciji UJU).

⁸⁴ E. Gangl, Unija jugoslovanskega učiteljstva, UT (28. 3.) 1919, 1. – Gangl je imel Slomškovo zvezo za deželno učiteljsko organizacijo, je pa govoril o UJU kot o zgolj stanovski organizaciji.

1919 uvodni članek v 'Slovenskem učitelju'. Vprašanje organiziranja učiteljstva je na eni strani spodbujalo k povezovanju v eno stanovsko organizacijo, na drugi strani pa so se zavedali kulturnih in duhovnih razlik ter tega, da ideje oblikujejo politične stranke. Kljub stanovski povezanosti učiteljstva pa naj učiteljska društva in njihovi pedagoški listi delujejo še naprej po različnih kulturnih usmeritvah.⁸⁵ Posebej je bilo za enotnost učiteljstva občutljivo goriško učiteljstvo, ki je bilo v težkem begunskem položaju. Čeprav je bila njihova resolucija s 3. 2. 1919 o združitvi vsega slovenskega učiteljstva v eno strokovno organizacijo toplo sprejeta pri učiteljstvu in v javnosti, pa se ni zgodilo prav veliko. Na sestanku 18. 4. so učitelji z Goriške ugotavljali, da nobena od obstoječih učiteljskih organizacij ne upošteva "*ideje skupnega strokovnega delovanja*". Ponovno so pozivali k čimprejšnji ustanovitvi enotne nepolitične organizacije, "*ki jo potrebujemo tako nujno*."⁸⁶ Podoben sklep o eni, le stanovski organizaciji, ki naj članom nato prepuosti pravico združevanja v samo kulturne učiteljske organizacije, so sprejeli tudi na skupnem zborovanju učitelji okrajev Novo mesto in Črnomelj.⁸⁷

Temelj skupne stanovske organizacije je I. Štrukelj predstavil sredi junija 1919 v 'Slovenskem učitelju' z obravnavo historiat stanovskega organiziranja učiteljstva, ki je sprva združevalo vse učiteljstvo v prizadevanjih za materialni in duhovni napredek. "*Nesrečno pa je bilo leto 1899*" z učiteljskim zborovanjem v Gorici, ko so imenovali dva vodilna liberalna politika za častna člana, 30 učiteljev, ki so se na škofovo povabilo zbrali k duhovnim vajam, pa so razglasili "*za izdajice učiteljskega stanu*." Učiteljski tovariš' je pisal enako kot glasila liberalne stranke. Vse to je kot protitež rodilo Slomškovo zvezo in 'Slovenskega učitelja'. Tako ni bilo čudno, če je učiteljstvo "*po večletnih preizkušnjah*" spoznalo, da tako ne gre več in iskalo nova, pravzaprav pa stara pota. Cilj skupne stanovske organizacije je videl v koristih učiteljskega stanu in razvoju šolstva, zato je moralo biti v njej prostora za vse učiteljstvo ne glede na politično usmeritev ali izpovedovanje vere. "*Ne stan, ne stanovska organizacija, ne stanovsko glasilo ne sme postati privesek te ali one stranke*." V vodstvo stanovske organizacije tako niso sodili učitelji – politiki. "*Če postavijo snujočo se UJU na tak temelj, tedaj smo Slomškarji prvi zraven*."⁸⁸ A Slomškarjev ni liberalna stran niti povabila zraven, ko so v Beogradu avgusta 1919 snovali 'Unijo jugoslovanskega učiteljstva', kot so ugotavljali ob zborovanju Slomškove zveze 9. 8. 1919. Še obvestili jih niso, saj so nekateri "*tovariši iz nasprotnega tabora*" menili, da "*lahko 'velikopotezno' preidejo preko nas*."⁸⁹

Kulturni boj se bliža: razdeljeno učiteljstvo in Slomškova zveza

Začetno navdušenje učiteljstva ob ustanovitvi Jugoslavije je že do začetka leta 1920 zamorila slana. Sanjali so o boljši učiteljski izobrazbi, "*hlapec Jernej se je predrznil misliti celo na univerzo*", a dobili so le absolvente šesttedenskega kurza in tretjega letnika učiteljišča. "*V Belgradu so hoteli po balkansko učiteljišču odščipniti četrti letnik*". Celo pričakovali so oklic na brezposlene orožnike in cerkovnike za voditelje mladine... "*Res – sanje so bile kratke!*"⁹⁰ Le malo naprej pa so ob zapisu o nepravilni oddaji službenih mest v 'Slovenskem učitelju' zapisali: "*Neverjetno, da se šele v Jugoslaviji seznanjamo z absolutizmom!*"⁹¹

⁸⁵ R. Pečjak, Učiteljska organizacija, SU (15. 5.) 1919, 105–107.

⁸⁶ Goriško učiteljstvo, SU (15. 5.) 1919, 125.

⁸⁷ M. Stiplovšek, Razmah, 382.

⁸⁸ I. Štrukelj, Kakšen bodi temelj skupne stanovske organizacije, SU (15. 6.) 1919, 135–137.

⁸⁹ ?F. Fabinc', Sijajno zborovanje 'Slomškove zveze' 9. avgusta 1919, SU (15. 6. – sept.) 1919, 184–185.

⁹⁰ Slana, SU (15. 1.) 1920, 18.

⁹¹ Nepravilna oddaja učiteljskih službenih mest, SU (15. 1.) 1920, 23.

Če je bilo v letu 1919 v šolstvu še polno navdušenja in upov prevratnega časa, pa so bile že v začetku 1920 stvari bolj jasne: kulturni boj se je bližal,⁹² šolstvo je zajel vihar svobodomiselnih teženj po šoli "*brez religije, brez Boga*", na drugi strani pa je krščansko ljudstvo hotelo "*naj šola ostane takšna, kakoršna je.*" A takšen verski značaj šole je "*revolucionarni tok časa*" zavračal in pri tem mu je stalo krščanstvo povsod na poti, še najbolj pa v šoli. Voditelj Slomškove zveze Ivan Štrukelj je ugotavljal, da je šlo za načelo: "*verska ali brezverska šola!*" Po šolah je tako vladalo duhovno ozračje, ki so ga oblikovali učitelji svobodomisleci in socialisti, ki gotovo niso poudarjali versko-nravnega značaja vzgoje. Kjer odločajo verni starši o vzgoji v šoli, naj bo to svobodna verska šola brez svobodomiselnega učiteljstva. Zavzemal pa se je za svobodo za vse. Kjer bi se starši odločili za brezversko šolo, pa naj jo po naravnem pravu imajo. A prepričan je bil, da srednje poti ni: "*šola je verska – ali protiverska.*" Za zglede takšne svobodne izbire staršev je predstavljal tuje izkušnje. Pri nas se ni bal za kvaliteto verskih šol, kajti večji ugled kakor naše javne šole, "*dasi so še vedno verske*", so imele zasebne šole s še bolj verskim značajem in poudarjeno vzgojo. Zato je bil za svobodno šolo!⁹³ V 'Slovenskem učitelju' so v začetku leta 1920 tudi poudarjali pomen načelne vzgoje, kajti pri nobenem poklicu ni bilo toliko javnega medsebojnega boja kot pri učiteljstvu. Z večjo idejno jasnostjo bi bilo tudi preprirov manj. Dokler pa učiteljstvo ni imelo skupne stanovske organizacije, je Slomškova zveza zastopala tudi stanovske interese in je bila tedaj še stanovska in kulturna, kot so poudarjeno zapisali ob predstavitvi kulturnega dela. Ta dvojnost je bila po njihovih pričakovanjih začasna, "*dokler ne zmagajo med nasprotnim učiteljstvom mlajši in upajmo treznejši elementi*", ki bi omogočili oblikovanje posebne stanovske organizacije učiteljstva.⁹⁴ Gotovo niso pričakovali, da bo do uveljavitve te nove smeri minilo še nekaj let.

'Učiteljski tovariš' je veliko pisal o **enotni učiteljski organizaciji** in v začetku leta 1920 je objavljial članke, ki so vabili učiteljstvo k združevanju. Čeprav je zahtevalo "*90 odstotkov vsega učiteljstva strogo enotno nestransko organizacijo*", so še vedno imele dve stanovski organizaciji. Ker je Zaveza (vsaj deklarativno) sprejela nestransko in združevala večino učiteljstva, so pričakovali, da bodo člani Slomškove zveze enostavno prestopili k njim. Če so nekateri dopuščali (kulturno) delovanje združenja enako mislečih vzgojiteljev, pa je bil drugim (npr. uredništvu 'Učiteljskega tovariša') obstoj Slomškove zveze v "*škodo skupni stvari*". Pojavljala pa so se tudi razmišljanja o učiteljskem sindikatu.⁹⁵ A sporazum med učiteljstvom se je oddaljeval, v časopisju je vsak dokazoval svoj prav, za nesoglasja pa krivil drugo stran. Posebej je bilo za Slomškovo zvezo vprašljivo zbiranje rezervnega sklada Zaveze,⁹⁶ "*ker 'Zaveza' liberalnega učiteljstva še ni UJU*". Ob medsebojnih očitkih so se slišali tudi predlogi, da naj do kongresa državne učiteljske Unije učiteljstvo opusti vse, kar bi utegnilo koga žaliti.⁹⁷

Na Koroškem je potekalo povezovanje učiteljstva bolj konkretno, saj so 15. 8. 1919 v

92 Tako je uredništvo z opombo pospremlilo uvodni članek I. Štruklja v drugi številki lista 'Slovenski učitelj' 15. 2. 1920 ("*kulturni boj se nam bliža...*").

93 I. Štrukelj, Na krov za samoodlobo in svobodo šole!, SU (15. 2.) 1920, 25–27.

94 Kulturno delo, SU (15. 4.) 1920, 79.

95 Drago Hudé, Paraziti, UT (4. 2.) 1920, 1–2. Paraziti so bili učitelji nečlani učiteljske organizacije. – Drago Hudé, Združenje sindikatov, UT (25. 2.) 1920, 1.

96 Kulturno delo slovenskega učitelja, SU (15. 2.) 1920, 48. Šišenski učitelj Petrič, ki je pobiral za rezervni sklad Zaveze, je julija 1919 predsedoval shodu liberalne stranke v Šiški in višji šolski svet ga je nagradil in postavil za voditelja ljudske šole v Sp. Šiški, vodstvo šole pa je "*bilo vzeto dosedanjemu voditelju Wagnerju, ker je član Slomškove zveze. Beležimo kot vestni kronisti!*"

97 Kako pospešuje 'Slomškova zveza' sporazum med učiteljstvom, UT (25. 3.) 1920, 4 in (1. 4.) 1920, 4.; V. Rus, Naša Unija, UT (1. 4.) 1920, 1–2.

Sinčivesi zastopniki treh društev oblikovali Učiteljski svet za Koroško.⁹⁸ Od tam so marca 1920 prejeli v list 'Slovenski učitelj' članek o pripravljenosti učiteljstva, da si po prevratu oblikuje skupno stanovsko organizacijo. Učitelji v Zavezi so člane Slomškove zveze vabili k sebi v U.J.U. (Unija jugoslovanskega učiteljstva). A niso pristali na takšno organizacijo, ki bi bila sprejemljiva za vse in bi iz njenega programa odstranili vse, kar je učiteljstvo ločilo. Tako bi se lahko Slomškova zveza ukinila kot stanovska organizacija (a "ne kot kulturna"). Pri Zavezi na takšne spremembe niso pristali, in od tod toliko "kulturnobojnih člankov", ki jih je teden za tednom objavljala 'Učiteljski tovariš'. "Če že nočejo spoštovati našega verskega prepričanja, naj ga vsaj ne sramote", je zapisal Franc Lužnik, učitelj na Koroškem in še ostajal optimist. Pričakoval je namreč, da bodo sčasoma tudi v "nasprotnem učiteljskem taboru" zmagali treznejši člani, ki jim ni bila skupna stanovska organizacija le 'bluf', s katerim bi razbili Slomškovo zvezo. Učiteljsko društvo v Velikovcu si je prizadevalo ostati pošteno in nadstrankarsko in je skušalo vplivati na Zavezo, "da bi prenehala s kulturnim bojem".⁹⁹ Pomladi 1920 so upali, da so minili časi medsebojnih učiteljskih preprirov "zaradi takozvanega svetovnega naziranja, političnega prepričanja in drugih takih predsodkov" ter odklanjali "ta boj za oslovo senco." V tem duhu so prejeli resolucijo. Toda 'Učiteljski tovariš' prejete resolucije v tem stanovskem duhu ni objavil, saj je bila kritična tudi do vodstva Zaveze in pisanja njenega lista. A so jo objavili drugje.¹⁰⁰ Kamen spotike je bila – Slomškova zveza. V zvezi z njo se je uredništvo 'Učiteljskega tovariša' sklicevalo na sklep vodstva Zaveze. Prepričani so bili, da je že obstoj Slomškove zveze "stalno ogrožal stanovsko slogov v skupni organizaciji" in tudi v prihodnje pričakovali, da bo "tudi kot kulturno – bojna organizacija izkušala vedno posegati v delokrog strokovne organizacije, če njenim voditeljem ne bo prijala kaka stvar."¹⁰¹

Resolucijo koroških učiteljev so podprli in nekoliko dopolnili 15. 4. 1920 na občnem zboru Učiteljskega društva za Maribor in bližnjo okolico.¹⁰² A 'Učiteljski tovariš' je ni objavil, saj je bralcem zaupal le, da se nanaša "na Zavezo in predpogoje za ujedinjenje vsega jugosl. učiteljstva, kakor tudi na uredništvo našega stanovskega glasila." Kljub temu so jo nekatera štajerska in dolenska učiteljska društva na svojih zborovanjih soglasno tudi podprla.¹⁰³ Tudi Pedagoško društvo v Krškem je bilo za čimprejšnjo združitev jugoslovanskega učiteljstva v eno stanovsko organizacijo in bilo odločno za nadstrankarsko stanovsko organizacijo. Ta naj se ne ukvarja s spornimi političnimi in kulturnimi vprašanji, ki se neposredno ne dotikajo šolstva. Menili pa so, da šola in učiteljstvo ne smeta postati vprašanje ene stranke, kajti kultura je last vsega naroda.¹⁰⁴ Precej bolj negativno razpoloženje do Slomškarjev je bilo na Kamniškem. Kamniško učiteljsko društvo je Mariborsko resolucijo odklonilo 17. 6. 1920 na svojem zborovanju. Kasneje so se celo spraševali ali naj kolege, ki so v nasprotnem taboru, ki je bil njim "in

⁹⁸ Učiteljski svet za Koroško, SU (15. 1.) 1920, 20.

⁹⁹ Franc Lužnik, Odprto pismo tovarišu F. Š-u, SU (15. 4.) 1920, 83 (Krejanec pri Galiciji na Koroškem, 17. 3. 1920).

¹⁰⁰ Okrajno učiteljsko društvo v Velikovcu, UT (15. 4.) 1920, 3. Redni občni zbor 13. 3. v Velikovcu, predsednik Magerl. – Resolucijo v listu Jugoslavija je objavil D. H. (? Dragotin Humek).

¹⁰¹ Zakaj nismo priobčili resolucij Mariborsko-velikovškega društva, UT (24. 6.) 1920, 3.

¹⁰² Učiteljsko društvo za Maribor in bližnjo okolico, UT (15. 4.) 1920, 3.

¹⁰³ Savinjsko učiteljsko društvo, UT (26. 6.) 1920, 2. "Jugoslovanskemu učitelju bodi stanovska edinost višje organizacije". – Belokranjsko učit. društvo, n.d., 3. – Učiteljsko društvo za marbreški okraj, n.d., 3. – M. Stiplovšek, Razmah, 384.

¹⁰⁴ SŠM, UJU, šk. 1, 1920, 7: Dopis Pedagoškega društva v Krškem vodstvu Zaveze, 20. 6. 1920; n.d., 1920, 23, Dupis 11. 12. 1920. – Centralizem in avtonomija, SU (15. nov., dec.) 1920, 189

državi sovražen", še imajo za svoje kolege.¹⁰⁵ Kljub temu so tudi v Učiteljskem tovarišu našli "par krasnih člankov" najbrž kot izraz mlajše generacije, kot je sredi leta 1920 pisal Stanko Vrhovec. Po njegovem je v stanovsko organizacijo spadal vsak jugoslovanski učitelj in zaviralce tega procesa je svaril, da jim bo učiteljstvo prepustilo "žalostno vlogo škodljivcev" učiteljskega stanu.¹⁰⁶ Usmeritev koroško-mariborske resolucije je uspela šele v učiteljskem deklaracijskem gibanju leta 1926.

Te "mariborske" resolucije je 'Slovenski učitelj v celoti objavil v slavnostni številki ob dvajsetletnici Slomškove zveze sredi julija 1920. Zavzemanje za stanovsko povezovanje slovenskega in nato jugoslovanskega učiteljstva ni bilo sporno. Sporna pa je bila 5. točka z očitki uredništvu stanovskega lista ('Učiteljski tovariš'), da ne zastopa usmeritve nadstrankarske stanovske organizacije temveč vsiljuje svoje nazore in žali politično prepričanje posameznih učiteljev. Šesta točka je izražala namero, da se glede uveljavljanja načel stanovske organizacije poveže z drugimi okrajnimi učiteljskimi društvi. V 7. točki pa niso imeli nič proti nadaljnjemu delovanju Slomškove zveze, a le kot kulturne organizacije.¹⁰⁷

Ob nastajanju skupne jugoslovanske učiteljske organizacije je 'Učiteljski tovariš' 1. aprila 1920 v članku V. Rusa ugovarjal vodstvu 'Slomškove zveze', ki se ni hotela razdružiti, drugi učitelji pa da se niso organizirali po strankarski pripadnosti.¹⁰⁸ Kot da bi bilo slovensko učiteljstvo na dveh bregovih. 'Slovenski učitelj' ni sprejemal, da so v stanovskem društvu nasprotovali idejnemu organiziranju učiteljstva za prosvetno delovanje med ljudstvom. Predvsem je 'Slomškova zveza' hotela jamstvo, da bo stanovsko društvo res le stanovska organizacija in da stanovsko glasilo ne bo propagiralo ene idejne usmeritve.¹⁰⁹ Za krščansko učiteljstvo bi bilo sodelovanje v Uniji možno ob spremembi pravil, svobodni zunaj stanovske organizacije in zastopstvu v uredništvu "stanovskega" glasila kot poročstvo, da list ne bo objavljajl prispevkov o t. im. kulturnih (idejnih, svetovnonazorskih) vprašanih, ki so jih ločila. Ker je vodstvo Zaveze izjavilo, da se ne bo več pogovarjalo s Slomškovo zvezo, je bila odločitev odvisna od učiteljstva v okrajnih društvih, ki jih je povezovala Zaveza. "Ako se izjavi tudi učiteljstvo za kulturno nasilje, potem pojedmo svoja pota", zgodovina pa bo pokazala, kaj je bilo koristno za učiteljski stan. Kot zadnji poskus pa so poslali učiteljstvu okrožnico o tem vprašanju,¹¹⁰ ki jo je objavil tudi 'Učiteljski tovariš'. Luka Jelenc je to "dolgovezno poslanico" komentiral z "Jezijo se ..." in zatrdil, da morajo člani Slomškove zveze vstopiti v okrajna učiteljska društva, ki so podlaga organizaciji. Združevalni učiteljski kongres jugoslovanskih učiteljskih organizacij so določili za 18. julij 1920 v Beogradu.¹¹¹

Polemično pisanje učiteljstva v različnih listih je bilo med obiskom regenta Aleksandra v Ljubljani in pred učiteljskim kongresom v Beogradu poleti 1920 prava "divja gonja" in marsikaj so brezobzirno natisnili v časopisju. Nato so na obeh straneh želeli pomiriti položaj in 8. 7. 1920 je vodstvena seja Zaveze obravnavala željo Slomškove zveze za podpis medsebojne izjave obeh stanovskih organizacij: a) da prenehata z oseb-

¹⁰⁵ Kamniško učiteljsko društvo, UT (26. 6.) 1920, 3. Na okrožnico Zaveze naj se povežejo s Slomškovo zvezo glede načrtovane učiteljske Unije so soglasno sklenili, "da se zborovanje s 'Slomškovo zvezo' opusti." – Za kroniko, SU (15. 3.) 1921 – navaja UT (17. 2.) 1921.

¹⁰⁶ Stanko Vrhovec, Skupna organizacija učiteljstva, SU (15. 6.) 1920, 104–105.

¹⁰⁷ Resolucije, SU (15. 7.) 1920, 147.

¹⁰⁸ V. Rus, Naša Unija, UT (1. 4.) 1920, 1.

¹⁰⁹ Učiteljska organizacija, SU (15. 4.) 1920, 81. V isti številki je 'Učiteljski tovariš' priporočal 'Sokolica.' Zato so Slomškarji želeli svobodo in jo puščali tudi liberalnemu učiteljstvu, da ustanovi list in se v njem spotika nad Cerkvijo in duhovščino, "toda v stanovsko glasilo to ne spada."

¹¹⁰ Kdaj bi bila Unija mogoča za krščansko učiteljstvo?, SU (15. 4.) 1920, 81–82.

¹¹¹ L. Jelenc, Jezijo se ..., UT (22. 4.) 1920, 1. – Vsem podružnicam 'Slomškove zveze' in okraj. učiteljskim društvom v Sloveniji, UT (22. 4.) 1920, 3.

nimi napadi in boji v obeh stanovskih listih in b) da politični listi opustijo osebne napade na učiteljstvo. Zaveza je menila, da so le v 'Slovincu' in 'Domoljubu' objavljali napade na učiteljstvo in šolo. Podpisali niso nič, je pa predsednik Zaveze Jelenc po naročilu vodstva izjavil odposlancu Slomškove zveze Juliju Slapšaku, da 'Učiteljski tovariši' ne bo objavil nobenega napada več, če bo tako ravnal tudi 'Slovenski učitelj' in politična glasila SLS.¹¹² Še v isti številki 'Učiteljskega tovariša' pa so pisali, da so krščanski učitelji pokazali "*proketo malo resnosti*", ko so neutemeljeno protestirali proti klicem 'proč od Rima' in besedam o klerikalizmu na učiteljskem zborovanju v Beogradu julija 1920 ob ustanovitvi UJU. Tamkajšnji zborovalci so ob Jelenčevi predstavitvi slovenskih razmer in omembi dveh učiteljskih organizacij: strokovne, ki ji je predsedoval Jelenc in 'klerikalne', bučno reagirali: "*zagrmelo enoglasno iz tisočev grl: 'Dol ž njo!'*" 'Slovincu' so očitali, da o tem ni poročal.¹¹³ A v dopisu iz hrvaških učiteljskih krogov je prišel pravi odgovor: Moč fraze. Tam, kjer je slovenski učitelj Jelenc videl 'klerikalizem', je pravoslavni minister (Janković na orlovskem shodu v Mariboru) videl katicizem. Sicer pa je med Srbi veljala verska toleranca, celo tovrstna indiferentnost.¹¹⁴

Učiteljstvo Slomškove zveze tako ni uspelo, ko je previdno želelo zagotoviti za res samo stanovsko usmeritev Unije in tudi takšna pravila.¹¹⁵ Združitev učiteljskih zvez so izpeljali brez katoliško usmerjenega učiteljstva in tako jugoslovanska učiteljska organizacija UJU ni združila vseh učiteljskih organizacij v državi. 'Slovenski učitelj' je pisal po oblikovanju jugoslovanske učiteljske organizacije UJU, da so liberalni učitelji ustanovili "*neko papirnato Udruženje*" zato, "*da bodo krajšim potom udrihali po 'klerikalcih'*"¹¹⁶

Vsa silna idejna nasprotovanja pa so imela tudi svojo realno gospodarsko podlago. Komentar v 'Slovenskem učitelju' k poročilu Jakoba Dimnika o gospodarskih organizacijah učiteljstva v jubilejni številki 'Učiteljskega tovariša' je bil zelo vznemirljiv. Odkrival je, da 70% učiteljstva niti ni vedelo, da te gospodarske zadruge niso last učiteljstva ali 'Zaveze', temveč le nekaterih liberalnih učiteljev z vplačanimi zadržanimi deleži. Učiteljska tiskarna je sicer delovala "*pod firmo vsega učiteljstva*", a je bila le "*navadna kupčijska zadruga najhujših učiteljskih strankarjev*". Trditev komentatorja je opozarjala na to kot na bistveno vprašanje organiziranja učiteljstva. To je bil eden glavnih vzrokov, "*da najbrž ne pride nikoli do ozdravljenja prežalostnih stanovskih razmer med učiteljstvom.*" Tedaj so namreč pod okriljem Učiteljske tiskarne (ne Zaveze) ustanovili še druga gospodarska podjetja. "*Sicer pa – to je zadeva 'naprednega' učiteljstva, ki hodi v 'Zavezo' na – tlako.*"¹¹⁷ Reakcije liberalnega kroga okoli Učiteljske tiskarne so leta 1926 ob prevladi depolitizacije v UJU pokazale utemeljenost teh pripomb.

Po ustanovitvi UJU v Beogradu – zborovanje Slomškove zveze v Mariboru

Konec julija 1920, že po zborovanju UJU v Beogradu, v katero se je Zaveza spretno vključila kot edini predstavnik slovenskega učiteljstva, je Slomškova zveza proslavila v Mariboru svojo dvajsetletnico in ustanovljala svojo deseto (Štajersko) podružnico. Slavnost so povezali z Orlovskim taborom 31. 7. in zborovali v telovadnici II. dekljiške me-

¹¹²Fabinc ne piše resnice.; Mera je polna!, UT (8. 7.) 1920, 3. – Iz pete vodstvene seje Zveze, UT (12. 8.) 1920, 3. – Krivda, SU (15. 2.) 1920, 48.

¹¹³V Mariboru je 'krščansko' učiteljstvo protestiralo, UT (12. 8.) 1920, 4.

¹¹⁴-ff- /Marko Vunič?, Moč fraze, SU (15. sept., okt.) 1920, 160–163.

¹¹⁵Podružnica 'Slomškove Zveze' za kočevski okraj; Podružnica Slomškove Zveze za kranjsko-radovljiški okraj, UT (22. 4.) 1920, 3.

¹¹⁶Napačna kalkulacija, SU (15. sept., okt.) 1920, platnice 3/.

¹¹⁷Učiteljska gospodarska organizacija, SU (15. 2.) 1920, 48.

ščanske šole v Mariboru.¹¹⁸ Člani Slomškove zveze so zagovarjali stanovsko povezo- vanje vsega jugoslovanskega učiteljstva ob zahtevi po kulturno-politični svobodi, želeli ustanoviti Unijo krščanskega učiteljstva v Jugoslaviji, pozneje še slovanskega katoliš- kega učiteljstva. Krščanske politične voditelje so pozivali naj sledijo *"klicu ljudstva, ki zahteva za vzgojo svojih otrok krščanskega šolstva in krščanskega učiteljstva."* Pro- testirali pa so zaradi izjav predsednika 'Zaveze' na učiteljskem zborovanju v Beo- gradu¹¹⁹ o potrebi združitve učiteljstva proti 'klerikalizmu' v Sloveniji. A zatrtili so, da 'klerikalizma' tu *"ne poznamo in ima le naše krščansko ljudstvo najmočnejšo gospodar- sko, kulturno in politično organizacijo v Jugoslaviji."* Takšne resolucije so zborovalci navdušeno sprejeli.

O beograjskem ustanovnem zborovanju UJU julija 1920 je v Mariboru poročal hrvaški predstavnik katoliško usmerjenega učiteljstva Marko Vunić in ga predstavil kot zborovanje demokratične, to je liberalne usmeritve. Na njem so z veliko nasprotij ustanovili državno 'Udruženje jugoslavenskog učiteljstva' (UJU). Komunisti so hoteli organizacijo postaviti na sindikalne temelje, čutile so se politične povezave (učitelji pristaši demokratske stranke, radikalne stranke), 'Savez hrvatskih učiteljskih društava' pa je bil proti centralizaciji. 'Slomškova zveza' sploh ni bila včlanjena v UJU. Tako UJU ni povezala vsega učiteljstva, niti ni bila izključno stanovska organizacija, saj je bila v kulturnih vprašanjih blizu liberalni, materialistični, antireligiozni vzgoji, kot je to kazalo pisanje njenega glasila 'Narodna prosvjeta'.¹²⁰ Mariborsko zborovanje Slomškove zveze je pokazalo na njihovo povezanost s katoliškim učiteljskim gibanjem pri Hrvatih. Govorili so o načrtih za "Ligo katoliških nastavnika v kraljevini SHS" in celo za po- vezavo s Čehi pri oblikovanju slovanske lige. V načrtu so imeli povezovanje s Srbi: *"Rajši ramo ob rami z našimi pravoslavniimi brati kakor skupno s protikrščanskimi!"*¹²¹ Uspela katoliška manifestacija je bila vsem vir navdušenja za delo.¹²² Na kratko sta se zborovanja udeležila tudi ministra dr. Anton Korošec in Velizar Janković. Srb iz Šumadije Janković je govoril in duhu narodnega edinstva in se spominjal nosilcev te ideje, v navdušenih besedah čustveno objemal narodne učitelje in klical: *"Vsi smo eno! Brat moj mio, koje vere bio. Živili (Viharno ploskanje.)"* Dr. Korošec je krščanske vzgo- jitelje spodbujal, naj po šolskem delu kaj naredijo tudi na kulturnem področju. *"Vaše delo bodi, da po žilah našega naroda pretakate kri prave krščanske prosvete."*¹²³

Maja 1922 je 'Slovenski učitelj' predstavil članek iz hrvaške 'Narodne politike' z naslovom *"Katoličko učiteljstvo i U.J.U."* Skupna stanovska organizacija jugoslovan- skega učiteljstva bi morala biti najprej – zares stanovska. In dokler UJU ne vključi tudi 'Savez hrvatskih učiteljskih društava', 'Slomškove zveze' in 'Hrvatsko katoličko učiteljsko društvo "Narodna Škola"', jugoslovansko učiteljstvo nima enotne stanovske organizacije. Pisec M. V. (gotovo kar Marko Vunić) je predstavil stališča, ki sta jih po njegovem zagovarjali 'Slomškova zveza' in 'Narodna škola'. Skupna organizacija – v katero je vabila tudi UJU še nevčlanjeno učiteljstvo – bi moralo biti stanovsko in samo stanovsko, skupno glasilo 'Narodna prosveta' pa tako urejevano, da ne bi napadalo nikakršnega političnega ali verskega prepričanja, krščanskega, posebej katoliškega nazora ali propagiralo protikrščanski pogled na svet. Bil je mnenja, da nobena sila ne

¹¹⁸ Proslava dvajsetletnice ..., SU (15. 7.) 1920, 148.

¹¹⁹ O beograjskem zborovanju je pisal UT, 12. 8. 1920. Ob ustanovitvi UJU je s slovenskim predlogom zma- gala kompromisna rešitev organizacije med centralizmom in federalizmom. M. Bergant, Poizkusi, 11. – M. Stiplovšek, Razmah, 384.

¹²⁰ M. Vunić, U.J.U. i vjerska sloboda, SU (15. 2.) 1921, 32–34. – Marko Vunić je jeseni 1923 omenjen kot ravnatelj meščanske šole v Trogiru (SU 1923, 123).

¹²¹ Za versko vzgojo, SU (15. 12.) 1921, 198–199 in (15. 1.) 1922, 21.

¹²² Dvajsetletnica Slomškove zveze, SU (15. nov., dec.) 1920, 175–176.

¹²³ Dvajsetletnica Slomškove zveze, SU (15. sept., okt.) 1920, 156.

more pognati vse učiteljstvo v tabor ene politične stranke ali sistema, ki je trenutno vladal v državi. In na razlike med učiteljstvom pri političnemu in verskemu prepričanju je bilo treba računati tudi naprej. Hrvaška in slovenska katoliška organizacija učiteljstva sta pričakovali tudi po eno mesto v centralnem odboru UJU, in bili pripravljene za združitev v skupno stanovsko organizacijo.¹²⁴

6. Poskusi Slomškove zveze za vključevanje v UJU 1920/1921

Nekaj volje za povezovanje je pokazal tudi Beograd. Na pobudo glavnega odbora UJU v Beogradu je pripravil tajnik prosvetnega ministrstva Jovan Jovanović posvetovanje odbora poverjeništa UJU v Ljubljani z vodstvom Slomškove zveze. Zbrali so se 20. oktobra 1920, poslušali pobude za stanovsko zблиžanje, razpravljali o organizaciji, šolskem zakonu in službeni pragmatiki, a *"do kakega oficijelnega komunikeja ni prišlo."*¹²⁵

Ker se Slomškarji niso mogli dogovoriti v Ljubljani za sodelovanje z ljubljanskim poverjeništvom UJU, so spomladi 1921 poskusili še z neposrednimi stiki z Beogradom. Slomškova zveza je glavnemu odboru UJU poslala vlogo o možnem sodelovanju: želeli so mesto v glavnem odboru, dve odborniški mesti v ljubljanskem poverjeništvu, majhno spremembo pravil (v § 3. točka 2. "Stanovsko politični in strokovno znanstveni tisk") in da Slomškova zveza ostane le kulturna organizacija s svojim glasilom. Ožji sosvet UJU, poverjeništa Ljubljana je o tej zadevi, ki jo je prejel iz Beograda, aprila 1921 ponovil, da je potrebno včlaniti člane Slomškove zveze v okrajna društva, njihovo zvezo pa razpustiti. To je po njihovem pričevanju podpirala tudi večina odbornikov Slomškove zveze na skupnem sestanku oktobra 1920 v Ljubljani, ki se ga je udeležil in spodbudil Jovan P. Jovanović. A brez mandata članstva predsednik Slomškove zveze Štrukelj zapisnika tedaj ni hotel podpisati.

Slomškova zveza je 4. 3. 1921 poslala ljubljanskemu poverjeništvu UJU prepis svoje vloge v Beograd in predlagala lojalnost ob volitvah v Višji šolski svet. Sosvet UJU je sklenil, da ostanejo o Slomškovi zvezi pri sprejetem stališču in imel zadevo s tem za zaključeno.¹²⁶ S sprejemom članov Slomškove zveze v UJU se je ukvarjala tudi I. pokrajinska skupščina UJU septembra 1921 in glede na *"številne prijave članov Slomškove zveze v okrajna učiteljska društva"* sklenila (tako kot sosvet v avgustu), da sprejme vsakega, ki pisno izjavi, da je izstopil iz Slomškove zveze in zaprosi za sprejem v UJU. Ker niso hoteli le polovičarskega članstva na papirju, takih, ki bi se *"v delovanju"* ne strinjali z njihovimi stanovskimi prizadevanji, so jih obvezali za udeležbo na zborovanjih.¹²⁷

Posamezni učitelj(ce) so namreč že poleti 1921 izstopali iz Slomškove zveze in vstopali v okrajna društva poverjeništa UJU. Kakšnega je k temu koraku usmeril odnos do srečne prihodnosti jugoslovanskih plemen v enotni državi, a pri tem je dobil tudi zaproseno službeno mesto.¹²⁸ Niso pa v vseh učiteljskih društvih sprejemali (bivših)

¹²⁴M. V. / Marko Vunič /, Katoličko učiteljstvo u U.J.U., SU (15. 5.) 1922, 63–65. – Iz 'Narodne Politike', št. 79.

¹²⁵Posvetovanje članov ..., UT 28. 10. 1920, 3.

¹²⁶VII. seja ožjega sosveta UJU, poverjeništa Ljubljana, dne 21. aprila 1921, UT (5. 5.) 1921, 3–4. – Ponovno o tem: Iz seje ožjega sosveta ... UT (4. 12.) 1924, 2; – Krivda Slomškove zveze, da ni za skupno delo – dokazana, UT (11. 12.) 1924, 2. (Izjava J. P. Jovanovića). – Poročilo o odborovih sejah, SU (15. 8.) 1921, 136–8. seja, 8. 5. – Iz naše organizacije ... VII. seja ožjega sosveta ... 21. 4. 1921, UT (5. 5.) 1921, 3–4.

¹²⁷I. Pokrajinska skupščina UJU poverjeništvu Ljubljana. Potek in sklep skupščine dne 3. in 4. septembra 1921 v Rogaški Slatini, Sklepi ... Sprejem članov Slomškove Zveze v UJU, UT (15. 9.) 1921, 2.

¹²⁸SŠM, UJU, šk. 1, 1921, 17. Dopis Ernesta Šušteršiča ravnatelju Jelencu, Dragatuš, 17. 8. 1921.– Obrav-

Slomškarjev z odprtimi rokami. Zelo liberalno usmerjeno Okrajno učiteljsko društvo za radovljiški okraj je takšnega člana gledalo postrani in mu ni zaupalo. Sicer "faktično ni bilo pravih vzrokov za nesprejem", posebno, če bi se ravnali po zahtevanju v 'Učiteljskem tovarišu' in na raznih skupščinah ... "da je lahko naš član vsak tovariš bodisi kateregakoli svetovnega naziranja...". Posebna gorečnost zoper pristaša "politične stranke, ki odkrito deluje z vsemi sredstvi zoper razvoj našega šolstva in zoper ujedinjenje našega naroda"¹²⁹ se je prav v radovljiškem društvu pokazala tudi v nasprotovanju sicer sprejeti depolitizaciji organizacije po letu 1926.

Kljub vsemu zatrdjevanju v Učiteljskem tovarišu, da jim je edino za stanovske in strokovne interese učiteljstva in da "združuje UJU na temelju svojega programa učiteljstvo, ki pripada raznim političnim strankam, ... in ki je različnih svetovnih naziranj,¹³⁰ so člani Slomškove zveze čutili, da jih liberalno vodstvo slovenskega dela UJU ne sprejema. "Vse druge stranke, vsi socialisti in komunisti pa imajo pravico, da si skupaj ... podajajo roke." S takim uvodom so pospremili izjavo predsednika ljubljanskega poverjenišva UJU Luke Jelenca 17. 5. 1921 na seji širšega sosveta organizacije: "O Slomškovi zvezi govorim danes zadnji pot. Naše stališče napram njej je danes jasnejše, nego kdaj poprej. Jasno dejstvo je, da so vsi člani Slomškove zveze zvesti pristaši klerikalne stranke in zveza sama privesek te stranke. Klerikalna stranka pa je protidržavna, deluje zoper državno edinstvo in hujska naše ljudstvo zoper srbski del našega naroda, ki je največ storil za naše osvobojenje. In ker so učitelji Slomškarji zvesti pristaši klerikalne stranke, so protidržavni element, ki se mu ne more izročati naše mladine, da bi jo vzgajali v protidržavnem duhu. Zato morajo Slomškarji ali iz šole, ali iz klerikalne stranke! To je moje stališče napram Slomškariji in po tem stališču se bom ravnal pri svojem delovanju – Tako naj bomo vsi edini!" Edini komentar, ki so si ga na tako ostre očitke tedaj privoščili v 'Slovenskem učitelju', je bil pripis, da je olajševalna vsaj obljuba, da je kolega Jelenc govoril "zadnjikrat" tako oblastno in objestno o Slomškovi zvezi.¹³¹

Če so v avstrijskem obdobju v Slomškovi zvezi in na katoliški strani nasploh dvomili, da lahko liberalno usmerjeno učiteljstvo poučuje v duhu moralno-religiozne vzgoje, kot je to določal prvi člen osnovnošolskega zakona (iz 1869 in veljaven do 1929), tako je v jugoslovanskem obdobju liberalno učiteljstvo Zaveze / UJU odklanjalo katoliške učitelje v Slomškovi zvezi kot protidržavne zaradi njihovega nasprotovanja 'državnemu edinstvu'. Od načelnih stališč in groženj s premeščanjem protidržavnih učiteljev in drugih ukrepov proti njim, pa do uredničevanja tega, je bil le korak.

Še oktobra 1920 je bilo aktualno vprašanje okrajnih šolskih nadzornikov, ki jih je imenoval poverjenik dr. Verstovšek, a jih "napredno učiteljstvo organizirano v Udruženju Jugoslovenskega Učiteljstva (U.J.U.)" ni hotelo priznati, "klerikalno učiteljstvo združeno v 'Slomškovi zvezi'" pa je po pisanju liberalnega 'Kmetijskega lista' grozilo, da

navali so tudi vstop Josipa Pleničarja, šolskega vodje v Radovljici, ki je vstopil 22. 6. ("Priglašam svoj pristop v okr. učiteljsko društvo kot stanovsko organizacijo."), SŠM, UJU, šk. 2, 1924, Članski izkazi 16. – SŠM, UJU, šk. 1., 1922, 93.

¹²⁹ SŠM, UJU, šk. 1, 1922, 93. Dopisi Učiteljskega društva za radovljiški okraj. – Iz seje poverjenišva UJU v Ljubljani, UT (4. 8.) 1922, 3. (20. Radovljiško učit. društvo ...). – SŠM, UJU, šk. 1, Članski izkazi 1922, 27 in šk. 2, Članski izkazi 1923, 7.

¹³⁰ Omenjali so več strank: Jugoslovanska demokratska stranka, Narodno socialistična stranka, Samostojna kmetijska stranka, Socialdemokratska stranka, Slovenska ljudska stranka.

¹³¹ Za kroniko, SU (15. 6.) 1921, 101–102. – L. Jelenc, S seje širšega sosveta UJU – poverjenišvo Ljubljana, UT (26. 5.) 1921, 1–2 (Stališče napram Slomškovi zvezi, str. 2).

bo odklonilo tiste, ki jih je imenoval minister.¹³² Prav vprašanje šolskih nadzornikov je prineslo konec avtonomije z odstopom Deželne vlade za Slovenijo s predsednikom dr. Jankom Brejcem 13. 12. 1920. Do odstopa poverjenika Verstovška so opravljali delo šolski nadzorniki, ki jih je imenoval sam, saj ni sprejel šolskih nadzornikov, ki jih je imenoval prosvetni minister Svetozar Pribičević. Ti so prevzeli šolsko nadzorstvo šele z nastopom Deželne vlade dr. Leonida Pitamica, v kateri je bil od 14. 12. prosvetni poverjenik dr. Fran Skabernè. S tem je centralna vlada kršila naredbo (ukaz) Narodne vlade SHS iz novembra 1918 o prehodni upravi. Kot je opazil že leta 1928 Narte Velikonja, je bila prav brzojavka, s katero je dr. Skabernè 16. 12. 1920 seznanil ministra prosvete z zaključkom zadeve s šolskimi nadzorniki, prva deloma pisana v srbsčini med predsedstvenimi spisi deželne vlade v Ljubljani. V njej je poročal ministru Pribičeviću, da je "uvelo u dužnost okrajne školske nadzornike koje ste Vi postavili." Tako izbrani šolski nadzorniki so (do začetka 1924) na Slovenskem zagotavljali izvajanje šolskega programa s poudarjenim jugoslovanskim značajem.¹³³

Zaradi stalnih očitkov in pritiskov liberalne strani so v 'Slovenskem učitelju' bolj izrazito poudarjali svojo narodnostno in državno usmeritev. A UJU je uvajala "riho in vendar tako jasno tendencioznost", ki se je posebej opazila v njihovih glasilih. Od tod je izviralo "ono silno sovraštvo" proti 'Slomškovi zvezi', ki se je razvilo celo "do pavšalnih denunciacij: Slomškarji so protidržavni element!" Poudarjeno so zapisali v 'Slovenskem učitelju', da se je v Jelenčevih vrstah in njihovih glasilih "vsaj toliko, če ne že več, pisalo in navduševalo za bivšo Avstrijo, kakor v naših."¹³⁴ To je bilo nedvomno res, saj po navduševanju za patriotično vzgojo v habsburškem duhu ni bilo razlik. Prav pri 'Zavezi' so imeli pomembno vlogo "razni avstrijski zgodovinpisci in njih 'zlahta'", kot so zapisali in v mislih imeli J. Dimnika, sodelavce in njihovo literarno delovanje v tem duhu.¹³⁵ Tudi v stikih s Slovani je Zaveza iskala povezave z liberalnim delom slovenskega učiteljstva, 'Slomškova zveza' pa z učitelji krščanskega mišljenja.

Posebej so v polemikah v 'Slovenskem učitelju' izpostavili dejstvo, da je Slomškova zveza nastala zaradi Jelenčevega uvajanja politike v Zavezo, prvotno samo stanovsko organizacijo. In kakor so ti tedaj hoteli učiteljsko organizacijo identificirati s takratno napredno (liberalno) stranko, so pozneje UJU/Udruženju jugoslovanskega učiteljstva vpregali v voz JDS/Jugoslovanske demokratske stranke. Kaj pa pomeni takšna stanovska politika, so po zapisu v 'Slovincu' 2. 7. 1921, "žalibog skušali na lastni koži: mi in vi!" Na katoliški strani so bili po prevratu prepričani, da bodo vendar prišli do "zaželenega premirja" in so reorganizirali 'Slomškovo zvezo' ter se usmerili k preoblikovanju stanovske v zgolj kulturno organizacijo, iskali skupne stike z Zavezo, in tedaj z beograjskim vodstvom UJU. A najbrž jim Beograd ni odgovarjal prav po zaslugi Jelenca, ki je Slomškovo zvezo črnil kot državi nevaren element, kot privesek klerikalne stranke. V 'Slovenskem učitelju' so se branili, da jih je povezoval s SLS (ne s klerikalno stranko) le krščanski svetovni nazor in težnje, da ostane šola krščanska. Če v UJU niso

¹³² Slovensko ljudstvo in Vrstovškovi nadzorniki, UT (14. 10.) 1920, 3. – Imenovanja okrajnih šolskih nadzornikov so izvršena, UT (21. 10.) 1920, 2. – Med imenovanimi so bili vsaj nekateri Slomškarji – in že dotedanji nadzorniki (Grad, Stiasny, Josip Novak). – Protestiramo in ne priznavamo, UT (6. 1.) 1921, 3.

¹³³ Narte Velikonja, Razvoj šolske uprave, 710. "Ka telegramu br. 46840 izveštavam, da sem se danas primio vodstva poslova povereništva za uk in bogočastje u Ljubljani te sam uvelo u dužnost okrajne školske nadzornike koje ste Vi postavili." – Jurij Perovšek, Liberalizem in vprašanje slovenstva, Nacionalna politika liberalnega tabora v letih 1918–1929, Ljubljana: Modrijan 1996, 28–35, 126–142.

¹³⁴ Pojasnilo, SU (15. 7.) 1921, 119–120 (Tovariš z dežele), po: Slovenec, 2. 7. 1921

¹³⁵ Jakob Dimnik je pripravil kar nekaj avstrijsko usmerjenih publikacij: Zlati jubilej preljubega cesarja Franca Jožefa I., ki ljubi in vodi ... (1898), Avstrijski junaki (1902), Avstrijska zgodovina za ljudske šole. V spomin na 70 letnico Franca Jožefa I. (1910); po vojni pa še publikacijo: Kralj Peter I. Osvoboditelj (1922).

izključevali "niti učiteljev-komunistov" in so hoteli doseči in uresničiti "antikrščanski značaj šole" s pomočjo njim sorodne JDS, potem so v Slomškovi zvezi pričakovali, da jim bodo v 20. stoletju pustili svobodo za uresničevanje svojega programa. Sicer bo nasilje nad člani Slomškove zveze "rodilo zopet one čase, ki ste jih Vi in Vaši somišljeniki že tolikokrat ožigosali".¹³⁶

Spretnost liberalne politike so kazale tudi volitve v Višji šolski svet, ki so ga oblikovali marca 1921 in nato njegovo delovanje,¹³⁷ v katerem so se čutila tudi nasprotovanja liberalne UJU in katoliško usmerjene Slomškove zveze. Slišale so se celo zahteve, "da bi se Slomškova zveza, ki je bila v Avstriji zatočišče protinarodnih, neznajčajnih in po večini kupljenih učiteljev, v Jugoslaviji morala razpustiti." In odgovor na tako hude obtožbe? "Katoliško – nasprotniki mu pravijo klerikalno – prepričanje", so julija 1921 poudarili, nalaga zvestobo narodu in državi. Protinarodni in kupljeni učitelji so 'Slomškovo zvezo' že zapustili "in se preselili v liberalni tabor." Učitelji in učiteljice v Slomškovi zvezi niso mogli pričakovati tedaj nobenih koristi temveč same težave, a so kot značaji vztrajali.¹³⁸

Od sodelovanja idejno različno usmerjenega učiteljstva med vojno in v začetku nove jugoslovanske države je že v letu 1919 prihajalo do nasprotovanj. Med osnovnošolskim učiteljstvom na Slovenskem so se do leta 1920 obnovila tradicionalna liberalno-katoliška nasprotja in prepričanje "šola je verska – ali protiverska". Spraševanja katoliške strani v letih pred 1918, ali lahko liberalni učitelj poučuje kot je določal šolski zakon (v duhu moralno religiozne vzgoje), so po letu 1920 zamenjali dvomi liberalne strani ali je katoliški učitelj, za njih pristaš protidržavne SLS, primeren za poučevanje v jugoslovanski šoli.¹³⁹ Nedvomno veliko pripravljenost učiteljstva za oblikovanje nestrankske učiteljske zveze sta uspešno ovirala tudi politični katolicizem in liberalizem. Učitelj je bil zaželen politični agitator pri SLS, zlasti pa pri JDS, saj se stranki nista mogli odpovedati vplivu na šolo in na učiteljstvo s pomočjo učiteljskih organizacij, "njunih tako pomembnih akcijsko-propagandnih oporišč."¹⁴⁰ Obvladovanje večinske učiteljske organizacije (Zaveza/slovenski del UJU) je imelo tudi ekonomsko podlago in osebni finančni interes, zlasti je bilo pomembno lastništvo Učiteljske tiskarne, zato je slovensko učiteljstvo šele po slabih izkušnjah s spreminjajočim se političnim režimom komaj leta 1926 preseglo idejna in politična nasprotja z depolitizacijo učiteljske strokovne organizacije (UJU).

¹³⁶Pojasnilo, SU (15. 7.) 1921, 119–120 (Tovariš z dežele), po: Slovenec, 2. 7. 1921.

¹³⁷Nastajanje jugoslovanske učiteljske organizacije (UJU), v kateri pa ni bilo Slomškove zveze, pojasnjujejo tudi izjave predsednika društva M. Kosina na zborovanju Okrajnega učiteljskega društva cerkniško-logaškega okraja v Grahovem 5. 3. 1921. Zatrdil je tudi, da so: "... kovali načrte za udruženje, da se ubranimo klerikalizmu." Ob misli, da bi bil vsak učitelj dobrodošel pri zborovanju, je Žnidaršič ugovarjal, "da se Slomškarje ne smatra kolegom." Okrajno učiteljsko društvo cerkniško-logaškega okraja, UT (31. 3.) 1921, 3–4. – Ivan Jakše, V važnem trenutku, UT (10. 3.) 1921, 1; – Beganje učiteljstva ob volitvah v višji šolski svet, UT (12. 3.) 1920. Posebna izdaja, /!/- Zadnji poizkus; Znak politične nemorale; Čigav je letak? UT (17. 3.) 1920, 3. – Hren, Opozicija v organizaciji, UT (31. 3.) 1921, 3.

¹³⁸Seja višjega šolskega sveta, SU (15. 7.) 1921, 117–118.

¹³⁹Op. 93 in 131.

¹⁴⁰Stiplovšek, Razmah, 382, 391.

MAGYARORSZAG, A MAGYAROK ES JUGOSZLAVIA MEGALAKULASA**

POVZETEK

Az első világháború még be sem fejeződött, de már körvonalazódtak a majdani európai határok. Birodalmakszüntek meg és helyükön közepes méretű "nemzetállamok" alakultak, amelyek valamennyien jelentős létszámú kisebbséggel rendelkeztek.

Ilyen volt Jugoszlávia is, amelyhez az egykori Monarchia Magyar Királysághoz tartozó területeiből kerültek jelentősnek tekinthető területek. Magyarország viszonyulását déli szomszédjához nagymértékben meghatározta, mondhatni predesztinálta ez a körülmény. Azonban az elcsatolt területek csak látszólag voltak különösen jelentősek. A legnagyobb részét a horvát és szlavón részek tették ki, amelykehez a magyar állam, és a magyar nemzet legtöbbször sem kötődött érzelmileg olyan mértékben, mint az északi és keleti, Csehszlovákiához és Romániához került területekhez. Ez lehetővé tette, hogy rögtön a világháború befejeződésétől végig a második világháborúig különös figyelmet szenteljenek a délszláv államnak.

A frissen megalakult független de senki által el nem ismert magyar állam kormánya a háború után több szálon próbált elindulni, amelyek közül egyik a délszláv állammal való megegyezés volt. Rajta keresztül kívánta megtalálni az utat az Antanthoz, illetve védelmet keresni többi szomszédja mohóságával szemben. Törekvései azonban nem vezethettek sikerre, hiszen alig tudott előnyöket nyújtani Jugoszláviának jóindulatáért.

Ahogy a budapesti kormányzat és a magyarországi közvélemény, a Jugoszláviához került magyarság is természetellenes, mesterséges államalakulatnak tekintette a délszláv államot, és úgy vélte csak idő kérdése, mikor bomlik fel. Döntően ez a vélekedés határozta meg a délvidéki magyarság viszonyulását az új államhoz, amit jelentősen befolyásoltak még a budapesti kormányzatok politikai koncepcióinak változásai, amelyek szolgálatába igyekezett állítani a délvidéki magyarságot is. Amint kiderült azonban, hogy a délszláv állam léte nem tekinthető rövid közjátéknak, a budapesti kormányzat is szükségét látta a vajdasági magyarok politikai megszerzésének és bekapcsolásának a jugoszláviai politikai életbe.

Bár a magyar kormányzat az adott helyzetben Jugoszláviát tekintette a legkisebb rossznak az öt körülvevő szomszédok közül, politikai célkitűzései mindenekelőtt arra irányultak, hogy déli szomszédja felbomoljon, és helyette két Magyarországnál politikailag, katonailag és gazdaságilag is gyengébb szomszédja legyen.

ABSTRACT

HUNGARY, HUNGARIANS AND THE ESTABLISHMENT OF YUGOSLAVIA

The World War I. did not finished yet when the new European borders had been already outlined. Empires disappeared and their place was taken over by medium sized "national states"

* PhD, Egyetemi adjunktus, Modernkori Történelmi Tanszék, Pécsi Tudományegyetem,

HU-7624 Pecs, Rokus u. 2

Ph.D. Lecturer, Department of Contemporary History, University of Pecs, HU-7624 Pecs, Rokus u. 2

E-mail: bajmok@index.hu

** This study was prepared within the hungarian scientific research found project (OTKA) F 62052.

which had, without exemption, significant proportion of different minorities within their borders. So had Yugoslavia too, who gained quite large territories from the former dual monarchy, especially from its Hungarian part.

Attitude of Hungary after the war was defined to a very great extent, almost predestined by this circumstance. However, the amputated territories were important for Hungary just at the first glance. Most of them were the Croatian and Slavonian parts of the Hungarian Kingdom towards which neither the Hungarian politics, nor the Hungarian society in general had deep emotional feelings unlike they had towards those territories that Rumania and Czechoslovakia gained. This made possible to Hungarian governments to give special attention and importance to the new south Slavic state.

The newly established and not acknowledged Hungarian government tried to find the right way to escape from the isolation, from which one was the agreement with the Yugoslavians. Budapest wanted to find the way towards the Great Powers to the Entente by reaching a *modus vivendi* with Yugoslavia, and also to get a certain security against the eagerness of her other neighbors. Nevertheless her ambitions could not be fruitful since Hungary could very little offer as a counterpoint for the goodwill of Yugoslavia.

The Government in Budapest and the Hungarian public opinion as well just like the Hungarians in Yugoslavia considered Yugoslavia to be an artificial, unnatural state and believed that it was just matter of time to collapse. This thought determined mostly the attitude of Hungarians in Yugoslavia which was influenced by the intentions of Hungarian government too. However, as soon as it was proved that the existence of the south Slavic state is not only an intermezzo, Budapest found necessary to organize politically the Hungarians in Yugoslavia and to join them in the political life of Yugoslavia.

Hungary considered Yugoslavia the less evil from her neighbors in the interwar period nevertheless her main aim regarding Yugoslavia was to help its dissolution in order to replace her big neighbor on the South with two states which are weaker than Hungary in political, economical and military sense.

The World War I. did not finish yet when the new European borders had been already outlined. Empires disappeared and their place was taken over by medium sized "national states" which had, without exemption, significant proportion of different minorities within their borders. So had Yugoslavia too, who gained quite large territories from the former dual monarchy, especially from its Hungarian part.

After the war the attitude of Hungary was defined to a very great extent, almost predestined by these circumstances. However, the amputated territories were so important for Hungary just at the first glance. Most of them were the Croatian and Slavonian parts of the Hungarian Kingdom towards which neither the Hungarian politics, nor the Hungarian society in general had deep emotional feelings unlike they had towards those territories that gained Rumania and Czechoslovakia. This made possible to Hungarian governments to pay special attention and importance to the new south Slavic state. Of course, Hungary found her borders towards Yugoslavia unfair too, and wholeheartedly worked in the whole period to change them. Nevertheless we have to be aware that Hungary indeed was dissatisfied 'only' with her borders along the Muravidék (Mura region or Prekomurje) Muraköz (Medjumurje, or Mura land) and the line East from the Danube while every single Hungarian government from the Károlyi government till the Bardossy government accepted river Drava as a frontier that means that acknowledged the detachment of Croatian and Slavonian territories.

The newly established and not acknowledged Hungarian government tried to find the way to escape from the isolation, from which one could have been an agreement with the Yugoslavs. Budapest wanted to find the way towards the Great Powers to the Entente by reaching a *modus vivendi* with Yugoslavia, and also to get a certain security against the eagerness of her other neighbours. Nevertheless her ambitions could not be fruitful since Hungary could very little offer as a counterpoint for the goodwill of Yugoslavia.

Hungary considered Yugoslavia the less evil from her neighbours in the interwar period, nevertheless her main aim regarding Yugoslavia was to help its dissolution in order to replace her big neighbour on the South with two states which are weaker than Hungary in political, economical and military sense. This aim was elaborated in the despatch of the Hungarian minister of foreign affairs on 1 January, 1922 that sent to Hungarian minister in Rome. According to Miklós Banffy, the minister of foreign affairs the main goal of the Hungarian policy towards Yugoslavia was to disintegrate it for two states: one would be Serbia (the old Serbian Kingdom with Macedonia, the Sandjak, Montenegro and Dalmacia) and the second would be Croatia with the Slovenian territories. As the result of it Hungary would have had in her neighbourhood instead of one state of 13 million inhabitants two smaller units along her borders.¹ This idea was later associated with the idea that considered Yugoslavia the weakest chain of the Little Entente and hoped to break the ring of the Little Entente around Hungary.

The Government in Budapest and the Hungarian public opinion as well just like the Hungarians in Voivodina regarded Yugoslavia as an artificial, unnatural state and believed that it was just matter of time to collapse. This thought determined mostly the attitude of Hungarians in Yugoslavia towards their new home, which was influenced by the intentions of the Hungarian government too. However, as soon as it was proved that the existence of the south Slavic state is not only an intermezzo, Budapest found necessary to organize politically the Hungarians in Yugoslavia and to join them in the political life of Yugoslavia.

Hungarian minority in Yugoslavia was the less organised and the weakest Hungarian entity that got out of the borders of Hungarian state after the World War I. The reasons of it were: social structure of Hungarians in Voivodina. The area was newly resettled after the fights against the Ottoman Empire, and just partly with Hungarians. Some 60-70 percent of the Hungarians were peasants and most of them with very small land property, unlike the German (Svabisch) peasantry in southern part of Hungary. This region was without an authentic, strong and politically active middle class and intelligence which could have impact on the Hungarian capital, Budapest. We can state with reason that this area was always the less preferred territories of the Hungarian Kingdom, it was on its periphery. This was and this is still the case if we have a look at the Hungarian policy regarding the Hungarian minorities beyond the borders.

At the end of the 19th century Hungarians composed hardly more than 20 percent of the total population (23%) while this proportion of Hungarians according to the data of census in 1910 increased and reached almost 30% (28,1%) and the number of Hungarians was nearly 430.000. In the background of this significant increase the relative high growth of the Hungarian population, the government's settlements (secklers) and also the assimilation of the German, Jewish and Slav population of the cities could be traced.

¹ MOL (National Archives of Hungary) K64 1922-2-23 510 Res.

After the First World War this process turned against the nap. The Kingdom of Serbs Croats and Slovenians started a policy that aimed at the change of ethnic and national proportions of *Délvidék* in a less peaceful and less natural way.

It was mainly implemented by the application of administrative and economic measures.

Such as

- Doubting the citizenship of minorities (those who did not immediately applied for the Yugoslav nationality or whose nationality was not clarified could not take part in the land reform)
- Making the position of officials impossible. By requiring oath for the new government and prove of knowledge the language of the state.
- Analysis of names (those children having Slav sounding names were not allowed to go to Hungarian or German schools only to Serbian)
- Winning over the assimilated Jewish and German population

Mostly due to this measures the thin layer of this middle class left Voivodina after the war, (nearly 40.000 people passed the newly driven borders, most of them were from this social class) and those who stayed did not have with some exceptions political practice and were dependent to a great extent from the always existing state administration (after the war from the Yugoslavian state administration). The whole situation has changed dramatically. The new-old leaders of the Hungarians in Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians just as the Hungarian governing circles believed in the temporariness of the existing situation. However it became sure quite soon that the new situation was going to be long lasting and the Hungarians had to adjust to it. There were two options and two opinions. Ones thought that it is not the right time to establish their own, totally Hungarian party but to back up one of the Serbian parties and this way gain benefits for themselves. This was favoured mostly by Hungarian left wing emigrants so called "Octobrists", who left Hungary after the withdrawal of Serbian troops from Barnya county in 1921. The supporters of this idea were the passivists.

While the other opinion was to establish their own party and to take part in political life of Yugoslavia on their own. These were the so called "activists" who believed that they should not trust the big Slavic indeed Serbian parties but should try independently to represent the interests of Hungarians in Yugoslavia. It is quite obvious that the Hungarian government supported this group. Budapest even warned the passivists that she would stop providing financial support if they did not give up such an "unpatriotic" policy.²

The Hungarian government was in secrecy in touch with Hungarian minorities during the whole period. In order to make this contact smoother and better organised the government of Hungarian prime minister count István Bethlen set up a top organization, the so called TESZK Társadalmi Egyesületek Szövetsége Központja Centre of League of Social Associations). The head of this organization was count Pál Teleki the former prime minister and it was divided into four divisions one of them the Szent Gellért Társaság (Saint Gellért Association) dealt exclusively with Hungarians in Yugoslavia and its leader was the most popular writer of the official Hungary, Ferenc Herceg who came from Versec from the Banat.³ This TESZK had a reasonable budget and it was responsible only to the Government but not to the parliament. The total budget of

2 A. Sajti Enikő: A sérelmi politikától az együttműködésig. A délvidéki magyarok kisebbségstratégiái (1918–1947) In: Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében. Disputationes Samarienses, 7. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006. 12. p.

3 Ablonczy Balázs: Teleki Pál. Osiris, 2005, 226. p.

TESZK for the year 1921/1922 was 251 million crowns and from this figure some 37 millions was at disposal of the Saint Gellért Association.⁴

In 1919–1920 the relationships between Hungary and Yugoslavia were determined by the Italian and by the French foreign policy and the Peace Conference framed it. The diplomatic relationships ran on two lines. There was a Croatian and a Serbian line but no one of them was official since neither the Hungarian government was acknowledged nor National Council in Zagreb where the Hungarian representative was sent enjoyed fully legitimacy at least not in international level (but neither at national level since the Serbian government in Belgrade did not consider it an equal national organ)

Hungary was isolated, and in the totally new situation the Károlyi government tried to find new ways in its foreign policy to mitigate the consequences of the war and the isolation. However, the old paths were blocked and the traditional partners did not seem suitable to give the necessary assistance to Budapest. Therefore Károlyi looked for something absolutely new. This were the Italian and partly the Yugoslavian orientation. I would not like to get into the details of the Italian orientation since it is not the theme of this paper. It is enough here to be mentioned that this Italian orientation was abandoned by February 1919 and it was replaced by the Yugoslavian orientation.

The friendship of Yugoslavia could bring lots of benefits for Hungary – was thought in the governing circles in Budapest. First of all Yugoslavia could be the mediator between Hungary and France that was believed to be the decisive power in Central Europe affairs. But there were some other reasons that made the Yugoslavian orientation favourable. The Serbian occupation was quite fair at the beginning of 1919. From all the successor states Yugoslavia wanted to detach the smallest territory and she could secure the outlet to the sea that was considered indispensable for the existence of Hungary. Károlyi believed that due to the help offered to Yugoslavia in the Romanian-Yugoslavian dispute on Banat, Hungary could keep a certain part of Banat and also as in exchange for the renouncement of regalia on Croatia, Slavonia, Bosnia, Herzegovina and Dalmatia, she would be able to keep at least partly her territorial integrity towards Yugoslavia.⁵ But all these hopes were based on bad calculations. For Yugoslavia, goodwill of Hungary was important for only one reason: for supporting her pretensions on Fiume (Rijeka) against the Italian demands on this city. Hungary was ready to give this support and even offered to make a costume union with Yugoslavia, also promised to give the widest autonomy for Serbian minorities in Hungary but expected from Belgrade to hand over territories beyond the Drava and Danube (it was the criteria for signing the costume union).⁶ Well, I think that we can agree that this proposal was quite far from the realities.

The Károlyi regime was not the only one who was in favour of getting closer with Yugoslavia but the communist regime of Béla Kun advocated better relationships with Belgrade, too. Interesting that while Béla Kun announced the fight against the imperialistic invaders it was not expanded on Yugoslavia. The soviet regime in Hungary indeed declined the request of the Yugoslavian communists to extend the revolution on Yugoslavia.⁷ From all the front lines the less Hungarian troops were on the Yugoslavian border.⁸

4 Bárdi Nándor: Tény és való. A budapesti kormányzatok magyarságpolitikája és a határon túli magyarok társadalomtörténete. Kalligram Könyvkiadó Pozsony, 2004. 38. p.

5 Károlyi Mihály levelezései. I. 1905–1920. Szerkesztette Litván György. Budapest 1978. 436, 439. p.

6 Ibid.

7 Toma Milenković: Medusobne veze i uticaj mađarske sovjetske republike. Prilozi za istoriju socijalizma. Knjiga 4. Beograd 1967. 47. p.

8 According to commissar for defence there were only 13.000 Hungarian troops. Szántó Rezső: Szántó Béla hadügyi népbiztos visszaemlékezései. In: Hadtörténelmi Közlemények 1959/1 40–41 pp.

This pro-Yugoslavian line of policy of the official Hungary continued (of course it has to be observed in comparison with the Hungarian policy towards the other successor states)

The Government in Szeged that was established as a counter point of the soviet regime also was keen on the good relationship with Belgrade, and later Regent Horthy was a supporter of the overture to Yugoslavia, in fact to Serbs.⁹ Horthy personally had a high respect towards the war abilities of the Serbs but we have to notice that this favourable position of Yugoslavia (and especially the Serbs) in the period between 1918–1921 in Hungarian foreign policy was rather a necessity due to extraordinary situation after the war than a real and basic belief that Yugoslavia is the solution for Hungary.

Ethnic structure of the population of the present territory of Vojvodina (1910–1941)

Year	Total population	Hungarians	Germans	Serbs	Croats	Slovaks	Rumanians	Ruthenians	Others
1910	1,512 983	425,672 (28,1%)	324,017 (21,4%)	510,745 (33,8%)	91,016 (6%)	56,690 (3,7%)	75,318 (5%)	13,497 (0,9%)	16,019 (1,1%)
1921	1,528,0238	376,176 (23,2%)	328,631 (20,2%)	533,466 (34,9%)	129,788 (8,5%)	59,540 (3,9%)	67,675 (4,4%)	13,644 (0,9%)	24,773 (1,6%)
1931	1,624,158	363,450 (23,8%)	335,902 (22%)	613,910 (37,8%)	132,517 (8,2%)				172,924 (10,6%)
1941	1,636 367	465,920 (28,5%)	318,259 (19,4%)	577,067 (35,3%)	105,810 (6,5%)				169,311 (10,3%)

Source Karoly Kocsis and Eszter Kocsis-Hodosi: Hungarian Minorities in the Carpathian Basin. Based on the 1880, 1890, 1900, 1910, 1941: Hungarian census data (mother/native tongue), 1921, 1931: Yugoslav census data (mother /native tongue), 1941: combined Hungarian (in Bácska 1941) and Yugoslav (in Banat and Syrmia/Szerémség/Srem 1931) census data.

⁹ It has to be noticed that almost in the whole period in Budapest was rarely considered Yugoslavia as a compact unit. There were the Serbian, and the Croatian lines that advocated collaboration either with the first or with the other nation mostly.

AUTONÓMIÁK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ UTÁN – A JUGOSZLÁV GYAKORLAT GLOBÁLIS KÖRNYEZETBEN ELEMEZVE

POVZETEK

Az első világháború után tökéletesen átrendeződött Európa térképe. Az új országok születésével egyidejűleg "új" kisebbségek is születtek. A velük való bánásmódra többféle megoldás született a teljes negligálástól a példaértékű autonómia létrehozásáig terjed a képzeletbeli skála. Előadásomban négy ország megoldásait elemzem: Észtországot, amely mint frissen született törpeállam kényszerrel dolgozott ki, hogy a "két nagy szomszéd" kisebbségeit kielégítse, így példa értékű kisebbségvédelmi rendszert dolgozott ki, melyben megtalálta a checks and balances finom egyensúlyát. A következő példám a szomszédos Finnország, mely szintén "friss" állam a térségben és ahol a hosszú évszázadokig uralkodó pozícióban levő svédekkel kellett megtalálni a kiegyezés formáját. Ez itt sem ment zökkenőmentesen a Népszövetség hathatós segítségére volt szükség, hogy ez a de jure és de facto duális szerkezetű állammodell minden igénynek megfeleljen. A harmadik példám az Olaszországhoz csatolt Dél-Tirol esete, ahol az itt kompakt egységben élő őshonos németekkel kellett valahogy dűlőre jutni az olasz kormányoknak, akik a legdrasztikusabb formájú asszimilációval próbálkoztak – sikertelenül.

E megoldási javaslatok fényében térek rá a Jugoszláv megoldási formára, amely mint per se multietnikus állam valamilyen formában történelmileg kényszerítve lett volna egy kellően érzékeny rendszer létrehozására, ám ez mint tudjuk elmaradt. Az államalkotó nemzetek súlyos nézeteltérései, a szerbek dominanciája az élet minden területén előre vetítette a rendszer bukását.

Előadásomban arra szeretnék rávilágítani, hogyan konszolidálta a kisebbségi kérdés megfelelő kezelése a status – quot illetve ennek elhanyagolása hogyan tette puszkaporos hordóvá az illető államot.

ABSTRACT

AUTONOMIES IN EUROPE AFTER THE FIRST WORLD WAR – THE YUGOSLAVIAN PRACTISE IN GLOBAL CONTEXT

After the First World War the map of Europe was completely changed. With the birth of new states even "new" minority groups were born as well. Strategies to manage the new situation gave rise to different solutions – from fully neglecting minority issues to forming an exemplary autonomy, the list of imagined solutions is long. In my presentation I will analyse the decisions of four countries: the first case is the ministate of Estonia. Estonia paid attention to the minorities of its two large neighbors and worked out an excellent system of minority protection with checks and balances. My next example is Finland, which also is a relatively young state in the region. Finland had to reach an agreement with a Swedish minority who had been dominant for centuries. Problems did arise at first and the help of the League of Nations was needed to create a de jure and de facto dual structure state model. My third example is the case of South Tirol, where

* dr. iuris, jogász, PhD hallgató, Mitteleuropa Institut Dresden, DE–01219 Dresden, August Bebel Str. 30
PhD, lawyer, PhD Student, Mitteleuropa Institut Dresden, DE–01219 Dresden, August Bebel Str. 30
E-mail: fazekas79@yahoo.de

Germans living in a compact, unified territory since generations faced an Italian government focused on assimilating them with drastic means ultimately unsuccessfully. After examining these other models my final case is Yugoslavia, which was forced as a per se multi-ethnic state to create a state somewhat sensitive to minority issues. We are course aware of its collapse, as the dramatic differences in the views of the three state – building ethnicities and the Serb dominance over all segments of daily life quickened the demise of the state.

In my presentation I would like to make clear that the appropriate policies consolidated the status quo, while neglecting the question of minorities lead to the gunpowder keg combustibility in the case of Yugoslavia.

As everybody in the conference room very well knows, after the First World War (WWI) the map of Europe was changed completely. I will show you at first the map of Europe in 1914 and after it the map from 1919 and you can see the huge change of colours in the map. This meant not just the birth of new states with new borders but even "new" minority groups were born as well. With the shifting of borders millions of people landed suddenly in a new state. Strategies to manage the new situation gave rise to different solutions – from fully neglecting minority issues to forming an exemplary autonomy, the list of imagined solutions is long. In my presentation I will present the decisions of four countries: the first case is the mini-state of Estonia, after it the Finnish model with its Swedish population, than the Austrians in South – Tirol in Northern – Italy and finally the time after the first world war in Yugoslavia.

But before I start with the analysis of different states let me briefly summarise what the word autonomy means so that later there are no misunderstandings.

There are different methods to deal with minorities in a society – heavy handed tactics often include assimilation, cultural genocide, existential genocide, exchange of population, resettlement and the changing of borders. Meanwhile more emancipated and progressive versions include the creation of a federalized state, regionalisation and autonomy.

From all these tactics I personally find autonomy the best and I will try to describe its tenets briefly to hopefully convince you as well.

The word autonomy is based on two Greek words, auto meaning (self-contained) and nomos, (act) which means self-governance, in other words the right to pass its own laws. The autonomy of the universities and different churches represents the same idea and as an efficient model goes back several centuries.

However, there is no exact scientific definition of autonomy for minorities because to create one would require a definition of word like nation, sovereignty, self-governance and national minorities. Previous attempts have shown it is impossible to come up with definitions which everyone can accept. I suppose that this difficulty is the main reason why the international political community has been afraid from the very beginning to define autonomy for minorities.

Generally speaking we can talk about three basic forms of the autonomy: the personal-, the territorial-, and the cultural autonomy. In the case of *cultural autonomy* the opportunities of the minority society are not too large; they are limited to education and the bright horizon of the cultural life. At the level of *personal autonomy* the people do not live en bloc but in diasporas and they elect an organ to speak and organise for them. Mainly this legal organ has far more rights than a similar organisation has in a cultural autonomy. The third form, the *territorial autonomy* is possible where people belonging to the minority society live en bloc and represent the majority in this region. This art of self – regulation and self- governance represents advantages for both sides:

Through this power sharing the minority will be loyal to the state and the state in return gives the minority a lot of competencies and a sufficient budget to constitute its own system. It is a good tool for conflict solution because everybody gets what it wants: The state receives loyalty and the minority the freedom of self expression at different forms and levels in the state regime. But I have to stress something important: autonomy should never be the final goal of the minority community but the tool for keeping their identity – it can not be a "lar't pour l'art" situation.

So after this short theoretical opening let's start with some actual examples of dealing with autonomy for minorities. Our first example is from one of the smaller countries in Europe: Estonia had to pay attention to the minorities of its two large neighbours and therefore developed an excellent system of minority protection with checks and balances. To clearly see the situation I would like to mention some data from the census of the independent Estonian state after the First World War: 88% of the citizens were Estonian, the largest minority group was Russian with 8% of the population followed by 4% belonging to German, Swedish and Latvian minorities. The census also listed 4000 Jews.¹ The Germans and the Jews lived in the cities and had a proportionally much larger economic influence than their size in the society. The Russians, Latvians and Swedish used to live at the border closer to their mother country and tended to work in the agriculture sector.

Even the first independent manifest of the Estonian people declared the rights of the cultural autonomy for existing minorities in 1918. The first constitution of the country in 1920 affirmed a lot of minority rights that are common nowadays: education in their native language, free choice of identity, local self-governments when the minority is in the majority of a town as well as the right to use their language as the language of administration and the right to use their mother tongue before a judge. Estonian did however become the official language of the country. Being a member of the League of Nations was a matter of prestige for the Estonians so they joined the Convention for Protecting Minorities of the League of Nations as well.

While for other member states who joined this Convention doors for minorities were opened in their respective countries, with Estonia this had already happened before the convention.

Minorities in Estonia had had wide authorities and after Estonia adopted the Convention for the Protection of Minorities as a condition for joining the League of Nations their condition improved further.

Even as this was happening the Estonians were working to maintain the loyalty of the economically strong but small minorities – so they did something unparalleled: they prepared and *codified the first cultural autonomy act in 1925!* The Secretary of the League of Nations found the act so exemplary that he sent it to all members of the League of Nations for them to examine carefully and to use it as "know how" for dealing with their own minority situations.

To decide who is a member of the minority-society the Estonians opened a nationality register where the people could voluntarily enrol. This register was the basis for every self-government and public political institution in the cultural and education fields the minorities founded later. The whole system was financed through the state, and the local – governments of the minorities had some control over finances. More than two- third of the collected money was spent on education and the remainder was used for financing a library network, museums and theatres.

¹ These and other exact data belonging to Estonia are found on the official website of Estonian Statistic Bureau (<http://www.stat.ee/censuses>) and the official portal of Estonia (http://www.eesti.ee/eng/riik/eesti_vabariik/)

The Molotov – Ribbentrop pact decided the future of Estonia: in the Fall of 1939 the country became part of the Soviet zone of influence, Nazi Germany signed a resettlement contract with the Soviet's puppet government and the Germans left the country. During the time of the Soviet occupation in 1940 and later in 1941–1944 under the German protectorate the Swedes and Jews "disappeared" from the population. As of 1945 Estonia had an almost homogeneous national population with 97% Estonian.

My next example is **Finland**, which also is a relatively young state in the region. Finland had to reach an agreement with a Swedish minority who had been dominant for centuries. The situation is a bit similar to the Estonian one – in both countries the new state had to reach an agreement with the former dominant social group – in Estonian with the German and the Jewish minority and in Finland with the Swedish.

But the Finn governments chose a different solution than the Estonians: instead of giving wide minority rights they reduplicated the state – system. The Swedish were not listed as a minority but rather a state – building nation /partner nation. After the census in 1920 was completed, 11% of Finland's population was Swedish.² The Swedish minority lived partly on the mainland and partly on a small island – on the Åland Islands.³ Problems did arise at first when neighbouring Sweden proclaimed its right for the geopolitically important island where almost exclusively ethnic Swedes lived, who indeed did wish to be part of Sweden again. To emphasize their demands the Swedish army occupied the territory in the beginning of 1918 and called a plebiscite at the Peace Conference in Paris. Finland anticipated this and proclaimed the region an autonomy district but did not give any more legal guaranties for safeguarding minority rights. The Swedish found this too little and the Finnish political elite too much, so finally the help of the League of Nations was needed to create a de jure and de facto dual structure state model in Finland. The main feature was the neutrality and the demilitarising of this small territory and the Swedish and Finnish governments made a bilateral pact which laid down the special rights of the Swedish people on this island: the Finnish state supports the island in a regulated form, the governor can be appointed only with the support of the islands inhabitants, the land can not be sold to anyone not from the islands and last but not least the language of education is Swedish. In 1921 the bill passed and between the World Wars it never happened that the Åland people needed to apply for help to the League of Nations.

My third example is the case of **South Tyrol**, which is often listed as a success story of the minority question although the beginning was not really bright. Here Austrian-Germans lived in a compact, unified territory more then 750 years as "Tyrol – earldom." After World War I the South Tyroleans found themselves in a new country and faced an Italian government focused on assimilating them with drastic means.

The territory had three distinctive identities: German (Austrian), Italian and Ladino. After the Italian annexation of the region the new border was defined not after Wilson's idea but after geopolitical considerations – so the ridge of the Alps became the border between Italy and small Austria. Italy as great power had not signed the Convention for Protecting Minorities of the League of Nations so the new Bozen province (Alto Adige in Italian) with 90% German population had no form of international protection.

Victor Emanuel III expressed understanding for the Germans plight at the beginning but later the Italian political elite wanted to create a homogenous state and assimilation pressure intensified with the rise of fascism. Cultural genocide consisted of the following components: Italian became the only official language; family names had to

2 I used the database of the Statistic Bureau of Finland http://www.stat.fi/til/vrm_en.html

3 The islands are together only 1,552 sq km large, there are more than 6,500 islands between Stocholm and Turku and have 25.000 Swedish population.

be Italianised; German associations were dissolved; German inscriptions and education were prohibited; the territory was no longer to be called South – Tyrol and done away with as an administrative unit. Furthermore, the Italian state supported the resettlement of Italian families into this area.⁴ This total pressure encouraged the Germans to organise themselves: they founded a political party – the German Alliance / Deutscher Bund – and arranged an illegal school network. Soon because of the "Anschluss" there existed an Italian – German border. Shortly after it Hitler and Mussolini reached an agreement about them. Essentially they had to choose between their birth place and identity because if they declared themselves German they had to move to Nazi – Germany since if they wanted to stay they had to change their identity and become Italian. 86% of them (ca. 200.000 people) decided to move to Germany and just the Italian armistice in 1943 stopped the further removal of the German population. Those who had already left mostly came back after WWII.⁵

After examining these other models my final case is **Yugoslavia**, which was forced as a per se multi-ethnic state to create a state somewhat sensitive to minority issues. But we could also readily say that the biggest problem in the new state was neither the issue of minorities nor the unprecedented multi-ethnic population but the conflict between the Greater Serbia and Greater Croatia ideas.

The government in Belgrade administered a very effective policy against non-Slavic minorities. The associations with minority backgrounds were dissolved, public servants with ethnic backgrounds who refused the oath of allegiance dismissed, the theatres with non-Slavic languages were closed and the intellectuals driven away. The Vidovdan Constitution in the year of 1921 had an imminent message not just for the members of the non-Slavic minorities: the state should be homogenised and led by the Serbs. A form of any kind of autonomy was not acceptable.

We are course aware of its collapse, as the dramatic differences in the views of the three state – building ethnicities and the Serb dominance over all segments of daily life quickened the demise of the state.

During the time of the "King's dictatorship" due to the new administrative system (9 Banovina) the minorities formed in no territories a statistical majority and the Serb political elite was sure that the "minority question" was solved forever.

As a Hungarian let me mention a very concrete example related to the Hungarians from this period of the history: before WW. I. there were 645 Hungarian speaking schools on the territory of the present – day Vojvodina. However by 1934 the number was reduced to 132; it means that 79% of the Hungarian ethnic schools were closed.⁶

The collapse of the country in 1941 was not directly linked to the minorities but I believe to the impending frustration of every ethnicity except the over-represented Serbs.

My goal was to show four different examples of minority policy from four countries presented with similar predicaments.

From all of the described cases Yugoslavia had the least differentiated minority policy – minority politics played a secondary role there because the conflict between the Serbs and Croatians was the dominant at all levels of the state.

In my presentation I wanted to make clear that the appropriate policies consolidated the status quo, while neglecting the question of minorities and concentrating the power in the hand of one ethnicity in a multi-ethnic state lead to an atmosphere of gunpowder keg combustibility.

4 It was very effective because between 1921–1939 the number of Italian people had quadrupled.

5 The data according to South Tirol come from PETERLENI (1991) and MAGLIANA (2000).

6 Romsics (2004) Page 213.

Literature

- A. Sajti, Enikő: Hungarians in the Voivodina 1918–1947, Columbia University Press, New York 2003.
- Bíró, Gáspár: Human rights and minority rights in Eastern and Central Europe and the role of International Institution kézirat – G3 aus der Parlamentarischen Bibliothek, Budapest.
- Blumenwitz, Dieter: Volksgruppen und Minderheiten: politische Vertretung und Kulturautonomie, Berlin/ Gebr. Mann 1995.
- Brems, Michael: Die politische Integration ethnischer Minderheiten, Europäische Verlag der Wissenschaften, Frankfurt am Main 1995.
- Bricke, Dieter W.: Minderheiten in östlichen Mitteleuropa Baden-Baden 1995
- Dr. Peterleni, Oskar: Die Autonomie Südtirols Bozen 1991.
- Esman, Milton J.: Ethnic Politics. Cornell University Press – Ithaca and London 1994.
- Gál, Kinga (Ed.): Minority Governance in Europe, Open Society Institute Budapest 2002.
- Glatz, Ferenc: Minorities in East- central Europe, Europa Institut Budapest 1993.
- Subrenat, Jean-Jacques (Ed.) *Estonia, identity and independence*, Rodopi. 2004.
- Hiden, John; and Patrick Salmon The Baltic Nations and Europe: Estonia, Latvia, and Lithuania in the Twentieth Century. London: Longman. 1991.
- Lapidoth, Ruth: Autonomy flexible solution to ethnic conflicts, United States Institute of Peace Press, Washington D.C. 1996.
- Magliana, Melissa: The Autonomous Province of South Tirol: A Model of Self-Governance? Bozen, European Academy of Bozen 2000.
- Marko, Joseph: Der Minderheitenschutz in den jugoslawischen Nachfolgestaaten, Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn 1996.
- Meijknecht, K. Anna: Minority Protection / Standars and Reality, TMC Asser Press, The Hague 2004.
- Nimni, Ephraim (Hrsg.): National cultural autonomy and its contemporary critics, Taylor and Francis Group, New York 2005.
- Pan, Christoph / Pfeil, Beate Sibylle: Minderheitenrechte in Europa, Braumüller Verlag Wien 2002.
- Romsics, Ignác: Nemzet, Nemzetiség és az Állam kelet-Közép és Délkelet Európában a 19. és 20. században, Napvilág Kiadó Budapest 2004.
- Wimmer, Andreas: Nationalist Exclusion and Ethnic Conflict – Shadows of Modernity, Cambridge University Press, 2002.

PRIZADEVANJA SLOVENSКИH IZSELJENCEV ZA NOVO JUGOSLOVANSKO DRŽAVO

POVZETEK

Čprav je v ZDA živel veliko število izseljencev iz Avstro-Ogrske, le-ti vse do začetka 1. sv. vojne niso vidno izražali svoje etnične pripadnosti. To se je bistveno spremenilo prav med vojnim spopadom, ko so se začeli majati politični in vojaški temelji nekdanje skupne države in so postale vse bolj glasne tudi zahteve po novih, samostojnih narodnostnih državah – med drugim tudi na J države kjer naj bi prišlo do povezave med Slovenci, Hrvati in Srbi. Pri tem zedinjenju v skupno državo pa naj bi svojo vlogo odigrali tudi izseljenci – tako, da bi po eni strani dali podporo in soglasje načelom Krfske deklaracije ter pomagali pri internacionalizaciji jugoslovanskega vprašanja oz. pri pridobivanju naklonjenosti ameriške javnosti za to idejo. Oboje pa je bilo dejansko zelo težko realizirati, saj so bili izseljenci politično zelo neenotni in so pripadali kar trem političnim strujam (klerikalni, liberalni in republikanski). Zato je bila potrebna načrtna propagandna aktivnost nekaterih članov Jugoslovanskega odbora (JO – dr. Drago Marušič in dr. Bogumil Vošnjak) – predvsem preko pisanja člankov v izseljenske časopise, tiskanja posebnih političnih brošur in predavanj v društvih. Zlasti dr. Vošnjak je pri tem pokazal izjemno aktivnost (v ZDA se je mudil skoraj celo leto 1918) in nekako pomagal pri nastanku Slovenske narodne zveze, ki so jo ustanovili na skupščini v Clevelandu (14.–16. 4. 1918). Na skupščini so sprejeli tudi posebno konvencijo v podporo delu JO in za njegovo delo zagotoviti tudi stalne vire za financiranje propagande. Ob tem so pozvali tudi izseljence naj se prijavijo med vojaške prostovoljce in tako pomagajo pri čim prejšnjem koncu vojne. Njihove nadaljnje aktivnosti pa so bile usmerjene tudi na povojni čas, ko naj bi se na mirovni konferenci ustrezno razrešila vsa nerešena politična vprašanja – da bi se dosledno upoštevale tudi pravice malih narodov do samoodločbe. Zlasti veliko upov so polagali na uresničitev "Wilsonovih točk".

ABSTRACT

SLOVENIAN IMMIGRANTS IN THE USA AND THEIR EFFORTS FOR A NEW YUGOSLAV STATE

Though large numbers of Slovenian immigrants from Austria-Hungary lived on the territory of the USA they did not visibly demonstrate their ethnic origin until the start of WWI. The situation, however, changed substantially with the oncoming military conflict, when political and military foundations of the one-time joint state started to crumble. At the same time the demands for new, independent national states grew louder and louder.

Among the "new states" there appeared Yugoslavia, intended to bind together Slovenes, Croats and Serbs. In this process of the unification into a common state the immigrants were expected to play a role of their own, by agreeing and supporting the so-called "Krf (Corfu)

* dr., vodja Zbirke tiskov Slovencev zunaj R Slovenije, Narodna in univerzitetna knjižnica, SI-1000 Ljubljana, Turjaška 1
PhD, Emigrant Print – Head, National and University Library, SI-1000 Ljubljana, Turjaška 1
E-mail: rozina.svent@nuk.uni-lj.si

Declaration" and by helping to internationalize the "Yugoslav question", that is to assure its favorable acceptance by the American public.

These two goals, actually, were very hard to realize, for politically the immigrants were far from being of one mind and actually followed three main political currents: clerical, liberal and republican. A well planned propaganda activity by some of the members of the "Yugoslav Committee" (Drs Drago Marusic and Bogumil Vosnjak) became necessary by writing articles and essays for the immigrant papers, producing special political brochures and conducting lectures in various societies and communities. In this respect dr. Bogumil Vosnjak demonstrated extraordinary activity (he spent almost the entire year of 1918 in the USA) and helped bring about "Slovenska Narodna Zveza" (Slovene National League), founded by its convention in Cleveland, Ohio, April 14–16, 1918.

A special declaration was adopted by the convention supporting the efforts by the Yugoslav Committee and his (Vosnjak's) efforts to secure regular financial funds to sustain its propaganda.

At the same time the immigrants were urged to join military volunteers and help bring the war to a speedy conclusion. Their long-term activities, however, were directed at the post-war era, when all the controversial political issues were expected to be resolved, among others by strict adherence to the rights of the small nations hoping for independence. The hopes were especially high regarding the realization of "Wilson's 14 points".

Uvodna misel

Zgodovina naše nekdanje skupne države Jugoslavije je seveda "zgodovinsko dejanje", ki se je zgodilo na točno določenem prostoru JV Evrope, ki je tudi časovno omejeno na zadnje mesece prelomnega leta 1918. Toda vojna in dogajanje v tem delu sveta je še kako zanimalo tudi slovenske izseljence v S in J Ameriki, ki so skušali svojim rojakom tudi pomagati s povsem konkretnimi dejanji: zbiranje finančnih sredstev oz. pomoči v blagu, organiziranje vojaških prostovoljcev. Še toliko več pa je bilo med njimi moralne podpore osvobodilnim težnjam, kar je bilo najbolj vidno v izseljenskem tisku, ki je prav v tem obdobju dosegel izreden obseg.¹ Tako je bilo prav slovensko časopisje tisti medij, ki je bil ne le najbolj razširjen (množičen), ampak je s svojimi političnimi članki po svoje tudi sooblikoval "javno mnenje". In prav ob prebiranju tega časopisja smo raziskovalci nemalo presenečeni nad njihovo dokaj dobro informiranostjo. Ob tem pa ne gre spregledati tudi vloge osebnega dopisovanja (pisem), ki so prav tako, v določeni meri vplivala na opredelitve posameznikov in skupin, ki so jim leti posamezniki pripadali.

Centri od koder se je vodila glavna propagandna aktivnost za razbitje AO in osnovanje skupne države Jugoslavije so bili: Rim, Pariz, Ženeva, London, Washington.² Izdelana so bila celo posebna propagandna načela, ki naj bi prispevala k večji učinkovitosti njihovega dela:

¹ Po podatkih Jožeta Bajca, Slovensko izseljensko časopisje : 1891–1945. SIM, Ljubljana 1980 – je v začetku 20. stol. v ZDA izhajalo preko 50 časnikov in revij (celo nekaj dnevnikov)! Med njimi so prevladovala društvena glasila, saj so t. im. podporne organizacije v tistem času doživele izjemen razcvet.

² V ZDA je bilo takih centrov veliko več – praktično povsod tam, kjer je živelo večje število izseljencev. Predvsem pa so to bila mesta kot: Chicago, Cleveland, New York, Detroit itd.

- izdajati časopise in drugo propagandno gradivo (brošure in knjige);
- dopisovanje inozemskim časopisom, ki je v zapadnih demokracijah v veliko večji meri nego pri nas nosilec in tvorec javnega mnenja;
- živa beseda, (ki) zaleže več nego deset zapisanih;
- propagandno prizadevanje JO je rodilo polagoma obširno od angleških in francoskih političnih strokovnjakov spisano literaturo o Jugoslovanih in Slovencih. Brez te propagandne akcije bi bili mi danes na zapadu ravno tako neznani, kakor smo žalibože bili v prošlosti.³

V svojem referatu bi rada bolj podrobno predstavila del izseljenskega gradiva,⁴ ki ga hrani NUK v svoji Rokopisni zbirki – in sicer rokopisno zapuščino politika **dr. Draga Marušiča**,⁵ ki je časovno vezana prav na obravnavano temo tokratnega simpozija. Zapuščina, ki obsega ok. 300 enot je sestavljena iz naslednjih tematskih sklopov:

1. Osební dokumenti in dela (2 neobjavljeni razpravi: "Zasučimo rokave" (5 str.) in "Italija in Jugoslavija" (5 str.);

2. Pisma in osnutki;

3. Korespondenca – med pomembnejšimi dopisniki so bili: Jože Goričar (8), Anton Grdina (2), John Jager (3), Ivan Možina (14), Paul Schneller (5), Tomo Šorli (19), Bogumil Vošnjak (23) – mnoga pisma vsebujejo tudi posebne priloge: memorandumi, tipkopisi časopisnih člankov, posebna poročila in depeše, ki na eni strani dopolnjujejo vsebino samih pisem, po drugi strani pa so pomemben arhivski vir (razkrivajo npr. politične opredelitve posameznih časopisov ali pa podrobneje razkrivajo prizadevanja za boljše sodelovanje med različnimi srbskimi in hrvaškimi na eni strani ter slovenskimi društvi na drugi strani = obojim pa je seveda skupna prav "projugoslovanska usmeritev";

4. Tuja korespondenca (veliko je nerazrešenih dopisnikov);

5. Gradivo o Jugoslaviji – Ameriška korespondenca (1917–1918) in drobni tisk;

6. Gradivo o jugoslovanski zunanji politiki (vsebuje tudi zapisnike in osnutke raznih okrožnic);

7. Tuja dela – memorandumi in sklepi;

8. Drobní tiski;

9. Vizitke, potrdila, čestitke;

10. Razno – fotografija.

Kratek življenjepís dr. Draga Marušiča (Opatje selo 1884 – Ljubljana 1964): osnovno šolo je obiskoval v domačem kraju in šolanje nadaljeval na nemški gimnaziji v Gorici. Pravo je študiral na univerzi v Gradcu in Pragi, kjer je leta 1911 promoviral. Že v dijaških letih ga je vleklo v politične vode (član Sokola, deloval je v Narodni prosveti, Iliriji in Narodno napredni stranki). Med 1. sv. vojno (1914) se je kot vojak boril v Galiciji in tam prebežal k Rusom. Vojaško sodišče ga je sicer obsodilo na smrt zaradi dezertstva, vendar je skupaj s prijateljem Tomom Šorlijem uspel priti do legije dobrovoljcev v Srbiji in se skupaj z njimi umaknil na otok Krk. Od tam je, kot član JO, odšel najprej v Rim, nato v ZDA (1917) in za tem še v Pariz, kjer je sodeloval na mirovni konferenci. Sredi dvajsetih let se je vrnil v Jugoslavijo in nadaljeval svojo politično pot v različnih strankah. Leta 1930 je postal celo ban Dravske banovine (do 1934), nato pa

³ Albin Ogris, Borba za jugoslovensko državo : načrt zgodovine in delovanja JO v Londonu za časa svetovne vojne. (Zbirka političnih, gospodarskih in socialnih spisov; zv. 7) Tiskovna zadruga, Ljubljana 1921, str. 21–23.

⁴ Med drugim hrani tudi arhive: Etbin Kristan, Ana Praček Krasna, Louis Adamič, Anton Novačan in nekatere arhive "mlajših" avtorjev – Jože Velikonja, Rado Lenček, Ivan Dolenc, Pavle Borštnik.

⁵ NUK, Rokopisna zbirka, Ms 1456, ki obsega skupno 6 map gradiva. Provinienca: verjetno Federalni zbirni center (FZC).

deloval kot minister in politik. Aktivno je sodeloval tudi med 2. sv. vojno – kot član OF je bil aretiran in nato zaprt v Italiji, se po kapitulaciji Italije vrnil v Slovenijo in postal član Pokrajinskega odbora OF za Slovensko Primorje in za tem tudi član SNOS in AVNOJ-a. Po sporazumu Tito-Šubašić je postal član kraljeve vlade v Londonu in se po vojni vrnil v Jugoslavijo kjer je opravljal več pomembnih funkcij. Ponovno je sodeloval na mirovni konferenci in si prizadeval za priključitev Primorske k matični domovini.

Slovenski izseljenci, ki so v tujini iskali predvsem boljše možnosti za preživetje (ekonomska emigracija), so praviloma odhajali v tujino za krajši čas, da si tam privarčujejo nekaj denarja, da bodo potem lažje živeli doma (mnogi so odšli v tujino tudi zaradi dolgov). Toda svetovni spopad centralnih in antantnih sil je mnogim izmed njih vrnil za stalno preprečil. "Od naših ljudi, ki so prvo svetovno vojno preživeli v Ameriki, se jih 99 odstotkov ne bo nikoli več vrnilo v domovino. V trumah so sprejemali ameriško državljanstvo in bili ponosni na to. Iz ust povprečnega slovenskega naseljenca v Ameriki so se pogosto slišale besede, da je Amerika 'frej kontra'. Čutili so nagonsko, tako kot milijoni, ki so pred njimi prišli v Ameriko, da se v Ameriki začenja zanje novo življenje. Ameriška družba je bila okrutna, a dinamična. Nihče se ni nikomur klanjal. Oblast je bila morda podkupljiva, toda izhajala je iz ljudstva. /.../ V gostilnah ni bilo 'ekstra cimrov' za 'gospodo', razredov v evropskem smislu ni Amerika nikdar poznala. Res pa drži, da toliko veljaš, kolikor imaš. A res je tudi, da toliko veljaš, kolikor znaš."⁶

Travmatično situacijo med in ob koncu 1. sv. vojne nam zelo nazorno prikaže članek v Ameriškem družinskem koledarju za leto 1919⁷: "/.../ Svetovna vojna je našla Slovence in sploh Jugoslovane v Ameriki skoraj nepripravljene. To ni nič čudnega. Tudi drugim narodom je bilo, kakor da jih je kaj udarilo po čelu, ko so ob Savi zagrmeli topovi. V strašni krizi je bilo toliko zagonetnega in presenetljivega, da se ni bilo lahko orientirati, in po vsem svetu je nastal v mišljenju enak kaos kakor v internacionalni politični situaciji. Posamezniki med Slovenci so pač razumeli, da je Avstrija s svojim brutalnim nastopom proti Srbiji postavila jugoslovansko vprašanje v akuten stadij in da pripada tudi Slovcem v Ameriki važna vloga v zgodovinski drami. Resnično demokratični elementi med njimi so pa tudi razumeli, da ne more nepripravljen ljudstvo opraviti uspešnejšega dela in so zaradi tega skušali čim bolj nadomestiti, kar je bilo v preteklosti zamujeno. Če bo kdo kdaj pisal zgodovino ameriških Slovencev, bo moral biti zelo previden pri presojanju teh težkih let. Večina našega ljudstva je prišla v to deželo za zaslužkom. Morala se je posvetiti delu, živjeti se v ameriške razmere, gledati, da se jim po možnosti prilagodi in da se čim čvrsteje vkorenini v tukajšnjih tleh. Stiki s staro domovino so bili zelo rahli. Razmere v nekdanji Avstriji niso dovoljevale Slovcem, da bi se bili mnogo brigali za svoje izseljence, in kar se je godilo pod Triglavom in Nanosom, v ljubljanskem deželnem in dunajskem državnem zboru, na voliščih, shodih in vsakdanjih političnih bojiščih, je postajalo ameriškim Slovcem bolj in bolj tuje. Kdor je hotel, da pomagajo tukajšnji Slovenci v boju svojih rojakov onstran morja in da bo to delo uspešno, je moral vpoštevati ta dejstva in predvsem gledati, da dobi ljudstvo pravi vpogled v razmere in da se pripravijo tla na katerih bi mogla nastati in uspevati dobra organizacija, brez katere je plodnostno delo nemogoče. /.../ Po časopisih se je razpravljalo o jugoslovanskem vprašanju; na neštetih shodih so se obravnavale zadeve, ki so z njim v zvezi; pojasnjeval se je pravi značaj Avstrije in njene politike. Medtem so posamezne organizacije po možnosti opravljale tudi politično delo. Tako je n. pr. Jugoslovanska Socialistična Zveza sestavila obširno spomenico o položaju Jugoslovancev in njih težnjah in značila neodvisno Jugoslovansko republiko kot

⁶ Vatroslav Grill, Med dvema svetovoma. Mladinska knjiga, Ljubljana 1979, str. 107–108.

⁷ Avtor nepodpisanega članka "Drugi Zbor Slovenskega Republičanskega Združenja" (str. 143–146) je zelo verjetno Etbín Kristan, ki je bil takrat urednik ADK.

najprimernejšo rešitev vprašanja. Ta spomenica je bila poslana kongresnemu odseku za zunanje zadeve, kjer se je čitala in je prišla v uradne zapiske. Podobna spomenica je bila poslana tajništvu Internacionale v Haagu /.../" Zgoraj citirani del članka nam daje sliko nekakšne enotnosti, kar pa je daleč od resničnega stanja. Nekdanje razprtije iz domačih krajev in politična delitev na liberalni in katoliški del, so slovenski izseljenci odnesli tudi v tuji svet kjer so se mnoga stara razhajanja še dodatno okrepila in poglobila. Nezanemarljivo je tudi dejstvo, da se je večina izseljencev naselila v predelih kjer so bile tovarne in rudniki in se tako zelo zgodaj navzeli tudi "socialističnih idej". Predvsem so bila nenehno v ospredju dileme okoli povezovanja s pravoslavno Kraljevino Srbijo (še dodatno pa njeni tesni stiki z Rusijo), obliki ureditve nove države (republika ali monarhija), vprašanje jezikovne in narodnostne samostojnosti??? Vse premalo pa so se zavedali tudi nevarnosti "tajnih dogovorov" med svetovnimi velesilami, ki so sledili predvsem svojim lastnim interesom in so jih bolj malo zanimali problemi majhnih narodov. Zlasti jih je navduševala politična opredelitev predsednika Wilsona, ki je v svojih znamenitih 14-ih točkah začrtal načela mednarodnega sožitja po vojni. Predvsem točke:

1. javna diplomacija in nobenih tajnih mednarodnih pogodb;
2. popravek italijanske meje po jasno določenih narodnostnih črtah;
3. avtonomija za avstroogrške narode;
4. ustanoviti se mora splošno združenje narodov, ki bo poročstvo za politično neodvisnost in nedotakljivost velikih in malih držav.⁸

Nekoliko presenetljiv je tudi začetni pacifizem slovenskih izseljencev ter celo priporočila o organizaciji štrajkov in sabotaž, s katerimi bi preprečili izdelavo orožja, ki so ga ZDA prodajale antantnim silam. Vse to se bistveno spremeni po vstopu ZDA v vojno (7. 4. 1917 – prvotno napove vojno le Nemčiji, medtem ko pride do vojne napovedi AO šele decembra 1917).

Prav zaradi velikega razhajanja v političnih pogledih slovenskih izseljencev je še kako pomembna aktivnost nekaterih slovenskih izobražencev/politikov, ki so si skušali s svojo navzočnostjo med izseljenci pridobiti njihovo naklonjenost za skupno akcijo oz. za novo državo, ki naj bi nastala na "pogorišču nekdanje Habsburške monarhije". Najpomembnejšo vlogo so odigrali: dr. Drago Marušič, dr. Bogumil Vošnjak⁹ in dr. Niko Županič¹⁰ – vsi so bili tudi člani Jugoslovanskega odbora¹¹ (slovensko skupino sta

⁸ Leksikon Svetovna zgodovina. Cankarjeva založba, Ljubljana 1976, str. 535.

⁹ B. Vošnjak je izdal tudi več zgodovinskih študij, ki bi svetovno javnost seznanile z zgodovino Slovencev: A chepter of the old Slovenian democracy (London 1917); A Bulwark against Germany (London 1917); A dying Empire (London 1918). Nekatero so izšle tudi v francoskem prevodu. Aktivno vlogo pa je odigral tudi na pariški mirovni konferenci – tako s knjižnimi izdajami kot s svojo prisotnostjo na konferenci. V kasnejših letih je napisal tudi spomine na to obdobje in sicer: U borbi za ujedinjeno narodno državo – utisci i opažanja iz doba svetskog rata i stvaranja naše države (Ljubljana, Beograd, Zagreb 1928); in obširnejši članek v Zbornik Koledar Svobodne Slovenije (Buenos Aires 1958, str. 111–119) – "Jugoslovanski odbor v Londonu (1915–18) in Krfska deklaracija – 20. Julija 1917". V njegovem obsežnem arhivu, ki ga hrani Arhiv R. Slovenije se je ohranil tudi njegov dnevnik, ki ga je leta 1994 za objavo pripravil Vladimir Kološa. Prav iz tega dnevnika izvemo za njegovo medvojno aktivnost, saj je dnevnik pisal zelo podrobno in predvsem, redno.

¹⁰ V starejši literaturi je zapisan njegov priimek tudi kot "Zupanič" – njegova najbolj znana borbena publikacija je: "Slovenija vstani! Ameriškim Slovincem – govor ki ga je imel pred Slovenci v Clevelandu 28. Aprila 1916" (Cleveland 1916). Knjiga je zanimiva tudi zaradi priloženega zemljevida "Jugoslovenska zemlja" – izdal JO v Londonu leta 1915, ki ima z rdečo črto risano tudi "Istočno granico talijanskih pretensija na Jugoslovensku Zemlju".

¹¹ Jugoslovanski odbor (JO) – politična organizacija hrvaških, srbskih in slovenskih političnih emigrantov iz Avstro-Ogrske, ki so se med 1. sv. vojno zavzemali za ustanovitev jugoslovanske države. JO je bil formalno ustanovljen 30. 4. 1915. Njegova najpomembnejša aktivnost je bila usmerjena v pogajanja s Kraljevino Srbijo – ti dogovori so se zaključili s Krfsko deklaracijo, ki je bila podpisana 20. 7. 1917 na otoku Krk. Deklaracija je bila v tedanjih razmerah optimalen kompromis. JO je v njej privolil v narodni uni-

predstavljala še dr. Gustav Gregorin in arhitekt iz Mineapolisa v ZDA Ivan /John/ Jager).

Težnjo po skupnem političnem nastopanju najdemo tudi v Marušičevem neobjavljenem sestavku "Zasučimo rokave"¹² – zaključna misel: "/.../ Govorilo in pisalo se je v zadnjem času mnogo o združitvi naših političnih zvez. V svojem izbornem članku v Glasu naroda od 31. oktobra "Slovenci na delo" osvetlil je Rev. Kazimir Zakrajšek temeljito tudi to vprašanje, tako da ne bi imel jaz s svoje strani temu ničesar pridati. Ali eno je povsem potrebno: Opustimo vse malenkostne prepire, bodimo v tem velikem času ljudje, dostojni svojih junaških bratov v domovini, delajmo z vsemi svojimi močmi sebi na čast, a bratom na korist. Dan žetve se bliža, in že sije tudi dan, ko se bo delila pšenica od ljulke. Ali naj bodo Amerikanski Slovenci med ljulko?"

Na drugi strani pa nam prav ohranjeno Zakrajškovo pismo¹³ iz 23. 12. 1918 razkriva ob kašnih malenkostih so se "stvari zapletale": "/.../ Glede združenja z Republikanci, bi bil jaz za to, da se nam **pri** – družijo, ne pa da se mi z njimi združimo. Jaz bi bil to poudaril v 'Dogovoru'. Sicer je pa vse jedno, saj so ga že tako prelomili. Ali ste brali Prosveto z 18. Decembra? Z Vami so se dogovorili za skupen nastop glede Jugoslav Relief Fund. V tej Prosveti pa že pozivajo na 'propagandni fond' in se norčujejo z Relief fonda, češ, da ni potreba 'črevljev in srajc'. Zato moramo biti pri vsakem koraku, katerega zavzamemo z njimi skupno tako skrajno previdni, da bomo vedno nje exponirali in sebe postavili na pravo mesto. Mi ne smemo od svojih principov ali od svojega modus-a agendi popustiti niti pičico. Ti bodo samo eno hoteli, kako bi naše delo izrabili za svoje namene. Njih nameni so tako jasni, da jih lahko vsakdo vidi: Oni hočejo samo boljševizem za Jugoslavijo in nič drugega ne. Ta novi 'propagandni fond' ima po mojih mislih dva namena, uničiti ali vsaj škodovati našemu fondu, drugič pa pripravljati za boljševizem, da bodo imeli tako svoje čete v vrstah, ko bode treba nastopiti in pa denar. Zato pa treba z vso silo nastopiti od naše strani. Vi v Clevelandu se mi zdite premalo agresivni, ne vem ali sem samo jaz tako fanatičen, da se mi to zdi, ali je res. Jaz bi mislil, kakor sem Vam že sporočil, da bi se več propagiralo naše ideje. Danes je čas 'propagande', kdor bolj kriči, kdor bolj vpije in hvali svoje blago, ta ga več proda. Kdor molči danes, ne more nikamor. /.../"¹⁴

Med 'tujo korespondenco' – konkretno v pismu, ki je bilo naslovljeno na "Joe Faletič, Cleveland" (9. 6. 1918),¹⁵ pa imamo opravka že skorajda z detektivsko poizvedbo: "/.../ Vendar pa bi bilo potrebno, da imamo vse stvari dokumentirane, da bi mogli ti podatki imeti kolikor večji učinek. Zaradi tega Vas prosim, da vestno naberete vse podatke in dokumente o njih, o govorih, člankih, itd. Etbina Kristana in njegove gange. Potrebovali bi predvsem afidavit o tem, da se je on na shodu v Milwaukee izrazil proti pozdravu predsednika Wilsona, afidavit o tem, da je govoril in delal proti

tarizem in enotno državo. Povzeto po: Enciklopedija Slovenije (geslo "Jugoslovanski odbor" in "Krfška deklaracija").

¹² Ms 1456, mapa 1 – Besedilo je ohranjeno v dveh verzijah (kot samostojen sestavek in kot del mape z zapisniki).

¹³ Ms 1456, mapa 3.

¹⁴ Pater K. Zakrajšek je precej korektno opisal svoj borbeni karakter. So pa nekateri posamezniki, npr. Ivan Molek (1882–1962), že pred vojno imeli težave z nekaterimi preveč zagretimi duhovniki. Dogodek (prišlo je celo do fizičnega obračuna) je opisan v delu: Andreja Božič Horvat, Življenje in delo ameriško-slovenskega politika in urednika Ivana Molka ... : doktorska disertacija. Univerza v Mariboru, Maribor 2007, str. 31–32.

¹⁵ Ms 1456, mapa 4. Avtor pisma ni znan (ni podpisan) – gre pa za kopijo odposlanega pisma – na hrbtni strani dopisa je "glava" South Slavic National Council, Washington – tam so navedeni tudi slovenski člani tega združenja: Jager, Kern, Marušič, Schneller, Vošnjak – torej je povsem možno, da bi bil avtor kateri od njih.

nabiranju prostovoljcev, afdavit o tem, da je Kerže¹⁶ rekel, da ni vredno, da se prelije kri enega slovenskega vojaka, afdavit o tem, da je Kristan rekel, da Slovenci niso vredni svobode, in sploh dokumente o vseh stvareh, katere bi obremenile te laži-republikance. Gospod Možina Vam je rekel prav, ko Vam je rekel, da se pripravlja velika akcija proti tem lopovom. Ali zato, da bomo prav gotovi vspeha, je treba, da smo vsestransko pripravljeni in v tem oziru pričakujemo pomoči prav posebno od Vas. /.../ Prosim, da skušate poizvedeti, od katere strani ameriškanskih oblasti uživa protekcijo Kristan."¹⁷

Poleg političnega delovanja že omenjenih posameznikov je bilo pisanje tedanjih časnikov in revij tudi izrazito čustveno obarvano. Tako lahko npr. v Ameriškem družinskem koledarju za leto 1920 preberemo: "Poglej na zemljevid; – Kam teče Sava, Drava, kam Soča? Na jug. Kaj naj brodarim navzgor? Omagal bi; zato bom svoj splav ravnal s tokom voda. Kaj bom vozil pridelke svojega polja in vinskih goric čez čeri zasneženih Alp na sever? Vozil jih bom po dolinah, vzdolž rek, na obal solnčnega Jadrana, ki je tako blizu. Doslej sem hodil na sever, tam so mi pokazali obal meglenega morja, od tu pot preko oceana. Na severu sem bil tujec po srcu in jeziku. Tu doli na jugu mi vsakdo reče brat; – razumljiv in ljub mu je moj pozdrav. Doslej sem prezebal na severnih planotah, vzdihoval na gluhem oceanu. Poslej bom doma oral, sejal in žel."¹⁸

S samim vprašanjem nastajanja nove skupne države Jugoslavije je tesno povezano tudi vprašanje Slovenskega Primorja. Nenazadnje od tam prihaja tudi sam Marušič, ki je že zelo zgodaj izražal močno nacionalno pripadnost in imel že kot dijak težave s svojimi vzgojitelji. Zato je v času pariške mirovne konference (aprila 1919), ob izdaji italijanske protestne note, sestavil nekakšen odgovor, ki ga je naslovil "Italija in Jugoslavija".¹⁹ V njem je najprej opozoril na velike človeške izgube v tem delu sveta (samo Srbija je imela ok. 1.000.000 mrtvih) in na veliko opustošenje dežele. "Ne morete pa v korist italijanskih zahtev v jadranskem morju da zasleduje oni višji cilj kakor tudi, da ne oškodujejo jasno izražene pravice Jugoslovanov. Vsled tega se oklicujejo Italijani v prvi vrsti na Londonsko pogodbo katera edina je v stanju, da substancijira njihove pretenzije. Ako bi imeli Italijani historično, narodno in etično pravo na kraje katere revendicirajo, potem bi pač z lahkoto odstopili od zloglasnega londonskega pakta, katerega obsoja že javno mnenje vesoljnega sveta."

Med tujo korespondenco je izredno zanimivo pismo Franka Kržeta, ki je bilo sicer namenjeno Johnu Jagru²⁰ – a ga je ta poslal "v vednost" dr. Marušiču in s pripisom, da mu ga le-ta vrne, kar pa se dejansko ni zgodilo, saj je ostalo v Marušičevi zapuščini. Pismo ima datum 17. 12. 1917 in je vsebinsko precej "pod vplivom" neprestanih razprtij, različnih pogledov na posamezne dogodke... Čeprav pismo izraža osebno mnenje, ki so ga morda imeli tudi nekateri drugi Slovenci, pa si tega niso upali povedati na glas, da bi ne povzročali še dodatnih razprtij. Gledano z današnjimi očmi in vedenjem – kaj se je dejansko zgodilo, pa ga imamo lahko že kar za vizionarskega: "/.../ Prišel sem še do nekaterih rezultatov, ki so me jako presenečili. Povem Vam vse to po pravici in dokler ne pride v javnost potom časopisa, naj ostane to Vam prijateljsko zaupano, da boste vedeli, kje stojimo.

1. Ljudstva v jugoslovanskih zemljah, ki so zdaj pod Avstrijo ne bodo odločevala o svoji osodi, ker so vsa ta ljudstva in zemlje potom krfske deklaracije že anektirane od

¹⁶ Frank Kerže / tudi Krže (1876–1961), pisatelj, publicist, urednik več izseljenskih listov (med drugim Glasilo SNPJ, Čas).

¹⁷ Etbin Kristan (1867–1953), pesnik, pripovednik, dramatik, kulturni delavec in socialistični politik.

¹⁸ ADK, Samo: Dvogovor o domovini. str. 187.

¹⁹ Ms 1456, mapa 1.

²⁰ Ivan (John) Jager, ameriški Slovenec, urbanist in arhitekt, član JO.

Srbije, četudi za zdaj le teoretično. Ljudstvo torej ne bo odločevalo, ker je že odločeno. Če se izvede program jugoslovanskega odbora, imajo ljudstva le voliti svoje zastopnike, kot so jih volila do zdaj za Dunaj. Druge alternative ne bo. –

2. Da vso akcijo jugoslovanskega odbora vodi srbska vlada. Ker bi bila aneksija brez vprašanja ljudstva v nasprotju s programom naših držav – da ljudstva odločajo o svoji osodi sami – vzdržuje srbska vlada to organizacijo. Ta predstavlja na zunaj Slovence, Hrvate in Srbe, ki so pod Avstro-Ogrsko kot bi bil to sklep in izraz teh ljudstev, da faktična aneksija izgleda kot sklep in želja teh ljudstev. (Aneksija škodi Slovencem, kot bi se raka vrglo v vodo!)

3. Da oni smatrajo, da smo Slovenci in Hrvati in Srbi en narod – za dovršen fakt. Jaz sem se strinjal, da gremo mi na zunaj vedno in povsod kot en narod, da pa moramo pri notranji upravi računati z razmerami, kot so. In te so: da imamo mi do danes svoj razvoj, svojo kulturo, svojo literaturo, svoj jezik.²¹ Da je mogoče z vzgojo priti v nekaj desetletjih v resnici do enega samega naroda, da je pa to nemogoče doseči z jednim mahom potom kakega kompromisa. Povdarjal sem, da je jezik, katerega smo branili in razvijali skozi dolga stoletja, je predragocena svetinja v srcu vsakega Slovenca, da bi mogel izginiti potom kakega kompromisa ali da bi mahoma postal le krajevni dialekt. Treba bi bilo najmanjše iskre in nastal bi boj med brati, ki bi absorbiral vse narodne sile. Da je kaj takega mogoče, nam priča slučaj med Srbi in Hrvati. – naj bo še tako umetno zanešen od te ali druge vlade, fakt je, da je obstajal in bil dovolj strasten. Nadalje boj med Rusini in Poljaki, boj med Rusi in Poljaki – bili so ti boji nam nerazumljivi in obžalovanja vredni – a bili so. Če bi srbska skupščina v zvezi s Hrvati, Srbi in Slovenci na podlagi vzprejetega fakta, da smo en narod, odločila z večino, da ima en narod en jezik – potem smo tam. Konja se ne lovi z bičem in prijateljev se ne pridobiva s kolom. V jeziku ni mogoča revolucija, mogoča je samo evolucija – previdna, počasna in sistematična.

4. Da krfska deklaracija ostaja neizpolnjena kljub vsem razlagam in avtentičnim pojasnilom, ki niso drugega kot potrditev originala z drugimi besedami.²² Ne dodajajo nič, ne izpremenijo nič le advokatsko tolmačijo posamezne točke, da postajajo še bolj nerazumljive. Da se je Srbija odpovedala svoji kraljevini v korist Jugoslavije tako, kot se odpove človek, ki služi dva dolarja na dan, službi, da pozneje prevzame drugo mesto, ki mu nese pet dolarjev.

5. Da je dosedanje postopanje srbske vlade in Jugoslovanskega odbora bije v obraz vsaki demokraciji. Da velja pri njih princip, da je tako najboljše za ljudstva in ker je baje najboljše, morajo ljudstva tudi sprejeti.

6. Nadalje da ne računajo s fakti, kakršni so, ampak kot bi morali biti in to 'moralo' se mora izvesti med narodi, pa če treba tudi s krvjo.

7. Nadalje: da slovenski del odbora – izvzeti tukajšnji državljani tega odbora²³ – dela tako, ker mora – od Srbije so prejeli svobodo in prostost in podporo. Da so de fakto vsi vojaki, s katerimi razpolaga po svoji previdnosti Srbija – njeni vojaki – da uživajo njeno protekcijo in podporo, dokler zastopajo njene koristi, da so sicer študirani, a trenutno brez eksistence, da ne morejo v eventuelno Avstrijo več in da grade svojo bodočnost le s Srbijo.

8. To je torej rezultat mojega pota – žalosten sem ga sam in z menoj vred ga bodo tudi drugi. O vprašanjih našega naroda odločajo ljudje, ki našega naroda ne poznajo –

21 Nekateri člani, kot npr. B. Vošnjak in N. Župančič resnično nista imela najbolj izostrenega "narodnega čuta" kar se najbolj lepo vidi iz njenega "besedišča", ki sta ga uporabljala (veliko srbizmov).

22 V mislih ima posebno publikacijo z razlago, ki jo je sestavil dr. Hinko Hinković – vendar se z njegovo razlago (tolmačenjem) niso strinjali vsi člani JO.

23 Ameriško državljanstvo je tako imel samo Ivan (John) Jager!

odločila sta don Gršković²⁴ in Marjanović²⁵ – razmere, volja naroda – vse to jih ne briga. Začrtana je pot – pojdi po njej – hočeš ali nočeš, in kdor si upa protiviti naj 'pogine v svoji lastni krvi' – jako priljubljena fraza don Grškovića.

9. Povedal sem precej o tem dr. Kernu²⁶ v Clevelandu, ki mi je svetoval naj govorim v mr. Schnellerjem²⁷ in Grdinom,²⁸ kar pa radi časa ni bilo mogoče. In v dr. Kernu sem našel precej čudnih nazorov – rekel je, da kadar bo videl, da se obeta kak vspeh od naše akcije, da pride tudi on zraven. Pripomnil pa je, da bi o tako važnih vprašanjih ne smela odločati kancelarija sama brez vprašanja slovenskih zastopnikov in da ta sklep ne veže njih.

10. In kaj zdaj? Jaz vam povem odkrito, da me je vse jako presenetilo, kot bo presenetilo tudi druge, ko izvedo o mojem poročilu. Kaj preostaja? Kdor more kloniti vrat, ne da ga nekaj zapeče v srcu – dobro. Kdor postavlja silo pred pravico, svoj načrt nad ljudsko voljo – dobro. Gotovo je eno: Slovencev ne tukaj ne v starem kraju se ne pridobi za to. Vsaka Jugoslavija kot politična celota je mogoča le potom kompromisa in ne potom nasilja. In ta kompromis se mora vršiti z ljudsko voljo ker se sicer zna zgoditi tako, kot Hrvatom leta 1868 -, enda – ko so se izrekli za zvezo z Ogrsko, ki jih porablja danes za svoj gnoj, ki so jim vzeli polagoma vse – celo edino pristanišče – Reko. Zgodovina ne prinaša takih prilik vsakih pet let – in kadar so, ni čas za sentimentalnost in čute srca, ampak čas za delo z možgani. Mrvice smo prejeli stoletja, danes pa hočemo naravnost za mizo. Naj bomo veliki ali majhni, potrebni ali nepotrebni – paktov pod roko ne vzprejemamo v današnjih časih in razmerah.

11. Kaj nam preostaja? Komur je napovedan boj, se mora bojevati. Drugače se zgodi z njim kot z zajcem. In boj je napovedan nam – boli me ta boj, ne grem rad v boj in posebno ne v tak – a drugega izhoda ni. Da se godi krivica meni – no teh sem navajen, a da se godi krivica narodu, katerega del sem sam, za katerega vzdržbo in probujo in izobrazbo delam po svojim skromnim močeh in omejenem času – to me žali.

12. Ne vem, kaj je vaše mnenje in kam bo Vaša pot: če (se!) srečava kot nasprotnika, bo to le mimogrede. Prepričan sem o Vaši veliki ljubezni do svojega naroda – a isto prepričanje vodi tudi mene na delo. Če pa je mogoča kaka skupna pot in skupno delo – prosim, sugestirajte jo – če je le kako na svetu mogoče, bom tudi jaz ob Vaši rami."²⁹

Pismo je po svoje "prizadelo" tudi Jagra, saj je imel občutek, da ni povsem obveščen o dogajanju. To je dr. Marušiču tudi omenil v pismu z dne 19. 12. 1917: "/.../ Niso mi znane vse ponatančnosti od jedne in druge strani samo to vem, da je med Slovenci želja nehati s strankarskim divjanjem za zblizanje v delovanju Jugosl. odbora. Moja ideja je bila in je še, da so lahko tudi skupine, ki niso nasprotne reprezentaciji Jug. odbora v svojem področju. V najkrajšem času, osobito ko spoznajo vse razmere utesne se na odbor, prinašajoč v njega svoje sile, prepirne točke pa so se med tem odpravile. Tak slučaj doživel sem npr. z dr. Seliškarjem,³⁰ s Kržetovim, dejal bi da je mogoče pridobiti Kržeta ... kateri celo sam želi. Kristan je sicer v Chicagu a čuti da je ob vlogo za dobro. On se je zakolubustral še l. 1915 v marcu in se pokazal takega oportuniste takrat in nadalje, da mu nedostaje danes vidika na prosto. Razmatram, da so prišli vsi v čas, ko kaže zakopati bojne kose in iti za največji princip: osvobojenja in združenja. V tem se

²⁴ Don Niko Gršković, hrvaški politik, med vojno vodja pisarne Jugoslovenskog narodnog vijeća (JNV) v Washingtonu, član JO.

²⁵ Milan Marjanović, hrvaški publicist in pisatelj, član JO – od konca 1915 bil v ZDA, od 1917 v Južni Ameriki.

²⁶ Dr. Frank Kern, ameriški Slovenec, zdravnik in publicist.

²⁷ Pavel Schneller, ameriški Slovenec, bankir.

²⁸ Anton Grdina, ameriški Slovenec, trgovec in narodni delavec.

²⁹ Ms 1456, mapa 6.

³⁰ John Seliškar, ameriški Slovenec, duhovnik.

druži vse. Vprašanje samo: ali je druženje, sodelovanje mogoče ali ne. Ali se ublaže stara nasprotstva in osebne animornosti (kot se je vršilo pri Čehih) ali ostane 'trd nezizprosen mož jeklen...' pusteč v obupu one, ki nudijo roko iz svoje iniciative, razočarani da S.R.Z.³¹ niti ni senca onega, kar so pričakovali (pg. 363, 364 15. dec. 'Čas'). Te reči treba nam Slovencem dobro premisliti. Skesani grešniki so kaj vredni. /.../ Žal mi je samo, da Krže ne čita 'Jugoslov. Svijeta' in ni dovolj poučen o nekaterih točkah, kot se vidi iz razglabljanja v njegovem pismu. Kako bi bilo drugače mogoče, da še vedno tolmačijo Krfsko deklaracijo v Chicago na napačen način ter joj odrekajo moč supremne narodove volje v očigled vsakega posameznega dela trojedinega naroda. Za združenje smo vsi, za vrhovni odlog celokupne narodne skupščine smo vsi, kje naj bi bile potem razpornice, ki bi nas razdruževale /.../"³² Temu pismu je spet sledil dolg Marušičev odgovor (27. 12. 1917), ki je obsegal celih 19 strani – v njem pa je po posameznih točkah pojasnjeval oz. oporekal Keržetovim trditvam. Zlasti je že v prvi točki izpostavil pomen Krfske deklaracije: "/.../ Pri Krfski deklaraciji sodelovali so od srbske strani 1. Ministrstvo, 2. Prejšnje koalicijsko ministrstvo, 3. Predsednik narodne skupščine. Garancije, ki so podane v njej, nimajo pomena za srbsko državo, ki bo obstajala, naj se konča ta vojska kakor hoče. Te garancije so napravljene za nas Srbe, Hrvate in Slovence v Avstro-ogerski. Iz nje sledi, da Srbija ne anektira ničesar, temveč sodeluje in to kot glavni igravec, pri našem osvobojenju in ujedinjenju. Garantira nam svobodo, ujedinjenje, avtonomijo, najširšo demokratizacijo in edinstvo teritorija. Po tem mora biti sveto za Srbijo vprašanje Dalmacije in Primorja, kakor za nas vprašanje Belgrada ali Niša ali Skopja. Proti vsakemu, ki bi hotel vzeti košček naše zemlje moramo v smislu Krfske deklaracije skupno nastopati. Praktično, ker avstrijski Jugoslovani nimamo ničesar, in ker pri sklepanju mira ne bomo zastopani, bo Srbija tista, ki bo za nas kostonj iz žerjavice pobirala. To v ostalem ni mogoče drugače, ker je naše globoko prepričanje, da smo eno in da moramo eno postati in ostati. Garancije, ki jih je dal temu nasproti Jug. odbor so njegova obljuba, da bo delal v smislu te deklaracije in dobra veza v zdravi smisel našega naroda. Naše vprašanje je postalo s Krfsko deklaracijo internacionalno vprašanje. /.../"³³

Zaključek

Ohranjeno gradivo, predvsem korespondenca, dopolnjuje dosedanje vedenje o mišljenju in ravnanju nekaterih vodilnih izseljenskih politikov. Zlasti pa nam v mnogočem podaja bolj jasno in nekoliko drugačno sliko, kot jo dobimo ob branju bogatega izseljenskega tiska.

³¹ Slovensko republičansko združenje – ustanovni sestanek so imeli 11.–12. 8. 1917 v Chicagu, idejni vodja združenja je bil Etbín Kristan. Glavni cilj je bila – jugoslovanska federativna republika.

³² Ms. 1456, mapa 2.

³³ Ms. 1456, mapa 6.

BORUT KLABJAN*

OBLIKOVANJE JUGOSLOVANSKIH MEJA. T. G. MASARYK IN VPRAŠANJE ITALIJANSKO-JUGOSLOVANSKE MEJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI

POVZETEK

Zgodovinar A.J.P. Taylor je že pred časom napisal, da je bil prvi predsednik Češkoslovaške republike Tomáš G. Masaryk skoraj toliko ustanovitelj Jugoslavije kakor Češkoslovaške. Po končani prvi svetovni vojni je Masaryk lahko računal na precejšen ugled in bil med državniki svetovnih sil na splošno zelo cenjen. Zato namerava prispevek prikazati njegov pogled na vprašanje italijansko-jugoslovanske razmejitve. Takrat se je jadransko vprašanje prvič pokazalo v vsej svoji ostrini in je še dve leti po končanih spopadih vznemirjalo evropsko javnost.

Masaryk je že od samega začetka vojnega spopada posvetil italijansko-jugoslovanskemu razmerju veliko pozornosti, saj se je zavedal, da sta vstop Italije v vojno in usoda jugoslovanskega vprašanja neločljivo povezana s češkoslovaškimi težnjami po samostojni državi. Na drugi strani so ga jugoslovanski politični predstavniki hoteli večkrat uporabiti kot posrednika z antantnimi politiki, časnikarji in propagandisti, saj je v številnih mednarodnih krogih užival zaupanje in precejšen ugled. Številni predstavniki južnoslovanskih narodov so mu zaupali svoja stališča, predloge in vizije z namenom, da bi jih uveljavil v mednarodnih krogih. Zahodne prestolnice je Masaryk prepričeval predvsem na zaupnih pogovorih z vplivnimi osebnostmi, kar je hotel izkoristiti tudi za preusmeritev italijanske politike, ki je s svojimi ekspansionističnimi zahtevami povzročala nemalo težav znotraj raznolike protihabsburške koalicije. Zaradi svojih pogledov na državno pripadnost zgornje jadranskega območja (Trst in Istra), je prišel v spor z večino slovenskih in hrvaških prevratnikov, ki so ga imeli za "prevelikega italofila in srbofila". Zaradi svoje naklonjenosti jugoslovanski ideji pa niti v italijanskem okolju ni bil priljubljen. Raziskava namerava torej obravnavati Masarykovo vlogo in interpretirati njegov pomen pri oblikovanju italijansko-jugoslovanske meje po prvi svetovni vojni.

ABSTRACT

THE FORMATION OF YUGOSLAV BORDERS. T. G. MASARYK AND THE QUESTION OF ITALIAN-YUGOSLAV BORDER AFTER WORLD WAR I

A long time has passed since the historian A.J.P. Taylor wrote that the first president of the Republic of Czechoslovakia, Tomáš G. Masaryk, was just as much founder of Yugoslavia as he was of Czechoslovakia. After the end of World War I, Masaryk enjoyed a favourable reputation and was generally very highly esteemed among politicians of major world powers. The article therefore aims to show his view on the question of the Italian-Yugoslav boundary. It was at that

* dr. docent, Inštitut za zgodovinske študije, Znanstveno-raziskovalno središče Univerze na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
PhD, Assistant Professor, Institute for Historical Studies, Science and Research Centre of the University of Primorska, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
E-mail: borut.klabjan@zrs.upr.si

time that the question of the Adriatic appeared in all its sharpness and continued to upset the European public for another two years after the armed clashes had ended.

From the very beginning of the armed conflict, Masaryk focussed his attention on the Italian-Yugoslav relations, for he was aware that Italy entering the war and the fate of the Yugoslav question were inseparably linked with Czechoslovakian aspirations for independence. On the other hand, the Yugoslav political representatives wanted to use him as a mediator with the Entente politicians, journalists and propagandists, for he enjoyed trust and considerable reputation in many international circles. Several representatives of the South Slavic nations entrusted him with their standpoints, suggestions and visions so as to assert them in international circles. Masaryk persuaded the western capitals predominantly through confidential discussions with influential personalities – a strategy he intended to use also to redirect the Italian policy, the expansionistic tendencies of which were causing numerous problems within the diverse Anti-Habsburg Coalition. Because of his views regarding the state affiliation of the area of the Upper Adriatic (Trieste and Istria), he came into conflict with most Slovenian and Croatian revolutionaries who regarded him as "too much of an Italophile and a Serbophile". Due to his inclination towards the Yugoslav idea, he was not even popular in the Italian circle. The aim of this research is therefore to define Masaryk's role and interpret his importance in the formation of the Italian-Yugoslav border after World War I.

Med in predvsem po prvi svetovni vojni se je zgornji jadranski prostor znašel v središču mednarodne pozornosti. Od kar je javnost izvedela za vsebino londonskega pakta, na podlagi katerega je Italija vstopila v svetovni spopad na strani antante, so italijanske ozemelske zahteve na drugem bregu Jadrana postale predmet napetih debat. Razprave niso potekale le na lokalni ravni med Italijani na eni in Slovenci oziroma Hrvati na drugi strani, temveč tudi na širši mednarodni ravni. "Jadransko vprašanje" se je tako prvič pokazalo v vsej svoji ostrini in zaznamovalo večji del dvajsetega stoletja v jadranskem prostoru.¹

V mednarodnem okolju se je v tistem času, s to problematiko, ukvarjal tudi Tomáš Garrigue Masaryk, profesor na praški univerzi in poslanec v dunajskem parlamentu za češko napredno stranko, kasneje pa ustanovitelj in prvi predsednik Češkoslovaške. V letih pred vojno je bil prednostna intelektualna figura v habsburškem prostoru, v katerem se je uveljavil zlasti s svojim brezkompromisnim demokratičnim mišljenjem. V letih prve svetovne vojne pa se je odločilno zapisal v zgodovino kot eden najodločnejših zagovornikov razbitja Avstro-Ogrske in ustanovitve novih državnih enot. Tako so v srednji Evropi, poleg obnovljene Poljske nastale tudi nove države, in sicer Češkoslovaška in Jugoslavija. Masarykova vloga je bila pri tem ključnega pomena. Zato je zgodovinar A. J. P. Taylor napisal, da je bil Masaryk skoraj toliko ustanovitelj Jugoslavije kakor Češkoslovaške.² Po končani vojni je češkoslovaški voditelj lahko računal na precejšen ugled in bil med evropskimi državniki na splošno zelo cenjen. Zato predstavlja njegov pogled na vprašanje italijansko-jugoslovske razmejitve, ki je še cele dve leti po končanih spopadih vznemirjala evropsko javnost, dopolnilo mednarodni dimenziji te problematike.

¹ Med najsodobnejšimi deli glej zlasti Cattaruzza, M.: *L'Italia e il confine orientale 1866–2006*. Bologna, Il Mulino, 2007 in Pirjevec, J.: "Trst je naš!" Boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana, Nova revija, 2007. Med drugimi glej tudi Šepić, D.: *Italija, saveznici i jugoslavensko pitanje 1914–1918*. Zagreb, Školska knjiga, 1970 in Marjanović, M.: *Londonski ugovor iz godine 1915..* Zagreb, JAZU, 1960. Burgwyn, H. J.: *The legend of the mutilated victory. Italy, the Great War, and the Paris Peace Conference, 1915–1919*. Westport–London, Greenwood Press, 1993.

² Taylor, A. J. P.: *Habsburška monarhija 1815–1918*. Ljubljana, DZS, 1956, 283.

Masaryk je zaradi svojega protihabsburškega delovanja kmalu po začetku vojne odšel v tujino in se vrnil šele po njenem koncu. Prek Trsta je odpotoval v Italijo, kjer so ga zanimala stališča italijanskega političnega vodstva o morebitnem italijanskem vstopu v vojno in se prepričal, da "Italijani ostanejo nevtralni, ne pojdejo z Avstriji".³ Zato je po dveh tednih bivanja v Italiji, v začetku leta 1915, nadaljeval pot do Švice in se tam lotil razvejane protihabsburške propagande ter prepričevanja širše evropske javnosti o pomembnosti združitve češkega in slovaškega naroda v samostojni državi.⁴ Vprašanje nastanka Češkoslovaške pa je od samega začetka svoje prevratne dejavnosti povezoval z nastankom države južnih Slovanov in Poljakov, ki so prav tako v tujini začeli delovati za razbitje dotedanje skupne države. Že v Italiji pa se je srečal z nekaterimi nacionalističnimi politikami in z Italijani iz iredentne ter se prepričal, kot je kasneje, v Ženevi, priznal članu Jugoslovanskega odbora Bogumilu Vošnjaku, da bo Italija zasedla "jugoslovansko ozemlje".⁵ Tako je Masaryk že od samega začetka vojnega spopada posvetil italijansko-jugoslovanskemu razmerju veliko pozornosti, saj se je zavedal, da sta vstop Italije v vojno in usoda jugoslovanskega vprašanja neločljivo povezana s češkoslovaškimi težnjami po samostojni državi.⁶

Za razumevanje Masarykovega odnosa do oblikovanja jugoslovanske zahodne meje je potrebno preučiti in upoštevati njegov odnos in odnos drugih češkoslovaških voditeljev do Italije in jugoslovanskega vprašanja v času pred vojno. Številni predstavniki predvsem češkega odporniškega gibanja, tako na domačih tleh kot v tujini, so namreč že vrsto let sodelovali z voditelji jugoslovanskega gibanja. Tako je med drugimi vodja čeških narodnih socialistov Václav Klofáč večkrat sodeloval pri pobudah tržaškega političnega društva Edinost oziroma z njo povezane Narodne delavske organizacije.⁷ Enako so bili slovenski in drugi južnoslovanski predstavniki navzoči pri podobnih pobudah na Češkem. Ti stiki so se v sicer spremenjenih okoliščinah nadaljevali v vojnih letih, o čemer govori intenzivno sodelovanje predstavnikov Češke zveze (enotni državnozborni klub, ki so ga Čehi oblikovali novembra 1916) in Jugoslovanskega kluba na domačih tleh; predvojni stiki pa so pripeljali do sodelovanja tudi med jugoslovanskimi in češkoslovaškimi gibanji v tujini, ki so se zavzemala za razpad dotedanje skupne države. Vrstila so se tajna srečanja in, še posebej v zadnjem letu vojne, javne manifestacije, kot je bil na primer "kongres potlačenih narodov Avstro-Ogrske", ki so ga po rimskem srečanju organizirali ob petdeseti obletnici postavitve Narodnega gledališča v Pragi maja leta 1918. V majskih dneh leta 1918 je bila pozornost slovenske javnosti uperjena v mesto na Vltavi. Po skupni izjavi Antona Korošca in Františka Staňka 7. maja 1918, v kateri sta politična veljaka ostro protestirala proti dunajski vladi, se je veliko število slovenskih, južnoslovanskih in drugih "slovanskih" ter romanskih predstavnikov sredi maja zbralo v češki prestolnici. Potekali so koncerti, zabave, gledališke igre in politični veljaki so se izmenjevali na govorniških odrih. Slovenci predstavniki so bili navdušeni nad češkimi dosežki, tako da so ljubljanski gledališčniki v odprtem pismu javnosti napisali: "Naprej za Čehi do končnega cilja!"⁸

Češki prevratniki, ki so delovali na domačih tleh, so bili, v nasprotju s slovenskimi in drugimi južnoslovanskimi predstavniki, stalno povezani z gibanjem v tujini in s tem

3 Masaryk, T. G.: Svetovna revolucija. Za vojne in v vojni 1914–1918. Ljubljana, Naša Založba, 1936, 50.

4 Soubigou, A.: Tomáš Garrigue Masaryk. Praha–Litomyšl, Paseka, 2004, 176.

5 Vošnjak, B.: Dnevnik iz prve svetovne vojne. Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 1994, 80–81.

6 Bednařík, F.: Masaryk a Itálie za války. Fakta a dokumenty. Brno, Moravský legionář, 1935, 59.

7 Gantar Godina, I.: Václav Jaroslav Klofáč and the Slovenes up to 1918. *Slovanské Historické Studie* 32, 2007, 71–90.

8 Slovenski narod, 29. 5. 1918. Primerjaj Paulová, M.: Kongres potlačenih naroda Austro-ugarske u Pragu u svibnju 1918. V: Bogdanov, V., Čulinović, F., Kostrenčić, M.: Jugoslavenski odbor u Londonu. Zagreb, JAZU, 1966, 229–242.

usklajevali svoje politične načrte. Zato so se zavzemali za čim širšo protihabsburško koalicijo, ki bi poleg slovanskih predstavnikov za svoje načrte pridobila tudi Italijane in Romune. A čeprav so z jugoslovanskim gibanjem sodelovali dosti bolj poglobljeno kot s katerikoli drugim gibanjem monarhije, so se Čehi morali izogibati enostranskim odločitvam ali obljubam glede italijansko-jugoslovanskih ozemeljskih sporov, ker so za svoje načrte potrebovali čim širšo podporo. Tako je iz tujine naročil tudi Masaryk, ki je v sodelovanju z Edvardom Benešem in Milanom Rastislavom Štefánikom vodil češko-slovaško osamosvojitveno gibanje.

Masaryk, Slovenci in jugoslovansko vprašanje

Masaryk je že desetletja pozorno spremljal dogajanje v južnoslovanski stvarnosti, saj je s številnimi srbskimi in hrvaškimi politiki sodeloval že od konca 19. stoletja dalje. Nastopil je proti balkanskim vojnám, a v slovenski prostor se je najbolj vtisnil zaradi pomembne vloge, ki jo je imel pri vzgoji številnih slovenskih študentov. Ti so na praški univerzi poslušali njegova predavanja in njegove ideje uveljavljali v domačih krajih.⁹ Preden je konec leta 1914 odšel v tujino, se je Masaryk srečal tudi s slovenskim novinarjem in politikom Albertom Kramerjem, s katerim se je pogovarjal o jugoslovanskih težnjah Slovencev, ter s Hrvatom Ivanom Lorkovičem, s katerim sta razglabljala o razpadu Avstro-Ogrske in možnosti koridorske povezave med bodočima državama južnih Slovanov ter Čehov in Slovakov. Glede jugoslovanskih meja pa se je zavzemal za to, da bi vključevale čim večje število južnih Slovanov.¹⁰

Po svojem odhodu v Italijo se je, zlasti v Rimu, srečal s številnimi srbskimi in hrvaškimi politiki, s predstavniki Jugoslovanskega odbora in se bliže seznanil z nasprotji med jugoslovanskimi načrti in italijanskimi teritorialnimi zahtevami glede Trsta, Gorice, Istre, Reke in Dalmacije. Medtem ko je bila italijanska iredenta pri tem precej aktivna, pa je bila po Masarykovem mnenju jugoslovanska propaganda, kljub velikemu številu politikov v tujini, šibka in neenotna. Zavzemal se je za čim bolj previdno politiko do Italije, ker se je ta v tistem trenutku pogajala z antanto za vstop v širšo protihabsburško vojno koalicijo. Sodil je, da je njena udeležba na strani antante potrebna za zmago, zato je morala biti tudi primerno nagrajena s Tridentom, Trstom, Gorico, Puljem, Istro in Valono (Vloro) v Albaniji.¹¹

Ko se je v začetku leta 1915 iz Italije preselil v Ženevo, je enega od svojih prvih javnih nastopov kot vodja češkoslovaškega gibanja v tujini posvetil jugoslovanskemu vprašanju. Na povabilo Ljuba Leontića in Vladislava Fabjančiča, ki sta v tem švicarskem mestu agitirala za jugoslovansko idejo, je konec avgusta istega leta napisal predgovor političnemu manifestu jugoslovanske mladine. V publikaciji *L'Unité Yougoslave. Manifeste de la Jeunesse Serbe, Croate et Slovène réunie* je spet poudaril medsebojno povezanost jugoslovanskega in češkoslovaškega vprašanja, a se ni dotaknil specifičnih vprašanj pojovne ureditve.¹²

⁹ Šťastný, V.: Mladá slovinská generace před první světovou válkou a česká společnost. Slovanský přehled, 59, 4, 1973, 281–292; Gantar Godina, I.: T. G. Masaryk in masarykovstvo na Slovenskem, 1895–1914. Ljubljana, Slovenska matica, 1987; Gantar Godina, I.: Slovenski doktorji in Pragi 1882–1916. Zgodovinski časopis, 44, 1990, 3, 451–455. Hladký, L.: Slovinští realisté (masarykovci) na začátku 20. století. Slovanský přehled, 77, 1, 1991, 31–42.

¹⁰ Masaryk, T. G.: Svetovna revolucija. Za vojne in v vojni 1914–1918. Ljubljana, Naša založba, 1936, 33.

¹¹ Prav tam, 47.

¹² L'Unité Yougoslave. Manifeste de la Jeunesse Serbe, Croate et Slovène réunie (1915). Avec une Préface de M. le professeur T. G. Masaryk. Paris, Plon-Nourrit et C., 1915. Primerjaj Paulová, M.: Tomáš G. Masaryk a Jihoslované. Praha, Československo-Jihoslovanská liga, 1938, 63.

Ko so države članice antante 26. aprila 1915 po večmesečnih pogajanjih v Londonu podpisale tajni sporazum z Italijo za njen vstop v vojno na njihovi strani, je Masaryk sprejel novico z veseljem, glede vsebine pakta pa je bil kritičen. Sporazum je namreč določal, da bo Italija dobila Trbiž, Gradiško, Gorico, Trst z okolico, celotno Istro, vključno z Voloskim, Cres, Lošinj in nekatere manjše otoke v Kvarnerju, skoraj polovico Dalmacije s Šibenikom in otoke na tem območju. Ostali členi pakta so določali vpliv Italije v Albaniji in drugod v Sredozemlju ter njeno vlogo v povojnem sistemu velesil. Iz Masarykovih zapisov sta razvidna na eni strani njegovo mnenje, da mora biti Italija primerno nagrajena za njen boj ob boku zavezniških sil, na drugi pa nasprotovanje njenim maksimalističnim ozemeljskim zahtevam. Čeprav so se njegova stališča v posameznih točkah v naslednjih letih spreminjala, je sodil, da bi lahko Italija na vzhodu dobila Trst, Gorico, Istro z otoki v reškem zalivu, ne pa Dalmacije, ki si jo je predstavljal kot nevtralno državo. V tem okviru bi Trst dobil status prostega pristanišča in Italija bi dobila še Valono, Dodekanez, Libijo in morda Ciper. Drugače se je izrazil, ko se je sredi marca 1916 ponovno srečal z Vošnjakom in zatrdil, da nasprotuje italijanskim zahtevam po vzhodni jadranski obali. Prepričan je bil, da je izguba Primorja za Slovence smrten udarec.

Masaryka so jugoslovanski predstavniki večkrat hoteli uporabiti kot posrednika z antantnimi politiki, časnikarji in propagandisti, saj je v številnih mednarodnih krogih užival zaupanje in precejšen ugled. Zaupali so mu svoja stališča, predloge in vizije z namenom, da bi jih uveljavil v mednarodnih krogih. Vošnjak pa je že nekaj dni po njunem prejšnjem pogovoru izrazil prepričanje, da "Masaryk nič ne stori za nas".¹³

Zahodne prestolnice je Masaryk prepričeval predvsem na zaupnih pogovorih z vplivnimi osebnostmi, kar je hotel izkoristiti tudi za preusmeritev italijanske politike, ki je s svojimi imperialističnimi zahtevami povzročala nemalo težav znotraj raznolike protihabsburške koalicije. "Mi ne priznamo nikoli sporazuma," je trdil, misleč na Londonski pakt, "in nikoli se ne odrečemo Dalmaciji", a je istočasno dodajal, da je srbsko-hrvaško sodelovanje dosti bolj pomembno kot morebitna izguba dela dalmatinske obale.¹⁴

Zaradi svojih pogledov na ozemeljsko pripadnost Trsta in Primorja je prišel v spor z večino slovenskih in hrvaških prevratnikov, ki so ga imeli za "prevelikega italofila in srbofila". V svojih konceptih je namreč trdil, da jugoslovanska ideja potrebuje enotno politiko, brez srbsko-hrvaških sporov, ki da so tuji javnosti nerazumljivi in dajejo vtis neenotnosti. Zagovarjal je potrebo po močni vodilni sili, in to je po njegovem mnenju v tistem trenutku morala biti Srbija.¹⁵ Iz pogovorov s Slovenci v Rusiji je sklepal, da je njihov program "Velike Slovenije", kot se je izrazil, to je Zedinjene Slovenije, ki bi se združila v federacijo s Srbijo in Hrvaško, zelo nejasen in prenapet. Očital jim je, da niso zmožni realne politike.¹⁶ Poleg tega je, kot kaže korespondenca med Masarykom in Benešem, o jugoslovanskih predstavnikih imel precej negativno mnenje. Imel jih je za nesposobne. "Naši Jugoslovani", mislil je na predstavnike južnih Slovanov, živečih v mejah Avstro-Ogrske, "so majhni za rešenje svojega vprašanja", je Masaryk pisal Benešu na predvečer zaključnih bojev oktobra 1918. Podobno je sodil o Srbih, ampak priznaval je, da so odločnejši. Hrvati in Slovenci pa so se po njegovem mnenju navduševali za "negotovo Jugoslavijo". Zato je kritiziral krfsko deklaracijo, in ji očital, da je "nedosledno zasnovana".¹⁷

¹³ Vošnjak, B.: Dnevnik... Cit. delo, 151–153.

¹⁴ Hájková, D., Šedivý, I. (ur.): Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš, 1914–1918. Praha, Masarykův ústav AV ČR, 2004, 156.

¹⁵ Masaryk, T. G.: Svetovna revolucija... Cit. delo., 231.

¹⁶ Vošnjak, B.: Dnevnik... Cit. delo, 82.

¹⁷ Hájková, D., Šedivý, I. (ur.): Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš ... Cit. delo, 295.

Kot izhaja iz njegovih zapisov, se je jasno zavedal, da bi v primeru italijanske zasedbe Primorja veliko Slovencev in Hrvatov prišlo pod Italijo, a je imel to za *manjše zlo*, saj bi bila razpad Avstro-Ogrske in ustanovitev novih držav, tudi Jugoslavije, za "celotno slovanstvo" dosti bolj pomembna. Po njegovem mnenju je bilo treba torej Slovence in Hrvate žrtvovati Italiji za širše interese, ki jih je v tistem trenutku imel slovanski svet.

Masaryk in Italijani

Z Italijo se je Masaryk ukvarjal že od samega začetka vojne, saj si jo je izbral za prvo "zatočišče", potem ko je zapustil Avstro-Ogrsko. V Rimu se je seznanil z italijanskim položajem in od blizu spoznal problematiko, povezano z italijanskimi težnjami proti vzhodu. Italijanska zunanja politika, ki jo je vodil Sidney Sonnino, je bila skoraj vse do konca vojne uperjena proti združitvi jugoslovanskih narodov. Sonnino je bil namreč za zmanjšanje habsburške monarhije, vendar si ni želel njenega razpada. Italiji je nameraval zagotoviti monopolni položaj v jadranskem prostoru, zato je v bodoči jugoslovanski državi videl možnega konkurenta. Nekateri drugi italijanski politiki so bili za konkretno sodelovanje z bodočo jugoslovansko državo, čeprav bi to pomenilo zmanjšanje italijanskih zahtev na vzhodni obali Jadrana. Politik Leonida Bisolati, zgodovinar in urednik socialističnega dnevnika L'Unità Gaetano Salvemini, publicist Zanotti Bianco, novinar milanskega dnevnika Il Corriere della Sera Giovanni Amendola in direktor istega časopisa Luigi Albertini so vsak s svojega zornega kota zagovarjali pozitiven pristop do jugoslovanskih predlogov, četudi bi to pomenilo odpovedati se nekaterim predelom Dalmacije. Podobno je razmišljal tudi Masaryk, ki si je predstavljal italijansko-jugoslovansko zavezništvo v funkciji preprečevanja nemškega "Drang nach Südosten". A Sonninova nezaupljiva politika do osamosvojitvenih načrtov slovanskih narodov habsburške monarhije je obveljala vse do mirovne konference po vojni.¹⁸

Masaryk je ves čas svojega delovanja na tujem imel do Italije lojalen odnos. Zavračal je njene težnje po Dalmaciji, vendar ji je priznaval, da si je že za svojo nevtралnost zaslužila primerno plačilo. Priznaval ji je pomembno vlogo med evropskimi silami in zato leta 1916 v Rim poslal svojega tesnega sodelavca Štefánika; temu se je v naslednjih letih za krajša obdobja pridružil tudi Beneš, ki se je z italijanskimi predstavniki srečeval tudi v Parizu. Naposled je voditeljem Češkoslovaškega narodnega sveta le uspelo pritegniti italijansko politiko na svojo stran. Pri tem je imela velik pomen podpora, ki so je bili deležni pri italijanskih somišljenikih. Benešu vsaj do leta 1917 ni uspelo navezati trdnejših in uspešnejših stikov za stalno delovanje v Italiji. Kljub temu pa je na Apeninskem polotoku že od poletja 1916 začela delovati neke vrste misija Češkoslovaškega narodnega sveta. Eden od prvih uspehov organizacije je bil izid italijanskega prevoda Beneševe knjige o nujnosti razbitja habsburške monarhije, *La Boemia contro l'Austria-Ungheria*.¹⁹ Po prvih pogostejših, a še vedno neuradnih pogovorih med italijanskimi voditelji in predstavniki Češkoslovaškega narodnega sveta, katerih rezultat je bil leta 1917 obisk Edvarda Beneša v Italiji, se je ustanovil tudi italijanski Odbor za češkoslovaško neodvisnost (*Comitato italiano per l'indipendenza cecoslovacca*). Nastal je na pobudo Enrica Scodnika, vidnega predstavnika organizacije Dante Alighieri, Gina Scarpe, odgovornega za vojno propagando na ministrstvu za civilne zadeve (*Ministero per l'assistenza civile*), in grofa Franca Spade. Od samega

¹⁸ Lederer, J. I.: *La Jugoslavia dalla conferenza della pace al trattato di Rapallo*. Milano, Il Saggiatore, 1966, 81.

¹⁹ Beneš, E.: *La Boemia contro l'Austria-Ungheria*. Roma, Ausonia, 1917.

začetka, to je od januarja leta 1917, mu je predsedoval princ Lanza di Scalea, bivši tajnik zunanjega ministrstva. Delovanje teh organizacij je bistveno prispevalo k popularizaciji češkoslovaškega vprašanja v italijanski javnosti. Poleg tega je odbor v svoji propagandni dejavnosti namerno ločeval češkoslovaško vprašanje od jugoslovanskega, do katerega je imel skrajno negativen odnos. To je razvidno že v memorandumu z naslovom *L'Adriatico, l'Italia e le aspirazioni ceche* (Jadran, Italija in češke aspiracije), ki ga je aprila 1916 pripravila organizacija Dante Alighieri, ki je stala za ustanovitvijo Odbora za češkoslovaško neodvisnost in se aktivno ukvarjala z vojno propagando. V dokumentu je jasno izpostavljeno, kako bo "nova češka država predstavljala branik pred nemštvom" in bo za to lahko računala na sodelovanje z Italijo in z njeno novo, dominantno vlogo v jadranskem prostoru. Za svoj promet bo lahko uporabljala "italijanski in osvobojeni" pristanišči Trst in Reko.²⁰

V kratkem je odbor štel že 120 sekcij in preko 33 korespondentov iz manjših središč. K njemu so pristopili številni senatorji in poslanci italijanskega parlamenta, ki so z odobravanjem spremljali Masarykovo dejavnost. Dobri odnosi z Italijo so bili za Masaryka pomembni zaradi čim širše podpore, ki si jo je hotel pridobiti v krogu evropskih velikih sil, in ker je bilo v italijanskem ujetništvu veliko Čehov in Slovakov. Tudi te je hotel organizirati v vojaške enote. Do njih pa je v italijanskih političnih in predvsem vojaških krogih vladalo precejšnje nezaupanje, predvsem zaradi tega, ker bi morebitna ustanovitev češkoslovaških enot prostovoljcev sprožila problem ustanovitve takih formacij z jugoslovanskimi ujetniki.

Živahna diplomatska dejavnost Masarykovega Češkoslovaškega narodnega sveta, ustanovljenega februarja 1916 v Parizu, in mednarodne okoliščine, povezane z vojno, med katerimi je bila najbolj pomembna nova strateško-vojaška vloga češkoslovaških vojaških enot v sovjetski Rusiji, je bistveno pripomogla k temu, da so antantne sile spremenile svoje mnenje o prihodnosti Avstro-Ogrske. Začele so razmišljati o njenem razpadu in nastanku novih državnih tvorb. Češkoslovaški legionarji v Rusiji, katerih število je naraslo na 50 tisoč dobro organiziranih in izurjenih mož, so v očeh zahodnih voditeljev postali orodje za pritisk na sovjetsko Rusijo. Zato sta Masaryk in njegov Češkoslovaški narodni svet dobivala vse bolj pomembno vlogo v načrtih antantnih politikov. Tudi Italija, ki je do tedaj vztrajno nasprotovala nastanku Češkoslovaške, ker bi to hkrati pomenilo uveljavitev ideje o skupni jugoslovanski državi, ki ji je še zlasti ostro nasprotoval zunanji minister Sonnino, je z organizacijo tako imenovanega kongresa podjarmljenih narodov Avstro-Ogrske v Rimu aprila 1918 in s priznanjem češkoslovaške vojske delno spremenila svojo politiko.²¹ Čeprav niti zdaleč ni z navdušenjem sprejemala teženj slovanskih narodov Avstro-Ogrske po samostojnosti ali celo ideje o nastanku jugoslovanske državne tvorbe, pa je le morala upoštevati spremenjene okoliščine po porazu svoje vojske pri Kobaridu in načela o samoodločbi narodov, ki so se vse bolj uveljavljala v širši javnosti in s katerimi je ameriški predsednik Wilson stopil v vojno na strani antante. Delegacije, ki so se srečale v Rimu v začetku aprila 1918, so načele precej vprašanj o nadaljnjem ravnanju v zvezi s prihodnostjo narodov habsburške monarhije, niso pa bile pripravljene sprejeti konkretnih korakov. Italijanski zunanji minister Sonnino se je celo odpovedal udeležbi na konferenci, da s svojo navzočnostjo ne bi postavil pod vprašaj določil Londonskega pakta, in Italija na konferenco ni imenovala uradnih predstavnikov.²² Organizacija konference je bila sicer v rokah vplivnega

20 Gotti Porcinari, G. C.: *Coi legionari cecoslovacchi al fronte italiano e in Slovacchia, 1918–1919*. Roma, Tip. Regionale, 1933, 30.

21 Valiani, L.: *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria*. Milano, Il Saggiatore, 1966, 400.

22 Unterberger, B. M.: *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia*. Chapel Hill-London, The University of North Carolina Press, 1989, 122.

italijanskega parlamentarca Andree Torreja, ki je v pogovorih z voditeljem jugoslovanskega gibanja v tujini Trumbičem sprejel legitimnost južnoslovanskih zahtev, rimska vlada pa se je spretno izognila sprejetju kakršnihkoli obvez.²³ Češkoslovaško stran sta zastopala Beneš in Štefánik, med Italijani pa je med drugimi sodeloval, in goreče podpiral protihabsburški boj Čehov in Slovakov bodoči italijanski duce Benito Mussolini. V tem obdobju se je zavzemal za razbitje Avstro-Ogrske in uveljavljanje zahtev tam živčih Slovanov ter se navduševal za zmage češkoslovaških legionarjev.²⁴

Po zaslugi italijanskega Odbora za češkoslovaško samostojnost in prizadevnega generala Štefánika, ki je že od leta 1916 dalje tudi v Italiji lahko računal na prijateljske zveze na vplivnih mestih in marca 1918 pripravil memorandum o češkoslovaškem vprašanju za italijansko vlado, je bil 21. aprila 1918 sklenjen sporazum o češkoslovaških legijah. Štefánik je s predsednikom vlade Vittorijem Orlandom sklenil pogodbo, ki je predvidevala ustanovitev češkoslovaških vojaških enot.²⁵ Te so se nato bojevale ob italijanskih silah v samostojnih enotah. Načeloval jim je general Andrea Graziani in njihovo število je kmalu doseglo približno dvajset tisoč vojakov. Vključile so se v boj proti avstro-ogrskim četam in se izkazale zlasti v bitkah pri Doss Altu, na Cima Tre Pezzi, v Val Belli in na Piavi, kjer se je začela zadnja italijanska ofenziva proti vzhodu. Vojaški sporazum z 21. aprila 1918 je bil pomemben, saj je za Češkoslovaški narodni svet pomenil *de facto* prvo priznanje češkoslovaške vlade s strani antantnih sil. Podobnim korakom so sledile še druge antantne države in 30. junija 1918 je ob odhodu češkoslovaških legij na fronto francoski predsednik Raymond Poincaré tudi uradno priznal Češkoslovaški narodni svet. Z washingtonsko deklaracijo, ki je oznanjala notranjo ureditev češkoslovaške države, se je dokončno spremenilo tudi stališče ZDA in Wilsonovi ideali liberalne demokracije so, poleg Masarykovih prepričanj, postali osnova za prihodnjo češkoslovaško republiko.

V poletnih mesecih leta 1918 je Štefánik, ki je bil med tremi voditelji češkoslovaškega gibanja v tujini najbolj konservativen, celo razmišljal o morebitni italijanski kraljevi dinastiji na prestolu prihodnje češkoslovaške države. Tudi Beneš se je malo kasneje s predsednikom italijanske vlade Orlandom pogovarjal o sklenitvi širšega sporazuma o zavezništvu med Italijo in bodočo državo Čehov in Slovakov. Sporazum naj bi bil izraz skupnih protinemških teženj in naj bi postal temelj za pomirjanje in normalizacijo v italijansko-jugoslovanskih odnosih ter za trajno in stabilno zavezo v jadranskem prostoru. Masaryk in Beneš sta se namreč bala, da bi italijanska diplomacija zavzela negativno stališče do obeh novonastajajočih slovanskih tvorb, tako jugoslovanske kot češkoslovaške.²⁶ Zato je 24. septembra 1918 Beneš Orlandu poslal dolg memorandum o bodočem italijansko-češkoslovaškem političnem sodelovanju. V drugi in tretji točki memoranduma je nakazal možnosti za prihodnjo povezanost "proti osvojevalnemu germanstvu" in za vsestransko sodelovanje zlasti na gospodarskem in političnem področju, kar bi Italiji omogočilo prednostno vlogo v podonavsko-balkanskem prostoru.

23 Lederer, J. I.: La Jugoslavia... Cit. delo, 38; Lipušček, U.: Ave Wilson. ZDA in prekrjanje Slovenije v Versaillesu 1919–1920. Ljubljana, Sophia 2003, 120–121.

24 Helan, P.: Mussolini e le legioni cecoslovacche. eSamizdat, 2003 (I), 93–102. www.esamizdat.it/articoli/helan1.htm.

25 Klímek, A. et al.: Vznik Československa 1918. Dokumenty československé zahraniční politiky. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, 1994, 87.

26 Perman, D.: The Shaping of the Czechoslovak State. Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920. Leiden, E. J. Brill, 1962, 146, op. 108.

Masaryk in vprašanje italijansko-jugoslovanske razmejitve po vojni

Ko sta se v zadnjih oktobrskih dneh leta 1918 že kazala dokončen poraz centralnih sil in razpad habsburške monarhije, je Masaryk iz Washingtona priporočil Benešu, da je treba napeti vse sile in ravnati odločno. V svojih načrtih je Masaryk, v nasprotju z Antejem Trumbićem, vodjo Jugoslovanskega odbora, in Steedom, vplivnim urednikom uglednega časopisa Times, računal na možnost, da bi Angleži in Francozi s svojo vojsko zasedli slovensko ozemlje in nato nadaljevali prodor proti severu na Slovaško in Češko. Po njegovem mnenju Londonski pakt, ki so ga antantne sile sklenile z Italijo, ne bi smel biti ovira. Zato si je prizadeval za "lojalen in pozitiven" odnos do Italije. V naslednjih dneh, ko so bile razmere na evropskih tleh še popolnoma nejasne, je Masaryk ponovno pisal Benešu in mu v šestindvajsetih točkah nanizal svoje poglede na vprašanja, ki so bila v tistem trenutku najbolj pereča. Ponovil je svojo sodbo o politični "majhnosti" avstroogrskih južnih Slovanov in potožil, da "reveži nimajo človeka". Očitil jim je, da od začetka spopada niso hoteli sodelovati z Italijo.²⁷ Podobne očitke je namenil tudi srbski vladi, saj po njegovem mnenju Pašić ni bil dovolj močan v tako zapleteni situaciji, srbski poslanik v Parizu Milenko Vesnić pa ni imel dovolj širokega pregleda. Vendar je bil prepričan, da so Srbi kot politični dejavnik dovolj trdni in da jim bo zato uspelo skleniti dogovor tudi z Italijani. Glede teh je poudaril, da se lahko sklicujejo na člene Londonskega pakta, ki ga je leta 1915 podpisala tudi Rusija. Ta je v splošni percepciji ljudi veljala za zaščitnico slovanskih interesov, čeprav je ruski zunanji minister Sazonov kmalu po podpisu pakta zagotovil, da se Rusija za Slovence ne bi vojskovala niti en sam dan dlje.²⁸ Masaryk je zato ponovil svoje prepričanje, da Italija mora dobiti Trst, Pulj in druga ozemlja, kajti zatrjeval je, da "se je Trst vedno preživljal z morjem, nikakor ne s svojim zaledjem". V zvezi z odstopom Primorske, Istre in drugih delov vzhodne jadranske obale Italiji je bil Masaryk mnenja, da Slovenci "ne razumejo, da v skupnem seštevku razbitje Avstrije in poraz Nemčije za nas Slované kot celoto pomenita več kot poslovenjenje Gorice itd. *Mesta so laška*".²⁹ Masaryk torej ni imel zaupanja v malo pred tem razglašeno Državo Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki je združevala južne Slované, do tedaj živeče v Avstro-Ogrski. Zavzemal se je za spojitve s Kraljevino Srbijo, ki je v mednarodnem merilu imela večjo težo. Upal je, da bi tako lahko prišlo tudi do dogovora z Italijo, kar bi znatno pripomoglo k rešitvi jadranskega vprašanja, ki se je po končani vojni pokazalo v vsej svoji ostrini.

Januarja 1919 se je v Parizu začela mirovna konferenca. Masaryk se ni udeležil pogajanj, a je od blizu spremljal delovanje češkoslovaške delegacije, ki sta jo vodila Edvard Beneš in Karel Kramář. Na italijansko-jugoslovanske spore, ki so zaznamovali tudi pariška pogajanja, so bili češkoslovaški člani posameznih komisij dobro pripravljeni in oskrbljeni s podrobnimi podatki. Beneš je namreč 15. januarja 1919 ukazal pripraviti natančen zemljevid ozemlja, po katerem bi tekla koridor med Češkoslovaško in Kraljevino SHS. Poleg tega je od svojih sodelavcev zahteval še točne podatke o etnografskem sestavu prebivalstva, s podrobnimi statistikami o gospodarskem stanju in o možnostih železniških povezav med Bratislavo, Trstom in Reko. Podobno je Beneš zahteval podrobne informacije glede Trsta in Reke, z etnografskimi in statističnimi podatki ter podatki o gospodarstvu, vse v povezavi z njunim "slovanskim okoljem". Glede

²⁷ Hájková, D., Šedivý, I. (ur.): Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš ... Cit. delo, 295.

²⁸ Pleterski, J.: Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo. Politika na domačih tleh med vojno 1914–1918. Ljubljana, Slovenska matica, 1971, 45.

²⁹ Hájková, D., Šedivý, I. (ur.): Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš ... Cit. delo, 304. Primerjaj Lipušček, U.: Masaryk-Wilson in slovensko narodno vprašanje med prvo svetovno vojno. *Anthropos*, 3–4 (207–208), 2007, 407.

Gorice in Istre je spraševal po etnografskih in statističnih informacijah, pri Dalmaciji pa je poudarjal, da je treba s posebno pozornostjo obravnavati otoke, Zadar in Split.³⁰

Z italijansko-jugoslovanskimi spori je bilo neposredno povezano tudi vprašanje češkoslovaških povezav z Jadranom. Češkoslovaška delegacija je pripravila memorandum, v katerem je jasno izrazila svoje interese bodisi v zvezi z Italijo bodisi z Jugoslavijo. Tisti, ki so zadevali Italijo, so bili razdeljeni v štiri točke: v prvi je bilo pojasnjeno, da je rešitev jadranskega vprašanja velikega pomena tudi za Čehe, prav tako tudi položaj Trsta, ki so ga izpostavili v drugi točki, kajti v češkoslovaških načrtih je bila povezava mesta s Prago z internacionalizirano železniško progo prek Bratislave. V naslednji točki je izpostavljeno, da kar velja za Trst, velja tudi za Reko, saj je bilo tudi to mesto "d'une importance capitale et d'un intérêt direct pour l'Etat tchécoslovaque". V posebnem podglavju je češkoslovaška delegacija izrazila svoje stališče glede glavnih točk v zvezi z Jugoslavijo in poudarila, da se zanima za vsa vprašanja, ki so jih omenili v zvezi z Italijo. Poudarila je predvsem pomembnost železniških povezav in izpostavila problem sosedstva med "Čehoslovaki" in "Jugoslovani" oziroma vprašanje ozemelske povezave s koridorjem med Slovaško in Slovenijo.³¹

Kljub zanimanju in stalnemu spremljanju italijansko-jugoslovanskih odnosov se Masaryk in češkoslovaška diplomacija nista enoznačno opredelila za eno ali drugo stran: nista hotela pokvariti prijateljskih odnosov z južnimi Slovani niti se nista hotela zameriti Italiji, ki je po zmagoviti vojni in glede na takratni geopolitični zemljevid Evrope, iz katerega sta izpadli Nemčija in Rusija, sodila v ožji krog evropskih velesil. Italija je namreč strmela po novem položaju v povojnem koncertu velesil in s posebno pozornostjo obravnavala srednje- in jugovzhodni evropski prostor. Njena drža pa je bila večkrat dvoilična. Na eni strani je bila tesno vezana na skupni boj proti habsburški vojski in je vsaj do pomladi leta 1919 tudi vodila češkoslovaške enote v boju za slovaško ozemlje proti Madžarom. Pošiljala jim je znatne zaloge hrane in orožja. Poleg tega je tudi v očeh italijanske politike Češkoslovaška veljala za koristnega zaveznika pri omejevanju nemškega pritiska v srednji in vzhodni Evropi. Še zlasti ob avstrijski spojitvi z Nemčijo, ki ji je tudi Italija ostro nasprotovala, kajti z njeno morebitno uresničitvijo bi na severu mejila z mogočno nemško državo, ki bi bila v neposrednem stiku s potencialno iredentistično nemško manjšino na Južnem Tirolskem. Zato je podprla češkoslovaška teritorialna prizadevanja proti Nemcem in si je novo Masarykovo državo predstavljala kot pomemben subjekt pri širitvi svojega vpliva v podonavsko-balkanskem prostoru.

Na drugi strani pa je Italija svoj odnos do Češkoslovaške povezala s svojimi odnosi do Jugoslavije. Medtem ko so bile med češkoslovaškimi politikami in tudi v češki ter slovaški javnosti simpatije do jugoslovanske države precej razširjene, je bila v italijanskih političnih in predvsem vojaških krogih močno prisotna Sonninova "slovanofobija".³² Potem ko je bilo jasno, da bo Trst prišel v italijanske roke, se je Praga nameravala nasloniti na "jugoslovansko" Reko kot svoje najpomembnejše pristanišče na Jadranu. Češkoslovaška naklonjenost Jugoslovanom pa je bila nesprijemljiva za italijansko stran, ki je imela že od prvih povojnih mesecev negativen odnos do svoje vzhodne sosedje.

³⁰ Dejmeek, J., Kolář, F.: Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Dokumenty československé zahraniční politiky. I. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR, 2001, 161. Gradivo češkoslovaške delegacije na pariški mirovni konferenci je shranjeno v Archivu ministerstva zahraničních věcí (AMZV), Fond Pařížský archiv. O italijansko-jugoslovanskem sporu glej knjigo št. 54.

³¹ Prav tam, 157.

³² Leoncini, F.: Italia e Ceco-Slovachia 1919–1939. V: Leoncini, F.: L'Europa centrale. Conflittualità e progetto. Passato e presente tra Praga, Budapest e Varsavia. Venezia, Cafoscarina, 2003, 60.

Kramář je iz Pariza pisal Masaryku, da "so Italijani v vsem proti nam".³³ Zunaj italijanskih vojaških krogov je vloga Češkoslovaške naletela na bolj pozitivne odzive, zlasti v tistih, ki so že med vojno z navdušenjem gledali na osamosvojitveni boj čeških in slovaških politikov. Med take so sodili tudi novinarji dnevnika *Il Corriere della Sera*. Zato se je njegov odgovorni urednik za zunanjo politiko Valenti zasebno srečal s češkoslovaškim odpravnikom poslov v Rimu Levom Borskim. Zaupal mu je, da bi se ob češkoslovaški intervenciji pri Jugoslovanih glede vprašanja Trsta in Reke v korist Italije vplivna skupina pri *Il Corriere della Sera* zavzela pri italijanski vladi za rešitev vprašanja Dalmacije v prid Jugoslaviji. Diplomata pa je menil, da uradno češkoslovaško posredovanje nikakor ne bi prišlo v poštev, kajti ponujati posredovanje velesili, kot je bila Italija, bi bilo neprimerno, enostavno "smešno". Glede morebitnega neuradnega posredovanja pa je Borský dejal, da je češkoslovaška diplomacija za to že precej storila, ni pa bilo v njeni moči prisiliti Jugoslovanov k popuščanju.

Čeprav sta tako Beneš kot vodja češkoslovaške diplomacije v Parizu in Borský kot takratni češkoslovaški predstavnik v Italiji skušala z Italijani uporabiti čim bolj zamegljeno in nejasno linijo, "skratka, da jih ne bi odrinili, dokler jih potrebujemo zaradi naših ujetnikov in zaradi naših gospodarskih potreb", kot je pisal Borský 10. februarja 1919, so javni Kramářevi, Tusarjevi in Klofáčevi projugoslovanski govori nemalo razjezili Italijane. Zato je bila v tistem času italijanska javnost skoraj enako sovražna do Češkoslovaške kot do Jugoslavije. Tudi *Il Corriere della Sera*, do takrat precej naklonjen Čehom in Slovakom, je o tem začel pisati v sovražnem tonu. Po mnenju Borskega je bil edini vzrok, zaradi katerega se Italija ni javno opredelila proti Češkoslovaški, ta, da je bil češkoslovaški promet potreben za gospodarstvo Trsta. Po vse bolj očitni profrancoski orientaciji Češkoslovaške, užaljenem odhodu italijanske delegacije s pariške mirovne konference in po Piccionejevi aferi na Slovaškem je Borský 23. junija 1919 pisal iz Rima: "Skratka, tu je vse popolnoma izgubljeno [...]".³⁴

Vendar tudi češkoslovaški odnosi z južnimi Slovani niso bili tako odlični, kot bi se lahko zdelo iz italijanskih pritožb. Kamen spotike oziroma vsaj delno nesoglasje je tudi v tem primeru povzročalo mejno vprašanje med Jugoslavijo in Italijo.

Že v vojnih letih je prišlo do razhajanj med Masarykovimi sodbami in pogledi južnih Slovanov v Avstro-Ogrski. Kljub drugačnemu stališču glede Trsta, Gorice in Istre pa je češkoslovaški predsednik še vedno ostajal velika avtoriteta med mnogimi Slovenci in Hrvati. Med njimi je bilo tudi veliko takih, ki so bili v Pragi njegovi študentje. Prav nekateri od teh so zasedali vidne politične pozicije in so se hoteli povezati z njim, da bi ga prepričali o pravičnosti svojih zahtev. Že sredi decembra 1918 sta v Prago odpotovala predstavnika Narodnega sveta za Slovenijo in Istro Franjo Novljan in Dragotin Lončar. Prosila sta za srečanje s predsednikom Masarykom. Novljan je več let živel v Pragi, Lončar pa je pred vojno študiral na praški univerzi ter poslušal Masarykova predavanja. Narodno vijeće mu je nameravalo zaupati zastopstvo pri češkoslovaški vladi, ker je z njo hotelo čim prej vzpostaviti uradne diplomatske stike, kar bi pripomoglo k mednarodnemu priznanju Države SHS. S seboj sta imela pismo Masarykovega znanca, hrvaškega politika dr. Matka Laginje, in zemljevid Istre ter razlago narodnostnih razmer v francoščini, ki jo je napisal Laginja. Z Masarykom sta se hotela pogovoriti o vprašanjih, ki sta jih razdelila v tri skupine: najprej sta nameravala vprašati o zahtevah Londonskega pakta iz leta 1915 glede na italijansko-jugoslovanske odnose;

³³ Bilek, J. et al. (ur.): *Korespondence T. G. Masaryk – Karel Kramář*. Praha, Masarykův ústav AV ČR, 2005, 356.

³⁴ Dejmeek, J., Kolář, F.: *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Dokumenty československé zahraniční politiky*. I. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR, 2001, 212.

nato sta hotela spregovoriti o možnosti, da bi poleg Italije tudi ostale antantne države, ki na zasedenem teritoriju ne bi imele neposrednih ozemeljskih interesov, na Primorsko in v Istro poslale svoje vojaške enote. Tako bi se ustavilo italijansko nasilje, sta zapisala Novljan in Lončar. In končno sta želela spoznati tudi Masarykovo stališče v zvezi s češkoslovaško-jugoslovanskim koridorjem. Ni jasno, ali se jima je uspelo osebno srečati s predsednikom Masarykom, kajti v tistih dneh so se vse delegacije mrzlično pripravljale na odhod v Pariz. Zato se je Luginja v priloženem pismu Masaryku priporočal, da "budite naš vrlji branitelj pri gospodinu predsednjiku Wilsonu i pri drugim prijateljima pravde i slobode, da Istra bude integralni dio Jugoslavije".³⁵

Kmalu za Novljanom in Lončarjem je odpotoval v Prago tudi dotedanji tržaški predstavnik slovenskega Krajevnega narodnega sveta za Trst Josip Ferfolja, da bi se osebno prepričal o Masarykovih namenih in mu pojasnil stanje, nastalo po zasedbi Trsta in Primorja. Ferfolja je za sprejem pri češkoslovaškem predsedniku zaprosil dne 3. januarja 1919.³⁶ Na samem začetku pisne prošnje za srečanje je izrazil začudenje zaradi zblížanja češke politike z italijansko. Ugotovil je istočasno ohladitev odnosov z jugoslovanskimi predstavniki in poudaril zaskrbljenost zaradi nezadostnega informiranja češke javnosti o italijanski zasedbi. Srečanje z Masarykom, ki je predvidoma potekalo v naslednjih dneh, je sicer povzročilo, da se je začelo češko časopisje zanimati za vprašanje Trsta in celotnega Primorja, a na politični ravni ni obrodilo uspeha: Masaryk ni pokazal razumevanja za slovenske in hrvaške proteste. Vedel je, da v sobanah zahodnih diplomatov Trst velja za neizpodbitni italijanski vojni plen. Zato je v duhu svojega realističnega pogleda na politično dogajanje svetoval Ferfolji, naj se Jugoslovani raje borijo za Dalmacijo in Reko, ne pa za Trst.³⁷

Osební protesti in spomenice niso zalegli. Novonastalo stanje ni dopuščalo sprememb. V Trst in na Primorsko so vkorakale italijanske čete in Italija ni imela namena zapustiti zasedenih ozemelj, ki jih je od antantnih sil dobila z Londonskim paktom leta 1915. Vodja češkoslovaške diplomacije Beneš, kljub načelnemu neodobravanju italijanske zasedbe slovanskih krajev, ni nikoli odkrito izrazil zahteve po priključitvi Trsta jugoslovanski državi. Kramářu je 20. novembra 1918 pisal, da je treba z Jugoslovani ravnati trezno in umirjeno, upoštevati njihovo občutljivost in pesimizem ter delati za to, da bi se Narodno vijeće, ki je predstavljalo južne Slované, do takrat živeče v Avstro-Ogrski, sporazumelo z Beogradom. "V tem je ključ cele situacije," je zatrjeval.³⁸ Zato je prenačljivo trditi, da so se češkoslovaški predstavniki zavzeli za jugoslovanske zahteve.³⁹ Nedvomno so nekateri med njimi izkazovali simpatije jugoslovanskim aspiracijam, Masaryk in Beneš pa tudi nista soglašala z italijanskimi maksimalističnimi zahtevami v Dalmaciji, vendar je na koncu obveljala pragmatična linija, ki je težila predvsem k uveljavitvi tistih zahtev, ki jih je češkoslovaško politično vodstvo imelo za najbolj pomembne pri uveljavitvi interesov lastne države na mirovni konferenci. Po

³⁵ Archív Ústavu T. G. Masaryka (AÚTGM), Fond Tomáš Garrigue Masaryk (TGM), Jugoslávie, škata 511, dokument št. 148–18, 20. 12. 1918.

³⁶ AÚTGM, Fond TGM, Jugoslávie, škata 511, dokument brez št., 3. 1. 1919.

³⁷ Gantar Godina, I.: Slovensko-češki stiki do 1918. Pánek, J. (ur.): Samostatný stát mezi většími sousedy – podnět pro slovinskou politiku a kulturu. Sborník příspěvků z mezinárodního vědeckého zasedání. Praha, Národní knihovna České republiky, Slovanská knihovna, 1999, 48. Primerjaj Keršič-Svetel, M.: Češko-slovenski stiki med svetovnjima vojnama. Ljubljana, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, 11; Lipušček, U.: Masaryk-Wilson ... cit. delo, 409.

³⁸ Dejmeke, J., Kolář, F.: Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920. Dokumenty československé zahraniční politiky. I. Praha, Ústav mezinárodních vztahů, Karolinum, Historický ústav Akademie věd ČR, 2001, 73.

³⁹ Caccamo, F.: L'Italia e la "Nuova Europa". Il confronto sull'Europa orientale alla conferenza di pace di Parigi (1919–1920). Milano-Trento, Luni, 2000, 90.

drugi strani se zdijo včasih pretirane trditve, ki govorijo o Masarykovi "izdaji" Slovencev in Hrvatov, saj ne priznavajo politične in vojaške pomoči, ki jo je Italija dajala Češkoslovaškemu narodnemu odboru med vojno, še zlasti z organizacijo in opremljanjem češkoslovaških enot znotraj italijanske vojske. Aktivna udeležba češkoslovaških vojakov na bojnem polju na strani antante je bila med glavnimi temelji ustanovitve češkoslovaške države. Po prvi svetovni vojni je Italija postala evropska velesila, kar so morale druge države upoštevati, in je z orožjem, živili in svojimi enotami poskrbela za češkoslovaško osvojitve Slovaške. Poleg tega je treba pri ocenjevanju Masarykovih stališč vzeti v poštev, da Masaryk ni bil več predstavnik majhne politične stranke, kot v predvojnem času, da se je lahko neodvisno in samovoljno postavljal na nekompromisne pozicije. Kot predsednik države je moral ravnati dosti bolj previdno, v skladu s svojimi državnimi nalogami.⁴⁰ Prav zaradi tega bi bilo treba bolj realno obravnavati Masarykov odnos do južnoslovankega vprašanja, in ne enostransko sprejemati njegove razlage o vsestranskem podpiranju, kot izhaja iz njegovih spominov. Masarykova vizija močne Jugoslavije z žrtvovanjem dela Slovencev in Hrvatov Italiji se namreč ne sklada z njegovimi demokratičnimi ideali, na katere se je stalno skliceval, in teorija "manjšega zla" ne more biti sprejemljiva, saj tudi češkoslovaška politika ni bila pripravljena sprejeti odvzetja ozemlja, ki ga je imela za svoje, kot dokazujejo številni mejni spori s sosedi.

Kot si je prizadeval Masaryk je do dogovora med Beogradom in Rimom res prišlo. 12. novembra 1920 je bila v Rapallu, mestecu v Liguriji določena meja med državama. Ne gre izključiti, da poleg pozivov iz Londona in Rima, je tudi Praga, kot ena izmed najzvestejših jugoslovanskih zaveznic pritisnila na Beograd, oziroma na politike v Ljubljani in Zagrebu, da je v imenu evropskega miru prišlo do sklenitve dogovora.⁴¹ Masaryk je pozdravil sklenitev sporazuma, saj je bila umiritev v jadranskem območju eden izmed temeljev na katerem naj bi zaživela nova Evropa, ki je izšla iz Versaillesa.

40 Hladký, L.: Masarykovy problémy s Jihoslovany. V: Šesták, M., Voráček, E. (ur.): Evropa mezi Němecem a Ruskem. Sborník prací k sedmdesátinám Jaroslava Valenty. Praha, Historický ústav AV ČR, 2000, 296.

41 Podrobnije glej Krizman, B.: Saveznički ultimatum u Jadranskom pitanju siječnja 1920. godine. Jadranski zbornik, II, 1957, 199–236.

POLITIČNA POROČILA ČEŠKOSLOVAŠKEGA KONZULATA V LJUBLJANI V ČASU OD NJEGOVEGA ODPRTJA DO SPREJETJA VIDOVDANSKE USTAVE

POVZETEK

Razpad Avstro-Ogrske in oblikovanje nasledstvenih držav na zunanjepolitičnem polju nista pomenila le novih državnih meja, zavezništev in strateških usmeritev, temveč tudi s tem povezan razcvet diplomatskih predstavništev. Po oblikovanju prve Jugoslavije so se, podobno kot po koncu druge Jugoslavije, v Ljubljani tako odprla številna diplomatska predstavništva, s tem da so bila tista po letu 1918 iz razumljivega razloga konzularnega ranga. To je bil tedaj za Ljubljano svojevrsten novum, saj pred tem, za časa rajnke Avstro-Ogrske, ni bilo velike potrebe po diplomatskih predstavništvih na slovenskem ozemlju. Skupno jih je bilo deset, pri čemer so bila številna med njimi predstavništva držav naslednic habsburške monarhije.

Prvi češkoslovaški konzul v Ljubljani je bil Čeh dr. Otakar Beneš, ki je eksekvaturu prejel 16. maja 1920. V svojih periodičnih in podrobnih političnih poročilih, ki pa v arhivu praškega zunanjega ministrstva žal niso v celoti ohranjena, je v prvi vrsti podajal celovito sliko o dogajanju na Slovenskem, a jo hkrati umeščal v vsedrжавni kontekst. Tako je pozorno komentiral koroški plebiscit in opozarjal na možnost jugoslovanske vojaške zasedbe cone A, ocenjeval položaj in moč slovenskih političnih strank, poročal o Bogumilu Vošnjaku in ozadju njegovega imenovanja za veleposlanika v Pragi. Posebej pozorno je spremljal in analiziral pisanje slovenskega tiska o Češkoslovaški, kjer je ugotavljal, da zlasti katoliški Slovenec in socialdemokratski Naprej pogosto pišeta v protičeških tonih, kakšen sporen članek pa je našel tudi v liberalnem Slovenskem narodu. V zadevi "Slovenec" in "Naprej" si je svojemu zunanjemu ministru zato dovolil predlagati, naj na njuni uredništvu vplivata vodstvi Češke ljudske stranke oz. Češke socialdemokratske stranke. O položaju Slovencev v Kraljevini SHS pred junijem 1921 pa je bil sicer mnenja, da so Slovenci "danes neposredno vezani na to državno tvorbo, saj bi brez nje svojo kulturno-gospodarsko eksistenco težko ohranili."

ABSTRACT

POLITICAL REPORTS OF THE CZECHOSLOVAKIAN CONSULATE IN LJUBLJANA FROM THE TIME OF ITS OPENING TO THE ADOPTION OF THE VIDOVDAN CONSTITUTION

In the area of foreign policy, the downfall of Austria-Hungary and the formation of succeeding states did not only introduce new national borders, alliances and strategic orientations but also the consequential flourishing of foreign diplomatic offices. After the formation of the First Yugoslavian State, a number of foreign diplomatic offices opened their doors in Ljubljana just as they did after the downfall of the Second Yugoslavian State, however those that opened after 1918 were, of course, of the consular rank. This was a unique novelty for Ljubljana in that time,

* dr., docent in znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
PhD, Assist. Prof., Scientific Associate, Institute of Contemporary History,
SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1
E-mail: jure.gaspacic@inz.si

since in former period, at the time of former Austria-Hungary, there had been no requirements for diplomatic foreign offices in Slovenia. After 1918, there were eleven foreign diplomatic offices in total and many of them operated on behalf of the states succeeding the Habsburg Monarchy.

The first Czechoslovakian consul in Ljubljana was a Czech, a certain Dr. Otokar Beneš, who received an exequatur on 16 May 1920. In his detailed periodical political reports, which are unfortunately not fully preserved as stored in the Prague Foreign Ministry archives, Beneš primarily presents the overall picture of events that took place in Slovenia at that time, yet, at the same time, embedding them in a nationwide context. In his records, Beneš presents acute comments on the Carinthian Plebiscite and warns about the possibility of Zone A getting occupied by the Yugoslav army, estimates the position and power of Slovene political parties, and reports about Bogumil Vošnjak and the background of his appointment as an ambassador in Prague. Moreover, Beneš monitored and analysed the writings about Czechoslovakia in Slovene press with much care. He came to the conclusion that both the Catholic newspaper called "Slovenec" and the social-democratic newspaper entitled "Naprej" often wrote in an anti-Czech manner and he also came across a few controversial articles in the liberal newspaper of "Slovenski narod". In the case of "Slovenec" and "Naprej" Beneš was bold enough to suggest to his Foreign Minister that the editorial boards of those papers should be influenced by leaders of the Czech's People's Party or the Czech Social-Democratic Party. As regards the position of Slovenes in the Kingdom of SHS before June 1921, his general opinion was that Slovenes "today are directly linked with this state because they would probably not be able to preserve their cultural and economic existence without it."

Ko je 13. junija 1920 dr. Otokar Beneš prispel v njemu "ljubljenjo, osvobojeno Jugoslavijo", ni pripotoval kot privatnik, marveč kot "oficijelni zastopnik svoje ravnokar osvobojene domovine".¹ Češkoslovaški diplomat je slab mesec prej, 16. maja, prejel eksekvaturu in tako postal generalni konzul Češkoslovaške republike v Ljubljani.² Razpad Avstro-Ogrske in oblikovanje nasledstvenih držav na zunanjepolitičnem polju nista pomenila le novih državnih meja, zavezništev in strateških usmeritev, temveč tudi s tem povezan razcvet diplomatskih predstavništev. Nova politično-geografska stvarnost sta pri starih in novih državah tedaj rodili potrebo po prisotnosti v regiji, spremljanju dogajanja, skrbi za lastne državljanje... Po oblikovanju prve Jugoslavije so se, podobno kot po koncu druge Jugoslavije, v Ljubljani tako odprla številna diplomatska predstavništva, s tem da so bila tista po letu 1918 iz razumljivega razloga konzularnega ranga. Skupno jih je bilo enajst, in sicer avstrijsko, belgijsko, dansko, francosko, italijansko, nemško, poljsko, portugalsko, romunsko, špansko in omenjeno češkoslovaško.³ Izvzemši Madžarsko so svoje konzulate v Ljubljani tako odprle vse države naslednice habsburške monarhije.

To je bil tedaj za Ljubljano svojevrsten novum, saj pred tem, za časa rajnke Avstro-Ogrske, ni bilo velike potrebe po diplomatskih predstavništvih na slovenskem ozemlju. Ta na periferijo niso sodila in tam niti niso bila potrebna. Pri tem je bil edina izjema Trst, kjer je bil že v prvih desetletjih 19. stoletja dejaven pruski konzul, na prelomu 19. v 20. stoletje pa je svoja vrata odprl generalni konzulat nemškega rajha.⁴

¹ Slovenski narod, 12. 6. 1921, Prvo leto konzulata čehoslovaške republike v Ljubljani (dr. Otokar Beneš).

² Archiv Ministerstva zahraničných věcí, Politické zprávy – Jugoslávie – Lublaň (AMZV-PZ-Lublaň), Přehled úřední činnosti konsulátu ČSR v Lublani od založení do koncu r. 1928.

³ Leksikon Dravske banovine, str. 816.

⁴ Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Band VI/2 (Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen), Wien 1993, str. 119.

* * *

Otakar Beneš, ki je v začetku poletja 1920 prispel v Ljubljano, je tako bil prvi generalni konzul Češkoslovaške republike, kar pa seveda ne pomeni, da je bil tudi sploh prvi uradni predstavnik svoje države v Ljubljani. Nasprotno, že kmalu po prevratnih oktobrskih dneh, v začetku novembra 1918, je praško ministrstvo za narodno obrambo imenovalo stotnika Juliusa Huso za Vojaškega pooblaščenca češkoslovaške države v Ljubljani. Njegova agenda je imela v prvi vrsti vojaški značaj, poleg tega pa je skrbel za redne Transporte vojnih beguncev ter češkoslovaških legionarjev domov.⁵ Zaradi prostorske stiske in logističnih razlogov je imel svoje uradne prostore kar na ljubljanski železniški postaji, v čakalnici tretjega razreda. Po njegovem odpoklicu je Praga 10. junija 1919 v Ljubljani ustanovila Urad zastopnika češkoslovaške republike pod vodstvom Ludvika Vondráčka, uradnika za stike praškega ministrstva za železnice. Slednji je v prvi vrsti prav tako skrbel za vojaške Transporte, ob tem pa je bil pristojen tudi za popis vojne škode in izdajo potnih listov. Po dobrega pol leta uradovanja, 31. decembra 1919, so Vondráčku iz Prage poslali uradni dopis, ki je napovedoval novo kvalitativno raven češkoslovaškega urada v Ljubljani. Pooblastili so ga, da začne z organizacijskimi pripravami na ustanovitev konzulata.⁶

Organizacija konzularne službe Češkoslovaške republike v prvi jugoslovanski državi pa navkljub dobrih odnosom med obema državama ni potekala povsem gladko in brez težav. Če so diplomatski stiki iz razumljivih razlogov bili navezani nad vse hitro, kmalu po ustanovitvi obeh držav, 9. januarja 1919,⁷ se je na nižjih nivojih zapletlo. Prvi češkoslovaški poslanik v Beogradu, Antonín Kalina, je tako marca 1920 poročal na praški Hrad, da je v skladu z navodili beograjsko vlado obvestil o nameravani ustanovitvi generalnih konzulatov v Beogradu, Zagrebu in v Ljubljani. V svojem zaupnem dopisu je pomenljivo omenil, da glede generalnih konzulatov v Zagrebu in Ljubljani ni podal uradnega pisnega obvestila, ampak je "ob nekaj priložnostih" zgolj omenil, da bo Češkoslovaška tam organizirala redno konzularno službo. Privednik "generalni" je izustil sila previdno, saj se mu je zdelo, da ima "delikaten politični značaj". Upošteva je politične razmere v Kraljevini SHS je menil, da bi "tukaj gledali na generalna konzulata v glavnih mestih Hrvaške in Slovenije kot na priznanje separatističnih prizadevanj." Zunanjemu ministrstvu je zato svetloval previdnost in ga neposredno vprašal, kako naj ravna. Ali naj resnično prosi za dovoljenje generalnih konzulatov v Zagrebu in Ljubljani?⁸

Dva tedna kasneje, 3. aprila 1920, je Kalina svoje dvome in strahove še dodatno dopolnil. V novem poročilu je zapisal, da je namero ustanovitve obeh generalnih konzulatov predstavil zunanjemu ministru Kraljevine SHS in ob tem opazil "začudenje, da želimo imeti tudi v Zagrebu in Ljubljani generalna konzulata. Glede na to, da še zmerom ni jasno, kakšen bo notranji ustavni in administrativni ustroj Kraljevine SHS, so te stvari jako kočljive, saj bi se mogle razlagati kot priznanje separatizma." Na tej podlagi je nato izrazil svoje "skromno mnenje", da bi bilo bolje prositi za dovoljenje ustanovitve

5 O transportih češkoslovaških legionarjev, ki so se med svetovno vojno bojevali na ruskih tleh, in se nato iz Vladivostoka preko Trsta vračali domov, glej: Borut Klabjan, Češkoslovaška na Jadranu. Čehi in Slovaki ter njihove povezave s Trstom in Primorsko od začetka 20. stoletja do druge svetovne vojne, Koper 2007, str. 148–164.

6 AMZV-PZ- Lublaň, Přeħled úřední činnosti konsulátu ČSR v Lublani od založení do koncu r. 1928. Prim.: Marjeta Keršič-Svetel, Češko-slovenski stiki med svetovnima vojnama, Ljubljana 1996, str. 14.

7 Antonín Klimek – Eduard Kubů, Československá zahraniční politika 1918–1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů, Praha 1995, str. 96.

8 AMZV-I. Sekce, Dipl. sbor, Jugoslavie, k. 30, Organisaace konsulární služby v království SHS (Dopis Kaline z 20. 3. 1920).

konzulatov in njihov naziv ter agendo v prihodnosti spremeniti v generalni konzulat.⁹

V naslednjih dneh, še preden je prejel odgovor iz Prage, je Kalina ravnal v skladu s svojim pisanjem. Podal je prošnjo za ustanovitev konzulatov v Zagrebu in Ljubljani, a hkrati dosegel, da Kraljevina SHS po njihovi odobritvi ne bo nasprotovala morebitni spremembi v generalni konzulat. Zaupni dopis Prezidijskega praškega zunanjega ministrstva, ki ga je prejel nekaj dni kasneje, ga je zato gotovo presenetil. V kratkem pisanju so svojemu poslaniku sporočili, da Zamini (zunanje ministrstvo) ne deli "temnih bojazni" poslaništva. Ime bodočih uradov naj bi zgolj odgovarjalo regionalnemu in narodno-gospodarskemu pomenu konzularnih okrajev, kot tudi številu tam živečih državljanov Češkoslovaške. Dodali so, da je konzularna agenda vendar zgolj administrativna in gospodarska, nikakor ne politična, ki je v pristojnosti poslaništva. Očitek o podpori separatizmu se jim je zdel povsem neutemeljen.¹⁰ Zamini je tako še naprej vztrajal na pridevniku generalni,¹¹ a je naposled odprl vrata zgolj Konzulat Republike Češkoslovaške v Ljubljani, čigar predstojnik pa je sicer nosil naziv generalni konzul.

Poleg samega imena konzulata so se stvari zapletle tudi pri proceduri sprejema šefov uradov. Beograjsko zunanje ministrstvo je namreč vztrajalo, da vsaka država za vsakega konzula predloži konzulski patent, ki ga mora podpisati šef države, torej bodisi predsednik bodisi monarh. Diplomatski postopek se je s tem precej bolj zavlekel, vnaprej določenih rokov ni bilo mogoče spoštovati. Toda omenjeni "tehnični zaplet", ki bi lahko ogrozil skorajšnje odprtje konzulatov, pravzaprav ni imel nobenih posledic, saj je Beograd v primeru Češkoslovaške preprosto podaljšal rok dospelja patentov. "Patentna zahteva" Kraljevine SHS seveda nikakor ni bila usmerjena proti Pragi, marveč proti Budimpešti. Patent, na katerem je moral biti podpis šefa države, je tedaj za Madžarsko predstavljal neizpolnljivi pogoj.¹²

Maja 1920 je torej naposled bil ustanovljen konzulat, generalni konzul je prišel v Ljubljano, prevzel agendo od Vondračka in se takoj soočil s težavo, ki je na nek način podobna težavam, s kakršnimi so se otepali diplomati, prišedši v Ljubljano v začetku devetdesetih let 20. stoletja.¹³ Ustreznih prostorov za konzulat ni bilo. Otakar Beneš je zato najprej začel uradovati v dveh nadstropjih hotela Union, nato pa mu je prijazen ljubljanski župan dr. Ivan Tavčar ponudil del prostorov na svojem domu na Bregu 8 ob Ljubljani. Poleg dveh večjih in ene manjše sobe mu je v uporabo odstopil tudi divan, dva naslanjača, omara za knjige, obešalnik, stensko mizico, pisalno mizo, tri slike, dve španski steni in dva "lustra".¹⁴ Novi urad konzulata je bil po mnenju konzularnega osebja nadvse primeren, imel je le dve pomanjkljivosti – ni bil v centru mesta, pa še svetlobe naj bi bilo bolj malo.¹⁵ Prijaznost župana Tavčarja je seveda imela svojo ceno – 12.000 kron letno, vendar znesek v tedanjih razmerah ni bil velik.¹⁶ V naslednjih letih je sicer rasel, a še naprej ostajal spodoben.

Kot zanimivost omenimo, da se je konec leta 1922 sin Ivana Tavčarja Ivan Tavčar ml. odločil le nekoliko popraviti prihodke od najemnine. Konzulu je pisal, da je treba

⁹ AMZV-I. Sekce, Dipl. sbor, Jugoslavie, k. 30, Zřízení kosulátů Č.S.R. v král. SHS (Dopis Kaline z dne 3. 4. 1920).

¹⁰ AMZV-I. Sekce, Dipl. sbor, Jugoslavie, k. 30, Organisaće konsularní služby v království SHS (Dopis Kaline z dne 10. 4. 1920).

¹¹ AMZV-I. Sekce, Dipl. sbor, Jugoslavie, k. 30, dopis Zamini poslaništvu v Beograd z dne 27. 4. 1920.

¹² AMZV-I. Sekce, Dipl. sbor, Jugoslavie, k. 30, Organisaće konsularní služby v království SHS (Dopis Kaline z dne 10. 4. 1920).

¹³ Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 2. knjiga, str. 1376.

¹⁴ AMZV-I. Sekce, Budovy Zú, k. 27, Lublaň, Seznam pohištva (13. 7. 1920).

¹⁵ AMZV-I. Sekce, Budovy Zú, k. 27, Lublaň, Izpis iz dopisa 194.931/V-3/23.

¹⁶ AMZV-I. Sekce, Budovy Zú, k. 27, Lublaň, dopis O. Beneša z dne 14. 7. 1920.

najemno pogodbo spremeniti, ker da je stanovanje pri davčnem uradu vpisano na ime njegove sorodnice Josipine Arce in mora torej ona nastopati kot najemodajalka.¹⁷ Na videz nepomembna formalnost, ki pa je seveda imela svoje ozadje in slednje tako konzularnemu osebju kot gospodarskemu oddelku praškega zunanjega ministrstva ni ostalo skrito. Tavčar ml. je pri davčnem uradu prijavil gospodično Arce kot najemnico prostorov konzulata z zelo nizko najemnino. Posledično bi tako bil davek od najemnine ustrezno nižji kot v primeru, če bi bil konzulat neposredni najemnik. Gospodična bi nato prostore zgolj oddala v podnajem konzulatu in krog bi bil sklenjen. Dobro zamišljen načrt, ki pa je ostal neuresničen, saj je gospodarski oddelek na Zamini zapisal, da je vidno, kako bi naj bil "konzulat izrabljen pri gotovem goljufivem postopku pred uradi kraljevine SHS". K novi pogodbi zato ni izdal soglasja.¹⁸ Češkoslovaški konzulat v Ljubljani je pri Tavčarjevih domoval do januarja 1929, ko se je preselil v nove prostore na Bleiweisovi ulici 18, v današnje diplomatsko četrt, med stavbo policijskega ravnateljstva in stavbo upravne oblasti.¹⁹

* * *

Pristojnosti ljubljanskega konzulata so obsegale kulturno agendo, ki je zaradi prijateljskih vezi med državama jemala največ časa, vojaško agendo, kamor je sodila evidenca vojaških obveznikov na ozemlju prve Jugoslavije, izdajanje potnih listin in viz, trgovinsko agendo ter urejanje socialnih in administrativno-pravnih poslov.²⁰ S politično agendo se uradno ni ukvarjal, saj je bila ta – kakor smo že omenili – pridržana poslaništvu v Beogradu. Otakar Beneš je tako bil v prvi vrsti slavnostni reprezentant svoje države in njen visok pisarniški uradnik, toda hkrati je – uradni agendi navkljub – bil tudi "politični operativec". Politično dogajanje na Slovenskem je budno spremljal, o njem poročal na Hrad in ob pomembnih zadevah večkrat interveniral.²¹ V periodičnih in podrobnih političnih poročilih, ki pa v arhivu praškega zunanjega ministrstva žal niso v celoti ohranjena, je v prvi vrsti podajal celovito sliko o dogajanju na Slovenskem, a jo hkrati umeščal v vsedrjavni kontekst.

Beneš je tako posebej pozorno spremljal in analiziral pisanje slovenskega tiska o Češkoslovaški. Ugotavljal je, kako članki kljub dobrim odnosom med državama niso zmeraj naklonjeni češkoslovaškemu stališču in da zlasti katoliški Slovenec in socialdemokratski Naprej pogosto pišeta v protičeških tonih, kakšen sporen članek pa je našel tudi v liberalnem Slovenskem narodu. Poleti 1920 so se mu zdela najbolj sporna Slovenčeva besedila o sokolstvu in pisanje slovenskega tiska o problematiki češkoslovaško-poljskega spora za Těšín. To bi naj bilo neresnično in zasramovalno. Ob tem je sicer pripisal, da Slovenski narod konkretno zapiše, kako se s posamično vestjo v zadevi Těšín ne strinja in kot vir navede "ugledno stran". Po Beneševem mnenju bi naj "ugledno stran" poosebljala neakreditirani poljski konzul Místat in "znani polonofil prof. Ilešič". V zadevi "Slovenec" in "Naprej" si je svojemu zunanjemu ministru zato dovolil predlagati, naj na njuni uredništvu vplivata vodstvi Češke ljudske stranke oz. Češke socialdemokratske stranke. Edini časnik, ki dotlej ni priobčil nobenega protičeškoslovaškega članka, je bil Jugoslavija, s katerim pa je konzulat imel stike.²²

Po volitvah v ustavodajno skupščino je Beneš podal oceno položaja slovenskih političnih strank ter prikazoval politično klimo v Sloveniji. V začetku leta 1921 je situacijo

17 AMZV-I. Sekce, Budovy Zú, k. 27, Lublaň, dopis I. Tavčarja ml. z dne 18. 11. 1922.

18 AMZV-I. Sekce, Budovy Zú, k. 27, Lublaň, dopis gospodarskega oddelka z dne 11. 1. 1923.

19 AMZV-PZ- Lublaň, Přeheed úřední činnosti kosulátu ČSR v Lublani od založení do koncu r. 1928.

20 AMZV-I. Sekce, Konzuláty, Lublaň, k. 85, poročilo o delu konzulata.

21 Prav tam.

22 AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 6. 7. 1920; poročilo z dne 4. 8. 1920.

označil kot "čakajočo" in v prvi vrsti odvisno od Beograda. Poudaril je, da so v Sloveniji pogledi na politične razmere "optimistični" in da vsi pričakujejo, kakor bo Nikola Pašić uspešno sestavil vlado z ustrežno parlamentarno podporo. V novi koaliciji je pravilno videl radikale, demokrate, slovenske kmetijce in JMO.²³ Ob tem je omenil, kako pričakuje tudi socialdemokratsko podporo vladi, saj je po pogovorih s socialističnima poslancema Etbinom in Antonom Kristanom ter komunističnim poslancem Bernotom sklepal, da socialni demokraciji nadvse ustrezajo ostri posegi proti komunistom. Med prihodnjo opozicijo je tako uvrstil le dve slovenski stranki, komuniste in relativno najmočnejšo stranko – SLS Antona Korošca.²⁴ Beneš je v poročilu omenil tudi večkrat slišano možnost, da poslanci SLS sploh ne bi podali skupščinske prisege, vendar se mu ni zdelo verjetna. V tem primeru bi namreč prišlo do nadomestnih volitev, kjer bi se naj število poslanskih mest SLS zmanjšalo za eno tretjino. Zdi se, da je konzul preprosto soglašal z mnenjem, ki je gospodovalo v Sloveniji in ki ga je tudi zaupal zunanjemu ministru; z mnenjem, ki je pravzaprav preraslo v "standardno oceno" lika in dela Antona Korošca: "Korošec kot vodja ljudske stranke tega (nadomestnih volitev) ne bo nikdar pustil – že iz taktičnih razlogov – nasprotno, danes zgolj išče nek kompromis, ki bi SLS olajšal povratek v Beograd, po možnosti direktno v vlado."²⁵

Podobno kot špekulacije o Korošču je zavrnil tudi vesti o tem, da bi naj Stjepan Radić iskal stikov s slovenskimi kmetijci. Zapisal je, da so kmetijci veliko bližji JDS in JSDS, kjer vidijo skupnega nasprotnika v SLS. In spet enako je ocenil novico, da naj bi šef JDS Gregor Žerjav zasedel mesto predsednika Deželne vlade za Slovenijo. Menil je, da je ni mogoče jemati za resnično, saj "JDS potrebuje tega svojega izvrstnega delavca v Beogradu, na bolj ekspaniranem mestu."²⁶

V rednih političnih poročilih se Beneš seveda ni mogel izogniti problematiki veleizdaje oz. veleizdajalske agitacije. V tem okviru je iskal tudi "ekspONENTE habsburške agitacije" in jih našel v zaupnikih bivšega deželnega glavarja Šušteršiča, uradnih c. kr. monarhije in krogu urednika Slovenskega naroda Rasta Pustoslemška.²⁷

Če je Čecoslovaški konzul Otakar Beneš politično situacijo po volitvah v konstituanto posrečeno imenoval "čakajočo", je razmere po sprejetju vidovdanske ustave prav tako plastično poimenoval kot "prehodne". Avgusta 1921 je poročal, kako položaj v glavnem opredeljujejo kraljeva smrt, prestolonaslednikova bolezen in atentati, ki skupaj s priostrenimi razmerami na Hrvaškem zavirajo prost politični razvoj tudi na Slovenskem. Posamezne stranke in frakcije naj še vedno ne bi bile sposobne opraviti izpita iz državotvornosti in politične zrelosti. Med slednjimi je izpostavil Antona Korošca z SLS, čigar položaj bi se naj v zadnjem času poslabšal. Stranka, ki jo bo v prihodnjem političnem življenju na Slovenskem nujno upoštevati na prvem mestu, pa je po njegovem mnenju bila SKS pod vodstvom Ivana Puclja. Iz vodstva te stranke je prihajal tudi novi jugoslovanski poslanik v Pragi Bogumil Vošnjak, ki si je v poročilu razumljivo zaslužil posebno pozornost. Poleg tega, da je podal njegovo precej natančno biografijo, je Beneš na kratko očrtal tudi ozadje imenovanja na poslaniško mesto. Razumel ga je kot posledico "lojalnega ravnanja" SKS v Beogradu, a hkrati dodal, kako vodstvo stranke pravzaprav ne taj, da je "pri tej točki imelo tudi silno podporo vodstvenih akterjev češkoslovaške agrarne stranke".²⁸ Praški agrarci pod vodstvom An-

²³ Karl Kaser, *Handbuch der Regierungen Südosteuropas (1833–1980) II*, Graz 1982, str. 11–13.

²⁴ Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, Ljubljana 2007, str. 38.

²⁵ AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 1. 2. 1921.

²⁶ AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 1. 2. 1921.

²⁷ AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 1. 2. 1921.

²⁸ AMZV-PZ- Lublaň, poročilo za avgust 1921.

tonina Švehle so seveda brez dvoma predstavljali močno oporo, saj so bili eden najmočnejših strankarsko-političnih faktorjev prve republike.²⁹ Na prvih volitvah leta 1920 sicer niso odnesli relativne zmage, a so jo na vseh nadaljnjih, prav tako pa so od oktobra 1922, ko je Švehla sestavil prvo vlado, stali na čelu vseh koalicij predmünchenske Češkoslovaške.³⁰ V začetku so ji tako uspeli tudi posamični kadrovske podvigi v češkoslovaški diplomaciji, ki so sicer bili skorajda nemogoči. Zasedba diplomatskih mest je namreč bila v izključni pristojnosti T. G. Masaryka in Edvarda Beneša, strankarsko-politični argumenti niso prihajali do veljave.³¹

Poleg rednih političnih poročil je konzul ob izrednih dogodkih pripravljati tudi posebne referate, kakor denimo 14. oktobra 1920, torej štiri dni po plebiscitu na Koroškem. Razpoloženje v "odločujočih in narodnih" slovenskih krogih v dneh pred glasovanjem je Pragi opisal kot "zaupljivo in to navkljub vseprisotni slutnji o tem, da se moč nemških nasprotnikov silno bliža polovici vseh glasov." Po njegovih besedah je slovenska javnost še na dan glasovanja računala z "gotovo, četudi nezatno zmago." Prvi "vznemirljive vesti" so se nato pojavile 12. oktobra zvečer na oglasnih panojih časopisov, s čimer bi se naj ljudstvo pripravljalo na možnost poraza. "Takoj se je pojavil nemir, študirajoča mladina je zahtevala zaprtje javnih prostorov, gledališč, kina itd." Beneš je posebej omenil, da so demonstranti vdrli na večerno predstavo opere, povzročili veliko paniko, a vse skupaj "na srečo ni imelo pomembnih posledic." Demonstracije so se nadaljevale še naslednji dan, javnost naj bi "klicala po simpatičnem slovenskem generalu in pesniku Maistru" in zahtevala takojšnjo vojaško zasedbo plebiscitne cone A. Priprave na vojaški poseg na Koroškem, do katerega bi prišlo v primeru "neugodnega" izida plebiscita, so sicer bile konzule znane že nekaj časa. Na Hrad je poročal, da je ta možnost živo diskutirana, načrti zanjo pripravljani, a tedaj, štiri dni po glasovanju, ni mogel "z gotovostjo reči", kako se bo reč razvijala.³² Med vzroki za plebiscitni izid, ki so se navajali na Slovenskem, je izpostavil zlasti standardno omenjane: pasivnost beograjske vlade, neustreznost in počasnost agitacije slovenskih krogov, učinkovitost avstrijske agitacije, ki je poudarjala davčno-gospodarske prednosti Avstrije v primerjavi s Kraljevino SHS (slednje naj bi najbolj učinkovalo na socialdemokratske volilce³³) in na koncu še nerešeno jadransko vprašanje s stalnimi grožnjami Italije.³⁴

* * *

Konzulat Češkoslovaške republike v Ljubljani je s svojo dejavnostjo tedaj, v

²⁹ Vošnjak je tudi dalj časa pripravljati združitev slovenske in češkoslovaške agrarne stranke, ki pa mu naposled ni uspela. Po besedah Otakarja Beneša je vzrok tičal v tem, da vodstvo češkoslovaških agrarcev, sicer naklonjeno združitvi, "ne more pristati na kakršen koli način – četudi zunanji – spojitev s samo eno frakcijo agrarcev, t. j. slovensko, po možnosti bosansko, ki tačas predstavlja opozicijo proti Radiću, saj bi tako izven kroga ostala tako silna stranka, kot je Radićeva." – AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 14. 6. 1921.

³⁰ Věra Olivová, *Dějiny první republiky*, Praha 2000, str. 132, 312–319, 332–333.

³¹ Antonín Klimek – Eduard Kubů, *Československá zahraniční politika 1918–1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha 1995, str. 12–13.

³² Jugoslovanske oborožene sile so po vnaprej pripravljenem načrtu dejansko vkorakale v cono A, a so jo morale zaradi pritiska zaveznikov zapustiti že 17. oktobra 1920. – Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918–1921*, Beograd 1988, str. 147–148.

³³ Po teoretične izračunu Janka Pleterskega bi bil v primeru, če bi koroška socialdemokratska stranka, "v skladu s svojo pred vojno izrečeno politiko v narodnostnem vprašanju, svojim privržencem pustila res proste roke v narodnostni odločitvi, kar bi plebiscit v resnici moral biti," izid glasovanja v prid jugoslovanske države. – Janko Pleterski, *O prvinah in značaju plebiscitne odločitve*, v: *Koroški plebiscit. Razprave in članki*, Ljubljana 1970, str. 265.

³⁴ AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 14. 10. 1920.

kratkem, a intenzivnem času med obema vojnama, dejansko predstavljal le majhen del silno razvejane češkoslovaške diplomatske mreže, ki jo je monopolno obvladoval Hrad na čelu z Masarykom in njegovim izbranim naslednikom Benešem.³⁵ Zgolj v prvi Jugoslaviji, sicer zavezniški državi, so jo poleg beograjskega poslaništva sestavljali še konzulati različnega ranga v Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Skopju in Splitu.³⁶ Grozozanski aparat praškega Zaminija, v domovini večkrat kritiziran, češ da ne ustreza velikosti države, je bil očitno dimenzioniran za velike vloge, za zagotavljanje mednarodne stabilnosti in varnosti države. Diplomatsko osebje, ki sta ga za višje položaje rekrutirala TGM in Beneš, je tudi zato bilo v prvi vrsti strokovno in sposobno in ne "politično uravnoteženo". Pri diplomatih sta bila samoumevna zgolj lojalnost Hradu in zvestoba masarykovskemu političnemu idealu.³⁷ Domnevamo lahko, da je takšen bil tudi dr. Otakar Beneš. Sposoben in vesten uradnik, stvaren opazovalec, ki pa je na slovenske prilike zrl s pretežno češkega stališča.

Ljubljanski konzul je o položaju Slovencev v Kraljevini SHS v prvih treh letih obstoja države celostno sodil, da so Slovenci "danes neposredno vezani na to državno tvorbo, saj bi brez nje svojo kulturno-gospodarsko eksistenco težko ohranili."³⁸ Suha in jasna ocena torej, neizvirna, konkretna, povsem "čehoslovakistična", morda bi si drznili napisati tudi – točna. Na videz podobno moremo trditi tudi o njegovem poudarjanju pomena in vloge Vošnjak-Pučljevih kmetijcev. Stvarno in jasno, a vendar, obenem zadržano diplomatsko "preobteženo". Zdi se namreč, da so si slednji kot sestrška stranka močne češkoslovaške stranke zaslužili zelo veliko pozornosti in bili obravnavani s prav posebno težo. Anton Korošec, sicer "le" relativni zmagovalec volitev v konstituanto leta 1920, je v primerjavi s SKS bil obravnavan z drugačnimi, včasih tendencioznimi poudarki. Nenazadnje je konzul junija 1921, ko je poročal o občinskih volitvah, konkretno zapisal, kako je na podeželju potekal spopad med SLS in SKS, čigar izid je bil, "da je agrarna stranka na novo pridobila več kot 25% proti klerikalni stranki."³⁹ Podrobnosti ni dodal. Omenjeni rezultat je seveda pomenil nedvomen uspeh SKS, a ga je SLS kljub vsemu zasenčila; skupno je namreč osvojila 61% glasov za občinske odbornike, s čimer je potrdila svoj primat v slovenskem političnem prostoru.⁴⁰

Ob koncu in ob robu omenimo, da je po mnenju češkoslovaškega poslanika v Beogradu dr. Jana Šebe ljubljanski konzul dr. Otakar Beneš v celoti "dobro vodil" svoj urad. Trgovinsko agendo naj bi sicer nekoliko zanemarjal, a je zato bil toliko bolj aktiven v "reprezentativni dejavnosti". V ljubljanskih krogih je užival velik sloves, svojo državo naj bi predstavljal celo tako dostojno, da je to že bilo nevarno za njegovega morebitnega naslednika. Šeba je namreč pripomnil, kako bo kdo drug takšen visok nivo težko obdržal, še zlasti upošteva omejene finančne zmožnosti konzulata, ki Benešu niso povzročale težav. "Znano je, da ima svoje premoženje in da ni skop pri porabi lastnih sredstev, ko želi doseči reprezentativni učinek, ko prireja gostije ipd."⁴¹ Očitno je vedel, kako se dela politika na Balkanu.

35 Antonín Klímeček – Eduard Kubů, *Československá zahraniční politika 1918–1938. Kapitoly z dějin mezinárodních vztahů*, Praha 1995, str. 10–13.

36 Prav tam, str. 96.

37 Prav tam, str. 13.

38 AMZV-PZ- Lublaň, poročilo za januar in februar 1922.

39 AMZV-PZ- Lublaň, poročilo z dne 14. 6. 1921.

40 Jure Gašparič, *SLS pod kraljevo diktaturo. Diktatura kralja Aleksandra in politika Slovenske ljudske stranke v letih 1929–1935*, Ljubljana 2007, str. 38.

41 AMZV-I. Sekce, Konzuláty, Lublaň, k. 85, revizija konzulata RČS v Ljubljani (poročilo z dne 17. 10. 1923).

ODZIVI NEMŠKE ETNIČNE SKUPINE NA SLOVENSKEM NA RAZPAD AVSTRO-OGRSKE MONARHIJE TER NJENA INTEGRACIJA V KRALJEVINO SRBOV, HRVATOV IN SLOVENCEV

POVZETEK

Pojav Majniške deklaracije v letu 1917 ni bil naključje, ampak vrhunec več desetletij trajajočih prizadevanj po družbeni uveljavitvi slovenskega naroda. Avstro-Ogrska monarhija je proti koncu prve svetovne vojne zašla v številne težave, za katere so krivili slovanske elemente v monarhiji. Zraven tako imenovanega 'zunanjega' sovražnika, se je povečalo in okrepilo število 'notranjih' sovražnikov, ki so sebično sledili le lastim interesom po narodni emancipaciji. Po mnenju nemških političnih krogov se je tako v razmeroma kratkem času 'notranji' sovražnik poistovetil s cilji antantnih držav.

Spodnještajerski Nemci so se leta 1918 tako prvič znašli v podrejeni vlogi, ko niso diktirali javnega življenja. V času napetih razmer predstavlja nastanek Države Slovencev, Hrvatov in Srbov oktobra 1918 in Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (v nadaljevanju Kraljevina SHS) decembra 1918 mejnik v zgodovini odnosov med slovenskim in nemškim narodom. V prelomnem letu 1918 so tako Nemci izgubili položaj večinskega prebivalstva z vsemi kulturnimi, gospodarskimi in predvsem političnimi privilegiji ter bili prisiljeni opazovati, kako se je slovenski narod prelevil v oblikovalca političnega življenja.

Ustanovitvi Kraljevine SHS so sledile spremembe v zakonodaji, ki je imela za posledico, da so pripadniki nemške etnične skupine na Slovenskem in tudi širše v Kraljevini SHS pričeli izgubljati svoj nekdanji nadrejeni položaj. Čeprav je bila nemška etnična skupina v Kraljevini SHS najbolj številčna neslovanska družbena skupina, svoje številčnosti ni uspela izkoristiti, saj je prostorsko bila preveč raztresena in neorganizirana.

S problemom izgube svojega nekdanjega nadrejenega položaja pa se niso srečevali le pripadniki nemške etnične skupine v Kraljevini SHS, ampak je to v razmeroma kratkem času postal problem novonastajajoče evropske družbe. Mednarodna skupnost, kljub določilom v mednarodnih mirovnih pogodbah, ni uspela vzpostaviti učinkovitih pravnih mehanizmov, ki bi omogočili trajno zaščito pravic narodnih manjšin, ne le na papirju. Tako se je vse pogosteje dogajalo, da so bili pripadniki nemške etnične skupine izpostavljeni moralni diskreditaciji, socialni difamaciji in pravni diskriminaciji s strani večinskega prebivalstva, pravne norme pa so ostajale 'mrtve črke na papirju'.

* asistent – mladi raziskovalec, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160
Assistant – Young Researcher, Department of History, Faculty of Arts, University of Maribor, SI-2000 Maribor, Koroška cesta 160
E-mail: gregor.jenus@guest.arnes.si

ABSTRACT

THE RESPONSES OF THE GERMAN ETHNICAL GROUP IN SLOVENIA TO THE DISSOLUTION OF THE AUSTRO-HUNGARIAN MONARCHY AND THEIR INTEGRATION INTO THE KINGDOM OF SERBS, CROATS AND SLOVENES

The May Declaration in 1917 was not a mere coincidence, but the pinnacle of a decades' worth of efforts for social establishment of the Slovenian nation. The Austro-Hungarian Monarchy went through numerous difficulties at the end of World War I, for which they held responsible Slavonic elements in the Monarchy. Together with the increasing number of so-called 'external' enemies, the number of 'internal' enemies, who egoistically pursued their desire for national emancipation, had strengthened. In the opinion of German political circles, the objectives of internal enemy became equal to those of entente states.

In 1918 the Germans in Lower Styria found themselves in subordinate position for the first time, when they did not dictate public life. In the time of strained relations the formation of the State of Slovenes, Croats and Serbs in October 1918 and the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in December 1918 constitutes a milestone in the history of relations between the Slovenian and the German nation. The turning point was in the year 1918, when Germans abruptly lost their position as majority population with all their cultural, economic and principally political privileges and were forced to observe the Slovenian nation, which was in a position of taming political life.

The formation of Kingdom of SHS was followed by changes in legislation, which entailed the members of German ethnic group in Slovenia and in greater Kingdom of SHS to start losing their former superior position. Although German ethnic group was the largest non-slavonic social group in Kingdom of SHS, it could not take advantage of its numbers for it was too scattered and non-organized spatially.

Members of German ethnic group in the Kingdom of SHS were not the only ones who confronted with a loss of their superior position; this problem has become in relatively short time the problem of a newly emerging European society. International Community notwithstanding the provisions in International peace agreement did not succeed in establishing effective legal mechanisms that would enable permanent protection of the rights of national minorities not only on paper. Frequently the members of German ethnic group were liable to moral discreditation, social defamation, and legal discrimination for the part of majority population, however judiciary role remained 'dead characters on paper'.

Ob misli na odnose med Nemci in Slovenci na Spodnjem Štajerskem večinoma stopijo v ospredje nacionalna trenja, ki so nastopila kot posledica ponemčevalnih procesov ter pritiskov Nemcev, kot domnevno nadrejenega naroda, na prebujajoči se slovenski živelj. Vendar pa se zastavlja vprašanje, kdaj je prišlo do pričetka 'rušenja' slovensko – nemških odnosov in nastopa nacionalnih trenj? Stereotipski odgovor na to vprašanje je v letu 1848. Marčna revolucija je brez dvoma vtisnila pečat generaciji ljudi, ki je odraščala v sredini 19. stoletja, kar je nedvomno imelo vpliv na nacionalne odnose kasnejše dobe, vendar se identitetna kriza, ki jo je povzročila, ni zgodila čez noč.¹

¹ Walter Schneefuss, *Deutschtum in Süd – Ost – Europa*, Wilhelm Goldman Verlag, Leipzig, 1939 (v nadaljevanju Schneefuss, n.d.), str. 11.

Preobrat in odločilno fazo narodnostne diferenciacije je prinesla šele obnova ustavnega življenja, ki je srednji sloj v mestih in trgih prisilila v nacionalno opredelitev. Iz tega novega družbenega impulza, ki je za prebivalstvo očitno pomenil pritisk, so izhajale 'nove' oblike identitete, za katere se je prebivalstvo mest in trgov pričelo izrekat. Opredeljevali so se kot Nemci, Slovenci ali zavoljo gospodarskih, socialnih povezav poskušali kot 'pragmatiki' vzdrževati tako nemško kot slovensko identiteto. Ravno ta skupina pa je, z napredovanjem razdora v nacionalnih odnosih, stigmatizirana s pojmom 'nemškutar' postala najbolj izpostavljena pritiskom tako slovenske kot nemške skupnosti.

30. maja 1917 je v avstrijskem tisku odjeknila novica o objavi note, ki je predvidevala emancipacijo južnoslovanskih narodov v monarhiji ter njihov trajno združitev. Predvidevanja spodnještajerskih Nemcev so se s tem uresničila. Južni Slovani zbrani v *Jugoslovanskem klubu* so na zasedanju državnega zbora 30. maja izrazili svojo zahtevo po notranjem preoblikovanju habsburške monarhije in zahtevali narodno avtonomijo. Z deklaracijo, ki jo je prebral dr. Anton Korošec² zbranemu poslanskemu zboru, so južni Slovani stopali v novo dobo avstrijskega ustavnega življenja z vsem zavedanjem odgovornosti do lastnega naroda in države Avstro-Ogrske.³ Izhajajoč iz ogromnih izgub in žrtev, ki sta jih hrvaški in slovenski narod pustila v vojni za potrebe zaščite monarhije, so pričakovali, da bo krona slovensko-hrvaško lojalnost nagradila s popolno združitvijo južnoslovanskih narodov, živečih v monarhiji v avtonomno državno telo. Te zahteve so nemški časniki na Spodnjem Štajerskem (*Deutsche Wacht, Marburger Zeitung* in časnik *Štajerc*) označili kot iluzijo. Po njihovem mnenju namreč ni bilo mogoče pričakovati, da bi prevladujoči nemški element v monarhiji dopustil, da bi področje s slovensko – hrvaškim življenjem bilo združeno v enotno lastno samoupravno državno telo, ter da bi celo lahko dobili pravico do lastnega uradništva. *Jugoslovanski klub* je namreč izpostavil, da tuje uradništvo, na področjih, kjer je živel večinsko slovensko in hrvaško prebivalstvo, ni bilo večje hrvaškega in slovenskega jezika in zato ljudstvu ni znalo pomagati.⁴ Slednje je opravičilo opozaranja spodnještajerskih Nemcev, da južnoslovanski živelj v monarhiji ni verjel v nadaljnji obstoj države v okvirih, kakršnih je do tedaj obstajala. Spodnještajerski Nemci so nasprotovali misli, da bo svetovna vojna povzročila pomiritev strasti v nacionalnih bojih, saj naj bi bile vse politične struje v monarhiji združil isti cilj, to je bila zmaga v svetovnem konfliktu.⁵ Po mnenju časnika *Deutsche Wacht* se je vzdušje v državi celo obrnilo in sprevglo v očitno izsiljevanje s strani južnoslovanskih politikov.⁶

2 Korošec, Anton, (12. maj 1872, Biserjane pri Svetem Juriju ob Ščavnici, † 14. december 1940, Beograd), slovenski politik, teolog, od leta 1906 poslanec v avstro-ogrskem državnem zboru, vodja Slovenske ljudske stranke. Maja 1917 je bil izvoljen za predsednika Jugoslovanskega kluba. Leta 1918 predsednik narodnega sveta v Zagrebu, 1919–40 član različnih vlad.

Enciklopedija Slovenije 5 Kari–Krei, Mladinska knjiga, Ljubljana 1991, str. 271, 272.

3 Eine südslawische Kundgebung, *Deutsche Wacht*, 30. maj 1917, št. 43, letnik 42, str. 1; Die Parlamentseröffnung, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, št. 121, letnik 56, str. 5; Südslawische Politik im Dienste der Entente, *Deutsche Wacht*, 2. junij 1917, št. 44, letnik 42, str. 1.

4 Eine südslawische Kundgebung, *Deutsche Wacht*, 30. maj 1917, št. 43, letnik 42, str. 1; Das geöffnete Parlament, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, št. 121, letnik 56, str. 1; Von der Parlamentseröffnung, *Marburger Zeitung*, 30. april 1917, št. 121, letnik 56, str. 5; Bodimo Avstrijci!, *Štajerc*, 3. junij 1917, št. 22, letnik 18, str. 1.

5 Die deutschen Parteien nach dem Kriege, *Deutsche Wacht*, 5. januar 1917, št. 2, letnik 42, str. 1, 2; Aurfur Keiser Wilhelms, *Marburger Zeitung*, 12. januar 1917, št. 10, letnik 56, str. 1; Aurfur Keiser Wilhelms – An das deutsche Volk, *Marburger Zeitung*, 12. januar 1917, št. 10, letnik 56, str. 5, Cesar in časopisje, *Štajerc*, 21. januar 1917, št. 3, letnik 18, str. 5; Nemški cesar o vojni in Avstro-Ogrski, *Štajerc*, 4. februar 1917, št. 5, letnik 18, str. 3–4; Nemški krščanski socialci in Nationalverband, *Straža*, 12. januar 1917, št. 4, letnik 9, str. 3.

6 O odzivu nemških strank na narodnostne boje v habsburški monarhiji glej: Schneefuss, n.d., str. 47–48.

Zajezitev nadaljnega notranjega propadanja monarhije in ponovna vzpostavitev 'zdravih' političnih razmer je postalo glavno politično vprašanje. Nemško spodnještajersko časopisje je sprožilo razpravo, kako bi bilo to mogoče izvesti. Že pred svetovno vojno so se pojavljali predlogi, po katerih naj bi bila rešitev politične krize mogoča le, če bi prišlo do temeljite reorganizacije upravne strukture države. Tako je vzplamtel spor med zagovorniki močno centralizirane države in tistimi, ki so menili, da je edina možnost pomiritve nacionalnih strasti v federalizaciji monarhije. *Deutsche Wacht* je 31. januarja 1917 povzela članek, objavljen v *Tiroler Soldatenzeitung*, ki je obravnaval vprašanje avstrijskih kronovin in njihove vloge v državni ureditvi v primeru federalizacije državne uprave. Slednjo so označili kot napako, saj naj bi imela nasproten učinek od pričakovanega. Namesto pomiritve bi namreč povzročila širjenje kriznih žarišč raznih nacionalizmov v državi. Tako bi dejansko dobili še več trenj, saj bi slovanski narodi na lokalni ravni zahtevali upoštevanje njihove kulture in jezika v javnem življenju. Veliko večjega pomena je zato bilo narode monarhije ponovno združiti v notranje preoblikovani Avstriji, ki bi bila pod nemškim vodstvom, vendar brez Ogrske.⁷ Izpolnitev zahtev Hrvatov in Slovencev po nacionalni samoupravi pa bi, po mnenju časnika *Deutsche Wacht*, pomenila priznanje trializma, s tem pa dejansko federalizacijo države.⁸

Odkrito zahtevanje trializma je po mnenju *Deutsche Wacht* pomenilo potrditev zahtev antantnih sil po nacionalni samoupravi slovanskih narodov živečih v okviru habsburške monarhije. Spodnještajerski Nemci so celo podvomili v dodatek *"!.../ pod žezlom habsburško-lotarinske dinastije !...!"*, saj so si iz izkušenj starejših in novejših zgodovine upravičeno zastavljali vprašanje, kako bi monarhija prenesla trializem. Menili so, da bi obstoj južnoslovanskega državnega telesa v zelo kratkem času doprinesel k popolnemu razdoru države. Enake zahteve so se tedaj pojavljale že tudi pri Čehih, Slovakah. Dejstvo, da so južnoslovanski politiki zbrali toliko poguma in ponovno ožvitev državnega zbora, čigar namen je bila okrepitev države v prid končni zmagi v vojni, izkoristili za samovšečno izražanje samoupravnih zahtev, so Nemci predstavili kot poskus povezovalja z zunanjimi sovražniki monarhije.⁹

Spodnještajerski nemški listi so delili mnenje, da so tako Slovenci kot Čehi javno zagovarjali razdor monarhije, kar naj bi sovpadalo z načrti antante. To je za nemškega poslanca Richarda Marckhla bil zadosten razlog, da je 13. junija 1917 v državnem zboru nastopil proti jugoslovanskim zahtevam po lastni državi. Zaskrbljen nad zadnjimi dogodki v državnem zboru je napovedal, da je zavoljo slovanske samovolje obstajala možnost dokončnega razvrednotenja parlamenta in avstrijskega ustavnega življenja. Opozoril je, da stanja, kakršno je vladalo v državnem zboru, ni bilo mogoče pripisati celotnemu poslanskemu zboru, marveč le manjšini, ki si je pod krinko boja za narodne pravice zadala cilj razbitja države. Po navajanju časnika *Deutsche Wacht* je Marckhl zanikal, da bi nemška politika bila, na kakršen koli način, vpletena v napade na slovensko prebivalstvo, kot naj bi to trdili slovenski politiki. V tem razmišljanju je Marckhla podpiral tudi štajerski narodnjak Peter Kosegger, ki ni hotel sprejeti možnosti, da bi bili nemški prebivalci Spodnje Štajerske prepuščeni hrvaškimi ali celo srbskim

⁷ Die neugestaltung Österreichs, *Deutsche Wacht*, 31. januar 1917, št. 9, letnik 42, str. 1–2.

⁸ Eine südslawische Kundgebung, *Deutsche Wacht*, 30. maj 1917, št. 43, letnik 42, str. 1; Nepoboljšljivi so naši klerikalci, Štajerc, 28. januar 1917, št. 4, letnik 18, str. 4; Odposlanstvo kronovin pri cesarju, Štajerc, 11. februar 1917, št. 6, letnik 18, str. 1; Ljudstvo ne gre z vami, Štajerc, 11. marec 1917, št. 11, letnik 18, str. 1; Hujskarija proti Štajercu, Štajerc, 11. marec 1917, št. 11, letnik 18, str. 5.

⁹ Die südslawische Politik im Dienste der Entente, *Deutsche Wacht*, 2. junij 1917, št. 44, letnik 42, str. 1; Der innere Feind, *Marburger Zeitung*, 1. julij 1917, št. 146, letnik 56, str. 2.

uradnikom, kar bi bilo posledica neizbežne združitve s Kraljevino Srbijo in s tem izpolnitev Krfske deklaracije.¹⁰

Čeprav je bilo nemško razmišljanje o varovanju narodnih pravic zelo podobno slovenskemu, so Nemci, v svojem s stoletji pridobljenem nacionalnem 'šovinizmu', videli pravico le v svojih dejanjih. Merckhl in Kosegger sta poudarjala, da so na področju Štajerske, Koroške in Kranjske živeli številni Nemci, ki so bili združeni v pra-nemških mestih in trgih, ki so jih naseljevali že stoletja, zato bi izguba oblasti nad temi področji ogrožala njihovo eksistenco.¹¹ Merckhl ni verjel, da bi se z združitvijo Slovencev, Hrvatov in Srbov položaj Nemcev v novi državi ohranil. Nemški poslanci so podvomili, da bi združitve treh južnoslovanskih narodov pod okriljem habsburške dinastije bil njihov končni cilj. Ne glede na vsa zatrjevanja slovenskih in hrvaških politikov, so njihovi argumenti govorili proti njim. Tako je Merckhl po navedbah *Deutsche Wacht* citiral članek objavljen v francoskem *L'Independance Tscheque*, v katerem so habsburški Jugoslovani že marca 1915 kot njihov končni cilj izpostavili unijo s Srbijo.¹² Ta misel je bila za Nemce nesprejemljiva, saj so Slovenci, Hrvati in Srbi govorili različne jezike, imeli različne običaje in navade, zato trditve o skupnem izvoru tako imenovanih "bratskih narodov" niso hoteli sprejeti.¹³

Dodatne razloge za narodnostna trenja je dalo tudi deklaracijsko gibanje, ki je bilo zaznamovano z množičnim zbiranjem podpisov in izjav raznih občinskih zborov v podporo Majniški deklaraciji. Ker se je deklaracijsko gibanje vse pogosteje prepletalo s protivojnim razpoloženjem, so Nemci gibanje pričeli prikazovati v nekoliko bolj resni luči. Če je konec leta 1917 gibanje povzročalo nelagodje in je bilo nadležno, je spomladi leta 1918 postalo nevarno državi. Tako so ocenili tudi dogodka 25. marca 1918 v Ljubljani, ko so dr. Korošču slovesno izročili podpise, zbrane v podporo Majniški deklaraciji. Dodatni trn v peti je za Nemce pomenila tudi *Ljubljanska izjava*, saj se je v boj za narodno emancipacijo vključila tudi Cerkev oziroma eden njenih vidnejših predstavnikov na slovenskem, Anton Bonaventura Jeglič.¹⁴

Postalo je očitno, da Slovenci niso bili pripravljeni odstopiti od zahtev ustanovitve jugoslovanske države, saj naj bi jim le uresničitev zahtev, izraženih v Majniški deklaraciji omogočila, da bi zaščitili svoje narodno življenje. Pri tem so izhajali iz narodnega prava, ki ga po mnenju dr. Korošca nihče ni smel prekršiti. Naslanjali so se tudi na 8. januarja 1918 objavljenih 14. točk ameriškega predsednika Woodrowa Wilsona.¹⁵ Posebnega pomena za notranjo preoblikovanje Avstro-Ogrske monarhije je namreč bila 10. točka, ki je določala neposredno narodno pravico habsburških narodov. Predstavniki slovenskih političnih strank so se izrekli, da bodo ustanovili obrambno telo (*Narodni svet*), ki bi preprečilo nadaljnjo preganjanje zagovornikov 'jugoslavizma' in bi omogočilo uresničitev Majniške deklaracije. To dejanje so Nemci ocenili kot ključno v času ponovnih razprav o notranjem preoblikovanju Avstrije ter mirovnih pogajanj z antantnimi silami. Uresničile so se namreč domneve, po katerih naj bi bil habsburški okvir Države Slovencev, Hrvatov in Srbov le krinka za njeno trajno odcepitve.

10 Abgeordneter Marckhl über die südslawische Politik, *Deutsche Wacht*, 19. junij 1917, št. 48, letnik 42, str. 1–2; Rede des Reichsabgeordneten Richard Marckhl, *Deutsche Wacht*, 20. junij 1917, št. 49, letnik 42, str. 1–2; Kosegger für die Steiermark, *Marburger Zeitung*, 1. julij 1917, št. 146, letnik 56, str. 3; Deutscher Föderalismus, *Marburger Zeitung*, 8. julij 1917, št. 152, letnik 56, str. 1.

11 Prav tam.

12 Rede des Reichsabgeordneten Richard Marckhl, *Deutsche Wacht*, 20. junij 1917, št. 49, letnik 42, str. 2.

13 Rede des Reichsabgeordneten Richard Marckhl, *Deutsche Wacht*, 20. junij 1917, št. 49, letnik 42, str. 2. Südslawische Konterbande, *Deutsche Wacht*, 18. julij 1917, št. 57, letnik 42, str. 1.

14 Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda. Novejša doba, Ljubljana 1928*, str. 1115.

15 Wilson, Thomas Woodrow, (1856–1924), osemindvajseti predsednik ZDA (1913–21). *Oxfordova enciklopedija*, str. 307.

Slednje je na svoji seji 17. aprila 1918 ugotavljal tudi mestni svet Mestne občine Maribor (v nadaljevanju MOM). Član mestnega sveta dr. Oskar Orosel je na seji poudaril, da so dejanja tako imenovanih 'notranjih Masarykov', ki so ljudi z obljubami zapeljevali v podpiranje Majniške deklaracije, veleizdaja, za katero bi bili nekdaj kaznovani. V svojem govoru se je skliceval na trditve zunanjega ministra grofa Czernina na Dunaju, ki je dejanja čeških in jugoslovanskih politikov označil za hujskanje 'notranjih Masarykov'. Dr. Orosel je kot končni cilj deklaracijskega gibanja smatral pokoritev nemškega prebivalstva v slovenskih deželah in razpad Avstro-Ogrske monarhije. Krivdo za nastalo stanje pa ni iskal izključno pri južnoslovanskih politikih, marveč tudi v lastnih vrstah. Predstavniki nemških strank na Dunaju naj bi namreč ignorirali opozarjanja spodnještajerskih Nemcev, da je bilo početje jugoslovanskih politikov za državo lahko izjemno nevarno. Eden od glavnih razlogov zato, da so se razni nacionalizmi uspeli zasidrati tudi v avstrijskem parlamentu, je namreč bil katastrofalen rezultat na glasovanju o uvedbi državnega jezika.¹⁶ Posledice tega glasovanja so tako lahko srečevali v javnem življenju, saj naj bi nenemško prebivalstvo v slovenskih deželah pričelo izsiljevati s svojimi narodnimi jeziki.¹⁷ Zato se je mestni svet MOM izrekel, za uvedbo vseh potrebnih mehanizmov, ki *".../ bi preprečili nadaljnjo hujskanje notranjih Masarykov proti Nemcem in vzpostavitev jugoslovanske države."*¹⁸

25. julija 1918 je dr. Korošec vzpodbujen z dogovori s Hrvati in habsburškimi Srbi napovedal, da je bil čas, da se Slovenci tesneje povežejo. Časnik *Straža* je tako kot rok za ustanovitev *Narodnega sveta* napovedala 16. avgusta 1918. Tega dne so slovenske dežele obiskali tudi češki in poljski predstavniki, ki so 'Jugoslovane' obiskali z namenom poenotenja njihovih političnih zahtev. Časnik *Straža* je označila dogodke kot prelomne za spodnještajersko zgodovino, saj naj bi pogajanja v Ljubljani imela neposreden vpliv tudi na življenje obmejnih Slovencev. *Narodni svet* *".../ bi bil že v mirnih časih koristen, sedaj pa je naravnost potreben."*¹⁹

Novico o ustanovitvi *Narodnega sveta* so Nemci sprejeli kot dokaz jugoslovanske razdiralne politike in dvoličnosti. Opozarjali so, da ustanovitev *Narodnega sveta* ni pomenila zmage, ampak je odprla nova vprašanja. Problematična je v tem kontekstu bila Kraljevina Srbija, njihovih 'smrtnih sovražnik', ki je po mnenju spodnještajerskega nemškega tiska kovala načrte po združitvi Jugoslovnanov iz monarhije v skupno državno telo, kar je odrekalo podporo habsburški klavzuli, ki je bila zapisana v Majniški deklaraciji, objavljeni slabo leto prej. Novonastala država, ki bi bila urejena kot konfederacija treh južnoslovanskih narodov, bi obsegala srbsko, hrvaško in slovensko ozemlje s 10

¹⁶ Zasedanje avstrijskega parlamenta 30. maja 1917 je bilo med drugim sklicano zaradi želje nemških strank po uvedbi nemščine kot državnega jezika v monarhiji, kar naj bi prineslo notranjo okrepitev države (in seveda potrdilo nemško politično premoč). Vendar se je glasovanje za nemške politike izkazalo kot katastrofa, saj je zakon dobil le 185 glasov podpore in je tako padel. Zraven tega pa so slovanski politiki zasedanje izkoristili za izražanje svojih zahtev po politični emancipaciji.

Pokrajinski arhiv Maribor (v nadaljevanju PAM), Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 17. april 1918.

¹⁷ Kot primer navajajo slovenskega ministra dr. Ivana viteza Žolgerja, ki naj bi se v času šolanja v Mariboru še podpisoval z Johann Scholger, od tedaj pa izključno z Ivan Žolger.

PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 17. april 1918.

Žolger, Ivan, (1867 – Devina pri Slovenski Bistrici, † 1925, zdravilišče Lassnitzhöhe na Štajerskem) dr., vitez, pravnik, univerzitetni profesor in diplomat. 30. avgusta 1917 je bil v Seidlerjevi vladi imenovan za ministra brez listnice. 1919–1920 je bil glavni slovenski zastopnik na mirovnih pogajanjih v Parizu.

¹⁸ PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 17. april 1918.

¹⁹ Čehom in Poljakom bratski pozdrav, *Straža*, 12. avgust 1918, št. 64, letnik 9, str. 1; Narodni svet, *Straža*, 12. avgust 1918, št. 64, letnik 9, str. 1; Ein südslawischer Kriegsrat und sein Program, *Deutsche Wacht*, 16. oktober 1918, št. 33, letnik 43, str. 1; prim. NZS, str. 162.

milijoni prebivalcev.²⁰ Te novice so v časniku *Slovenski gospodar* označili kot neresnične in kot delo nemške propagande, ki je hotela povzročiti razdor med južnimi Slovani. Poudarili so, da teh idej ne podpirajo in da podpisniki deklaracije želijo na vsak način ostati pod avstrijskim okriljem. Krfska deklaracija za slovenske časnike ni bila novost, vendar ji nihče ni pripisoval večje veljave. Slovenci se namreč naj ne bi toliko časa borili za lastno samostojnost, da bi jo na koncu zavrgli. Po mnenju časnika *Štajerc* je bilo ljudstvo proti združitvi Hrvatov in Slovencev s Srbi.²¹ Tudi obtožbe, da je bil *Narodni svet* orožje za izvajanje napadov na nemško prebivalstvo, so zavračali. Časnik *Straža* je zapisal, da od *Narodnega sveta* niso pričakovali *".../ pompoznihih proklamacij in resolucij, ampak krepkega dela za vse, kar našemu narodu cilju koristi."* Obmejni Slovenci pa so v zboru 16. avgusta in ustanovitvi *Narodnega sveta* videli polaganje temeljnega kamna ljudske obrambe.²²

Dr. Korošec je na ustanovitvenem sestanku *Narodnega sveta* 16. avgusta 1918 v Ljubljani pozdravil predstavnike iz vseh slovenskih pokrajin, kakor tudi predstavnike iz Dalmacije in celo iz Banovine. Spodnjo Štajersko so pri tem zastopali dr. Janko Benkovič, dr. Karel Verstovšek ter dr. Franjo Rosina. *Narodni svet* je sestavljalo 40 članov, imenovala pa so jih politične stranke in društva na Slovenskem.²³ Njegova ustanovitev je pomenila za politično gibanje na slovenskem velik korak naprej, saj se je s tem dejanjem prvič v zgodovini pričela oblikovati slovenska državnost.²⁴ Ustanovitvi *Narodnega sveta* je sledil sestanek s poljskimi in češkimi predstavniki, kar je dr. Verstovšek označil za pomembno prelomnico v gospodarskih in kulturnih stikih slovanskih narodov. Ob zaključku sestanka so zato podali skupni komunike, v katerem so zapisali, da se je *".../ konferenca, ki so se je udeležili Poljaki, Čehoslovaki in Jugoslovani (ukvarjala, op. a.) z vsemi kulturnimi, političnimi, socialnimi in gospodarskimi problemi, ki se tičejo uresničenja samoodločbe udeleženih narodov, /.../, kakor tudi z vprašanjem, kako naj se trajno uredi razmerje teh narodov med seboj. Pri tem se je ugotovila popolna enakodušnost vseh delegatov, tako v vprašanju načel, kakor tudi v vprašanju skupne taktike, kako naj se doseže naš končni cilj."*²⁵

Kopičenje porazov v prvi svetovni vojni ter novice o ustanovitvi *Narodnega sveta* so spodnještajerske Nemce spravljale v obup. Tako je mestni svet MOM na seji 1. oktobra 1918 razpravljal o noti, ki naj bi jo prejel ptujski župan Josef Ornič, ki naj bi mu nalagala, da se mesto Ptuj pripravi na morebitno ustanovitev južnoslovenske države. V primeru njene ustanovitve naj bi namreč območje Spodnje Štajerske sodilo v njen okvir.

20 Mitja Ferenc, Božo Repe, Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama (v nadaljevanju Ferenc, Repe, n.d.). V: Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju/ Slonenische – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert, Oddelek za zgodovino FF UL, Ljubljana 2004, str. 148.

21 Die Stadt Windischgraz gegen die Hetze des Koroschetz, Deutsche Wacht, 13. april 1918, št. 15, letnik 43, str. 1–2; Die Städte Klagenfurt, Marburg, Pettau und Cilli gegen eine slawische Nationalwache, Deutsche Wacht, 20. april 1918, št. 26, letnik 43, str. 4; Nemškutarji na Dunaju, Straža, 31. maj 1918, št. 43, letnik 9, str. 1; Po sprejemu na Dunaju, Straža, 31. maj 1918, št. 43, letnik 9, str. 1–2; Delo Jugoslovanov in Čehov pri ententi, Štajerc, 15. september 1918, št. 37, letnik 19, str. 1.

22 Čehom in Poljakom bratski pozdrav, Straža, 12. avgust 1918, št. 64, letnik 9, str. 1; Narodni svet, Straža, 12. avgust 1918, št. 64, letnik 9, str. 1; Ein südslawischer Kriegsrat und sein Program, Deutsche Wacht, 16. oktober 1918, št. 33, letnik 43, str. 1.

23 Število predstavnikov v *Narodnem svetu* po strankarski pripadnosti: Slovenska ljudska stranka (SLS) 18, Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) 10, Jugoslovanska social-demokratska stranka (JSDS) 3, Politično društvo edinost v Trstu 2, Politično društvo za Istro v Pazinu 7.

Več o sestavi *Narodnega sveta* glej: Janko Pleterski, Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo, Ljubljana 1971, (v nadaljevanju Pleterski, n.d.) str. 248.

24 Peter Ribnikar, Sejni spisi Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, I. del, Ljubljana 1998 (v nadaljevanju Ribnikar, Sejni spisi, I. del), str. 10.

25 Narodni svet – Slavye v Ljubljani, Straža, 23. avgust 1918, št. 67, letnik 9, str. 1–2. Narodni svet, Slovenec, 16. avgust 1918, št. 186, letnik 44, str. 1–2.

Sodeč po govoricah naj bi meja med nemškim in slovanskim delom države potekala po reki Dravi ali severno od nje. Dr. Otokar Orosel je zato predlagal, da je Maribor na cesarja naslovil pismo, v katerem so ga opozorili na težaven položaj, v katerem so se znašli ter prosili za odgovore na njihova vprašanja. V noti so zapisali, da niso mogli razumeti, kako je monarhija lahko popuščala izsiljevanju jugoslovanskih politikov ter dopuščala njihovo samovoljo. Po njihovem mnenju so namreč državo in njeno prebivalstvo izdali v trenutku, ko bi jih najbolj potrebovali. Prav tako so cesarja opozorili na njegovo zagotovilo, ki ga je dal maja 1917, da kronovine Štajerske naj ne bi doletela delitev.²⁶ Delitev Štajerske ter njena priključitev v okvir jugoslovanske države naj namreč ne bi bilo v interesu nikogar. Tako Nemci kot Slovenci, ki so živeli na Spodnjem Štajerskem, so namreč, po navedbah mestnega sveta MOM, ostajali zvesti cesarju in dinastiji in niso podlegli hujskanju jugoslovanskih politikov.²⁷

Mestni svet ni mogel verjeti, da bi vzpostavitev jugoslovanskega državnega telesa lahko kako pomagala monarhiji. *".../ Če doslej ni uspelo vladati samo dvema polovicama monarhije, namreč Avstrijski in Madžarski, kako naj bi potem uspelo, če bomo dopustili vzpostavitev 10 ali 12 državnih teles /.../."*²⁸ Slednja naj bi namreč ob prvi priložnosti, ko ne bi bile izpolnjene njihove zahteve, izsilile neodvisnost in s tem uničile celotno državo. Mestni svet je poudaril, da ni mogel verjeti, da bi lahko kdo spodnještajerske Nemce obtoževal nacionalnega šovinizma, saj naj bi Slovenci v Mariboru in tudi širše uživali vse pravice do uporabe lastnega jezika v šolstvu in v upravi. V primeru, da bi država dopustila, da bi Štajerska padla v roke slovenskega političnega sistema, bi dopustila, da bi nemštvo sistematično iztrebili. To se je po navedbah dr. Orosela v razmeroma kratkem času zgodilo na Kranjskem. Potem ko so Slovenci prevzeli oblast, naj bi namreč, po navedbah mestnega sveta MOM, *".../ nemštvo sistematično iztrebili in ga prisilili v izselitev ali ga slavizirali."*²⁹

Ustanovitev *Narodnega sveta* v Ljubljani je bil le začetek. Sodelovanje Slovencev in Hrvatov je obrodilo sadove, ko je bil 6. oktobra 1918 ustanovljen *Narodni svet (Narodno veče)* v Zagrebu, ki je izražal voljo Slovencev, Hrvatov in Srbov živečih v okviru Avstro-Ogrske monarhije.³⁰

Cesar Karel I. je bil oktobra 1918 prisiljen popustiti pritiskom antante ter nenemških narodov monarhije. V deklaraciji *'Mojim zvestim avstrijskim narodom'* (objavljeni 16. 10. 1918), je obljubil možnost preoblikovanja avstrijskega dela monarhije po federativnem državnem ključu. Avstrijske narode je v ta namen pozval k ustanovitvi narodnih odborov sestavljenih iz državnozborskih poslancev posameznih narodov, ki naj bi prevzeli nadzor nad deželno upravo. Madžarska polovica monarhije ne bi sodila v novo preoblikovano državo, ampak bi jo, kot v mnogih predhodnih načrtih, z monarhijo vezala le habsburško – lotarinška dinastija. Še istega dne je bil ustanovljen Nemško-avstrijski narodni svet, ki se je izrekel za združitev vseh Nemcev živečih v monarhiji, predvsem pa za pomoč Nemcem, ki so živeli v spodnještajerskih mestih in trgih. Bali so se namreč, da bi slednji, v primeru spremembe oblastnega stanja, bili podvrženi hudim pritiskom s strani slovenskega prebivalstva. Obupan klic zadnjega avstrijskega cesarja po sodelovanju njegovih narodov s krono je bil otvoritveni strel za dokončni razkroj

²⁶ To obljubo je cesar dal predstavnikom slovenskih dežel na avdijenci 25. maja 1917, o čemer je MOM razpravljal na seji 29. maja 1918.

PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 29. maj 1918.

²⁷ PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 1. oktober 1918, dopis Eure kaiserliche und königliche apostolische Majestät! Alergnädigster Kaiser und Herr, str. 1–2.

²⁸ Prav tam, str. 2.

²⁹ Prav tam, str. 5.

³⁰ Pleterski, n.d., str. 261–264; Ivan Hribar, *Moji spomini II.*, Ljubljana 1928 (v nadaljevanju Hribar, n.d.), str. 291–292.

monarhije. Cesarjevemu klicu so sledili le Nemci, Romuni in Rutenci (Ukrajina). Jugoslovani so, čeprav so takšen odbor že imeli, sodelovanje s krono prekinili. Popustitev oblasti in domnevna uresničitev njihovih večletnih zahtev je prišla prepozno in je bila premajhno plačilo za gorje, ki so ga doživljali. Za ohranitev države, tudi v federativni ureditvi, je bilo prepozno. Narodna gibanja so želela doseči samostojne državne skupnosti, k čemur jih je vzpodbudil tudi ameriški predsednik Wilson, ki je v noti objavljeni 19. oktobra 1918 izpostavil, da so Čehoslovaki in Jugoslovani, njihovi zavazniki, imeli sami pravico *".../ biti sodniki in odločiti, katera dejanja jih osrečujejo."*³¹

Na seji *Narodnega sveta*, ki je potekala 19. oktobra 1918, so sklenili, da *Narodni svet* s pooblastilom vseh političnih smeri prevzame vodstvo narodne politike. Izdan je bil odlok, da se bodo združili vsi Slovenci, Hrvati in Srbi s celotnega etničnega prostora, kjer so ti narodi živeli, v edinstveno, suvereno državo, urejeno po načelih politične in ekonomske demokracije, z odpravo vseh socialnih in gospodarskih krivic in neenakosti.³² Sočasno s to odločitvijo je prispel Wilsonov odgovor avstro-ogrski vladi, ki je ZDA prosila za pomoč pri reševanju čehoslovaškega in jugoslovanskega vprašanja. Wilsonov odgovor se je zdel kot nasmeh usode, saj je južnim Slovanom dal pravico samoodločbe, za katero so tako dolgo stremeli.³³ Nenadoma so tudi časniki, ki so ves čas zagovarjali habsburški okvir združitve Slovencev, Hrvatov in Srbov pričeli poudarjati, da sta si avstrijska in madžarska vlada ves čas zatiskali oči in da so Jugoslovani venomer naleteli na gluha ušesa. 21. oktobra 1918 sta časnika *Slovenski gospodar* in *Straža* objavila sklepe seje *Narodnega sveta*, ki se je vršila med 17 in 19. oktobrom. *Narodni svet v Zagrebu* je z odločitvijo slovenskega političnega vodstva prevzel vodstvo narodne politike. Izražena je bila zahtevala, da bi se o usodi južnoslovanskih narodov odločalo na mirovni konferenci, na kateri bi bil narod enotno zastopan s svojimi odposlanci. *Narodni svet* je odklonil rešitev narodnostnih vprašanj, kakršno je predstavil avstrijski manifest 16. oktobra in tudi vsak predlog, ki bi narodnostno vprašanje reševal le delno ter mu s tem odvzel mednarodni značaj. Ob tem je izjavil, da se bo manjšinam v državi Slovencev, Hrvatov in Srbov zagotovilo svobodni razvoj, sosednjim državam v zaledju pa omogočilo trgovsko-prometni dostop do morja, pod zagotovilom, da te sode ne bodo posegale v teritorialno enotnost in državno suverenost.³⁴

Odločitvam *Narodnega sveta* v Zagrebu in v Ljubljani je sledilo manifestacijsko zborovanje 29. oktobra 1918 v Ljubljani. Slednje je bila želja različnih kulturnih in političnih organizacij, ki so želele, da bi 29. oktober proslavili kot narodni praznik. Z veličastno manifestacijo je bila proglašena odcepitev Slovenije od Avstro-Ogrske monarhije in združitve z ostalimi Jugoslovani v novo državo. V časniku *Slovenec* so zapisali: *"Tisoč dvesto let smo trpeli in čakali kedaj pride oni veliki dan odrešenja /.../ Danes je dan svobode, narodni praznik, praznik naroda, ki je dolgo čakal vstajenja."*³⁵

31. oktobra 1918 so Slovenci prevzeli tudi politično odgovornost za svoja dejanja, ko je bila v Ljubljani imenovana prva narodna vlada, ki se je uradno imenovala *Narodna vlada Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani* (v nadaljevanju *Narodna vlada*

31 Österreichs Zerfall, Deutsche Wacht, 19. oktober 1918, št. 42, letnik 43, str. 1; An die Deutschen Süd-österreichs, Deutsche Wacht, 19. oktober 1918, št. 42, letnik 43, str. 1; Der deutsche Volksrat für Österreich, Deutsche Wacht, 26. oktober 1918, št. 43, letnik 43, str. 1; Die Antwort Wilsons, Deutsche Wacht, 19. oktober 1918, št. 42, letnik 43, str. 1; prim. Schneefuss, n.d., str. 49.

32 Jugoslavija prihaja, Slovenski gospodar, 24. oktober 1918, št. 43, letnik 52, str. 1.

33 Wilson diktira, Slovenec, 16. oktober 1918, št. 238, letnik 46, str. 1-2.

34 Wilson diktira, Slovenec, 16. oktober 1918, št. 238, letnik 46, str. 1-2.; Jugoslavija prihaja, Slovenski gospodar, 24. oktober 1918, št. 43, letnik 52, str. 1; Ustanovitev Jugoslavije, Straža, 25. oktober 1918, št. 85, letnik 10, str. 1.

35 Dan svobode, Slovenec, 19. oktober 1918, št. 249, letnik 46, 1.

SHS v Ljubljani).³⁶ Najpomembnejša naloga novoimenovane vlade je bila prevzem oblasti od bivše avstrijske uprave ter odstranitev slovenskemu narodu 'sovražnih' uradnikov in sodnikov, ki so bili relikv propadle oblasti. Že pred uradnim imenovanjem vlade v Ljubljani je tako prišlo do množičnih aretacij in čiščenja kadrov v državni upravi in sodstvu. Ta naloga je pripadla nadporočniku dr. Mihajlu Rostarju, ki je bil eden od gubernikov, ki je v imenu vojske 29. oktobra na Kongresnem trgu v Ljubljani pozdravil zbrano množico.³⁷ Čeprav še ni bilo uradnega odloka, so nekatere kulturne institucije po slovenskih deželah že pričele z odpravljanjem nemških napisov, vse pogostejša pa so bila trenja z nemško etnično skupino.³⁸

Etnična oziroma nacionalna struktura slovenskih mest je po prvi svetovni vojni postala ključno vprašanje odnosov med novonastalima državama Republiko nemško Avstrijo ter Kraljevino SHS (sprva Državo SHS³⁹). Z razpadom Avstro-Ogrske monarhije so se namreč Nemci v vseh državah naslednicah, razen v Avstriji znašli v položaju narodne manjšine. Na ozemlju Države in po 1. decembru 1918 Kraljevine SHS je po rezultatih prvega ljudskega štetja v jugoslovanski kraljevini leta 1921 živelo okoli 12 milijonov prebivalcev, od katerih naj bi skoraj 4 odstotki predstavljali nemški živelj. S tem so slednji bili najštevilčnejša manjšina, ki pa je bila zavoljo kolonizacije ter migracij znotraj Avstro-Ogrske monarhije raztresena po vsej državi. Z izjemo slovenskih Nemcev so bili jugoslovanski Nemci med seboj popolnoma nepovezani in jih ni združevala ne narodna, kot tudi ne politična zavest. Večje skupnosti nemškega prebivalstva v Kraljevini SHS so se nahajale v Vojvodini (63 odstotkov), Hrvaški s Slavonijo in Sremom (25 odstotkov), Bosni in Hercegovini (4 odstotki) ter Sloveniji (8 odstotkov).⁴⁰

Neizbežno vprašanje, ki si ga je morala v času nastajanja Kraljevine SHS zastavljati nova oblast, je bilo vprašanje teritorija, ki ga bo obsegala. Pri *Straži* so tako že konec leta 1917 predlagali uvedbo krajevne ali teritorialne samouprave, "*.../ v sklopu katere bi bilo potrebno določiti kraje, vasi, mesta in morebiti celo dežele, ki naj bi spadale v jugoslovanski okvir. .../ V slednjih bi se glede na narodnostno strukturo uporabljal hrvaški, srbski oziroma slovenski šolski, upravni in državni jezik.*" Za te javne razprave je na prehodu v leto 1918 poskrbela objava knjige anonimnega avtorja *Die nationale Abgrenzung im Süden*. Časnik *Deutsche Wacht* je pri vprašanju teritorialne avtonomije izpostavila, da je bil "*.../ glavni namen vzpostavitve nacionalne države samouprava naroda, ki naj bi na svojem ozemlju živel brez vpliva tujih elementov; .../ slednji bi se v državo vključili le, če bi bilo to neizbežno!*" *Deutsche Wacht* in *Straža* sta si zastavljali vprašanje, kje naj bi potekala meja med Nemci in Slovenci. Proti jugu med Hrvati in Srbi ta vprašanja niso bila tako pereča, saj so meje bile znane že več desetletji. Meja med spodnještajerskim nemškim in slovenskim prebivalstvom pa se je s kolonizacijo in migracijami neprestano spreminjala. Po mnenju časnika *Straža* "*.../ v stoletjih vedno v*

³⁶ Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 12.

³⁷ Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 36; Pleterski, n.d., str. 264, 268.

³⁸ Kino in nemški napisi, Slovenec, 29. oktober 1918, št. 249, letnik 46, str. 3.

³⁹ Narodna vlada SHS v Ljubljani uradno ni imela pristojnega poverjenštva za zunanje zadeve, saj je slednje spadalo v delokrog ter pristojnosti Narodnega sveta v Zagrebu. Kljub vsemu je potrebno poudariti, da je Narodna vlada SHS v Ljubljani od začetka svojega obstoja morala reševati tudi vprašanja s področja zunanjih zadev. Tukaj so izstopala vprašanja medsebojnih odnosov z Republiko nemško Avstrijo glede ureditve mejnega vprašanja, šolstvo ter položaja nemškega in slovenskega prebivalstva na njenih področjih.

O pristojnostih Narodne vlade SHS v Ljubljani glej: Bojan Balkovec, Prva slovenska vlada 1918–1921, Ljubljana 1992, str. 37, 61.

⁴⁰ Biber, n.d., str. 1; Ferenc, Repe, n.d., str. 148; Wehler, n.d., str. 16–17; Das Minderheitenproblem in den jugoslawisch – österreichischen Beziehungen, Kosmos, Beograd 1977, str. 27–30; Problem manjšin v jugoslovansko avstrijskih odnosih, Kosmos, Beograd 1977, str. 27–30.

našo (slovensko) škodo."⁴¹ Ker so avstrijski popisi bili izdelani na podlagi občevalnega jezika, bi bilo poselitveno stanje potrebno določiti na podlagi stanja v sredini 19. stoletja. Pri določitvi pripadnosti mest in trgov bi bilo potrebno upoštevati nacionalno pripadnost delavskega razreda in proletariata. Na tak način bi bila mesta kot so Maribor, Celovec in Beljak slovenska, saj je pritok delovne sile v teh mestih bil slovenski. *Straža* je zapisala: "*.../ Če odštejemo namreč tujce, to so uradniki, učitelji, sodniki, notarji, mešetarji, trgovci, so vsi proizvajalni sloji slovenskega porekla. /.../ Vsak, ki kaj prideluje s svojimi žulji, je Slovenec. Nemci le uživajo sadove, ki jim jih proizvedejo Slovenci.*" *Deutsche Wacht* je zapisano trditev seveda zanikala, saj je Nemce prikazovala kot parazite, ki brez Slovencev niti ne bi bili sposobni živeti. Trditev, da bi mesta brez Slovencev izumrla, se jim je zdela skoraj tako zgrešena, kot trditev, da so mesta v notranjosti Štajerske (Ptuj, Ormož, Celje) že tedaj bila slovenska, saj je število nemškega prebivalstva upadalo, ostalo "nemškutarsko" prebivalstvo pa bi se po nemškem odhodu izreklo za Slovence.⁴²

Slovenska nemška skupnost, predvsem s področja Štajerske, je s koncem svetovne vojne tako postala glavna zagovornica nedeljivosti avstrijskih kronovin in združitve področij z nemškim prebivalstvom z Avstrijo. O tem je na seji 29. maja 1918 razpravljala tudi mestni svet MOM, ki je uvodoma predstavil obisk predstavnikov nemških mest iz Spodnje Avstrije pri cesarju. Že 25. maja 1917 naj bi se namreč Julius Pfeifer in dr. Otokar Orosel na audienca pri cesarju izrekla, da bi morala "*.../ zelena Štajerska, ki je nespremenjeno že stoletja povezana z monarhijo, /.../ tudi v prihodnje ostati njen del.*"⁴³ Po ocenah avstrijskega ljudskega štetja iz leta 1910 naj bi na ozemljih, ki so bila priključena h Kraljevini SHS, živel o okoli 106.377 ljudi z nemškim občevalnim jezikom. Večina, kar 69 odstotkov, naj bi bila navzoča na Spodnjem Štajerskem, predvsem v mestih in trgih, zlasti pa v treh avtonomnih mestih v Mariboru, v Celju, na Ptujju ter na območju Apaškega polja. Nekaj več kot četrtina (26 odstotkov) jih je živela na Kranjskem, tukaj predvsem na Kočevskem in v Ljubljani, ostalih 5 odstotkov pa je bilo raztresenih po Koroškem in v Prekmurju.^{44, 45}

Ravno dejstvo, da je nemška etnična skupina na Slovenskem predstavljala najštevilčnejšo neslovansko družbeno skupino in pa protesti predstavnikov Republike nemške Avstrije nad nasiljem, ki se je izvajalo nad nemškim prebivalstvom, so *Narodno vladu SHS v Ljubljani* postavljali v neugoden položaj. Na predlog predsednika *Narodne vlade* dr. Lovra Pogačnika so zato na prvi seji 1. novembra 1918 sprejeli sklep, po katerem naj bi krajevni odbori *Narodnega sveta* bili tolerantni do tujih državljanov.⁴⁶

Kljub vsemu ni vse potekalo brez zapletov. 15. novembra 1918 je *Urad za zunanje*

41 Časnik *Straža* je navajal, da so Slovenci bili poseljeni na celotnem področju Štajerske, Koroške ter daleč v notranjost monarhije na Tirolskem, Salzburškem ter na območjih Zgornje in Spodnje Avstrije.

Narodno omejevanje na jugu, *Straža*, 8. oktober 1917, št. 80, letnik 9, str. 1.

42 Narodno omejevanje na jugu, *Straža*, 8. oktober 1917, št. 80, letnik 9, str. 1; Die Nationale Abgrenzung im Süden (I), *Deutsche Wacht*, 6. oktober, št. 71, letnik 42, str. 1–2.

43 PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 29. maj 1918.

44 Biber, n.d., str. 1; Ferenc, Repe, n.d., str. 148; Wehler, n.d., str. 107; Stefan Kraner, Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien, Verlag Hermagoras/Mohorjeva, Celovec–Ljubljana–Dunaj 1998 (v nadaljevanju Kraner, n.d.), str. 21.

45 Stefan Kraner ugotavlja, da je daleč najmočnejša nemška skupnost na slovenskem bila, sodeč po popisu leta 1910 v Mariboru, kjer je živel o kar 22.653 prebivalcev z nemškim občevalnim jezikom, kar je predstavljalo kar 80,9 odstotkov mestnega prebivalstva. Mesto je bilo do leta 1918 središče nemške kulture na Spodnjem Štajerskem, v katerem je vsaka tretja hiša bila v nemških rokah. Vendar so številke ljudskih štetij varljive, saj se zastavlja vprašanje možne statistične asimilacije s strani oblasti, ki bi jih hotela izkoristiti sebi v prid.

Več o vprašanju Nemcev na Spodnjem Štajerskem glej: Kraner, n.d., str. 22–70.

46 Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 36, 54.

zadeve Republike nemške Avstrije vložil protestno noto proti generalu Maistru, ker je ta izvedel mobilizacijo, ki naj bi zajemala tudi Nemce živeče na območju spodnje Štajerske, kar pa je bilo po mednarodnem pravu prepovedano. Ker je zraven Kraljevine SHS tudi Republika nemška Avstrija izrazila željo po vključitvi območja Maribora, Ptuja in Celja v okvir svoje države, je bilo potrebno počakati mednarodno odločitev o lastništvu omenjenih področij. Zato je po njihovem mnenju bilo popolnoma nedopustno, da so rekrutirali prebivalstvo iz nevtralnih con.⁴⁷ Zraven tega je časnik *Marburger Zeitung* javno pozival avstrijsko vlado za pomoč ter podporo pri delovanju *Deutscher Schulverein* z obrazložitvijo, da je bilo potrebno nemško etnično skupino na Spodnjem Štajerskem zaščititi pred slovenizacijo. Vendar si novonastala Republika nemška Avstrija mednarodnega incidenta ni smela privoščiti, zato jim neposredne pomoči ni bila zmožna zagotoviti. To je bil eden izmed razlogov zakaj so Nemci pričeli z ustanavljanjem lastnih policijsko – vojaških odredov, ki naj bi zagotovili njihovo varnost v mestu. Ne glede na vsa opozorila, da bo njihov položaj zagotovila mednarodna javnost, so se namreč bali za lasten obstoj.⁴⁸

Ker so enote *Marburger Schutzwehr* (*Zelena garda*) kot paravojaške enote za mir v mestu, predvsem pa za novonastalo slovensko oblast predstavljale veliko grožnjo, je general Maister vsa svoja prizadevanja usmeril v njihovo ukinitvev. *Narodna vlada SHS v Ljubljani* je 16. novembra 1918 na obtožbe *Urada za zunanje zadeve Republike nemške Avstrije* do državljanov nemške narodnosti v mestih Maribor in Radgona ne bodo mobilizirali pod pogojem, da bodo poskrbeli za razpustitev *Marburger Schutzwehra*.⁴⁹ Razmere v mestu so se pričele zaostroovati, ko so se razširile govorice, da *Narodna vlada SHS v Ljubljani* pričinja z uvajanjem novih predpisov glede občevalnega jezika v uradih. Slednje je namreč neposredno ogrozilo nemški živelj v mestu. Na prvi seji *Narodne vlade SHS v Ljubljani* je namreč dr. Janko Brejc, poverjenik za notranje zadeve, predlagal, da je bilo kot uradni jezik na slovenskem potrebno uvesti slovenščino. General Maister se je zato odločil, da je bilo potrebno nemške enote razorožiti, saj bi le na tak način lahko preprečili možne krvave incidente. Do razorožitve tako imenovane 'zelene garde' je prišlo 23. novembra 1918. S tem dnem je varovanje privatne ter javne lastnine v mestu in okolici pripadlo izključno 'jugoslovanskim' odredom v mestu pod Maistrovim nadzorom. V časniku *Marburger Zeitung* je po tem dogodku možno čutiti resignacijo, saj so Nemci slutili, da je to pomenilo njihov poraz. Zanimivo je, da so se takoj pojavile razprave, ali bodo nemško lastnino odslej varovali slovenski, ali srbski vojaki. Na seji mestnega sveta MOM 12. decembra 1918 so mestni svetniki ugotavljali, da je bila nemška lastnina izpostavljena vandalizmu s strani jugoslovanskih vojakov, ki so pijančevali dolgo v noč.⁵⁰ Takšne razprave so se okrepile, ker je po navodilih generala Maistra moral svak član *Marburger Schutzwehra*, ki ni bil meščan, nemudoma zapustiti mesto.⁵¹

Tudi strah nemških uradnikov pred odpuščanjem je postajal realnost. Časnik *Marburger Zeitung* je 30. novembra 1918 objavila članek, v katerem navaja, da je *Narodna*

⁴⁷ Die Nationalversammlung über die Grenzen Deutschösterreichs, 16. november 1918, št. 264, letnik 58, str. 2; Zum deutsch – österreichischen Staate gehörig, *Marburger Zeitung*, 19. november 1918, letnik 58, str. 2; Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 110.

⁴⁸ Kundmachung der Stadt Marburg zur Republickerklärung Deutschösterreichs, *Marburger Zeitung*, 14. november 1918, št. 262, letnik 58, str. 2.

⁴⁹ Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 115.

⁵⁰ PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 12. december 1918.

⁵¹ Die Auflösung der Marburger Schutzwehr, *Marburger Zeitung*, 23. november 1918, št. 270, letnik 58, str. 1; Die Auflösung der Marburger Schutzwehr, *Marburger Zeitung*, 24. november 1918, št. 271, letnik 58, str. 3.

vlada je 28. novembra 1918⁵² razpravljala o nuji uvedbe slovenskega občevalnega jezika v vseh vejah oblasti, saj bi le na tak način bilo možno zagotoviti narodno emancipacijo, zaradi česar bi se proces zamenjave nemškega uradništva pričel tudi na Spodnjem Štajerskem.⁵³ Kot pogoj za ohranitev službe so postavili znanje slovenskega jezika. Ta 'nenadna' sprememba je bila za mariborske oziroma slovenske Nemce nesprejemljiva. Zato naj bi se po poročanju časnika *Marburger Zeitung* množično obračali na vlado Republike nemške Avstrije s prošnjami po pomoči. Kot prve je uredba prizadela poštarje in uslužbence v prometu. Tako naj bi praktično čez noč brez dela ostalo 135 poštnih urednikov v Mariboru, ki naj Slovincem ne bi bili nasprotni, a jih je ta usoda doletela, ker so bili Nemci. Reakcija poštarjev je zato bila pričakovana. Sledil je njihov upor.⁵⁴ Slednje so Nemci sprejemali kot izživljanje nove oblasti in povračilne ukrepe.

Sprememb je bilo deležno tudi šolstvo in kultura. Poverjenišтво za uk in bogočastje je 16. novembra 1918 izdala uredbo, v kateri je zapisala, da je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* prevzela upravo nad vsem javnim šolstvom in učiteljstvom. Kot izključni učni jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah na Slovenskem se je uvedel slovenski jezik. *".../ Drugorodnim narodnostim se zagotove ob zadostnem številu šoloobveznih otrok manjšinske šole z državnim jezikom kot obveznim predmetom."*⁵⁵ Nemščina je s tem tudi uradno izgubila položaj privilegiranega jezika in je ostala vpletena v učni proces le kot neobvezni učni predmet. Tujim etničnim skupinam so na ravni države bile zagotovljene manjšinske šole, v katerih je državni jezik postal obvezni predmet. Iz uredbe je tudi sledilo, da so nekdanje nemške šole, za katere so Nemci trdili, da so bile zgrajene z nemškim kapitalom, prešle v slovenske roke.⁵⁶ Uredba je v 3. odstavku urejala tudi vprašanje privatnih šol. Tudi privatne šole so lahko pouk izvajale le v primeru zadostnega števila dijakov, kot učni in uradni jezik pa so morale uvesti slovenščino. Pravno sprva Nemci niso smeli računati na izvajanje teh določil, saj je šele pariška mirovna pogodba prinesla pravne temelje (po mednarodnem vzoru), ki naj bi urejali vprašanje etničnih skupin.⁵⁷

29. novembra 1918 je mestni svet MOM razpravljal o protestu občine proti *Narodni vladi SHS v Ljubljani*, saj naj bi ta izkoriščala svoj položaj ter se izživiljala nad nemškim prebivalstvom in ji nezakonito odvzemala lastnino. Namestnik župana dr. Karl Nasko je predstavil uredbo poverjenišťva za uk in bogočastje, ki je mestni občini nalagala, da je morala v mariborski realki in v učiteljišču pripraviti vse potrebno za uvedbo nemških paralelnih razredov. Po uredbi dr. Karla Verstovška so namreč morali pouk v realki, gimnaziji in na učiteljišču izvajati striktno ločeno po narodnosti. O tej uredbi se je poverjenišťvo pred dogovorom z občino pogovorilo že z direktorji omenjenih zavodov in s

52 Dejansko so o tem razpravljali že na prvi seji 1. novembra 1918. Poverjenik za notranje zadeve dr. Janko Brejc je namreč predlagal, da bi kot notranji uradni jezik bilo potrebno sprejeti slovenski jezik. Kljub vsemu naj bi v prehodni dobi vloge sprejemali tako v slovenskem, kot v nemškem jeziku.

Glej: Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 54.

53 Slowenisierung von Ämtern, *Marburger Zeitung*, 30. november 1918, št. 276, letnik 58, str. 3; Eisenbahner und Postler, *Marburger Zeitung*, 1. december 1918, št. 277, letnik 58, str. 1; Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 135–136.

54 Eisenbahner und Postler, *Marburger Zeitung*, 1. december 1918, št. 277, letnik 58, str. 1; Der Aufstand der Postler, *Marburger Zeitung*, 1. december 1918, št. 277, letnik 58, str. 3; Die Not der Staatsbediensteten, *Marburger Zeitung*, 1. december 1918, št. 277, letnik 58, str. 3; Ervin Dolenc, Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji. V: Slovensko – avstrijski odnosi v 20. stoletju/Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert, Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete UL, Ljubljana 2004 (v nadaljevanju Dolenc, n.d.), str. 82–85.

55 Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 115; Dolenc, n.d., str. 82.

56 Für die slawische Realschule Maribor, *Marburger Zeitung*, 3. december 1918, št. 278, letnik 58, str. 3; Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 115; Dolenc, n.d., str. 82–83.

57 Prav tam.

tem občini sploh ni dalo možnosti za ugovor.⁵⁸ Člana mestnega sveta Heinrich Westian in dr. Oskar Orosel sta zato protestirala, da si je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* z uredbo prilastila poslopja, ki so bila v nemški lasti in Republiko nemško Avstrijo s tem neposredno oškodovala. Mestni svet se je zato izrekel, da naj bi občina posredovala protestno noto na Dunaj ter jo naslovila tudi na ameriškega predsednika Wilsona, ki naj bi zagotovil, da bi se lastninska vprašanja reševala na mirovni konferenci.⁵⁹ Bali so se namreč, da so bile uredbe le prehodnega značaja in bi omenjene šole dolgoročno bile zaprte. To se je dejansko tudi zgodilo. *Deželna vlada za Slovenijo* je na seji 5. marca 1919 sprejela sklep, po katerem so se nemški vzporedni razredi na državni gimnaziji v Mariboru izvajali samo še do konca šolskega leta 1919. Po izteku te dobe so zato bili profesorji nemške narodnosti⁶⁰ odslovljeni. Nemško žensko učiteljsiše je doletela še hujša usoda. *Deželna vlada za Slovenijo* je ugotavljala, da slednje več ni bilo potrebno, saj je bilo kadra preveč. Ker se je tudi v nemških manjšinskih šolah od tretjega razreda poučevala slovenščina, so gojenci in gojenke tega zavoda po končanem izobraževanju ostali brez služb.⁶¹

Odgovor Republike nemške Avstrije na ta dejanja je bil razmeroma hiter. Tako je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* 6. decembra 1918 sprejela na znanje, da je Visoka šola za poljedelstvo na Dunaju svojim dijakom jugoslovanskega rodu, sporočilo, da so morali do 4. januarja 1919 zapustiti zavod. Prav tako naj bi jim onemogočili, da bi pred tem še opravljali študijske obveznosti. Ta uredba naj bi prizadela 130 dijakov. Vlada je odgovor dobila že 9. decembra, ko ji je bilo sporočeno, da obiska predavanj niso prepovedali le jugoslovanskim, ampak vsem nenemškim dijakom.⁶²

Oblasti so v začetku leta 1919 pričele z ukinjanjem nemških društev z obrazložitvijo, da se cilji društev niso ujemali z državnimi cilji. Prepovedani sta tako bili društvi *Deutscher Schulverein* in *Südmark*, ki sta veljali za glavni organizaciji raznarodovanja in germanizacije na spodnjem Štajerskem. Dragan Potočnik domneva, da je nemško društveno življenje po vojni celo za kratek čas popolnoma zamrlo.⁶³ Sobivanje med slovenskim in nemškim narodom je po koncu vojne v mestu bil vse bolj ogrožen. Prišlo naj bi namreč do radikalizacije nemškega nastopa, za katerega naj bi bil odgovoren tudi evangeličanski pastor Mahnert, ki se je v prvih desetletjih 20. stoletja pokazal v izjemno protislovenski luči. Mariborski Nemci naj bi hudo sovraštvo do Slovencev v mestu kazali z napadi na slovenske trgovce.⁶⁴ Po poročanju časnika *Slovenski gospodar* so z gnojem namazali več hiš in tako povzročali stalni nered. Obmejno vojaško poveljstvo se je zato 2. januarja 1919 odločilo za stalni nadzor nemške manjšine. Ker je to bilo nemogoče, so določili 21 talcev, ki naj bi do preklica odredbe odgovarjali za konformnost nemške skupnosti v Mariboru. Še istega dne je Republika nemška Avstrija spisala

⁵⁸ PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 29. november 1918, Z1 28679.

⁵⁹ PAM, Fond Mestne občine Maribor, AŠ 49, seja mestnega sveta MOM, 29. november 1918, Z1...

⁶⁰ Po navedbah zapisnika je šlo za: Friderika Knappa, dr. Alojzija Böhma, Ludvika Langa, Alfreda Finka, Franca Otta, Karla Zahlbrucknerja, dr. Janeza Mühlbacherja in učitelja Maksa Halfterja.

Glej: Peter Ribnikar, *Sejni spisi Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921*, II. del, Ljubljana 1999 (v nadaljevanju Ribnikar, *Sejni spisi*, II. del), str. 20.

⁶¹ Ribnikar, *Sejni spisi*, II. Del, str. 20.

⁶² Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del, str. 172, 175–176.

⁶³ Dragan Potočnik, *Kulturno življenje v Mariboru med obema vojnama*, str. 143–151.

⁶⁴ Die grünen Banden, *Marburger Zeitung*, 3. november 1918, št. 253, letnik 58, str. 2; Der Zusammenbruch, *Marburger Zeitung*, 5. november 1918, št. 254, letnik 58, str. 1; Die neuen Gefahren, *Marburger Zeitung*, 6. november 1918, št. 25, letnik 58, str. 1; An die Bevölkerung Marburgs, *Marburger Zeitung*, 1. januar 1919, št. 1, letnik 59, str. 1; Die Haft des Pfarrers Mahnert, *Marburger Zeitung*, 3. januar 1919, št. 2, letnik 59, str. 3; Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 1; Veriženje, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 2; Dragan Potočnik, *Kulturno življenje v Mariboru med obema vojnama*, str. 143–151.

protestno noto, ki jo je naslovlila na *Narodno vlado SHS v Ljubljani* in v kateri je zapisala, da je bilo postopanje generala Maistra nesprejemljivo.⁶⁵ V večini primerov je namreč šlo za ugledne mariborske politike ali trgovce, tovarnarje.⁶⁶ Prva trojica talcev so bili: dr. Ernst Mrawlagg, Kokoschinegg in Berg. Druga: dr. Orosel, Bernhard in Tischler. Jahn, 'zloglasni' urednik časnika *Marburger Zeitung*, je moral po nalogu oblasti celo zapustiti Maribor.⁶⁷ Avstrijska vlada je zato zahtevala izpustitev talcev in zagrozila, da če se to ne bo zgodilo, bo tudi sama zapirala Slovence kot talce na svoji strani.⁶⁸ General Maister je svoje ukrepe opravičeval z neredom, ki so ga povzročali nekateri državi nenaklonjeni elementi v mestu. Iz tega razloga ter zaradi hujskanja proti Kraljevini SHS je za zapahi pristal pastor Mahnert, kar je vsaj za kratek čas pomenilo pomiritev strasti. *Narodna vlada SHS v Ljubljani* je delila mnenje, da je Maister, s tem ko je v mestu vzel talce šel predaleč in da *".../ima na razpolago kulturnejša sredstva, da vzdrži varnost in mir."* Vlada je zato v brzojavki Dunaj obvestila, da bo general Maister svoj ukrep odpravil v najkrajšem času. Potem ko so se strasti umirile je general Maister izpustil nemške talce, saj je menil, da je ukrep dosegel svoj cilj, vendar je opozoril, da bo, *".../ če bi bilo to potrebno, tudi v bodoče postopal enako strogo"*.⁶⁹

Kljub vsemu pa je potrebno poudariti, da za nered v državi niso skrbeli le Nemci, ampak tudi Slovenci. Tako je *Narodna vlada SHS v Ljubljani* razpravljala o raznih nacionalističnih napadih slovenske mladine na pripadnike nemške narodnosti. Mladostniške tolpe naj bi namreč uničevale spomenike prejšnjega režima in sredi dne nadlegovala pripadnike nemške narodnosti v kavarnah. Vlada se je zato najostreje izrekala proti takšnim dejanjem in zagrozila z aretacijami.⁷⁰ Slednje je zaradi predvidenega obiska ameriške komisije bilo tudi nujno potrebno.

27. januarja 1919 se je v mestu mudila ameriška komisija, ki je ocenjevala potek mednarodne meje. Pripadniki nemške narodnostne skupine so priložnost hoteli izkoristiti ter prikazati komisiji, da ima mesto nemški značaj. Časnik *Straža* je zapisal, da so Nemci hoteli izvesti zborovanje in demonstracije, v času obiska podpolkovnika Shermana Milesa pa so hoteli izobesiti avstrijske zastave. Ob 10 uri zjutraj so se začeli zbirati nemški demonstranti, ki so se pripeljali iz različnih mest. Tem so se pridružili še mariborski Nemci. Nemški učitelji naj bi po poročanju slovenskih časnikov celo pripeljali dijake iz šol, da bi sodelovali pri demonstracijah. Množica naj bi bila izjemno nezadovoljna in agresivna. Tako silovitih demonstracij slovensko vodstvo in general Maister niso pričakovali.⁷¹ V mestu se je po poročanju *Straže* in *Slovenskega gospodarja* zbralo okrog 10.000 Nemcev iz vse Spodnje Štajerske (Ptuja, Celja, Gradca in Mežiške doline) in veliko število slovenskih delavcev iz nemških tovarnah, ki so jim lastniki zagrozili z izgubo službe v primeru protestov. Zborovanje je povzročilo po-

65 An die Bevölkerung Marburgs, *Marburger Zeitung*, 1. januar 1919, št. 1., letnik 59, str. 1; Die Haft des Pfarrers Mahnert, *Marburger Zeitung*, 3. januar 1919, št. 2, letnik 59, str. 3; Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 1; Veriženje, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 2.

66 Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del, str. 236–237.

67 An die Bevölkerung Marburgs, *Marburger Zeitung*, 1. januar 1919, št. 1., letnik 59, str. 1; Die Haft des Pfarrers Mahnert, *Marburger Zeitung*, 3. januar 1919, št. 2, letnik 59, str. 3; Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 1; Veriženje, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 2.

68 Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del, str. 237.

69 Die Haft des Pfarrers Mahnert, *Marburger Zeitung*, 3. januar 1919, št. 2, letnik 59, str. 3; Mesto in okrajni zastop Maribor v slovenskih rokah, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 1; Veriženje, *Slovenski gospodar*, 7. januar 1919, št. 2, letnik 53, str. 2; Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del, str. 237.

70 Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del, str. 238–239.

71 Bruno Hartman, Rudolf Maister (Znameniti Slovenci), *Partizanska knjiga*, Ljubljana 1989, str. 162–163; Ribnikar, *Sejni spisi*, I. del.

sredovanje policije in vojske, ki sta poskušala vzpostaviti red in mir. V množici naj bi zavladala panika. Demonstranti naj bi začeli metati kamenje, policija pa naj bi, po poročanju *Marburger Zeitung*, streljala v množico. Pri tem naj bi bilo ubitih 8 žrtev in bilo več kot 30 ranjenih. Nemški tisk je poskušal incident izkoristiti in pridobiti delavstvo s parolo, da je njihovo mesto v socialdemokratski Avstriji in ne v reakcionarni monarhiji Jugoslaviji, kjer se dogajajo takšni dogodki. Demonstranti so razbijali izložbe, trgali slovenske znake, pretepali ljudi, ki so govorili slovensko, ter poškodovali celo policijskega komisarja. Na koncu so napadli tudi vojaštvo in stražnike na Grajskem trgu. Organizatorji demonstracij naj bi bili Schmiderer, Pfrimer, Orošel, Kramer, Jahn, Suppanz.⁷² *Slovenski gospodar* je zapisal, da se Nemci enostavno niso mogli sprejeti dejstva, da niso več bili gospodarji v novi državi. V ta namen so Nemci hoteli generalu Milesu predati peticijo za pristop Spodnje Štajerske k Avstriji, vendar jih podpolkovnik Miles ni hotel sprejeti, saj ni imel pooblastil.⁷³

Dogodki v Mariboru so seveda povzročili številne debate. Na seji *Narodne vlade SHS v Ljubljani* 29. januarja 1919 je dr. Janko Brejc izrazil obžalovanje, da so Nemci zlorabili bivanje mednarodne komisije v mestu za hujskanje proti Kraljevini SHS. Šele na seji 31. januarja 1919 so ugotavljali, da je naj bi bile nemške demonstracije načrtovane in da naj bi imele namen zavzetja Maribora. Na to je dal sklepati telegram, ki so ga poslali v Gradec in v katerem so zapisali *".../ Maribor zopet zavzet, pošljite zastave!"*. Iz Gradca so še poročali o dodatnih zapletih. Tako naj bi oblasti priprle 82 Slovencev in dopustile, da so tolpe napadle društvo *Triglav* in *Čitalnico*.⁷⁴ Odnosi med slovensko in nemško etnično skupino na Štajerskem so se tako tudi v letu 1919 vse bolj zapletale. Kazalo je, da je edino rešitev pri vprašanju nacionalnih odnosov v Kraljevini SHS lahko prinesla mirovna konferenca in podpis mednarodne pogodbe.

Pravni položaj nemške manjšine v Kraljevini SHS naj bi bil zagotovljen s pogodbo podpisano v Saint-Germain-en-Laye 10. septembra 1919. Kraljevina SHS se je s podpisom pogodbe zavezala, da bo ščitila vse manjšine v novonastali državi in s tem tudi nemško. V 51. členu mednarodne pogodbe je bilo zapisano, da se Kraljevina SHS zavezuje, da bo zaščitila in upoštevala interese nacionalnih, jezikovnih in verskih manjšin.⁷⁵ Vendar je bil razkorak med zakonodajo, ki jo je sprejela Kraljevina SHS, in realnostjo zelo velik. Najbolj dramatičen je bil na področju šolstva, kjer so se uresničile nemške domneve, da bo v primeru osamosvojitve Slovencev najprej prišlo do slovenizacije. Po uredbi poverjenišтва za uk in bogočastje v Ljubljani je moral biti učni jezik na vseh ljudskih in meščanskih šolah na področju s slovenskim življenjem slovenski. Drugim narodnostim se je ob zadostnem številu šoloobveznim otrok priznala pravica do ustanavljanja manjšinskih šol, v katerih je državni jezik nastopal kot obvezni predmet. Slovensčina je kot učni jezik bila uvedena na vseh utrakvističnih srednjih šolah in na učiteljskih. Nemška manjšina je smela svoje lastne oddelke oblikovati le, če je dokazala, da je bilo v razredu vsaj 40 otrok nemške narodnosti. To je bilo problematično, saj

⁷² Navedeni le priimki brez imen.

⁷³ Mariborske tovarne laži in hujskarij, Straža, 24. januar 1919, št. 2, letnik 16, str. 1; Der Fridenskongress, Marburger Zeitung, 25. januar 1919, št. 20, letnik 59, str. 1; Wilson, Marburger Zeitung, 26. januar 1919, št. 21, letnik 59, str. 1; Aufruf, Marburger Zeitung, 29. januar 1919, št. 22, letnik 59, str. 1; An die Bevölkerung!, Marburger Zeitung, 29. januar 1919, št. 22, letnik 59, str. 1; Eine Amtliche Erklärung, Marburger Zeitung, 29. januar 1919, št. 22, letnik 59, str. 3; Ameriški gostje pozdravljeni, Straža, 27. januar 1919, št. 3, letnik 16, str. 1; Tako se godi nahujskanim mladičem, Straža, 27. januar 1919, št. 3, letnik 10, str. 2; Govor podpolkovnika Milesa, Straža, 24. januar 1919, št. 3, letnik 16, str. 3; Vsenemške demonstracije v Mariboru, Straža, 27. januar 1919, št. 3, letnik 10, str. 3; Ribnikar, Sejni spisi, I. del. 308, 315–316, 325–327.

⁷⁴ Ribnikar, Sejni spisi, I. del, str. 308, 315–316.

⁷⁵ Dolenc, n.d., str. 85.

je državna komisija določila kriterije, po katerih je nekdo veljal za Slovenca ali Nemca. Otroci iz mešanih zakonov ali s slovensko zvenečimi priimki niso vključevali v oddelke z nemškim poukom. Kriteriji določanja narodnostne pripadnosti pa so bili zelo skopi, tako so jih prepuščali lokalnim šolskim oblastem, ki so izvajale pritisk na starše. Prav ta imenska analize ter pritiski na narodno mešano prebivalstvo, ki so ga še vedno ozmerjali s stigmo 'nemškutarstva', je povzročilo, da se je nemško manjšinsko šolstvo v Sloveniji v drugi polovici dvajsetih močno skrčilo.⁷⁶

Pogodba, sprejeta v Saint-Germain-en-Laye, je za Kraljevino SHS pomenila delno zmago, saj je področje Spodnje Štajerske, za katerega so se potegovali, bilo priznано kot del države južnih Slovanov. Kljub vsem določilom, ki so bili v pogodbi zapisani, pa je imela veliko slabost, saj mednarodna javnost (velesile), ni uspela oblikovati učinkovitih pravnih mehanizmov in norm, ki bi omogočali trajni nadzor nad izvajanjem ali neizvajanjem določil mirovne pogodbe. Nemška etnična skupina je s podpisom pogodbe dokončno izgubila svoj nekdanji nadrejeni položaj. S tem problemom pa se niso srečevali le pripadniki nemške etnične skupine v Kraljevini SHS, ampak je to v razmeroma kratkem času postal problem novonastajajoče evropske družbe. Pripadniki nemške etnične skupine so tako bili izpostavljeni moralni diskreditaciji, socialni difamaciji in pravni diskriminaciji s strani večinskega prebivalstva, pravne norme pa so ostajale 'mrtve črke na papirju'.

⁷⁶ Franc Kovačič, Slovenska Štajerska in Prekmurje: zgodovinski pregled, Matica Slovenska, Ljubljana 1926, str. 403–409; Dolenc, n.d., str. 85.